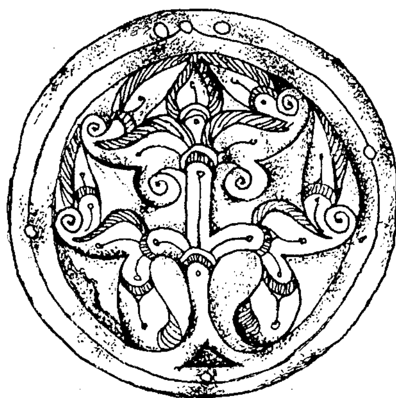
JANKOVICS MARCELL

A FA MITOLÓGIÁJA

JANKOVICS MARCELL

A FA MITOLÓGIÁJA

Lektorálták:

ARADI CSABA
HOPPÁL MIHÁLY
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Rajzolta

JANKOVICS MARCELL
SULYOK GÉZA

A fotókat és reprodukciókat

OLÁH TIBOR
készítette

A könyvet

SULYOK GÉZA
tervezte

Második,
változatlan kiadás

TARTALOMJEGYZÉK

„Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra."

József Attila: Eszmélet

ELŐSZÓ

E könyv alapjául a hasonló című és tárgyú televíziós sorozat szolgált, melyet a Magyar Televízió a „Hármas csatorna" műsor keretében sugárzott 1988. decemberében 5 héten át, 45—45 perces adásokban. Ez a könyv azonban más. Lényegesen több ismeretet nyújt át az olvasónak, nemcsak bővebb tere okán, hanem azért is, mert a televíziózás műfajából adódóan a képernyőről csak a könnyebben emészthető ismeretek terjeszthetők tartós eredménnyel. A televíziós sorozatnak népszerű ismeretterjesztés volt a célja; megpróbáltam tehát — Csonka Erzsébet szerkesztő hathatós közreműködésével — az adott időhatárok között érthetően és élvezhetően tolmácsolni mindazt, ami a fa jelképről „a tudomány mai állása szerint" elmondható.

Egy ilyen vállalkozás könyv alakban sem lett volna haszontalan munka. Én mégis becsvágyóbb voltam annál, hogy — mint mondani szokás — tíz könyvből írjak egy tizenegyediket. Megpróbáltam — persze az előttem járók eredményeire támaszkodva — új szemszögből feldolgozni a témát, abban a reményben, hogy sikerül a fa jelkép megértéséhez néhány eredeti gondolattal hozzájárulnom. A fa mint az Idő szimbóluma — ez könyvem vezérmotívuma, legyen akár olyan időegységekről szó, mint a hét napjai, egy holdhónap, egy naptári év a maga ünnepi állomásaival, egy emberi élet vagy a világ teremtésétől az utolsó ítéletig tartó kozmikus sorsforduló.

Egy fákról szóló könyv megjelentetése, ha mégoly régmúlt időkből is veszi példáit (és ha nem is az első e témában), úgy érzem, soha nem lehetne időszerűbb. Ez a könyv ugyan nem környezetvédő brosúrának íródott, de korunkban, amikor a természet pusztítása lassan megfordíthatatlan folyamattá válik, és lassú halált okozó öngyilkossággal ér fel, minden jó szó, ami a fákról elhangzik, politikai tettnek számít.

Annak bizonyságául, hogy a régi korok sokszor naivnak, babonásnak lefestett embere mily pontosan felmérte e kérdés jelentőségét, hadd idézzem föl a talán első, alig ismert természetvédő mitikus elbeszélést, Erüszikhthón történetét.

Erüszikhthón

„. . . nem tisztelte az istent,
egyet sem, tömjént sose füstölt tiszteletükre;
mondják, még a Ceres ligetét is sérteni merte
bárdjával, s az öreg berket megbántani vassal.
Egy terebélyes nagy tölgy állt a liget közepében,
egymaga erdőség; szalagok, táblák díszítették
és koszorúk, cél-ért fogadalmak jó jele mindez.
. . .

Mégsem fogta vasát Triopas fia vissza e fától,
ad ki parancsot a szolgáknak, vágják ki tövestül;"

Ovidius: *Átváltozások* VIII. 739 skk

(A fordítók nevét, amennyiben az idézet forrása szerepel a jegyzékben, ott tüntettem fel, kivéve, ha a szöveget magam fordítottam.)

Erüszikhthón, kinek neve „földhasogatót" jelent, az istennő tilalma ellenére kivágja a tölgyet, és véle a szent liget többi fáját, még ha „volna e tölgyfa istennő maga is". Ceres, görög nevén Démétér az anyaföld megszemélyesítője volt, a beszédes nevű „földhasogató" mítosza tehát egy olyan kártevőről szól, aki a mai ember esztelenségével „saját maga alatt vágja a fát", a Föld elpusztítására tör.

Úgy tűnik, ősünk tisztában volt már azzal, mivel jár, ha felborul a természet rendje; mondjuk, a szűzföldek feltörése, amivel a civilizáció nevében helyrehozhatatlan kárt okozott a meggondolatlan ember. Világosan kiderül ez abból, ahogyan például az észak-amerikai indiánok „a Földet minden élet anyjának tekintették, és teljes képtelenségnek tartották, hogy saját anyjukat eladják (ti. a fehéreknek). A képzet még ma is erős bizonyos indián törzsek körében. Taos Puebloban, Új-Mexikóban még ma is látni, hogy az indiánok tavasszal leverik a lovak patkóit, és maguk is puhatalpú cipőben járnak, mert ez idő tájt — úgy hiszik — a Föld terhes, és nem szabad megsérteniök a testét. A taos indiánok ráadásul nem az egyedüliek az indiánok között, akik a modern mezőgazdasági szerszámok használatát elutasítják, vagy kerülik, mint a vasekéét, amely fölhasíthatná a Földanya mellét." (JOSEPHY, 1969, 26)

Az indiánok ilyen fokú civilizáció-ellenessége persze naivitásról árulkodik, mindenesetre a „földhasogató" éppen azt tette, amit ők is bűnnek tartanak. Büntetése nem is maradt el. Ceres a liget elpusztításáért

„Rögtön rettentő dühös éhséget szabadított
rá, heveset, s égőt..."

Kallimakhosz *Himnuszai* VI. 67—68

aminek következtében Erüszikhthón előbb felfalja háza egész készletét, majd minden lábasjószágát, a macskáját is beleértve. Ezután az utak mentén koldulni és szemetet enni kényszerül (Ovidiusnál alakját változtatni képes leányát adja el többször egymás után rabszolgának, hogy a kapott pénzből ennivalót vehessen), végül saját testét kezdi

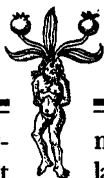
„...harapással tépni, befalni,
és testét a szegény kevesítve kívánja növelni."

Átváltozások VIII. 877—78

Nem tudom, lehetne-e találóbb és elrettentőbb képet festeni ennél a XX. századi fogyasztóról; marad-e végül egyéb e Földön a tömérdek éhes ember számára, mint hulladék és szemét?

EGY JELES FÁSKERT

A FATISZTELET GYÖKEREI

A fa eleink gondolkodásában a szó legszorosabb értelmében központi helyet foglalt el. Ennek bizonyságául íme néhány régebbi és újabb szöveges példa a világ több tájáról.

A Biblia elejéről: „És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, akit formált vala. / És nevele az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest és eledelre jót, az élet fáját is, a kertnek közepette, és a jó és gonosz tudásának fáját." (Ter 2,8—9)

A végéről: „És megmutatá nékem az élet vizének tiszta folyóját, amely ragyogó vala, mint a kristály, az Istennek és a Báránynak királyi székéből jővén ki / Az ő utczájának közepén. És a folyóvizen innen és túl életnek fája vala." (Jel 22,1—2)

Fekete Szarvas oglala-sziú indián sámán látomásából:

„Ott álltam akkor, mindegyik közt a legmagasabb hegyen; alant körülölelt a világ gyűrűje. És miközben ott álltam, többet láttam annál, mint amit el tudok mondani róla, és többet is fogtam fel annál mindabból, amit láttam; mert szent módon minden dolog szellemi formáját láttam, és minden forma formáját együtt, úgy, ahogy egy lényként élniök kellene. És láttam népem szent gyűrűjét, egyet a sok gyűrű közül, melyek egy kört formáltak; széleset, mint a nappali világosság és mint a csillagfény; és a közepén egy hatalmas virágzó fa nőtt, hogy oltalmazza az egy anyától és apától származó összes gyermeket. És én láttam, hogy a fa szent". (*Black Elk Speaks,* 1975, 36)

Az *Egyetlen ember* c. szibériai jakut hősénekből:

„Keleti irányba indulva,
tornácból kilépve, körülnézve:
kék párákban remegő réten
ős-öreg fenséges Fa fénylik,
Alsó Világon végigfutó gyökerével,
kilenc eget áttörő csúcsával,
kilenc öl termetes tobozával.
Gyökere alól forrás fakad,
gallyairól, tobozairól gyanta gyűlik
zúgó zuhataggá.
Keshedt, kivénült, kódorgó
fehér-fekete állatok,
szárnyas, lábas állatok
kóstolgatják, kortyolgatják,
megújhodnak, megifjodnak".

A finn ősköltészet foglalatából, a *Kalevalá*ból:

„van egy virágos fenyőfa,
aranylevelű fenyőfa
Osmo rétje oldalában;

lombja közt ragyog a Hold is,
az ágain áll a Göncöl.
. . .
Akkor kovács Ilmarinen
fel is mászott a fenyőre,
nagy magasra ér az égre,
indul a Holdat lehozni,
Göncölszekeret szerezni
arról az arany fenyőről".

X. ének 116—120, 145—150

Magyar népmeséből: „Egyszer volt, hol nem volt, az Óperenciás tengeren túl, a pokol kapujának az ajtajában volt egy nagy cserfa, annak volt hetvenhét gyökere, hetvenhét ága, a hetvenhét gyökerén állott hetvenhét sárkány, a hetvenhét ágán hetvenhét holló". *(A barna tehén fia)*

A népi vallásosságban: „. . . a nyírfára felment Jézus, s az ágai leereszkedtek a nyírfának, s akkor nem látták meg az ágaitól, hogy Jézus ott van a fán, mikor keresték". (Bosnyák Sándor gyűjtése. A gyűjtemények adatait a forrásjegyzékben adtam meg.)

Népdalban:

„Erdű, erdű, kerek tábla erdű,
Közepibe két szál fenyves vesszű;
Fenyves vesszű közepibe,
Ültem ruózsám az öledbe".

Gönczi F. gyűjtése

„Amerre én járok,
Még a fák is sírnak.
Gyenge ágairul
Levelek lehullnak".

Vikár B. gyűjtése

„Most jöttem a sínai hegyről,
Egy nagy almafának a tetejéről".

Szólásmondásban: „Kemény fából faragták". (Kitartó ember, szilárd jellem.) „Ha nem hiszed, ülj fel a hiszemfára". (Ne hidd, ha nem akarod.)

„Fa" szavunk és a reá visszavezethető vagy véle rokon „fáj, fakad, fakó, fal, falu, farag, fásult, f..z, fed" stb. szavaink a nyelvészek szerint finnugor eredetűek, az ősi uráli korban gyökereznek. A „fa" mindazonáltal rokonságot mutat — s ez is régiségére vall — a „fa" jelentésű indoeurópai *tha* szóval (l. még angol *wood,* német *Baum* „fa", *Planke* „palánk", a szláv *palica* „bot", a latin *fabricare* „ácsol, épít", *palus* „karó", *planta* „palánta").

E találomra kiválasztott idézetekből és nyelvi példákból kirajzolódik az élet, a tudás, az idő fájának, a mindenség közepén álló, a Napot keleten szülő világfának a képe, az istennek, embernek otthont, rejteket adó, emberi módra viselkedő fa, a szerelem, a származás és a bőség jelképe. Annyi e szűkös példatárból is kitetszik, hogy az ember képzeletét a fa minden élőlénynél és élettelen dolognál jobban foglalkoztatta, és hogy — mint rendre látni fogjuk — egykor mindenütt különleges tiszteletben részesült. Felmerül a kérdés, mi ennek a csodálatnak az alapja? A választ keresve induljunk ki a fa hasznosságából.

Mindenekelőtt védelmet jelentett ősünk számára. Lombkoronája megóvta a Nap hevétől, az esőtől (ez akkor is igaz, ha tudjuk, nem tanácsos magányos fa alá állni villámlásos égiháborúban). Ágai, odva rejtekül, sőt otthonul, temetkezési helyül szolgáltak. Ha valamely szent ember lakta, mint legendája szerint Ír Szent Brigitta a kildare-i — „tölgyfahajléki" — cserfa odvát, az utóbb kápolnává kiépülten kegyhellyé is válhatott.

A fa táplál és szomjat olt. És nemcsak gyümölcsével, belével vagy magvaiból saj-

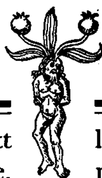

tolt olajával, némelyiknek a nedve is fogyasztható (ilyen a kanadai cukorjuhar, a dél-amerikai tehénfa); sok trópusi fa odvaival, levélkelyheivel valóságos víztározó (pl. az afrikai majomkenyérfa). Ad fűszert (a babérfa levele, a szegfűszeg bimbója, a vanília termése), gyógyszert (a fűzfahajtások kérgét és levelét: az aszpirin természetes elődjét pl. már az ókorban is lázcsillapításra használták), gond- és fáradságűző enyhe mámort (kávécserje szemtermése, az afrikai kola- és a dél-ázsiai bételdió, a dél-amerikai koka- vagy a jemeni katcserje levele), vadászathoz, halászathoz mérget (a dél-amerikai indiánok nyilaira kent bénító kurare: a sztrichninfa gyümölcsének leve ilyen, vagy az ugyancsak dél-amerikai szappanfa levele, gyökere, mely az indiánok által használt halbódító méreg), tartósító-, füstölő- és illatszereket (ilyen az észak-afrikai tömjén gyantája, az arábiai mirha, mellyel az óegyiptomiak balzsamoztak, a kopállakk, amit a Mexikótól Dél-Amerika középső részéig honos szöcskefából nyertek, ilyen a szantálfa olaja, India legfontosabb illatszeripari anyaga).

Fából nyertek egykor számos nyersanyagot. Festéket (amilyent az indigó és a sárga brazilfa ad), olajat (olívaolaj, pálmaolaj), terpentint (terpentinfa magjából), ragasztót (gumiarábikumot a szenegáli akác nedvéből), szigetelőanyagot (a később nagy karriert befutott kaucsukfa tejéből), cserzőanyagot (a cserfa gubacsából, hogy a legismertebbet említsem). És mindezt a fa „önként" adta, nem kellett hozzá az embernek a növényt elpusztítania. Az élete árán ennél jóval többet adott. Hiszen fából készül, készült egykor megszámlálhatatlan eszköz, az indián fúvócsövétől a borosüveg parafadugójáig, a bumerángtól a holland facipőig. Házat építettek belőle és hajót, könnyűt, mint a balsafatutaj, korhadásnak ellenállót, amilyenek a tikfából épült nagy vitorláshajók voltak. Fából készültek gépek, mechanikus szerkezetek (pl. zárak), hidak, zsilipek. Városok épültek cölöpökre (pl. Velence), fa volt az első vasutak anyaga: a középkori bányákban fasínpáron gördültek a fakerekű csillék (lám, mégis csak volt fából vaskarika!). Főleg fából formálódott a legtöbb hangszer, sok-sok játék és sporteszköz, kultikus tárgy, s az (ipar)művészetnek is fontos anyaga volt: szobrok, faragványok, bútorok, metszetdúcok, textilnyomóminták, mézeskalácsformák készültek belőle.

A fára kúszó lián, növényi inda kötelékül szolgált, fák és cserjék rostja, levele, vesszeje pedig fonadékul, szövetül (pálmalevél, kókuszrost, szizálkender, fűzfavessző, gyapot). Használták a fakérget, háncsot bőr, textília, gyékény és papír helyett (ilyenek voltak a természeti népek kéregruhái, az obi-ugorok kéregedényei, az ausztrál őslakók kéregfestményei). Európában valószínűleg fára, fakéregre írtak először rendszeresen. Ezt a rovásírás, a főníciai, görög és etruszk ábécé, a germán rúna betűinek írásmódja mutatja, de jelzi az is, hogy a germán nyelvekben a „könyv" (német *Buch,* angol *book*) és „betű" (orosz *bukva*) a „bükkfa" szóval (német *Buche,* angol *beech,* orosz *buk*) közös tőről ered.

És még nem esett szó a legfontosabbról, amit a civilizáció útjára lépő ember a fának köszönhetett. Nem más ez, mint a tűz, amiről sokan állítják, hogy használatával lett ősünk igazán emberré. Mai ismereteink szerint a kb. 300 000 évvel ezelőtt kihalt *homo erectus,* az első egyenes tartású ember már sült húst evett, a legújabb leletek 1 millió évvel (!) ezelőtt rakott tüzekről adnak hírt. Tűzzel először villámcsapástól lángra gyulladt fű, fa formájában találkozott az ember, és később a megszelídített tüzet is

— ahol volt — főleg fával táplálta, mielőtt az „égő kőre", (a fából keletkezett) szénre, majd a szintén növényi eredetű nyersolajra és földgázra bukkant volna.

Ha figyelembe vesszük, hogy a hajtóvadászat egyik ősi módja az volt, hogy a vadakra az ember egyszerűen rágyújtotta a növényzetet, s hasonlóképpen működött a földművelés úgynevezett irtásos formája, akkor beláthatjuk, hogy a Földünkön valaha is nőtt, jobb sorsra érdemes fák legnagyobb részét egyszerűen elégettük. A nagy kultúrák hatósugarába tartozó területeken az embernek köszönhetően már az ókorban kipusztultak az erdők. És a tömeges fairtás még ma is folyik, pedig mi már tudjuk, amit elődeink nem tudhattak, hogy élő erdők nélkül valóban elpusztul az ember, hiszen a növényzet Földanyánk tüdeje: a fákkal lélegzik a Föld.

A fa ősi tisztelete egyfelől, mértéktelen pusztítása másfelől; ebben bizony ellentmondás van. De hát csak mai gondjaink ismeretében és a régi időkről nosztalgikusan ábrándozva hihetjük komolyan, hogy elődeink mai értelemben vett természetvédők lettek volna. A földművelés kezdetéig csak kevés ember élt a földön, s inkább az volt a gondjuk — még sokáig azt követően is —, hogyan szorítsák vissza a legyőzhetetlenül burjánzó természetet.

Az eredeti „természetvédelem" kultikus jellegű volt. Át- meg átszőtte az animisztikus és totemisztikus hit (a lélekhitnek, az ősök tiszteletének, a környező világ megnyilvánulásait, így a fákat is lélekkel, szellemmel felruházó hiedelmeknek e két különböző szintje), és úgy működött, hogy a környezet pusztítását rituálisan szabályozta. Egyfelől tilalmakkal (vadászati, étkezési tilalom, illetőleg szent fák, szent ligetek kivágásának tiltása). Másfelől engesztelő szertartások, áldozatok bemutatására kötelezte a közösséget (a természet adományaiért cserébe az embernek is adnia kell valamit, klasszikus latin formulával: *do, ut des*, „adok, hogy adj").

Ezek az előírások a magasvallásoknak is alappillérei. De ez a gondolkodás szelektív volt. Egyes fafajtákat — értékes voltuk miatt — hathatósabb védelem, nagyobb szentség illetett, mint másokat. (Bizonyos fák ma is védelmet élveznek ritkaságuk, vagy valamely nevezetességük okán, míg mások nem; a nemes fafajtákat a mindennapi szóhasználat is megkülönbözteti a közönséges tűzrevalótól, nemcsak a faipar.) Az ősi Rómában tüzeltek fával, és a házak zöme fából épült, de a legrégibb számontartott római törvény, a *Lex Sacra* — úgy tudjuk — a szent helyeket, a szent fákat, köztük „Róma fáját" védte elsősorban. A hagyomány szerint a városalapító Romulus Róma szívében, a Forum közepén nyugodott egy fekete márványkő, a *Lapis Niger* alatt. A kő ősrégi felirata szerint halállal lakol, aki a szent fát kivágja. Erüszikhthónt sem közönséges fa kivágása miatt éri utol isten büntetése:

„megremegett, felsóhajtott Deo terebélye,
lombja is elsápadt, sápadtak rajta a makkok,
hosszú nagy ágait is haloványság lepte be végig.
És amikor törzsébe sebet hasított a gonosz kéz,
sértett kérgéből nem másképp folyt ki a friss vér,
mint oltárok előtt, ha a roppant nagy bika eldől,
. . .
hang hallatszik a tölgy-törzsből, kellős közepéből:
'Én, a Ceres szeretett nimfája halódom a fában;

halld a jövőt: iszonyú tettednek lesz
lakolása,
elmúlásomnak vigaszául jóslom a
veszted.'"

Ovidius: *Átváltozások* VIII. 758—63,
770—74

Nem a hasznosság volt az egyetlen szempont a kíméletre érdemes fa kiválasztását illetően. A tölgy például, ha a kedvelt sertéscsemegét, a makkot nem számítjuk, éppen halálában, fájával hoz hasznot. Néhány őshonos gyümölcsfát (alma, dió, mogyoró) leszámítva, általában ugyanez áll az egykor tisztelt többi európai fára. Éppen ezért elmondható, hogy az adott fajnak is csak kiválasztott egyedeit vagy az ültetetteket (a szent berekben állókat) tisztelték, miközben a szabad erdőségeket nyugodt lélekkel irtották.

E kérdés ellentmondásosságát egy bibliai példabeszéd világítja meg: „Egyszer elmenvén elmentek a fák, hogy királyt válasszanak magoknak, és mondának az olajfának: Uralkodjál felettünk! / De az olajfa így felelt nékik: Elhagyjam az én kövérségemet, a mellyel tisztelnek Istent és embereket, és elmenjek, hogy ingadozzam a fák felett? / Akkor a fügefának szólottak a fák: Jer el te, és uralkodjál rajtunk! / De a fügefa is azt mondta nékik: Elhagyjam-é édességemet és jó gyümölcseimet, és elmenjek, hogy ingadozzam a fák felett? / Azután a szőlőtőnek mondák a fák: Jer el te, uralkodjál rajtunk. / Azonban a szőlőtő is azt mondta nékik: Elhagyjam-é mustomat, a mely isteneket és embereket vidámít, és elmenjek, hogy ingadozzam a fák felett? / Mondának végre a fák mindnyájan a galagonyabokornak: Jer el te, uralkodjál mi rajtunk. / És monda a galagonyabokor a fáknak: Ha igazán királlyá kentek engem magatok felett, jőjjetek el, nyugodjatok az én árnyékomban: de hogyha nem, jőjjön tűz ki a galagonyabokorból, és égesse meg a Libánonnak czédrusait." (Bír 9,8 skk.)

A szentírási mese a bírák korabeli zsidó nép királyságellenességét példázza. A hasznos fáknak — ilyen az olajfa, a fügefa, a szőlőtő és a cédrus, amelyek életbe vágóan fontos szerepet játszottak az ókori mediterráneumban, és ennek megfelelően kivételes tiszteteletben is részesültek — megvan a maguk dolga, nem érnek rá uralkodni. Nem úgy a haszontalan galagonya (újabb fordításban egyszerűen tüskebokor, más nyelvű bibliákban szeder-, kökény-, csipkebokor is szerepel), az bezzeg ráérne, de hogy milyen király válna belőle, azt elárulja a fáknak tett ajánlata; vagy meghúzódnak az árnyékában, amivel sorvadásra ítélik magukat, vagy a nemes cédrust is tűzre juttatja.

Van azonban a példázatnak egy mélyebb jelentése, ami éppen ellentétes értelmű a fentebb írtakkal. Isten Mózesnek először égő csipkebokorban (tüskebokorban, szederbokorban) jelenik meg, s ez a jelentéktelen növényt megszenteli, mondhatni, királyivá teszi, egyúttal meg is magyarázza, hogyan jöhet ki tűz a galagonyabokorból. Tegyük azért hozzá, hogy a galagonyát babonás félelem övezte egykor Európában, amiről a fordító Károli Gáspárnak még lehetett tudomása, s talán azért cserélte föl a csipkebokrot a baljóslatú galagonyabokorra, hogy a rejtett összefüggés nyomait elsimítsa, s így az ellentmodást megszüntesse.

Mi lehetett a fák tiszteletének hiedelmi oka? Eleink a természet rendjéhez, az éves körforgáshoz igazodva éltek. Életük alapját e rend állandóságába vetett hit, vagy inkább remény jelentette. Ezért számukra a fa hosszú élettartamával, hatalmas

termetével, sziklát repesztő, olykor a villámcsapásnak is fittyet hányó életerejével, haláláig tartó növekedésével, lombozata évenkénti megújulásával vagy épp örökzöld voltával az Időt (örökkévalóságot) és az Időnek ellenszegülő (nemzedékről nemzedékre újjászülető) Életet testesítette meg, míg kiszáradtával, elkorhadva vagy éppen kővé váltan az elkerülhetetlen Halál mementója lett. És mivel — úgymond — a fák ágai az égbe nyúlnak, gyökerei viszont a földbe kapaszkodnak, ezért a fa szó szerinti és jelképes értelemben az ég és a föld, a halhatatlanok és halandók között teremt kapcsolatot.

Hogy az olvasónak fogalma legyen arról, milyen idős és milyen magas lehet egy fa, íme: a legmagasabb kort a kaliforniai szálkásfenyő *(Pinus aristata)* éri meg, ez mai tudásunk szerint akár 5000 év is lehet. A nálunk is őshonos közönséges tiszafa *(Taxus baccata)* élettartama a becslések szerint 2000 év. A fák között a legmagasabbra bizonyíthatóan a kaliforniai örökzöld mamutfenyő *(Sequoia sempervirens)* nő, a 100 métert is meghaladhatja. Egyes ausztráliai *Eucalyptus*-fajták állítólag túlszárnyalják ezt a magasságot, 150—155 méter magasra nőnek, de rájuk vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre jelenkori adat. A legmagasabb közép-európai fa, a jegenyefenyő *(Abies alba)*, jó, ha a 40—50, kivételesen a 65 métert eléri, de egy 20 emeletes házat még így is lepipál. Aki átérezte már saját jelentéktelenségét egy több száz éves ősfa árnyékában, annak nincs szüksége további magyarázkodásra.

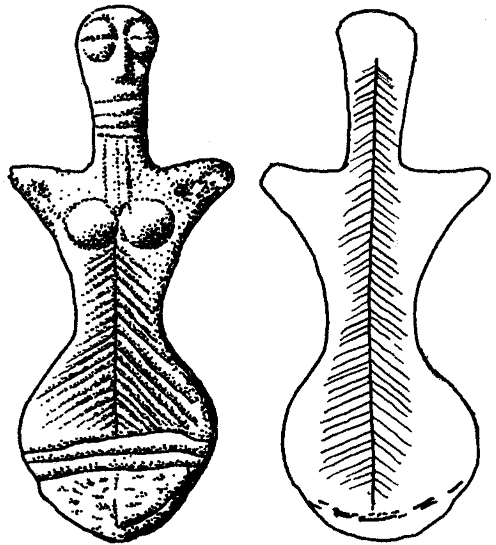
Milyen régóta tiszteli az ember a fákat? A fakultusz története — időbeli változásait és térbeli sajátosságait is figyelembe véve — túl bonyolult, és mindmáig nincs megnyugtatóan tisztázva. Ami pedig a kezdeteit illeti — bizonyítékok híján csak feltevésekbe bocsátkozhatunk. A mélylélektan egyes képviselőinek nem minden alap nélküli feltevése szerint az ember tudata mélyén, a tudatalattijában őrzi annak emlékét, hogy millió évekkel ezelőtt — mint rokonai mindmáig — fán lakozott. E vélemény szerint a fatisztelet gyökerei itt keresendők. Másfelől, mint az orosz *Mitológiai Enciklopédia* közelmúltban megjelent magyar kiadásában olvasható, a növények a „mitológiai és rítusrendszerekben jóval később öltöttek határozott formát, mint az állatok. A növényekre vonatkozó mitopoétikus felfogás magva már többé-kevésbé fejlett agrárkultuszt tételez fel, következésképpen feltételezi magát a földművelést is, ami viszont jóval később fejlődött ki, mint az állattenyésztés, nem is szólva a vadászatról és halászatról. A növények kései mitologizálódása magyarázza feltehetően azt is, hogy (az állatokhoz képest) a növények gyenge és azon belül is korlátozott kapcsolata a totemizmussal. Ez a kapcsolat is elsősorban a legarchaikusabb kultúrákban mutatható ki, amelyekben még ismerték a legkezdetlegesebb földművelést (új-guineai pápuák)". *(Mitológiai Enciklopédia* I., 201)

A fentiekkel csak annyiban érthetünk egyet, amennyiben „határozott formát öltött, növényekre vonatkozó mitopoétikus felfogásról" van szó. Az első, egyértelműen szimbolikus, növénykultuszra valló emlékek valóban az újkőkori „mezőgazdasági forradalom" idejéből valók (1. kép). Ezek az ábrázolások ugyanakkor már virágzó fatiszteletről árulkodnak, ami — figyelembe véve az idő akkori lassú folyását — sok évezred során alakulhatott ki (hiszen a későbbiekben is alig változott). A legrégibb ismert növényábrázolások 11—18 000 évesek. Kalászosok láthatók rajtuk, ami gyűjtögető életformát, esetleg kezdetleges földművelést sejtet. E jégkorszakvégi nö-

ványábrázolások persze jóval jelentéktelenebbek az állatokénál, de ne feledjük, ez az időszak nem kedvezett a növénytakarónak, ugyanakkor a vadászat fénykora volt. Jelképes voltuk viszont ma már nem vitatható (korábban abban is kételkedtek a kutatók, vajon egyáltalán növények rajzával állnak szemben; az e korban használatos szálkás, szigonyos nyíl- és dárdahegyeknek nézték őket).

Ellentmond az *Enciklopédia* állításainak, hogy a növénytisztelet, növénytotemizmus bizonyos formáival a földművelést nem ismerő, gyűjtögető, vadász, halász ausztrál őslakóknál is találkozunk. Az Arnhem-föld őslakói *maraian* nevű szertartásaik alkalmával szent fájuk körül táncoltak; fatörzs koporsókba temetkeztek, halottaiknak fejfaszerű sírjelet állítanak. Más törzseknél a holtak faágak közé emelt „ravatalra" helyezése, ismét másoknál üreges fákba temetkezés dívik. Az ausztrál őslakók animisták, szellemhitűek. Hiedelmeik szerint a szellemek növényekben is testet ölthetnek, növényben tartózkodhat az ember szellemteste, lelke, vagy ahogy ők mondják, „faárnyéka" is. Van egy termékenység rítusuk, melynek során a szellemgyermekek tartózkodási helyét, ami fa is lehet, befestik, dörzsölik, ütögetik és beszélnek vagy énekelnek hozzá, hogy a gyermekszellemek kiszabaduljanak és az asszonyok méhébe hatoljanak. E szokásokhoz és hiedelmekhez kapcsolódott később a tengeren túlról behozott anyaistennő-kultusz, melynek keretében a legfőbb anyát, illetve annak méhét egy üreges fatörzs képviseli. A növények megszemélyesítésének legősibb gyakorlati — ámbár fordított — formájával is éppen az ausztrál őslakók körében találkoztak a kutatók (a megszemélyesítés az animizmus, a mitologikus gondolkodás lényege): az ausztrál vadász cserkészés közben kezében ágat tartva cserjének álcázza magát úgy, hogy a vadhoz közelítve időről-időre megáll, s mintha csak a fa volna, mozdulatlanná merevedik. Az ember és a fa lényegi megfelelésének, egymásba való átváltozásának a hite (mitopoétikus felfogása) ebben a páratlan vadászati módban is benne rejlik.

1. kép

AZ ISTENFÁJÁT!

„. . .Metek úr (. . .) nagy érdeklődéssel nézett fel a sudár, tíz méternél is magasabb törzsekre és a koronákban ritmikusan szétnyújtózó ágakra. A szentségit, mondta elismerően, ez aztán a fa! Micsoda gerendák, micsoda deszkák lehetnének belőle, hiszen egészséges, érett fák ezek egytől egyig, hogy-hogy nem vágja ki őket? Mondom, hát az úgy van, Metek úr, hogy itt minden fenyőnek neve van, ez itt a fess Tonička, azt ott a chopoti erdőségben pompázó nővére tiszteletére csini Pepičkának hívják, ez meg a szép Johanna, és ott áll valamennyi közül a legszebb, látja, milyen szabályosan elágazó gallyak vannak a koronájában? És itt a chartres-i katedrálisba nyíló ablak, ezért Miasszonyunknak, Notre-Dame-nak nevezik. Az ott meg Szent Agáta, a levágott keblű. . . látja Metek úr, akárhányszor lejövök ide, ebben a tanítónőket utánozom, akiktől ezt az erdei parcellát vettem, ők is nevet adtak valamennyi fenyőnek, és akárhányszor lejöttek ide, hát először a fenyőket üdvözölték, mély szlávos meghajlással,. . ." (BOHUMIL HRABAL: *Véres történetek és legendák,* 75).

A költőn kívül csak a gyermek veszi magától értetődően emberszámba a fákat. A gyerekszáj „animizmusa", bármennyire is tudománytalan a gyermek gondolkodásmódját gyermekdednek tekintett ősünk észjárásával egybevetni, a gondolkodás kezdeteinek megértéséhez azért támpontot ad. Jean Piaget, svájci lélekbúvár kifejezetten azért gyűjtötte a gyerekek bemondásait, hogy a velünk született animisztikus hajlamot kimutassa. Példáért nem is kell hozzá fordulnunk, mindenkinek van hasonló élménye a gyerekekkel. Amikor a száguldó autó ablakán kibámuló kisgyerek felkiált: hogy szaladnak a fák! — vagy télen az alvó városi fák csupasz ágait ellepi a hideg elől a városba húzódó verébhad, aminek láttán ösztönös nyelvi leleménnyel megjegyzi: madárzik a fa! Vagy azt mondja ellentmondást nem tűrő hangon: a szelet a fák csinálják, akkor az animistához hasonlóan, csak persze gyermekibben gondolkodik, és úgy fejezi ki magát, mint egy költő, csak nem tudatosan keresi a szavakat.

Mi az animizmus? Egyszerűen szólva, a világfelfogásnak ősi, anyagias szintje, amelyben nem az oksági, hanem az érzéki (látható, hallható stb.) összefüggések az irányadók; minden, ami mozog, lélegezni látszik, hangot ad, illatot áraszt, mégha csak külső hatásra, időlegesen is, él. És amíg él, életerő birtokosa, valamilyen formában lélek, szellem lakja.

E lelkek, szellemek eredetileg anyagi természetűek voltak. Erre vall, hogy a természeti népek szemében mindennek, így minden fának egyedileg saját szelleme lehet, akár több is, melyek a fának, a fa életének sajátosságait képviselik, azért felelősek, pl. a betegségeiért. Mondhatnók, a dolognak annyi lelke van, ahány névvel jelölhetők pillanatnyi állapotuk szerint. A primitív nyelv az animisztikus gondolkodást tükrözi.

Erre vall, hogy a „lelket" a lélegzettel, az árnyékkal, a vérrel (általában a nedvekkel) hozták kapcsolatba, vagy a bomló tetemekből előrajzó rovarokkal. Később nagyobb testű állatok alakjában képzelték el, végül megszemélyesítették (a lelket szimbolizáló lény a testnél mindig mozgékonyabb).

Az animizmus bizonyos szinten összefonódik a totemizmussal. E primitív vallási forma alapja a hit, hogy a közösség valamilyen állattól, növénytől, ritkábban élettelen tárgytól: a totemtől származik. A természet így felfogott tárgyai szolgáltak — a lélekhit kiterjesztése révén — a világ nehezebben felfogható, elvont dolgainak leíró szimbólumaiként. Az animizmus fejlett formája korántsem szegényes vagy primitív, a dolgokat oly sokoldalúan láttatja, mint a nyelv, aminek költői gazdagsága tudásunk gyarapodásával mintha apadna. A testetlen világszellem fogalma: Isten, Logosz, Sors, Természet, ki-ki nevezze annak, aminek akarja, végső fokon ezen ősi lélekhitben fogant, s noha az emberi gondolkodás e két majdnem végpontját hosszú és kanyargós, nehezen belátható út köti össze, ez a szemléleti mód, amit mitopoétikusnak — egyszerre mitologikusnak és költőinek — nevezünk, végigkísérte történelmünket. Egy „animista" vers beszédesebb lehet egy tudományos közleménynél:

„Beszél a fákkal a bús őszi szél,
Halkan beszélget, nem hallhatni meg;
Vajon mit mond nekik? beszédire
A fák merengve rázzák fejöket".

Petőfi Sándor:
Beszél a fákkal a bús őszi szél

„Görcsösen fogja ijedt gyökerük
az elmálló talajt.
Nedvük sebesen kering, tüdejük
még zörren, még sohajt.
Rügyre gondolnak mormolva a fák".

József Attila: *Fák*

Bemutatnék néhány, a fák animisztikus tiszteletéről tanúskodó példát. Jakob Grimm szerint a német *Tempel,* (latin *templom)* szó a germán istenek elkerített szent berkeit jelölte. A kelták is lelkes fákat imádtak, s ugyanez mondható el a szlávokról, finnugorokról, a görögök elődeiről és az itáliai népekről, a Törvény igájába nehezen betörő ószövetségi zsidókról. Frazernek köszönhetően a világ más népeiről hasonlókat tudunk meg. Az észak-amerikai hidatsza indiánok pl. az amerikai nyárfa árnyékáról (árnyéklelkéről) azt tartották, hogy olyan képességekkel rendelkezik, amelyek — ha kellő módon közelítenek a fához — segítik őket vállalkozásaikban. A Fidzsi-szigetcsoport Yasawa szigeteinek lakója mielőtt megette volna, megkérdezte a kókuszdiót: „Megehetlek, főnök"? Egy thai buddhista ugyanúgy nem törne le egy élő ágat, mint ahogy egy ártatlan ember karját sem törné el. A borneói dajakok, ha a szél kidöntött egy élő fát, visszaállították a helyére, bekenték vérrel, és zászlókkal díszítették fel, hogy a fa szellemét megörvendeztessék vele. Az amerikai indiánok régen csak azokat a fákat használták fel, amelyek maguktól dőltek ki, s a dőlő fa recsegését a faszellem sírásának hitték. Démétér tölgyfája is feljajdul, amikor Erüszikhthón odavág. A *Kalevala* fái szintén emberi hangon szólalnak meg:

„Szól a virágos fenyőfa,
sűrű levelű fenyőfa:
'Ó, bolondnak bolondsága,
embernek esztelensége!

Járatlan jössz ágaimra,
levelemre gyermekésszel,
Hogy a Hold képét lehozzad,
s hamis csillagot szerezzél!'"

IX. 151—158

A mesebeli körtefa magától értetődően szólítja meg az arra járót: „Leányocska, gyere, tisztíts le engem a száraz ágaktól! Hogyha engemet megtisztogatsz, jótettedért jót kaphatsz". (*A szorgalmas és a rest leány*).

Elterjedt hiedelem, hogy a „lelkes" fa vérzik, ha megsebzik. Valóban, sok fafajtának van vérre, nyirokra, tejre, sőt ondóra is emlékeztető mézgája, festékanyaga, nedve. A *Két egyforma testvér* típusú mesék hősei útjuk során minden kívánságukat teljesítő, keresztúton álló sorsjelző fához, a „világ jósfájához" érnek. A fába verik késüket, így, ha egyikük meg akarja tudni, hogy a másik él-e, hal-e, csak oda kell mennie, és kihúznia a kést a fából. A sebből folyó fehér víz (tej) életet, a piros vér halált jelent. Moldvai csángók hite szerint „az ótásfát (. . .) nem szabad kivágni, mert annak a keze megmered és a görcs megfogja, ha kivágja az ótott fát, amíg ki nem szárad, mert vér foly belőle" (Bosnyák Sándor gyűjtése). Osztrák parasztok még a múlt században is hitték, hogy a fának éppúgy fáj, ha megsebzik, mint az embernek. Kontinensünkön nem is olyan régen a favágók még bocsánatot kértek a fáktól, mielőtt fejszét emeltek volna rájuk, vagy áldozatot — az indiai Pandzsábban a múlt században még emberáldozatot — mutattak be neki. Az etiópiai tigrék megpróbálták félrevezetni a fát, mondván, nem is ők, hanem egy elefánt vagy egy orrszarvú döntötte ki. A gyarmatosítás idején — az indonéz szigeteken pl. — a bennszülött, ha egy fát ki akart vágni, arra hivatkozott a fa szelleme előtt, hogy európai gazdája parancsára kénytelen megtenni, amit tesz.

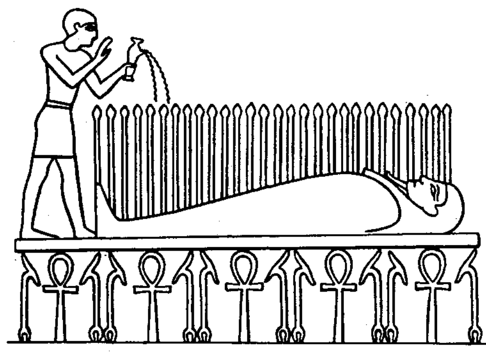
A legáltalánosabb eljárás az volt, hogy mielőtt a fához nyúltak volna, valamely szokás szentesítette módon kicsalták, kiűzték a fából a szellemét, egyúttal engesztelő áldozatot mutattak be neki.

Nem mindig bántak tisztelettel a faszellemmel. A maláj, japán, délszláv és magyar paraszt, hogy gyümölcsfája jobb termést hozzon, baltával fenyegette meg. A gyümölcsfákat egyébként olyannyira emberszámba vették eleink, hogy még gazdájuk halálát is hírül adták nekik. Ilyenkor az asszonyok kimentek a gyümölcsösbe, és a fák törzsét sorban megütögették.

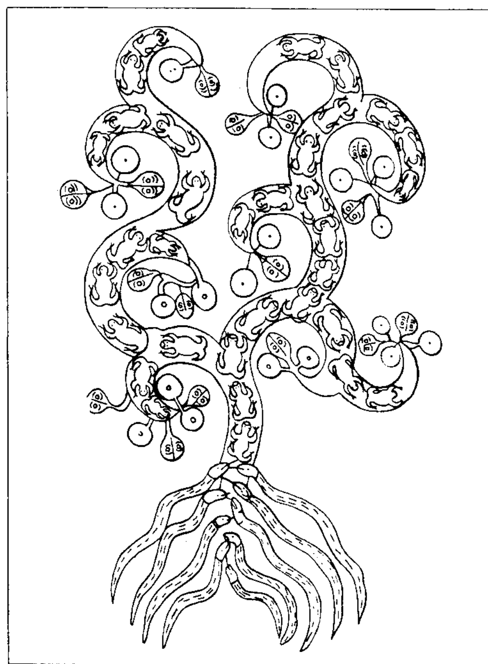
Elterjedt képzet szerint fákban laknak a holtak, az ősök szellemei. E hiedelem is sokféle formában élt. Az ausztrál őslakók úgy hiszik, a fákban ősapáink élnek tovább, a germán semnon törzs tagjai egyenesen a szent liget fáját tekintették ősapjuknak. A családfák végső soron e fatotemképzetben gyökereznek. Nemcsak a kutyabőrön díszlő, jelképes családfákra áll ez. Hosszan sorolhatnánk a nevezetes fákat, melyek egy-egy család, közösség, vagy egy személy sorsát, életerejét hordozták ágaikban szó szerint. A skóciai Edgewell-tölgyről tartotta a tulajdonos családi hagyomány, hogy valahányszor letörik egy ága, egy családtag is meghal. Ilyen híres fa volt a német Hohenzollern uralkodóház hársfája, melyet állítólag I. Vilmos idejében ültetett egy cigányasszony. A hárs először 1871-ben, a német császárság kikiáltásakor virágzott. Évről-évre dúsabb lombot hozott, egészen 1914-ig. Ekkor betegség támadta meg. 1918-ban száradt ki a háború elvesztését, és a dinasztia bukását megelőző nyáron. Hogy egy magyar példát is mondjunk, ilyen volt a debreceni reformátusok „családjának" líciumfája, mely a legenda szerint azért fogant meg, hogy bizonyítsa a

város reformátorának, egy Bálint nevezetű papnak az igazát, aki a virágzó ág leszúrásával, meggyökeresedésével és fává terebélyesedésének megjóslásával példázta az új hit meggyökerezését és tartósságát katolikus ellenfelével szemben. S hogy miért

2. kép

3. kép

éppen líciumfa (*Lycium barbarum, halimifolium,* más néven ördögcérna, semfű-semfa) szerepel a legendában? Bizonyára a neve miatt, mely a debreceni református kollégium antik elődjének emlékét idézi fel (*Lycium - Lyceum,* gör. *Lükeion,* Arisztotelész híres iskolája vol Athénban). (1 fotó.)

Koreai hiedelem szerint a szokatlan módon elhaltak lelke költözik fákba, vagy azoké, akiket nem temettek el. Sok népnél az ősök és a még meg nem születettek lelkei nem külön fákban, hanem a település közös szent fájában lakoznak. Ez az elképzelés az élet és a halál fája elvont képzetéhez vezet. A Hawaii-szigetek őslakóinak képzeletében élő világfa az élet és az igazság fája. Egyik oldala elevenen zöldell, a másik fele száraz, halott. Körötte gyülekeznek az újjászületésükre várók lelkei. Az uráli és az altáji népek világfájának ágain madáralakban fészkelnek az elhunytak lelkei, arra várva, hogy a Nap sugarain visszatérhessenek a Földre, és új testbe költözhessenek.

Ennek a hiedelemkörnek a szellemében övezte megkülönböztetett tisztelet a síron nőtt fákat, mivel a régiek úgy hitték, a fa gyökerei a halott testéből táplálkozván, annak lelkét is magukba szívják (2. kép). Sok helyütt ezért a gyökérzetet tartották a lélek tartózkodási helyének. Ez összefügg azzal, hogy a holtak lelkeit meg a fa szellemét a gyökerek közt megbúvó kígyókban is tisztelték. A megfeleltetés szélsőséges formája a szibériai nanajok kígyógyökerű világfája (3. kép). A gyökérzet mint a fa föld alatti része a holtak birodalmát jelképezi. Ennek az sem mond ellent, hogy más felfogás szerint a lelkek a fa ágain ülnek. Elterjedt képzet szerint ui. a lélek végigvándorol a fa mentén, másfelől a világfa jelkép egyik formájában „fordított fa", mely az égben gyökeredzik (4. kép).

Jelentésük egy adott szintjén ebbe a körbe illenek azok a történetek, melyeknek isteni, de halandó hősei haláluk után faalakban élnek tovább, vagy fa nő kihulló vérük nyomán. Ez volt a sorsa Apollón fiú szeretőjének, Küparisszosznak, aki bánatába halt bele, és az isten gyászoló ciprussá változtatta. Az egyiptomi Oziriszt halála után egy erikafa fogadja magába, gabonaistenként viszont úgy képzelték el, amint kalászok szöknek szárba holttestéből (lásd 2. kép).

A szétszaggatott görög Dionüszosz kifröccsent vére nyomán gránátalmafa nőtt. Ugyancsak gránátalmafák nőttek az egymást legyilkoló két thébai fivér, Eteoklész és Polüneikész sírján. A *Megölt aranyhajú ikrek* típusú mesék testvérhőseinek teteméből két aranyalmafa (vagy: aranykörtefa, aranyos levelű fa, diófa, akácfa, eperfa, topolyafa) nő. A *Jávorfa* mesék hősnőjét két irigy nénje megöli. A leány sírján „jávorfa" („jágerfa", „jámborfa", azaz juharfa, illetve akácfa vagy „ficfa": fűzfa) sarjad. Ennek ágából valaki hangszert farag, s ez, amikor a legidősebb nővér játszani kezd rajta, megszólal és leleplezi a gyilkost:

„Fújjál, fújjál hóhérleány,
Én is voltam királyleány,
De te engem megfojtottál,
És a buckába elástál,

Királylyányból jágerfácska,
Jágerfából furulyácska.
Fújjál, fújjál húgod gyilkosa."

A jágerfácska
(Magyar népmesék II., 845)

Az *Ördögszerető* típus meséiben a megölt hősnő sírján virág fakad, azt egy királyfi leszakítja. A virágból ismét leány, majd a királyfi felesége lesz. Az egyik mesében *(Az ördögszerető)* a haláltól való végleges szabadulás ára: a leánynak 7 évig egy fán kell ülnie.

A fák sírra ültetésének szokása valami olyasféle elképzelésből táplálkozhatott, hogy legyen hol laknia a halott szellemének, ha a földön jár. Rendszerint hosszú életű örökzöld fákat, ciprusféléket és tűlevelűeket választanak e célra, hogy a léleknek mennél tartósabb szállása legyen. E szokás különösen nagy múltra néz vissza Kínában. A legöregebbnek hitt, ma is élő „lélekfa" a kínai han nemzet legendás ősének, a

4. kép

Sárga Császárnak a sírján nőtt. A 4000 évesre taksált ciprust a hagyomány szerint maga a császár, Huang Di ültette a sírhelyéül kiválasztott hegy csúcsára.

A fákkal olykor úgy bántak, mintha emberhez, állathoz hasonlóan nemük lenne. Ennek biológiai alapja van. Már az ókorban megkülönböztették az egylaki (hímnős virágzatú) és a kétlaki fákat. Firdauszi, a perzsák paradicsomi költője (+1020) a *Királyok könyvé*ben ír egy hímnős virágzatú beszélő fáról, mely megjósolja Nagy Sándor halálát:

„Egy ága nő, más ága hím: ágakat,
beszélő illatosakat hajtanak:
a nő beszél éjjel és illatja kél,
s a hím, hogyha eljő a hajnal, beszél".

Iszkandar, 8/e fejezet

Kétlaki pl. a datolyapálma, azaz külön hím- és külön nőivarú egyedei vannak. Ez bizonyos körülmények között a mesterséges beporzást is szükségessé teszi. Mezopotámiában ezt tavasszal, a datolyavirágzás havában végezték (22. kép), ekkor ülték meg a datolyaisten és -istennő menyegzőjét. (5. kép). A fák összeházasításának szokását máshol is gyakorolták. Régi hindu szokás értelmében az újonnan ültetett mangófaliget egyik fáját a gazda jelképesen „hozzáadta" a helyben nőtt vadon fáinak valamelyikéhez. A német parasztok — írja Frazer — karácsony estéjén egymáshoz kötötték a szomszédos gyümölcsfák ágait, hogy e jelképes házasságkötési aktussal biztosítsák a jó termést. A Maluku-szigeteken a virágzás előtt álló szegfűszegfákkal éppoly kíméletesen bántak, mint a terhes asszonyokkal szokás, nehogy idő előtt „elvetéljenek", azaz virágba boruljanak a (szegfűszeg ui. a még ki nem nyílt virágbimbó szárítmánya). Gyorsan hozzáteszem: a példákban szereplő parasztok és hasonló praktikákat űző más nemzetbeli társaik maguk sem hitték, hogy a növények termésjavító gondozását: a nemesítést, metszést, beporzást, trágyázást, a kártevők pusztítását e mágikus cselekvések helyettesíthetik. A mágia ott jutott szerephez, ahol az ember tudománya és hatalma véget ért.

Az áldozatokért, megkülönböztetett bánásmódért cserébe a fák szellemeitől mást is vártak, nemcsak jó termést. Mint a felsőbbrendű hatalmaktól általában, gyógyulást reméltek tőlük betegség esetén, esőt és napsütést, a földek hozamának növekedését, a nyájak sokasodását, a nőknek termékenységet és könnyű szülést.

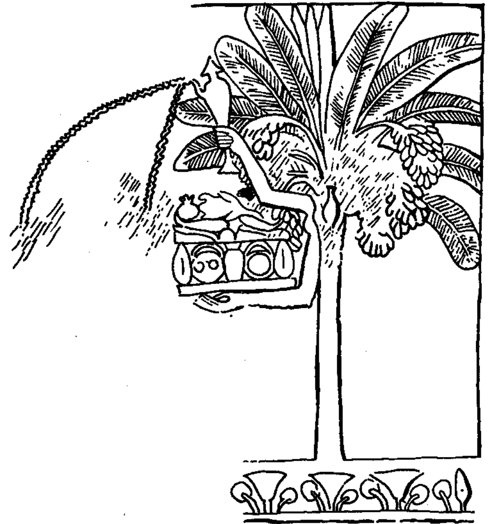
Ami a faszellemtől várt betegségmulasztó erőt illeti, nem elégedtek meg a növény vélt vagy valóságos gyógyító anyagainak felhasználásával. Szicíliában pl. a néphit azt tartotta, hogyha a golyvás beteg áldozócsütörtök előestéjén, pontban éjfélkor őszibarackfa kérgébe harap, a betegség felszívódik a fába. Bolgár hiedelem szerint a láz ellen a legjobb, ha a beteg napkeltekor háromszor körbefut egy fűzfát és azt kiáltja: „A hideglelés verjen ki téged, a Nap melegítsen föl engem!" (A mágikus cselekmény nyilvánvalóan a fűz lázcsillapító hatóanyagának erejét volt hivatott fokozni.) Angolszász babona szerint a kőris kikúrálja a szemölcsöket. Tűt szúrtak a szemölcsbe, majd a fába. Így vitték át rá a betegséget, mondván: „Vedd kőrisfa, kőrisfa, szemölcsömet magadra!" Mint a példák mutatják, a betegség átvitelének lehetősége károkozás forrása is lehet. Ez az oka bizonyos tilalmaknak. Pl. Santiago Tepehuacan indiánjai között az a személy, aki életében akár egy holttestet is elföldelt, sohasem ültethet gyümölcsfát. A homeopatikus má-

gia szellemében ez az elv mindenre kiterjed és oda-vissza hat. Ha pl. a bajor paraszt oltás közben az oltóágat leejtette, nem használta fel, mert hite szerint az ilyen oltóágon nőtt gyümölcs is le fog hullani. S fordítva: Kelet-Indonéziában arra az emberre, aki elesett, azt mondták, biztos hullott gyümölcsöt evett.

Ha késett az eső Kambodzsában, ahol egykor minden falunak megvolt a maga szent fája, áldozatot mutattak be a fában lakó szellemnek. Szárazság idején a kelet-afrikai wakambák vénei kecskét és erjesztett italt áldoztak egy baobab (majomkenyérfa) alatt. Mint már írtam, a fák e legvastagabbikának a törzse valóságos víztározó. Az ovambo asszonyok vetéskor egy „esőcserjének" nevezett fácska zöld ágát ültetik el a magvakkal együtt, mert azt hiszik, ez a fafajta vonzza az esőt. A svéd földműves régen leveles ágat tűzött minden barázdába, abban a hitben, hogy ez bő termést biztosít.

A kaukázusi cserkeszek a jószág védelmezőjének a körtefát tartották: a fát őszi ünnepén a mi karácsonyfánkhoz hasonlóan díszítették fel. A vendek július 2-án, a nyári napfordulót követően, a tölgyfavirágzás hónapjában tölgyfát állítottak a falu közepén, a tetejébe vaskakast raktak — egykori pogány istenük, Szvantovit, a későbbi Szent Vid (június 25.) szent madara a kakas volt —, körbetáncolták és marháikat is körbehajtották a fa körül, hogy jobban hízzanak. A májusfa állításának is van hasonló mágikus célja. Angliában és Írországban az istállóra tűzött május 1-jei galagonyaág a tejhozam növelését szolgálta. Németország egyes vidékein a parasztok minden ló és tehén számára állítottak májusfákat. A szokás az asszonyok termékenységének fokozását is célozta, Európa-szerte ezért állított májusfát minden legény a mátkája ablaka alá. Délszláv hiedelem szerint, ha egy meddő aszszony Szent György-nap (április 23.) előestéjén új inget akaszt egy bőven virágzó gyümölcsfára, és másnap napkelte előtt bogarat, méhet talál benne, majd magára ölti, bízvást remélheti, hogy gyereke lesz. Észak-Indiában Sri (Laksmi) bőség- és termékenység-istennő gyümölcse a kókuszdió, melyet az istennő papjai azoknak a nőknek ajándékoznak, akik gyermeket akarnak szülni. Egyes pálmákra úgy tekintenek, hogy diójának elfogyasztása fogamzóképessé teszi a meddő nőket. A kókuszdió alkalmas termékenységjelkép: csírázása éppen 9 hónapig tart. Vastag zöld héja az anyát, magja a méhet, a kókusztej a mag-

5. kép

zatvizet, bele (a kopra) a magzatot szimbolizálja. Egykor általános lehetett az a képzet, hogy egyes fák, ha a vajúdó nők beléjük kapaszkodtak, megkönnyítik a szülés lefolyását. Maja, Buddha legenda szerinti anyja a szent Szal fába kapaszkodva hozta világra a fiát. Létó istennő egy pálmába és

egy olajfába — más változatban két babérfába — fogódzkodik, amikor megszüli a görög Nap-Hold ikerpárt: Apollónt és Artemiszt.

* * *

Az összeházasított és gyümölccsel terhes fák megszemélyesülnek ugyan e szokások művelőinek képzeletében, de ebből nem következik szükségszerűen, hogy a fákat minden esetben emberszabású szellemtesttel képzelték volna el. Ember alakú szellem lakja a fát pl. az olyan „famenyasszony" vagy „favőlegény" esetében, akinek párja antropomorf istenség vagy élő ember. Az ókori Boiótiában bizonyos időközönként kivágtak egy tölgyfát, abból szobrot faragtak és menyasszonynak öltöztették, majd a soron következő Daidala-ünnepen „hozzáadták" Zeuszhoz. A tölgyfamenyasszony Héra (Dióné) istennőt testesítette meg. Volga melléki finnugor votjákok (udmurtok) időről-időre szintén megházasították Keremet nevű „ördögüket". Arája Mu-Kilcsin földistennő volt, akit a szent ligetben kiásott gyeptégla képviselt. Bengáliában a földistennőt a virágzó Szal fa képében adták a napistenhez, ugyanitt az is szokás volt, hogyha kutat ástak, fából istenképmást faragtak, és összeadták a víz istennőjével. E faképmások, de a gyeptéglamenyasszony is antropomorf szellemek, istenalakok helyett állnak. Ezt bizonyítja, hogy az isten, szellem jegyese sokszor hús-vér nő. A pogány svédek minden évben körbehordozták az országban Freynek, a flóra és fauna istenének képmását, a szobor mellett szép leány ült, akit az isten feleségének tekintettek.

Kínai elképzelés szerint a faszellem ember vagy állat, pl. bika vagy kígyó képében jelenik meg. Az ember alakú faszellem képzete elterjedtebb, ez az animizmus sajátossága, de mondhatnók úgy is, hogy egyetemesen emberinek tekinthető antropomorfizáló hajlamunkban gyökerezik. A fában még kevésbé fantáziadús embertársaink is meglátják az emberit. Lombja susogását suttogáshoz, ágait karokhoz, belénk akaszkodó tüskéit visszahúzó kezekhez, hajladozó törzsét karcsú derékhoz, rügyeit szemhez, odvát szájhoz vagy más testnyíláshoz hasonlítjuk. A fában lakó állatszellem képzetének viszont kézzelfoghatóbb valóságalapja van, hiszen a szárazföldi állatok többsége valamilyen formában együtt él a fákkal. (Még fára mászó hal is van: a szemforgató hal. Dél-Ázsia mangrove mocsaraiban él ez a természet csudája).

Minden fának, fafajnak saját szelleme, minden istennek saját fája, növényi attribútuma volt (bár nem minden isten volt eredetileg vegetációs démon, és nem minden növényi szellem vált istenné).

A fák mellett a mitologikus alakokhoz különböző szárnyas, négylábú, csúszómászó és vízi állatok rendelődnek attribútumként — sok isten eredeti alakjában állattotemős volt —, továbbá az élettelen természet képviseletében ásványok, ércek, kőzetek, és sok minden egyéb: égitestek, égi és földi jelenségek, az emberi test külső, belső és érzékelő szervei, de még a családban, társadalomban betöltött szerepek is. Ez minden archaikus műveltségben bonyolult rendszerré fejlődött a mitologikus gondolkodást kormányzó szimpátia-elv alapján. Ennek értelmében egy bizonyos növény, állat, szín, planéta stb. összetartozik, a maga létszintjén megfelel egyik a másikának. Ez a szimpatikus és a homeopatikus mágia alapja is (gör. *szümpatheia* „rokonszenv", *homoiopatheia* „hasonszenv", „összhang"). A szimpátiaelv is a totemizmusban gyökeredzik, ami azt jelenti, hogy — pl. az ausztrál őslakók esetében — a

nemzetiségi, helyi és kultikus totemek szerinti csoportba nemcsak az emberek, hanem bizonyos természeti jelenségek és tárgyak, így növények is beletartoznak. Ezt „osztályozó totemizmusnak" nevezik: „... az őslakók meggyőződése szerint a természet és az emberek élete azonos. Nekünk különösnek tűnhet, amikor azt halljuk, hogy a villámlás varjú és hogy a mennydörgés, az eső, a felhők, a jégeső és a tél is varjú; ..." (ELKIN, 1986, 148).

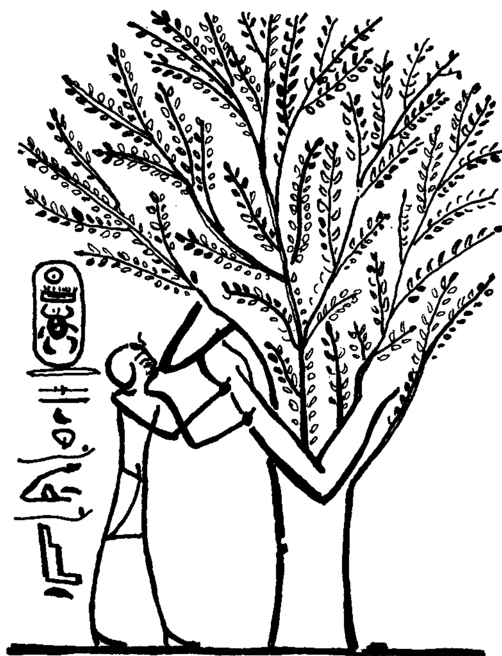
* * *

Az alábbiakban szeretném bemutatni a fa és a faszellem elválásának, illetve megszemélyesítésének különböző fokozatait. Előrebocsátom azonban, hogy bármennyire is csábító, de ezek végletes formái: egyik oldalon élő fa antropomorf jegyekkel, a másikon emberszabású istenalak növényi attribútumokkal, valamint a köztük lévő átmeneti alakok csak formállogikai szempontból rendezhetők sorba, fejlődéstörténetileg nem. Csak egy példa: a „primitívnek" mondott népek túlnyomórészt emberszabásúaknak ábrázolják szellemeiket, így a növényvilág szellemlényét is, ezzel szemben a fajelkép később kialakult, magasabb szintű formáival, amilyen az életfa, világfa, rendszerint növényi alakban találkozunk. Azt is tudnunk kell, hogy régies formák évezredeken át fennmaradnak, miközben tartalmuk folytonosan változik; eredeti jelentésüket a legritkább esetben őrzik meg.

A faszellem megszemélyesítésének „legkezdetlegesebb" és mindmáig legáltalánosabb formája az olyan élő fa, amit a képzelet néhány emberi vagy isteni vonással ruházott fel, sőt olykor szó szerint felöltöztetett. A *Kalevala*beli Lemminkeinen így beszél Mielikkihez, az erdők istennőjéhez, látván a fák hitvány „gúnyáját":

„Borítsd be az erdőt gyolccsal,
posztóval a rengeteget,
keríts a nyárfára köntöst,
ékes ruhát égerfára!
Vond be a fenyőt ezüstbe,
húzd a lucfenyőt aranyba,
vén fára rézövet rakjál,
ezüstövet más fenyőre,
nyírfára arany virágot,
törzsére aranyos csengőt!"

XIV. 155—164

6. kép

A megszemélyesített fa legszebb képzőművészeti példái az ókori Egyiptomból maradtak fenn (5., 6., 7. kép). E fák: a fáraót szoptató „magas szikomorfa a keleti horizonton", az „élet vizét" permetező datolyapálma, a nagy anyaistennő szokásos megjelenítései a Kr. e. 2. évezredben. Ilyen

típusú szellemfa a „mosolygó almát" termő mesebeli almafa, vagy amibe Walt Disney erdőben eltévedt Hófehérkéje lát bele rémeket. A teremtő istenfáról énekel az egyik népdal:

„Eszem a teremtő fádat..."

A faárnyéklélek kísért a másikban:

„Nagy árnyéka van a fának —
Nagy híre van a szép lánynak."

Vikár Béla gyűjtése

Az élőfaszellem emberi jegyei fokozatosan gyarapodhatnak. Az *átalakulás* egyes fázisainak példáit őrzi a művészettörténet. Egy XVI. sz.-i urbinói fajansztál Adónisz születését ábrázolja. Képünkön a bábák félig nő, félig fa „odvából" segítik a világra a gyantaistengyermeket (2. fotó). Egy Kr. e. 600 körüli egyiptomi bronzedényben az „élet vizét" záporoztató Nut istennő látható, de testéből, mintha fa törzse lenne, leveles ágak sarjadnak (8. kép). Egy reneszánsz alkimista kézirat illusztrációján látható jelképes nőalak fejéke fakoronává lombosodott (9. kép).

7. kép

* * *

A több-kevesebb emberi (isteni) vonással felékesített fától a benne lakó szellem el is szakadhat. Három úton is elindulhatunk a nyomában. Az egyik út az *elválásé:* a szellem úgy válik el a fájától, mint a lélekhit szerint a testtől a lélek. Az elválás első állomásaként a faszellem fán élő, fában lakó, vagy faágak közt megjelenő felsőbbrendű lényként jelenik meg. Hogy ismét egyiptomi példával kezdjem, Nutot, a szikomorfa istennőjét is ábrázolták így, méghozzá egy időben a megszemélyesített fák képmásaival (8. kép). Legszebb és legismertebb példája a Bibliában olvasható Mózes történetében: „És megjelenik néki az Úr angyala tűznek lángjában egy csipkebokor közepéből,. . ." (Kiv 3,2 skk). A fán, fában lakó szellem (tündér, boszorkány, öregember) gyakori szereplője a népmeséknek. *Az égig érő fa* típusú mesék tündérkirálykisaszszony hősnője égbe nyúló fa tetején lévő palotában él. A *Két egyforma testvér* típusú mesék vadászó királyfi hősét fán lakó banya varázsolja el vagy öli meg. Az *Előbb a tánc, aztán a lakoma* című mesében a szegényembert kettényíló fából kilépő öregember ajándékozza meg (faszellemhez illően terülj-asztalkával, varázshegedűvel).

Következő lépésként a szellem leereszkedik a fáról. A leningrádi Ermitázs egyik híres „szkíta" övverete mitológiai jelenetet ábrázol. A kompozíció középpontjában fa áll, a tövén ülő nőalakot (a fa istennőjét?) szó szerint a fához köti a fejéből az ágak közé vezető „köldökzsinór" (10. kép). A klasszikus ókor isteneit már nem fűzik ilyen szoros szálak a fáikhoz: az isten a fája előtt áll vagy ül, kezében tartja lombos ágát, homlokát a leveleiből font koszorú övezi.

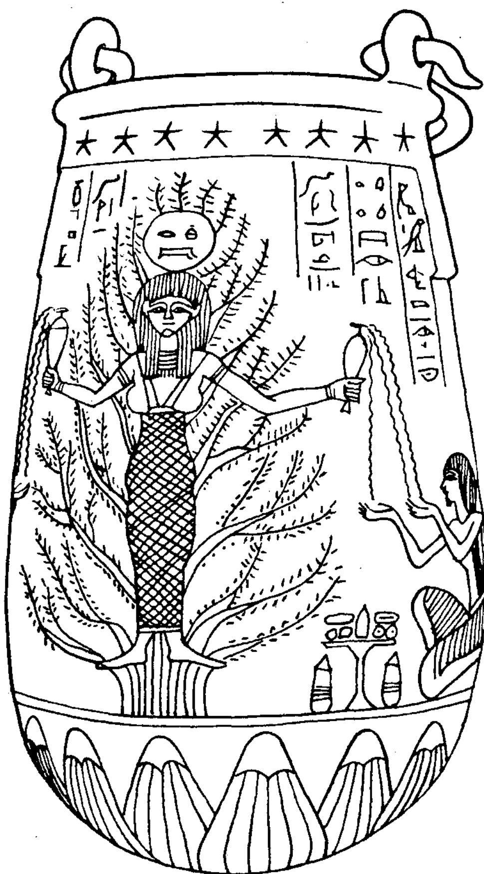
A fáról leszálló szellem olykor halandó testbe költözik. A „kiválasztott" mint pap,

király vagy áldozat, újabb időkben egyszerű maskaraként szolgálja, játssza el a beléje költözött szellemet. Az ószövetségi zsidóság mitikus hősnője, Debóra prófétanő „bíró volt Izráelben. / És ő a Debora-pálmája alatt lakott Ráma és Béthel között az Efraim hegyén, és ide jöttek fel hozzá az Izráel fiai törvényre". (Bir 4,4—5) A prófétanő a valóságban a Közel-Keleten méhkirálynő alakjában is tisztelt pálmaistennő földi inkarnációja lehetett; a héber Debora „méhet" jelent. Az ókori Hellász jóshelyein is a szent fa alatt közvetítette a pap(nő) az isten üzeneteit. Európában pedig még a késő középkorban is szokásban volt, hogy az uralkodó egy-egy jeles fa árnyékában tartott törvénynapot, s szentesítette ily módon döntéseit.

Ahogy a szent fákat szigorú törvények védték, úgy az isten, a faszellem földi porhüvelyének (papjának, a szent királynak) az életét is nagyra becsülték tisztelői. Személyét tabukkal vették körül, mint ahogy azokat az állatokat is, amelyeket szintén az isten megtestesüléseinek tekintettek. Azt hitték ui., hogy a benne lakó szellem által mágikus erővel rendelkezik, az biztosítja a jó termést, a bő zsákmányt, az állatok szaporaságát és magas tejhozamát, a gyermekáldást, általában a közösség jólétét. Mégis meg kellett halnia, és éppen a mondottak miatt. „Az emberisten életének tulajdonított nagy érték teszi szükségessé erőszakos halálát; ez ugyanis az egyedüli lehetőség arra, hogy a korral járó elkerülhetetlen hanyatlástól megvédjék, (...) meg kell ölni, hogy a benne inkarnálódott isteni szellemet sértetlenül vihessék át utódjába". Frazer gondolatmenetének indító példájában a nemi erdők Dianájának papja, az „Erdő Királya" is „addig tölthette be méltóságát, míg egy erősebb meg nem ölte. (...) Megölése tűnő erejét bizonyította, és azt mutatta: elérkezett az ideje, hogy isteni élete egy kevésbé megrongálódott szentségtartóba költözzék át". (FRAZER, 1965, 168) A rituális (ön)gyilkosság a régi időkben kegyetlen szertartás volt, a megölt „istent" a szertartást követően meg is ették hívei, táplálta is őket tehát varázserejével.

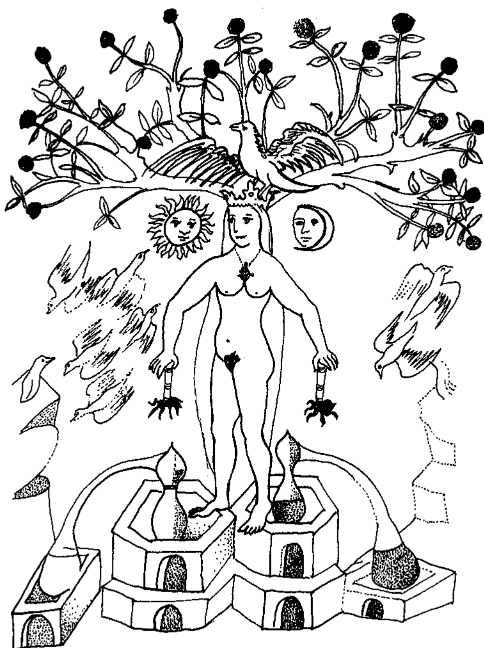
Az állat- és emberisten feláldozásának szokását a természet (növényzet) évenkénti meghalásának és feltámadásának tapasztalatokon nyugvó képzete, valamint az a felismerés alapozta meg, hogy az élővilágban az erősebbé, a fiatalabbé a fajfenntartás joga. E szokás tehát a természet rendjé-

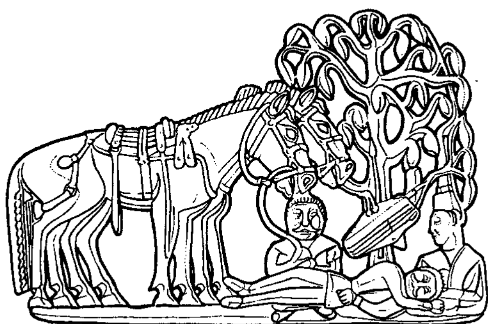
8. kép

nek mágikus megerősítését, fenntartását célozta, miközben olyan célszerű és hasznot hajtó műveleteket ritualizált, mint a termés betakarítása, ami az évelők kivételével a gazdanövény pusztulását okozza, a beteg, öreg fák kivágása vagy visszametszése, mely utóbbi kegyetlen tett ugyan, de általa a fa megfiatalodhat.

9. kép

10. kép

A szokások az idővel változnak. Ókori források szerint a történelmi idők kezdetén a papi funkció, királyi jogkör birtoklásának időtartamát a legtöbb helyen már nem bízták a természetre, hanem naptári ciklusokhoz igazították, mivel — úgymond — a természet is az éves ciklus szerint változik. Graves szerint az isten földi képviselője eleinte csak fél évig uralkodott, akkor életével együtt át kellett adnia utódjának a helyét, annak megfelelően, ahogy az év is az emelkedő és a hanyatló Nap félesztendejére oszlik. Ez a sors valószínűleg csak a szoláris mítoszok napisteneinek, héroszainak jutott osztályrészül, a valóságban a tényleges időtartam ennél mindig hosszabb lehetett. Tudunk pl. 1, 5, 8, 12, 30 évre kiszabott uralkodási periódusról a Hawaii-szigetekről, a Malabar-parti Kalikutból, az ókori Spártából, s ezek sem mindig az uralkodás végét, hanem csak az uralkodó számára ismételten előírt próbatétel időpontját jelzik. A szakrális intézmények (papság, királyság) megerősödésével már nem maga az uralkodó esett áldozatul, hanem a helyettese („időszaki király", lat. *interrex*). A rítus kegyetlensége is enyhült, jelképes aktusok oldottak rajta: pl. az emberisten helyett a terményből őrölt, gyúrt, sütött mását ették meg (tk. az eredetijét, hisz' az emberisten jelképezte a terményt és nem fordítva). Cortez Mexikóba érkezése idején az aztékok még tömegével áldoztak embert isteneiknek, köztük évente kétszer Vicilopocstli főistennek; de a szertartást követően nem az őt megszemélyesítő áldozatot ették meg, hanem „csak" a vérével gyúrt mézeskalács mását. Később az emberáldozat is elmarad, az ünnepen egybegyűltek már csak eljátszák, vagy csupán megemlékeznek róla. Ez történik a húsvéti passiójátékon, amikor a Jézust alakító férfiú „meghal" a keresztfán, illetve a

katolikus szentmisén, mely az utolsó vacsorát ismétli meg. A mise étke a szentostya (lat. *hostia* „áldozat") és itala a szentelt bor a katolikus hittétel értelmében a Betlehemben (a *„Kenyér házában")* született Fiúisten húsa és vére. Amikor a pap a mise során elismétli az ostya és a bor felett azokat a szavakat, melyeket Jézus mondott az utolsó vacsora alkalmával, megtörve a kenyeret és felemelve a borral teli poharat („ez az én testem, . . . ez az én vérem", Mt 26, 26; 28), azok a hívő szemében Krisztus testévé és vérévé lényegülnek át.

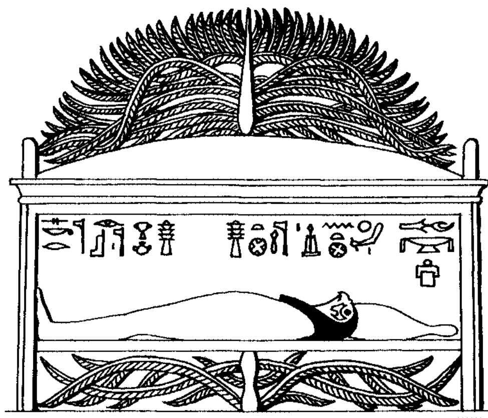
A faszellem rituális megölésének emléke él azokban a dramatikus játékokban, melyeket a naptári év jelentős állomásain játszottak Európa-szerte még nem is olyan régen, s itt-ott játszanak ma is. Ilyen volt Farsang (Karnevál herceg) kivégzése és temetése a nagyböjt kezdetén, a böjt temetése, halál kihordása és a zöld ág behozatala játék a húsvéti ünnepkör kezdetén, a május elsejei és pünkösdi alakoskodások, Szent Iván-i játékok, arató- és szüretünnepek, karácsonyi maskarádék, és végül a szilveszteri óévbúcsúztató téltemetés, télkiverés-játék.

11. kép

* * *

A képzetfejlődés harmadik útja a fától való *származásé* (1. fatotem). A „teremtő fából" termő fa lesz, a faszellem pedig a fa hajtása, virága, termése („mi fán terem?" — kérdezzük a szólással). A termés (ág, virág, gyümölcs) szelleme a második generációt képviseli; gyermekisten. A fa ebben az összefüggésben a szülőt, rendszerint az anyát testesíti meg. A virág azonban nemcsak a gyermek, hanem a gyermeket szülő anyai öl szimbóluma is lehet. Nofertum (Nefertem), a növényzet óegyiptomi istene egy mítosz szerint a mezők istennőjének a testéből nőtt ki lótusz alakban. Ré napistent viszont, az örökkön újjászületőt, „lótuszból világra jövő arany gyermeknek" nevezték. Ez a lótusz a vulvát jelképezi (11. kép), éppúgy, mint az a kőliliom, melyből Athéné istennő eleusziszi mellszobra emelkedik ki. A költői beszédben az ág-, virág-, gyümölcsgyermek nem feltétlenül személyesül meg. Az ószövetségi messiás- jóslatok így beszélnek a Gyermekről: „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevekedik" (Ézs 11,1). „Így szól az Úr Isten: És veszek én ama magas czédrus tetejéből és elültetem; felső ágaiból egy gyönge ágat szegek le, s elplántálom én magas és fölemelt hegyen" (Ez 17,22). Népdalban:

12. kép

„Édesanyám rózsafája
Engem nyitott utoljára.
Bár ne nyitott volna;
Bimbó lett volna!
Szebb a bimbó, mint a rózsa".

„Arra alá a tengerben
Rózsa nyílik a kenderben.
Van szeretőm tizenhárom:
Minden ágon kettő-három".

Vikár Béla gyűjtése

13. kép

A szerelmes „rózsámnak", „virágomnak" szólítja a kedvesét. „Nem esett messze az alma a fájától" — mondják a gyerekre, aki mindenben a szüleire ütött. „Akasztófavirágnak" hívták az akasztanivaló gazembert. A mesében ez a képzet már a hős magoncnyi méretére utaló neveiben is megjelenik: 1. Árpa, Babszem Jankó, Borsszem-vitéz, Kökény Matyi, Köles, Nád Péter, Rózsa János, Szegfűhajú János. Ahogy a mag a gyümölcsben rejtőzik, a fa viszont a magból lesz, úgy a mesebeli királyné is olykor gyümölcstől esik teherbe (mag - férfimag). Pl. szőlőfürttől (*Kígyóbőrű Kámán Sára: Világszép asszonya* c. mese). Nemcsak a hős, hanem táltos paripája és varázskardja is teremhet így. Az anyakanca a királyné ette szőlő csutkáját eszi meg, attól lesz vemhes (*A ződ ág*), a kard a kertben nő, együtt a táltos fiúval (*Mesë ja tyityok tartaó gyerëkreő*). Persze e képnek számunkra már csak hasonlatértéke van. A szentírási próféciában: „Ímé, egy férfiú, a neve Csemete, mert csemete támad belőle, és megépíti az Úrnak templomát!" (Zak 6,12) Így értjük a Szűz Máriát üdvözlő ima e sorát: „Áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus". (Luk 1,42) Így a legtöbb népdalt:

„Virágzik a barackfa,
Piros virág van rajta,

Piros virág, piros lány,
Piros kendő a nyakán".

Vikár Béla gyűjtése

Hasonlattá halványul a képzet a műköltészetben:

„S a kis szobába toppanék...
Röpült felém anyám...

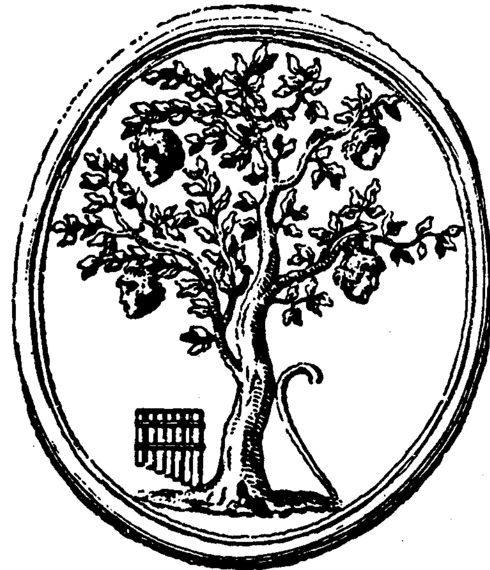
S én csüggtem ajkán... szótlanúl...
Mint a gyümölcs a fán".

Petőfi Sándor: *Füstbe ment terv*

A Közel-Kelet és a mediterráneum mítoszainak „facsemetéi" vegetációs istenek. Megszemélyesültek, nem fán teremnek,

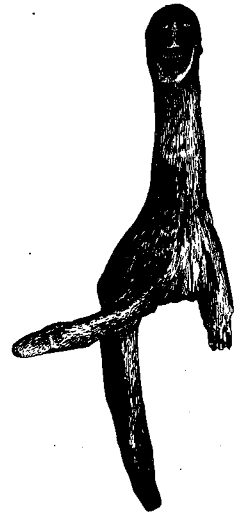

hanem fától, faistennőtől *születnek.* Az egyiptomi Oziriszt Nut faistennő szülte. Ozirisz igen sokoldalú isten volt, ábrázolásain azonban növényistenség-volta az uralkodó. Általában fák között ül, esetleg szőlőindával befutottan, a bőre zöld színű. Holtában a testét befogadó erikafával ábrázolták, vagy amint testéből gabona sarjad (2., 12. kép). Babilonban az évente elhaló és megújuló növényzetet Tammúz (Dumuzi) isten képében tisztelték, aki Innin (Istár) istennő kedvese volt. Alakját a tamariszkusszal, a fűzzel és a fűvel kapcsolták össze, s egy himnusz szerint mirhafa szülte 10 hónapi terhesség után.

14. kép

Frűgiában „az igaz fiút" Attisz néven imádták. Zavarosnak tűnő története szerint Attisz a szilaj, kétnemű Agdisztisz (Kübelé) istenségtől származik. Agdisztisz a frűg istenanya neve volt, de ebben a történetben az apa szerepét játssza. Az istenek megelégelik féktelenségét, ezért Dionüszosz elhatározza, hogy megszelídíti. Leitatja Agdisztiszt, s amikor az álomba merül, a férfiasságát egy fához köti. Amikor az isten magához tér, és természetéhez híven vadul talpra ugrik, a mozdulattal önmagát férfiatlanítja. Kiömlő vérét és ondóját letépett nemi szervével együtt elnyeli a föld, s azon a helyen egy mandulafa (más változatban gránátalmafa) sarjad. Szangariosz folyamisten leánya, Nana (a nagy istennő neve ez is) a fa gyümölcsét megkívánja — szó szerint: ahelyett, hogy megenné, az ölébe rejti! —, s gyermeket fogan általa, Attiszt (a név „szép fiút", „kecskebakot" jelent). A fiú felcseperedvén Agdisztisz—Kübelé kedvese lesz. Végzetét ez a szerelem okozza. A mítosz furcsaságai: kétneműség, férfiatlanítás, magtól való teherbeesés és sok más részlet, amire itt hely hiányában nem keríthetünk sort, abból adódnak, hogy mi emberszabású lényeknek látjuk szereplőit, holott növények azok. Kétivarú növényt testesít meg valójában a kétnemű Agdisztisz, a letépett penisből kisarjadó fa az ivartalan szaporítás egyik módját, a dugványozást szimbolizálja, a magtól való teherbeesés pedig a vetést.

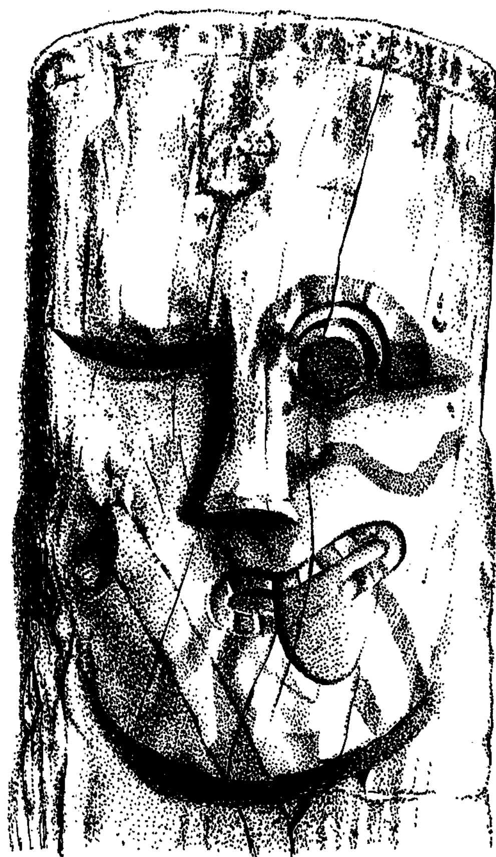

15. kép

Mind közül a legismertebb sarjúisten a görög Dionüszosz, „isten gödölyéje" (Attisz is kecskebak, Krisztust pedig az emberiség bűnbakjának, Isten Bárányának nevezik a szent szövegek). Elsősorban a szőlő és a bor isteneként ismerjük. Őt tisztelték a

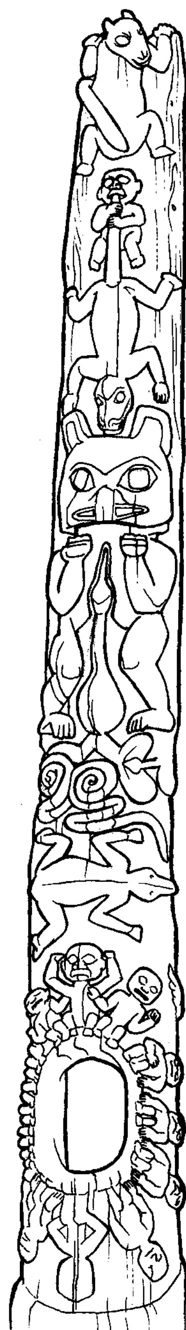

szőlőtőkén függő gyümölcs formájában, megistenült szőlőfürtként (13.kép). Hívei azonban neki hálálkodtak az összes fán termő gyümölcsért, főleg az almáért és a fügéért — egy füge-Dionüszoszt imádtak Spártában és Naxosz szigetén, ahol az isten szobra fügefából faragott maszkot viselt —, valamint az ízletes magvaiért nagyra becsült mandulafenyőét. Korinthoszban a mandulafenyőt Dionüszoszként tisztelték, az isten szobrait faragták belőle, s a mandulafenyő *(Pinea pinea)* toboza koronázta a thürszoszt, Dionüszosz papnőinek a jelvényét. Dionüszosz tehát faisten is volt (egyik mellékneve, a *dendritész* annyit tesz: „fa-, „fai"). Hívták még „duzzadónak", „gyümölcsözőnek", „gyümölcsnövesztőnek", „zöld gyümölcsűnek". A „feslő" is az ő jelzője volt, merthogy „virágos" Dionüszosznak is nevezték. Egy római kori gemmán fa látható, melyen gyümölcsök helyett Bacchus-maszkok lógnak (14. kép). Egyike volt azoknak az isteneknek, akiknek képmását, eredetileg az őt megszemélyesítő embert vagy állatot áldozatul fára akasztották.

16. kép

Dionüszosz a többi meghaló és feltámadó istenhez hasonlóan kétszer született. Egy mítosz szerint a „Gödölye" először Zagreusz néven jött a világra, homlokán kecskeszarvakkal, Zeusz és Perszephoné (Démétér) gyermekeként. A Zeuszra féltékenykedő Héra felbujtására a titánok széttépték, egy üstben megfőzték és megették (ahogy szüretkor a szőlő fürtjeit is letépik és kádba vetik, hogy kiforrja levét). Dionüszosz földre hullott véréből gránátalmafa nőtt.

17. kép

Tammúzról, Rimmonról, Adóniszról ugyanezt mesélték; az érett gránátalma héja felfakad, s a meghasadt gyümölcs olyan, mint a seb: veres húsú magvai vércseppekre emlékeztetnek.

A megölt és felfalt gyermekistenből Zeusznak — egy változat szerint Athénének — csak a még dobogó szívet sikerült megmentenie. Egyes ókori mitográfusok azt állítják, hogy Zeusz lenyelte fia szívét, és ezután nemzette őt újra a második anyajelölttel, Szemelével, más magyarázat szerint Szemelével etette meg, aki így foganta újra Dionüszoszt.

Isten gödölyéjének a szíve — eredeti olvasatban a nemi szerve — valójában fügegyümölcs volt. Zeusz — így mesélik — Rheia anyát kérte meg, hogy a titánok elől rejtse el. Az istennő a fején lévő tálba, levelek alá dugta a füge-szívet. (Ez a nagy istennő fügefaalakjára utal: a fa hordja „hajkoronájában", levelek alatt a gyümölcsét.) Hogy a kérdéses fügegyümölcs nem szív volt, azt nemzőereje bizonyítja, s az, hogy a megfelelő rítusban a Rheiát alakító papnő fején lévő tálban a fügefalevelek alatt phallosz formájú fétis feküdt, annak a mása tehát, amit a bűnbeesés után Ádám apánk is fügefalevél mögé rejtett. (Hoppál Mihály mutatta ki, hogy a közismert szívminta eredetileg a herezacskó jelképe volt a népművészetben: ennyiben van köze a szívnek a testi szerelemhez. Ez igaz Zagreusz „szívére", a fügefaistennő fiúgyümölcsére is. A füge formája, számtalan magja igazolja ezt az értelmezést. A hasonló formájú körte is „azt" jelenti a kétértelmű népi szövegekben: „nyakas körte".

Dionüszosz másodszor is tragikus körülmények között jött a világra. A szülésbe az anya belehalt, Zeusz koraszülött fiát a combjába varrta, hogy ott nőjön tovább, a helyére pedig szőlőtőke hullott az égből, hogy világrajöveteléig helyettesítse. Az éretlen magzat combba varrása talán arra utal, hogy a szőlőtőkét télre fölbakolták: betakarták, hogy rügykezdeményei el ne fagyjanak.

A mitopoétikus észjárás jellemző példája a szőlő, az alma, a füge és a kecske jelképi kapcsolata. A gör. *mélon* „juhot, kecskét", „almát" általában „gömbölyded fagyümölcsöt", és „emlőt" jelent. *Meilikhá*nak hívták a fügét Dionüszosz szigetén, Naxoszon; a Dionüszoszt halálra ítélő Hérának az alma mellett a tejelő kecskefüge (*Caprificus*) volt a szent fája; kecskebőrtömlőben szállították a bort, amit nemcsak szőlőből, hanem almából és fügéből is erjesztettek; Dionüszosznak mint a bő termés istenének — Plutosz néven — a bőségszaru volt az attribútuma, ami a legtöbb forrás szerint a Zeuszt szoptató Amalthea kecske szarva

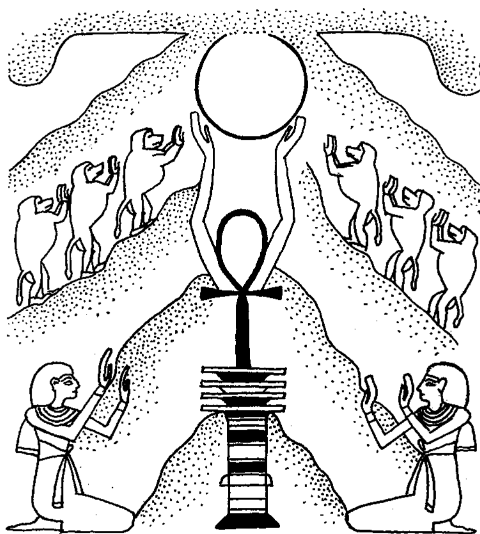

18. kép

volt; végül a Kecske csillagképek: a Capella csillag — Amalthea képmása — és Gödölyéi, valamint az állatövi Bak csillagkép, amiben a görögök Amalthea fiának, a kecskelábú Pánnak az égi képmását látták, mind a „tejes" égi fa: a Tejút mentén legelésznek, márpedig a Tejút-világfa a Földközi-tenger mellékén többnyire tejelő fügefa vagy aranyalmafa alakjában élt a hiedelmekben.

„Gyümölcsistennel" a *Kalevalá*ban is találkozunk, a maga helyére „égerfalegényt daloló", nyírfaággá változni képes Lemminkeinen alakjában, akit anyja „aranyalmácskájának" nevez. Lemminkeinent ellensége: a „megázott kalapú pásztor, a vak pohjolai vénség, Tuoninak véres ifja" hasonlóképpen teszi el láb alól, mint Oziriszt a fivére, Szeth vagy Dionüszoszt a titánok. Mérges bürökkel megcsapkodja, hogy elkábuljon, fölaprítja és az alvilági „Tuoni fekete folyójába, Manalának mélységébe" veti. Lemminkeinen maradványait anyja gereblyézi össze és támasztja föl, ahogy

19. kép

Dionüszoszt Perszephoné, Oziriszt pedig Ízisz (XIV—XV. ének).

A fától születés eredeti értelme az idők során elhalványult, ezért a motívum egyre valószerűbb formát ölt, még a mesében is. A *Fehérlófia* típusú mesékben pl. az állatanya faodúban elli meg a fiát (*Juhfijankó* c. mese).

* * *

A képzetfejlődés negyedik útját az emberi kéz egyengette: ez a fából *készült* istenképmásokhoz vezet. Hogy itt a képzetek egymásnak megfelelő formáiról van szó, arra jó példa az imént említett *Fehérlófia* típus másik meséje, melynek gyermektelen házaspárja úgy tesz szert fiúgyermekre, hogy az apa az erdő egyik fájából élő bábut farag (*Fából-faragott Péter*, a *Pinocchio* történet népmesei párja. L. még Bartók Béla—Balázs Béla: *A fából faragott királyfi* c. táncjátékát). Fából faragott Péter a mesetípuson belül a faodúban született Juhfijankó megfelelője. (Vö. még a *Jávorfa* típusú mesék két változatával: az egyikben a megölt hősnő sírján nőtt fából faragott hangszer változik vissza a mese végén, a másikban ugyanezt a hangszert egy fa odvában találják.)

A természetből, a fától a civilizáció felé mutató első útjelző a legallyazott (később kivágott, majd a kívánt helyen újból felállított) tuskó, oszlop, karó. Olykor az istenfát le se gallyazzák, csak kiássák vagy -vágják, és a szertartás helyén állítják fel újra. A szibériai sámánfa lehet ilyen (3. fotó). Máskor a fát különös formája miatt választják ki, s ennek megfelelően csak a „fölösleget" faragják le róla (15. kép). A következő lépésben a jelszerű faoszlop durván faragott, esetleg kimázolt egyszerű bálvány lesz (16. kép), majd egyre pompásabban faragott istenszoborrá, igazi műalkotássá válik, mely néha nem is egy, hanem egy egész sereg

szellemet testesít meg, mint az amerikai északnyugati part indiánjainak totemoszlopai (17. kép). Viselheti a képmást ember, pl. mint faragott álarcot a rituális táncos, aki a közösség ősi védőszellemét (totemét) ily módon személyesíti meg (18. kép).

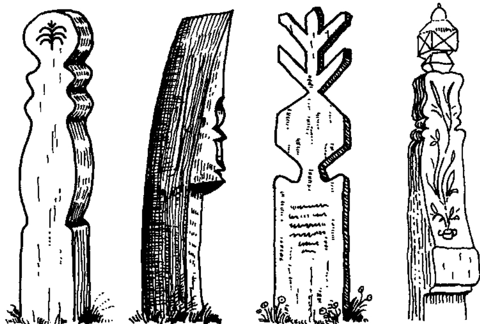
Oziriszt, aki Szethtel párban az év téli felének, a déli égboltnak, Alsó-Egyiptomnak, a halottak országának, a szőlőnek és a gabonának istene volt, Nut istennő fiaként faalakban is imádták. Ozirisz hieroglifikus jele, a *dzsed*-oszlop (a halott és szétvagdalt Ozirisz gerincoszlopa) a lecsonkolt ágú fa képéből ered. Ahogy a fiú az anyából, úgy lesz az oszlop az élő fából. A „nemes dzsed" eredetileg a memphiszi Ptah teremtőistennek, majd a temetők véle azonosított urának, Szokarnak a bálványa volt, és aratási szertartásokban játszott szerepet. Ozirisz kultuszában az oszlop felállítása az isten évenkénti feltámadását jelképezte, hatalomcseréjét Szethtel, és mint ilyen nem a halál, hanem épp ellenkezőleg, az évről évre megújuló élet szimbóluma lett. Ezért ábrázolták gyakran az „élet" jelentésű *ankh* jellel és a *ka* hieroglifával, mely az életerő jeleként a lélek egy fajtáját, a személy duplikációját: „hasonmását" jelképezte (19. kép).

Dionüszosz képmása is olykor csupán egy felállított pózna volt, amire köpenyt terítettek, és levél koszorúzta istenmaszkot tűztek a hegyére. A halott Attiszt fenyőtuskó képében ravatalozták fel, Jézus Krisztus húsvéti sírba tételét és rákövetkező föltámadását egy korpusz vagy sima fakereszt sírba, „Úrkoporsóba" fektetése, majd felemelése, felállítása jelképezi. Vagy ahogy Bod Péter írja a XVIII. században az Úr mennybemenetelével kapcsolatos szokásról: „Ezen a napon a' tudatlanság idején azt tselekedték az emberek, hogy egy darab Tőkét, a'mellyel a' Kristust ábrázolták, a Templomban felvontanak annak Menyezetére." (BOD, 1757, 91).

20. kép

A kalendáriumi ünnepek pogány származású, de az egyház által kelletlenül megtűrt szellemeit: a Halált, a Telet, a Böjtöt, amit „kihordott" a nép a faluból, és amelyeket „visszahozott": a Tavaszt, a Nyarat, a Bőséget, az esetek nagy részében nem élő ember testesítette meg, hanem madárijesztőre emlékeztető, ágakból, szalmából összerótt és felöltöztetett fabábu. Házőrző szellemeket képviseltek a fából faragott kapubálványok (20. kép); az elhunytak szimbolikus képmásai voltak a sírokra állított fejfák, melyeket sokszor a képzeletben síron nőtt „lélekfa", „lélekvirág" vésett rajza díszített (21. kép).

21. kép

FANAPTÁR ÉS FAÁBÉCÉ

Csomózott az idő végtelen kötele, így könnyebben araszolgatunk rajta. Kevésbé talányosan szólva, az égi jelenségek összjátéka: a földtengely ferdesége és billegése, a földforgás sebessége, a holdváltozások időtartama, a Föld Nap körüli keringése teszi lehetővé az idő periodizációját, azaz mérését: felosztását napokra, hónapokra, évekre. A régiek ezért az időt kettős természetűnek tartották. Végtelennek és megfordíthatatlannak (irreverzibilis idő), illetve körkörösnek (periodikus vagy ciklikus idő). Az előbbi az időszámítás és a keltezés alapja, az utóbbi a naptáré. Az idő e kétértelműsége a fa-szimbolikában is jelen van. Hosszú életével a fa az irreverzibilis idő, az időmúlás jelképe („az idő vén fája", történelem fája, családfák, emlékfák), életének éves ritmusával viszont a periodikus időt, az örök körforgást jelképezi (életfa, világfa).

És nemcsak így általánosságban. A fa, legyen élő növény vagy jelképes ábrázolás, az időmérés és naptárkészítés eszköze volt a gyakorlatban is. A fa a természeti népek természetes naptára, „virágórája": az ausztrál őslakók számára a mimózafa sárga virága jelzi a vándorló gyémántgalambok érkezését, a gyapotfa virágzása a halak ívásának idejét, a kajeputfa virágainak megjelenése a mézgyűjtésre, a parafa virágba borulása a jamgyökér kiásására adja meg a jelet. Az Andamán-szigetek negritói valóságos illatkalendáriumot használtak: a hónapok múlását a különböző időszakban nyíló virágok illata jelezte a számukra.

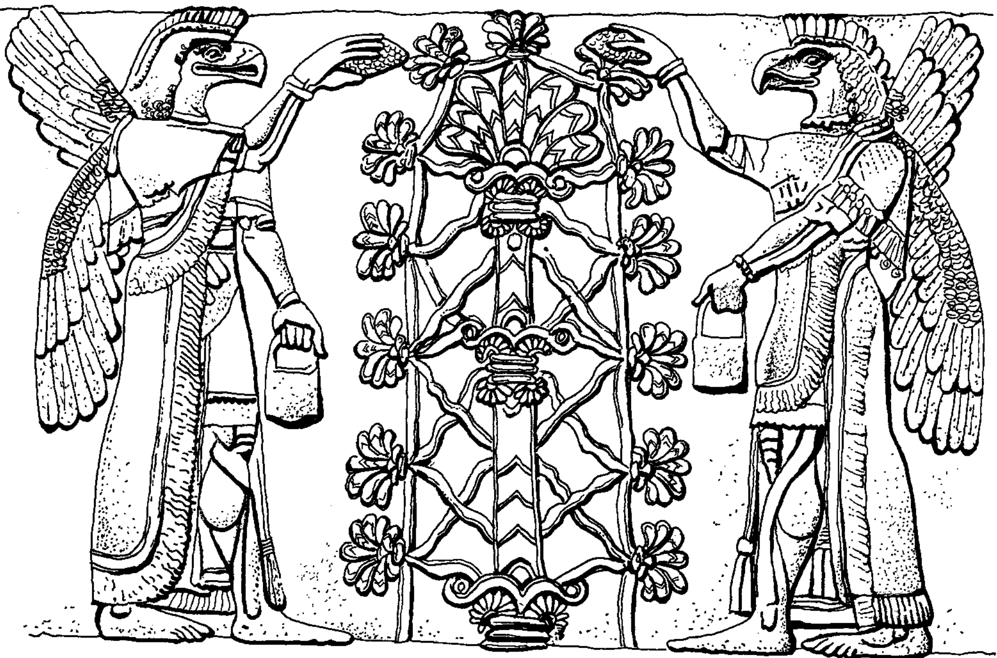
Az újasszír birodalmi főváros, Nimrud Kr. e. 900 körüli királyi palotájának jellegzetes díszei azok a domborművek, melyeken két szárnyas démon között egy különös fa látható. E fák oszlopszerű törzse hármas tagolású: tövét, derekát és 7 levelű pálmakoronáját Ↄ és C alakban háromszorosan átkötött kosszarvak ékítik. Ezekről a pontokról kötelék ágazik el, és csomózott fonadékként körbekeríti a fát. A csomókat a fa koronájának kicsinyített másai, palmetták rojtozzák. Számuk domborművenként változik (22—23. kép). Ezek az életfa vagy világfa ábrázolások az asszír világkép tér-idő modelljei, és annak jelei, amit más források is tanúsítanak, hogy az asszírok a nap- és holdjárás, valamint a hétszámítás egyeztetésén alapuló naptárt használtak. Erre következtethetünk a kompozícióból, a szarvpárokból, a domborművekről leolvasható számokból.

Maga a fa az égi „átlót", a Tejutat vagy a Föld forgástengelyét jelképezi. A fát kerítő palmettás fonadék a világunkat kerítő látszólagos körívet, amelyen a Nap, a Hold és a bolygók keringenek kimérve számunkra az időt. A fa 7 levele a 7, szabad szemmel látható, planétára és a naptári hét uralmuk alá rendelt napjaira utal. A tözs hármas tagolása térben a három világot: a déli égboltot, az állatövi csillagképek sávját és a fölénk boruló eget idézi. Időben pedig a 3 dologteli évszakot, esetleg a Hold 3 fázisát; mindkettővel számoltak a mediterráneum-

ban a régi parasztnaptárak. A szarvpárok a növekvő ☽ és a fogyó Hold ☾ szimbólumai. A változó számú palmettacsokrok a luniszoláris naptár más-más időegységeit jelezhették. A 12-es szám a napév hónapjaira utalhat, a 13-as a 13x28 napos holdév hónapjait jelezheti, de a 15-össel együtt a nap- és holdjárás egyeztetésének emléke is lehet; az ókori naptárakban a hónap 13. vagy 15. napja: idusa ünnep volt, mert ekkorra telt ki a Hold „arca" (a főbb zsidó ünnepek ma is a hónap idusára esnek). A 29-es a holdhónap hosszát jelezheti egész számokban kifejezve. E domborművek együtt öröknaptárként szolgálhattak, de hogy pontosan mi módon, az ma már kideríthetetlen, mivel eredeti helyükről elmozdítva különböző gyűjteményekbe kerültek.

A következőkbe egy valódi fanaptárról lesz szó, amelyet Robert Graves rekonstruált antik, középkori és reneszánsz források alapján, a brit szokások és hiedelmek ismeretében (GRAVES, 1966). Ez a naptár egy 13 mássalhangzóból és 5 magánhangzóból álló óír-kelta faábécén alapszik, amelynek később 22-re szaporodó betűit Európa jellegzetes fáiról nevezték el, amelyekkel amúgy is érdemes megismerkednünk, s mivel nekem is van róluk — bőven — mondanivalóm, e fejezet is többet ad, mint puszta könyvismertetést. Az ábécé az ír fanevek kezdőbetűiből alakult ki (az elv azonos a föníciai-héber-görög ábécéével: *a* mint *alef*, jelentése „ökör", *b* mint *beth*, jelentése „ház", *g* mint *gimel*, jelentése „teve" stb.), de a betűk sorrendje eltér a szokásostól. A források a rendhagyó sorrendet: *b, l, n* stb. a kelta-gall napisten, *Belin*, latinosan *Belinus* nevéből eredeztetik, mivel a fanaptár a napévet követi. Ez a fa- és betűsor Görögországból Hispánián ke-

22. *kép*

resztül jutott el a brit szigetekre még a bronzkorban, és „nemcsak a görög és latin mitológiában, hanem egész Európa, sőt — *mutatis mutandis* — Szíria és Kisázsia kultikus hagyományaiban is szerepel." (GRAVES, 1970, 290)

Hogy mi lehet egy naptár és egy ábécé közti kapcsolat alapja? Mindenekelőtt az, hogy az írásbeliség hajnalán az írástudók és a naptárkészítők ugyanazok voltak, a társadalom elitjét alkotó papi kaszt tagjai. Továbbá, a naptár alapja a számolás, és a régiségben a számjegyek betűk voltak (minden régi ábécében számértéke volt a betűknek; a római számokat ma is betűk jelölik). A mondott faábécé 13 mássalhangzója a naptár 13 28 napos hónapját jelképezi, 5 magánhangzója a napév fordulópontjait és a +1 napot; azt a 4 fát (2 magán- és 2 mássalhangzót) pedig, melyekkel az ábécé utólag kiegészült, a kelta naptár „sarkaira" ültették.

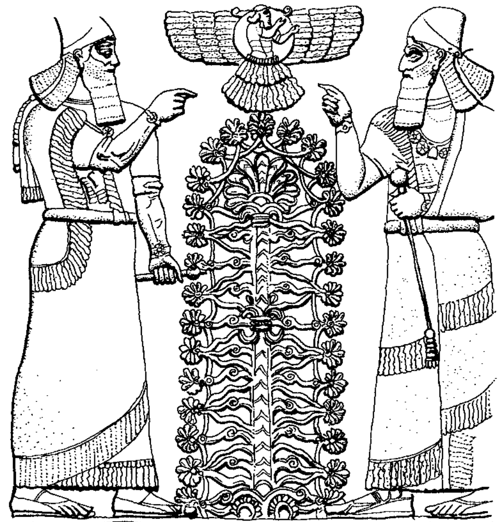
* * *

B mint beth, azaz nyír: december 24—január 20. A nyírfa (*Betula*) Európa-szerte honos, mégis inkább észak jellegzetes fája. Ősi finnugor eredetű, „vessző, sarj" (l. nyírfaseprű) jelentésű magyar neve „nyirkos" szavunkkal mutat rokonságot. (Nyirkos, vizenyős helyen nő. L. Nyír- előtagú helyneveinket: Nyírség, Nyírbátor stb.) A fa vízhatlan papírszerű kérgét csónakborításra, edény, ruha készítésére használták. Balzsamával gyógyítottak, megsebzett kérgéből folyó édes nedvét frissen és erjesztve itták (nyírvíz, virics). Első a mássalhangzók és a téli napfordulóval kezdődő év „fahónapjainak" sorában. Számos nép körében az újrakezdés jelképe és az újévi megtisztulás eszköze. Egykor Európa-szerte nyírfavesszőnyalábbal seprűzték ki a gonoszt a megszállottakból, űzték ki az óév szellemét, akit Nyugat-Európában az ökörszem jelképezett. Frazer és Graves írja le a szokást, melynek keretében a máskor nagy becsben álló és védelmet élvező madárkát karácsony éjjelén vagy a december 26-i István napján nyírfaágakkal űzte a falvak népe. E szokás ma is élő honi párhuzama az aprószentek-napi vesszőzés (december 28-án); a néphit szerint így tisztul meg ember, állat az év során a benne felgyülemlett rossztól. A vesszőzés legényavató, termékenységvarázsló szokás is volt, hiszen a műveletnek erotikus jelentése is van. A *Kalevala* utasítása

> „neveld vesszővel az asszonyt,
> tanítgassad nyírfaággal!"
>
> XXIV. 239—40

igencsak kétértelmű (vö. az ókorban gyökeredző húsvéti népszokással, a leánykorbácsolással).

A nyírfa főszerepet játszott a szibériai sámánizmusban. A burját sámán beavatá-

23. kép

sakor és újévkor rituális fürdőt vesz, melynek során nyírfaágakkal csapkodja a testét (a nyírfavesszőzés a finn és orosz szaunázásnak is elmaradhatatlan része). Nyírfaágakkal hajtja ki a sámán az áldozati ló teteméből a lelket, a fehér nyírfa képviseli a szertartásokon az égbe vezető lajtorját, a tejútvilágfát. Egy jurák szamojéd mítosz szerint akkor ér véget egy világkorszak és kezdődik egy új, amikor a 7 ágú és 7 gyökerű világnyírfa hetedik gyökere is elkorhad, a fa kidől, s tövéből vér-, majd tűz-, végül vízözön árasztja el a világot.

Nyírfavesszőnyalábot (*fasces*) vittek a vállukon a római consulokat kísérő lictorok, a consulok január 1-jei beiktatásakor. A consult 12 lictor kísérte, együtt tehát 13-an voltak, akárcsak az év fa-hónapjai. A római példa is jelzi, hogy a nyírfa nem időponthoz, hanem általában a kezdéshez kapcsolódott. I. e. 153-ig ui. a consulbeiktatás és a consuli év első napja még március idusa és a tavaszpont körüli időre esett. Hasonlóképpen, a régi Angliában május 1-jén, a nyár első napján színes rongyokkal díszített nyírfát támasztottak a lóistálló ajtajának, védelmül a boszorkányok ellen; a napszámosok és mátkáik még a múlt században is törvényes házasoknak tekintették magukat, ha ilyenkor együtt átugrottak egy küszöb felett tartott nyírfaseprűn. A svédek a nyír rügyfakadásával egyidejűleg láttak a kenyérgabona vetéséhez. A háromszéki székely fiatalság valamelyik tavaszi ünnepen ének és tánc kíséretében csapolja meg a nyírfákat:

„Édös virics foj a fából,
Jere ki rózsám a házból; . . ."

Lombos nyírág mind a mai napig a csíksomlyói pünkösdök Máriát jelképező „búcsúága".

* * *

L mint luis, azaz berkenye (barkóca): január 21–február 17. A Rózsafélék körébe tartozó gyümölcsfáinkkal rokon berkenye (*Sorbus*) fajtái Európa-szerte honosak. Főleg gyümölcse, az abból főzött pálinka miatt kedvelték. Magyar neve szláv eredetű. (Van egy Berkenye nevű helység Nógrád megyében. Megfontolandó „berek" szavunkkal, illetve egykori Bereg vármegyénk nevével való kapcsolata. Vö. nyír — Nyírség, szil — Szilágyság, bükk — Bükk hegység.)

A kelta-angolszász hiedelemvilágban a madárberkenye játszott nagy szerepet, főleg a madárjóslásban és a szellemidézésben. A druidák (kelta sámánok) a gyümölccsel teli berkenyefák körül rajzó madarak röptéből jósoltak (a fa botanikai neve, *S. aucuparia* ezzel is kapcsolatban lehet: lat. *aucupium* „madárles", *auspicium* „madárjóslás"). Mivel a kelta tavaszkezdő nap, Imbolc (február 1.) a berkenyehónap közepébe esik, a fának mágikus szerepet tulajdonítottak a természet életre keltésében (ang. *quicken* „életrekelt", „életfa", „berkenyefa"). Imbolc a másik 3 kelta évszakkezdő nappal együtt boszorkányos nap volt, ezért a berkenye mint boszorkányvessző a brit szigeteken vetekedett a nyírrel (ang. *witch* „boszorkány", „berkenye"). Rontás ellen a nyakban berkenyefából faragott keresztet viseltek, hatékony villámhárítónak tekintették. A fejőlányok berkenyeágakat kötöttek a fejőedényre, hogy a tej idő előtt meg ne savanyodjék, berkenyevirág-füzéreket aggattak a malacok nyakára, hogy gyorsabban nőjenek (*quicken* azt is jelenti: „gyorsítani"), és berkenyebogyóval etették a vemhes tehenet, kancát, hogy az ellés zavartalan legyen. Nemcsak a boszorkányok elleni védekezésből. Ír Szent Brigitta, akinek február 1. a névünnepe, a teheneket óvta a

felfúvódástól, pogány elődje, Brighid istennő pedig az ellés, szülés és szoptatás védnöke volt.

Mint „életfát” a nevével ellentétes értelemben is használták — ez jellemző a népi varázslásban — berkenyefából faragott nyárssal ütötték keresztül a holttestet, hogy a hazajáró lelket hozzászögezzék.

Megjegyzendő, hogy egy forrás az L betű fáját a szillel (ír *lemh*) azonosítja.

* * *

N mint nion, azaz kőris: február 18–március 17. A kőrisek (*Fraxinus*) az olajfafélék egyik nemzetségét alkotják. Magyar neve ótörök eredetű (l. pl. a Kiskőrös, Kőrishegy földrajzi nevekben). Fájáért, a belőle nyerhető patikaszerekért nagyra becsülik. Legközönségesebb faja, a magaskőris márciusban, rügyfakadás előtt virágzik.

Az antik Hellászban Poszeidón (lat. Neptunus) tengeristen szent fája volt, szellemei a kőrisnimfák voltak (gör. *meliai*), akik Hésziodosz szerint a férfiatlanított Uránosz véréből teremtek. A skandináv mitológiában Ódin isten (ang. Woden, ném. Wotan, kelta Gwydion) jelvénye a kőrisfadárda, szent fája pedig az Yggdrászil, a világkőris, mely hátasparipája is egyben. A név jelentése: „Ygg lova”. Ygg (Yggr) Ódin másik neve volt. (Ez a furcsa képzet Szibériában maradt fenn. A szibériai sámán lófejű botja és varázsdobja, aminek farészei a szent fából készültek, szintén a sámán táltosparipáját testesítették meg.)

Ódin nemcsak a lovas, hanem a hajós vikingek védnöke is volt. Graves az Yggr nevet a gör. *hügra*, „nedves” szóval hozza összefüggésbe. Szerepe szerint tehát Poszeidón északi megfelelője volt — ez utóbbi adta a rege szerint a lovat a görögségnek —, a régi Írországban és Walesben az ostornyelet, az evezőket és a bödönhajók vázát egyaránt kőrisfából faragták. Yggr-Ódin Uránosznak, a kőrisnimfák atyjának is rokona volt; mindketten az indoeurópai Varuna isten név illetve szerepkör szerinti leszármazottai. A kőrisfa és a hegyi kőrisnek is nevezett berkenye ezért illik a télvíz idejéhez: az asztrológia naptárában a Vízöntő hava (január 21/22— február 18/19.) Uranus planétaisten, a Halak hava (február 19/20—március 20/21.) pedig Neptunus védnöksége alatt állt.

A kőrisnek varázserőt tulajdonítottak. A britek szerint különféle gyermekbetegségeket gyógyít: pl. angolkórt, sérvet, törést. A beteg gyermeket napfelkelte előtt átemelték egy kőrisfába vágott hasítékon, amit aztán bekötöztek és agyaggal bekentek. Ha a fa meggyógyult, meggyógyult a gyermek is. Hasonló, de nem kizárólagosan a kőrisfához kapcsolódó szokás nálunk is élt valamikor. Régen a britek karácsonykor egy zöld gallyakkal átkötött kőrisvesszőnyalábot vetettek a tűzre, abban a hitben, hogy amit a kötések elpattanásakor kívánnak, az teljesülni fog. A leányok megjelölték a maguk kötését; hitük szerint az ment férjhez legelébb, amelyiküké először pattant el a tűzben. E szokások ahhoz a hiedelemhez kapcsolódnak, mely szerint a kőrisfa árnyékában semmi sem terem meg, mivel gyökerei megfojtják — „megkötik” — más növények gyökereit. A kőrisfaistenek: Varuna és Ódin az „oldás és kötés” urai voltak. Ódin azért kötötte varázsrúnóit kőriságakból, hogy ellenségeit megbénítsa.

Egy faábécé-változatban a betűk sorrendje más, a kőris csak a most következő éger és az azt követő fűz után jő.

* * *

F mint fearn, azaz éger: március 18–április 14. A nyírfélék körébe tartozó vízkedvelő éger (*Alnus*) fajai egész Európában megtalálhatók. Számos magyar földrajzi név víz-

parti égeresekről nyerte a nevét: Eger patak és a róla elnevezett város, Zalaegerszeg a Zala folyó partján, Egregy község Hévíz tőszomszédságában, vagy az „égerfa" jelentésű szláv nevű Olcsva község Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.

Az enyves (mézgás) éger sokhasznú színes fájának legfőbb értéke, hogy vízzel szemben igen ellenálló, ezért kiválóan alkalmas gátak, hidak, cölöpházak alapozásához. Márpedig Európában a vízparton, mocsaras területen való építkezésnek az őskorig nyúlnak vissza a hagyományai. A velencei Rialto-híd pl. égercölöpökre épült.

A kelta mitológiában az égerfát az óriás Bran és unokaöccse, Gwern király személyesítette meg *(Bran - Gwern -fearn).* Branról egyszer azt mesélték, hogy keresztbe feküdt a folyón, így seregei átmasírozhattak rajta. Másszor hajóhadát tengeren közeledő erdőnek nézték, amelyet távol a parttól horgonyzott le, s ő maga hordta a vízben gázolva a partra az árut. Az első epizódban Bran égerfahidat, a másodikban hajót és mólót személyesít meg.

Görög megfelelője Phóróneusz volt, akit Prométheusszal, Phaethónnal és Kronosszal azonosíthatunk. Saját mítosza szerint apja a Poszeidon által gyűlölt Inakhosz folyamisten, anyja pedig az egyik kőrisfanimfa volt. Származása magáért beszél: az égerfa vízparton nő, s a kőris úgy előzi meg az égert a fakalendáriumban, ahogy Mars havát, márciust, Mars anyjának, Februának a hónapja. Egy elbeszélés szerint Phóróneusz hozta le az égből a tüzet (l. Prométheusz), amit kovácsoláshoz használt fel (célzás arra, hogy az égerfa kitűnő faszenet ad). Az éger és Phaethón kapcsolatára utal, hogy Vergilius szerint a halott Phaethónt sirató nővérei égerfákká változtak. Az *Odüsszeiában* az égerfa Kalüpszó nimfa halálszigetének temetői fái között szerepel, mint a halál és feltámadás szimbóluma (V. ének 64, 239). Ez a szerepkör az égerfához különösképpen illik, mivel a hónapjába esnek a tavaszünnepek, a meghaló és feltámadó vegetációs isten alvilágból való visszatértének napja. Az égerfa egyik francia neve, *verne* egyértelműen utal is erre. Lat. *ver* „tavasz", *vernare* „megújul", *Avernus* a tó neve, ahol az alvilág kijárata volt. Graves az égerfa más indogermán neveit (lat. *alnus*, fra. *aune*, ném. *Erle* — l. Goethe *Erlkőnig*jét — spa. *aliso*, ang. *alder*, or. *alha)* a prehellén *Halüsz* (*Alüsz*) folyamistennőhöz, illetve Éliszhez, a túlvilági Elízium sziget királynőjéhez kapcsolja. Az égerfaisten valóban egyike a meghaló és feltámadó isteneknek (túl azon, hogy minden fa évenként „meghal és feltámad", az éger még „vérzik" is; fehér fája, ha megsebzik, vörösre színeződik).

Frazer híres művét, *Az aranyág*at egy barbár itáliai kultusz leírásával kezdi, a nemi erdők istennőjének papjáról, az „erdő királyáról", aki a szent ligetben álló „istenfa" aranyágát éjjel-nappal kivont karddal őrzi, mert „aki a papi méltóságra pályázott, csak úgy érhette el tisztségét, ha megölte elődjét; tette elkövetése után csak addig tarthatta meg hivatását, míg őt magát egy erősebb vagy ügyesebb jelölt meg nem ölte". (FRAZER, 1965, 15)

E helyet: a tavat és a ligetet Aricia tavának és ligetének is nevezték (vö. az égerfa indogermán neveivel), úrnője pedig, Diana mellett, Egeria forrásnimfa volt, akiben persze maga Diana rejtőzhetett. Az Egeria név viszont az ír *gwern* „égerfa" szót idézi fel, és persze a fa ismeretlen eredetűnek vélt magyar nevét, aminek — úgy hiszem — ebben a körben kell keresni a gyökereit.

Hyginus, ókori mitográfus Phóróneusz anyját Argeiának („fehéren ragyogónak") nevezi. Héra lehet ő, a tejút- és halális-

tennő. Phoróneusz neki áldozta fel magát a tavaszi napéjegyenlőségkor Olümpia kronoszi hegyén. Az égerszellem-Phoróneusz és Argeia kőrisnimfa viszonyát jelzi, hogy egy elbeszélés szerint Argosz városát is az előbbi alapította, eredetileg Phóronikon néven. Ehhez kapcsolódik, hogy az antik Rómának volt egy „argoszi" ünnepe, az Argei-ünnep, melynek szertartásai összekötötték az égerfa- és a rákövetkező fűz- meg galagonya-hónapot. Március 17-én, az égerfa-hónap első napjának előestéjén alkalmi szentélyeket állítottak fel, s ezekben megkötözött kezű, lábú káka- és szalmabábokat (eredetileg áldozatra szánt foglyokat) helyeztek el — úgymond — az „argosziak szobrait", majd május 15-én, a halottak kiengesztelése után a Tiberisbe dobták őket „áldozatul a sarlós aggnak", azaz Saturnusnak, Kronosz latin megfelelőjének.

A mediterráneum egyes vidékein az égerfát a som, Kronosz másik fája helyettesítette a naptárban. (Egyszerre virágzik, vörös festéket ad mindkettő. Kronosznak a nevét is felidézi a som latin *(Cornus)* és görög neve *(kraneia)*.

Rómában, melynek ősi istene Saturnus (Kronosz) volt, a som nagy tiszteletnek örvendett. A hagyomány szerint a várost Romulus azon a helyen alapította, ahol elhajított somfa dárdája a földbe fúródott.

A mi „som" szavunk ótörök eredetű (l. Somogy, Somoskőújfalu, Sümeg), de népünk megőrizte az antik hagyományt is: „Azt mondta az ördög az Isten őszentséginek, hogy adjon neki uljan fát, amelyik leghamarabb virágzik. S ő azt mondta: — Hadd el — azt mondja —, mert adok én neked, melyik leghamarább virágzik, s legkésőbben köt meg, legkésőbben érik meg. A som az, a som, az ördög fája". (Bosnyák Sándor gyűjtése). Tudnunk kell, hogy a mi ördögünk Saturnus (Kronosz) vonásait is magán viseli.

Az égerfa nem hiányozhat a finnugor mitológiából sem. A *Kalevala*-béli léha Lemminkeinen, hogy a tüzes sas képében reá és paripájára leselkedő halált kijátsza, égerfalovat, égerfalegényt „dalol" maga helyett (XXVI. 120—46.).

* * *

S mint saille azaz fűz: április 15—május 12. A vízkedvelő fűznek *(Salix)* mintegy 70 faja él Európában. Élőhelyére utalnak „füzes" helyneveink (Balatonfűzfő, Füzesabony a Laskó és Eger patak mellett, Rábafüzes a Rába árterületén). Magyar neve finnugor eredetű, a „fűz" igéből származik (l. gör. *héliké* „fűzfa", *hélix* „csavart, hajlott"). Fonásra használják, legfontosabb hatóanyaga a lázcsillapító szalicin.

Az antikvitásban a halál- és holdistennők szent fája volt, köztük a Kos hó (márc. 21/22—ápr. 20/21. olümposzi védnökéé, Athénéé (lat. Minerva) a hozzá hasonló olajfa mellett, továbbá a múzsáké, akiknek lakhelye a Helikon, a Fűzfák hegye volt.

Lehet, hogy a lekicsinylő „fűzfapoéta" elnevezés a múzsák és a fűz hiedelmi kapcsolatára vezethető vissza?

A bűbájos Holdhoz, a vizek planétaúrnőjéhez illik a vízparton élő fűz. A fűzfa hónapja jórészt egybeesik a Bika havával (ápr. 21/22—máj. 21.), amikor a Hold a csillaghit szerint varázsereje teljében van. Erre az időre nagy boszorkányünnepek estek: nálunk Szent György, április 24-e, Nyugat-Európában május 1-je vigíliájára. Nem véletlenül. A fűzfát a hold- és halálistennők utódainak tartott boszorkányok és tündérek fájának tartották (ang. *willow*, hol. *wilg*, ném. *Weide* „fűz" az indoeurópai *wel* „tekerni" igéből; ang. *witch* „boszorkány", *wicked* „gonosz", *wicker* „vesszőfonás"; ném. *Willi*,

szl. *vila* „tündér"). A fűzfavesszővel körültekert kőrisfanyelű nyírfaágseprűt „boszorkányseprűnek" nevezték. Fűzfaágakból fonták olykor a kiszebábut, más néven banyát vagy villőt (l. *vila*), „akit" a palóc leányok virágvasárnap vízbe hajították vagy elégettek.

Az európai néphagyományban a „szomorú fűz" a boldogtalan szerelem és a gyász jelképe. Ennek magyarázata is részben a fa naptári helyében rejlik. A pogány Európában május és június első fele — a régi parasztkalendárium böjtös és bőséges időszakokat váltogató rendszerének részeként — a halottkultusz, az önmegtartóztatás és tisztító szertartások jegyében telt el. Ebben az időszakban tilos volt a házasságkötés és a szerelem minden formája:

„A fűzfa is lehajtotta leveleit,
Hogy az eső ki ne mossa a tövit;
Én is búnak hajtottam a fejemet,
Elszólta az irigy a szeretőmet."

Vikár Béla gyűjtése

* * *

H mint uath, azaz galagonya: május 13–június 9. A galagonya *(Crataegus)* az egész kontinensen elterjedt, fehér virágú, vörös és fekete bogyójú, tüskés cserje. Gazdaságilag nem jelentős, mint gyógynövény inkább. A galagonya-hónap teljesen a szerencsétlennek tartott, tabukkal terhes időszakba esik. A hónapnak névadó római Maia (gör. Maya) istennőnek és férfipárjának, Maiusnak volt a fája (ang. *may* „május", „galagonya"), meg a június 1-jén ünnepelt Carda istennőé (Ovidiusnál Carna), aki elveszett leányságáért cserébe kapta Janus istentől fehér virágú, tüskés ágát, „hogy vele ajtóból messzire űzze a bajt" (OVIDIUS, 1986, VI. 130) Carda az ajtósarok, Janus az ajtó védnöke volt, ketten együtt az év két felén uralkodtak.

Az írek a galagonyát *sceith*nek is nevezték, ami az indoeurópai *skēth* „sérteni, ártani" szóból ered (vö. ném. *Schade* „kár"). Ha valaki tehát a tövises galagonya-hónapon sértetlenül akart keresztülvergődni, ez időre aszkézist fogadott (vö. gör. *aszkétész* „aszkéta", *aszkéthész* „sértetlen", „szűzi"). Az ókorban galagonyagallyat égettek házasságkötéskor Hümenaiosz oltárán (Hümenaiosz az esküvő istene a „szűzhártya" jelentésű *hümén* szóból). Virága később is menyasszonydísz volt, a keresztény hagyományban pedig a májusban különösképp tisztelt Mária szüzességét jelképezte (l. még or. *bárisnya* „galagonya", „kisasszony"). A galagonya tehát az önmegtartóztatás virága volt, de csak hónapjával kezdődően! E böjtös időszakra a római nép a Flora istennőnek szentelt április végi, május eleji orgiasztikus Floraliákon készült fel. Ezeket a galagonya fehér virága is díszítette. Vidám, erotikus jelképként koszorúzta a középkori május 1-jei szokásokat, a britek pl. májusfának is galagonyát állítottak, tüskés lombjába burkolták a „zöldembert", Maia istennő (ang. *May Bride* „májusi v. galagonyamenyasszony") halandó vőlegényét. Flórián napra (május 4.) esett a Flora-ünnepeket követő gyászidőszak kezdete, a zöldember feláldozásának, keresztény „átdolgozásban" Szent Flórián vértanúságának a napja (Flóriánt egy hídról vízbe hajították, mint az Argei-bábokat). E napon a britek még a múlt században is a források, kutak körüli galagonyabokrokhoz vonultak, öltözetüket megtépdesték, és a rongyokat az ágakra aggatták. A szokás talán egy ősi vezeklő rítus maradványa; eljátszották, mintha a galagonya tüskéi szaggatták volna össze a ruháikat. A növénnyel szemben táplált vegyes érzelmeket jelzik a ma is élő

brit hiedelmek: virágzó ágát május 1-je előtt bevinni a házba a családban bekövetkező halálhoz vezet, de tehénistállóra akasztva növeli a tejhozamot, s ha idegen tűzi a ház ormára, megvéd a viharoktól és a gonosz lelkektől. Ha Szent Iván éjszakáján vagy mindenszentekkor alája ül az ember, tündérvarázslatban lesz része. Mint Weöres Sándor versében:

„Őszi éjjel
izzik a galagonya
izzik a galagonya
ruhája.
Zúg a tüske,
szél szalad ide-oda,
reszket a galagonya
magába.

Hogyha a Hold rá
fátylat ereszt
lánnyá válik,
sírni kezd.
Őszi éjjel
izzik a galagonya
izzik a galagonya
ruhája.

Galagonya

Graves antik forrásokra támaszkodva a ciprust, a temetők kedvelt díszét tartja a galagonya déli, örökzöld párjának.

* * *

D mint duir azaz tölgy: június 10—július 7. A bükkfélék családjába tartozó tölgy *(Quercus)* az európai erdők királya. Örökzöld és lombhullató fajai gazdaságilag is igen jelentősek. Fáján kívül egyebek mellett cserző anyagot adnak (a „cserzés" szó a „cser"-ből ered), parafát (a paratölgy), állati takarmányt (makkot) és édes csemegét (ilyen a magyaltölgy makkja), festéket (amit a karmazsintölgy levelein élősködő pajzstetűből nyertek).

A lombhullató tölgy május végétől, június elejétől virágzik. Az eseményt egykor Nagy-Brittaniában megünnepelték; ennek emléke a május 29-i *Oak Apple Day* („tölgyalma-nap": a tölgy „almájának" az angolok a gubacsot nevezik). Újabb időkben ezen a napon a Cromwell által megdöntött királyság helyreállítását ülték meg — a győztes II. Károly 1660. május 29-én, 30. születésnapján vonult be Londonba. A tölgyvirágzást egy történelmi mendemonda kapcsolta a személyéhez, mely szerint a Lord Protector katonái elől menekülő trónörököst egy virágzó tölgy lombja rejtette el.

A királyi tölgy más királyi házaknak is jelképe lett, ám eredetileg az égi király szent fája volt, az ég- és viharisteneké (sémi Él, görög Zeusz, latin Jupiter, germán Thor, Donar, kelta Taranis). Egyúttal a „közép" fája: az évet felező tölgyfa hónapé, amelybe az év közepe, a nyári napforduló (június 21.) esik, és a hét középső napjáé, csütörtöké. Középen trónol a legfőbb isten. A tölgyfa-hónapot átfedő Rák havában (jún. 22/23—júl. 22/23.) nyeri el koronáját, „magasztosul fel" a csillaghit Jupitere is, szaknyelven szólva ekkor van *exaltatio*ban. Övé a csütörtök a hét napjai közül (lat. *dies Iovis*, ol. *giovedì*, ang. *Thursday*, ném. *Donnerstag*).

A viharisteneknek villám, mennykő volt az attribútuma: a „leszálló Zeusz", ahogy a görögök nevezték. A tölgyről pedig általában azt tartották, hogy magához vonzza a villámokat. Erre vonatkozóan Frazer meglepő adatokat közöl. Mint írja, egy brit kutató 17 éven át végzett megfigyeléseket olyan bükkerdőkben, ahol csupán néhány fenyő és tölgyfa állt, mégis azt tapasztalta, hogy sokkal több fenyőt és tölgyet ér villámcsapás, mint bükkfát. Fenyőt a bükknél

37-szer, tölgyet 60-szor (!) több alkalommal sújtotta villám. A villámló istenek első szentélyei villámsújtotta tölgyek körül épültek. Oltáraikon — pl. az orosz Perun, a litván Perkunas tölgyfaszobra előtt — tölgygallyakból rakott tűz égett, aminek nem volt szabad kialudnia. Ha ez mégis megesett, a szent fán csiholtak — villámlást mímelve — új tüzet. A tölgyön élősködő sárga fagyöngyről (fakín: *Loranthus europaeus)* a kelták azt hitték, hogy az égből száll alá, a fagyöngyfürtök egy-egy túlélt villámcsapás következményei. Másképpen fogalmazva, a fagyöngy égből hulló magja (a valóságban madarak terjesztik) az égisten „férfimagját" jelképezte, amellyel a tölgyfában megtestesült földistennőt termékenyítette meg villámlás közepette. (A fagyöngyöt fájának kivételes keménysége, bogyójának spermára emlékeztető nedve teszi férfias termékenység-jelképpé. A tölgyfa termése, a makk egyébként — mint a neve is jelzi — szintén a férfi nemi szerv jelképe. A fehér fagyöngy latin neve, *viscum* kapcsolatban áll a *viscera* „nemes belső szervek", *vis* „erő", *viridis* „zöld, fiatal, eleven", *virilis* „férfi" szavakkal. Róla mondta Vergilius, hogy az egyetlen növény, mely télen is hajt levelet). Az égisten és a tölgyfaistennő nászából születő gyermek, a fagyöngy a meghaló és feltámadó napistent jelképezte, aki az égatya fia és vetélytársa egyszemélyben. Szembenállásuk sok mítosznak volt a tárgya, hadd utaljak itt csupán egyre. A görög Ixión napisten volt, a neve „erőst" és „fagyöngyöt" jelent. Apját Phlegüasznak, azaz „villámlónak" nevezték, ami arra vall, hogy Zeuszt tisztelhetjük benne. Ixión nőül akarta venni Diát (azaz Deo-Dióné tölgyistennőt), Zeusz feleségét, amiért elérte a főisten haragja: az égen forgó tüzes kerékhez kötöztette (napistenhez illő büntetés ez, a tüzes kerék a Nap látszólagos pályáját jelképezi). Kettejüket, apát és fiút, királyt és a trón várományosát személyesítették meg a nemi erdők királya és utóda, a szent tölgy (más források szerint bükk- vagy almafa) istennőjének *(Diana nemorensis*nek) halandó férjei. A király a fa „aranyágát", a fagyöngyöt őrizte az élete árán önjelölt utódjával szemben. Elődjét azonban ő is erőszakkal távolította el.

A mítoszok istenkirályainak uralma viszont — láttuk — meghatározott időre szólt. A kiszabott idő egy adott naptári ciklushoz igazodott, valamelyik égitest keringési idejéhez. Ha az égi „mintakép" a Nap volt, a király — az „apa", hogy az iménti hasonlattal éljek — napfordulótól napfordulóig uralkodott, utóda — a „fiú" — ekkor lépett a helyére, hogy egy újabb napfordulóig ő is király, „apa" lehessen. Germán, skandináv mítoszok szerint a „fényes szemöldökű" Balder napistent, minden uralkodó jelképes, mitikus ősét a nyár „közepén" egy fagyöngyág szúrta szíven, amit vak öccse hajított feléje. A görög Uránoszt, az ég első istenkirályát fia, Kronosz sarlóval férfiatlanította és taszította le a trónjáról. Hasonlóan bánt el Kronosszal is az ő fia Zeusz, s a jóslatok szerint őrá is ez a sors várt Apollón kezétől. Kronosz és Zeusz ifjúi énjükben éppúgy napistenek voltak, mint Apollón, hatalomcseréjük az egymásra következő naptári ciklusváltásokat jelképezte (a sarlós Kronosz bukását az ókori Athénban a nyári napfordulókor ünnepelték).

A tölggyel kapcsolatos hiedelmek és régi rítusok nagy része naptári természetű. A kelta druidákról fennmaradt ókori beszámolók szerint legfontosabb tennivalójuk a tölgyön élősködő sárga fagyöngy gyűjtése volt. (Az ang. *druid* jelentése „tölgyember", „a tölgy tudója"). A napfordulók alkalmával arany sarlóval aratták a fagyöngyöt, és

ez a rítus a félesztendő fagyöngyben megtestesült égi királyának (az emelkedő vagy a hanyatló félév napistenének) uralma — és élete — végét jelképezte. Ez magyarázza, miért rakták Észak-Európában sokáig kizárólag tölgyfából a nyárközépi nagy ünnep, a Szent Iván-i éj máglyáit; az elhamvadó tölgyhajtások a nyári napfordulókor meghaló istenre emlékeztettek. (Úgy tartják, hogy az ősidőkben e máglyákon az isten nevében megölt király tetemét égették el.)

A tölgy és napforduló közötti hiedelmi kapcsolat Frazer és Graves szerint a fa indoeurópai neveiben is kimutatható. A „tölgy" a *dru, deru, doru* szóalakok valamelyikére megy vissza, ami általánosságban „keményet" (lat. *durus* „kemény") és „fát" jelent (lat. *durateus* „fa-", gör. *drusz* „tölgy", „fenyő"; megjegyzendő, hogy a fenyő a téli napforduló fája volt!). Ebből az alapszóból képződött az „ajtó" jelentésű *dhwer, dhwor* szóalak (vö. szanszk. *dwr,* kel. *dorus,* lat. *foris,* gör. *thura,* ném. *Tür,* ang. *door.* Eléggé meglepő módon a héb. *daleth,* a „d" betű neve is „ajtót" jelent). Ennek a következtetésnek az a feltevés a gyakorlati alapja, hogy az ajtókat a kezdetektől fogva tölgyfából készítették, mivel ez a legellenállóbb és a legkeményebb fafajta, ezért a legjobban véd a betolakodók ellen. *A fák csatája* című régi walesi költemény pl. a tölgyet az „ajtó szilárd őrének" nevezi.

A tölgy — ajtó kapcsolatnak is van naptári vonatkozása. Nevezetesen az, hogy az év két „forgóajtaja", a téli és a nyári napforduló közül az egyik a tölgy hónapjába esik. Ez nem csupán játék a szavakkal. A kaput őrző latin Janus, másképpen Dianus isten neve is „kaput" jelent *(ianua),* és az év téli fordulójának tőszomszédságában (január 1-jén) ünnepelték, míg párjának, Carda (Cardea) ajtósarok-istennőnek a nyári napfordulóhoz közeli időpontban (június 1-jén) ülték meg az ünnepét. Az év kapuit, Janusait ma is megünnepli a keresztény világ, mégpedig e pogány ünnepek megkeresztelése által Szent János evangélista (december 27.) és Keresztelő Szent János (Szent Iván) napján (június 24.). Janus (Dianus) végső soron nem más, mint Jupiter *(Deus pater)* egyik „megszólítása", s mind két név — a görög Zeusszal együtt — a *dyau* „isten" szóalakra megy vissza. Carda pedig, akárcsak Diana (Dianus női párja), a „nagy istennőnek" nevezett női elv egyik megjelenési formája, akit Zeusz oldalán Dionéként is; Jupiter mellett Junó néven tisztelték, s akiről a latinok a június hónapot nevezték el. Ő volt az Erüszikhthón által megsértett tölgy-úrnő, Démétér (Deo) is; őt képviselik a görög mitológia tölgynimfái, a drüászok. Dodona is őróla nyerte a nevét. Dodona volt az antik világ leglátogatottabb jóshelye, ahol tölgyfalomb susogta a papnő fülébe a kérdésekre adott homályos — dodonai — válaszokat.

Ami a mi „tölgy" szavunkat illeti, — oszét közvetítéssel — szintén indoeurópai eredetű lehet. „Cser" szavunk hasonlóképpen (lat. *Quercus cerris* „csertölgy"). A fa hazai elterjedését jelzi gyakori előfordulása földrajzi neveinkben: l. Ágcsernyő, Bakonycsernye, Cserehát, Dunaharaszti — „haraszt" szavunk kocsányos tölgyest is jelent —, Makkoshetye, Tölgyesi-szoros.

A Deo, Dia, Dióné tölgyfaistennő nevek hallatán felmerül a kérdés, vajon nincs-e ehhez az ősi, indoiráni eredetű istennévcsaládhoz köze a magyar „dió" szónak. (Arra nézve, hogy egy nép kölcsönözheti-e egy fának a nevét egy másik fafajta idegen nevéből, l. fra. *alisier* „berkenyefa" és spa. *aliso* „égerfa", ill. magy. „magyal" s abból cseh, szlk. *mad'al* „vadgesztenye"). „Dió" szavunk ótörök jövevény, ez azonban a

közös iráni eredetet nem zárja ki. A diófa a mérsékelt öv melegebb tájain őshonos, megbízható adatok szerint a Balkán félszigeten, Kis- és Elő-Ázsiában Irán és Türkménia határáig (de közép-ázsiai, Himalája-hegységbeli és kínai fajait is figyelembe vehetjük), s a jégkorszakból Dél-Franciaországban, az újkőkorból a Bodentó mellékén is megtalálták maradványait. Mindez az indoeurópai és a török népek közti kapcsolatok ismeretében a „dió" szó iráni származtatását lehetővé teszi. E feltevéssel már Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiá*jában is találkozunk. Mint írja: „a hindu mythos sz(ent) istenfájának neve *deodvara*, az eredeti sanskrit szerint: *dewadanu* = istenfa volna (. . .), mi egy neme a *dió* gyümölcsű fenyűnek, s egy ilyen nyelvünkön is: *dió fenyű* = pinus cembra (. . .), ezen gyümölcs használtatott a hindu kisebb isteni áldozatoknál is (. . .); isten makkjának neveztetett (. . .), mint a latin *juglans* is *Jovis glans;* mindenütt tehát nem csak az isten fája és gyümölcse a dió, de a magyarban neve is még ama régi, mythologiánk nyomaiban folyvást feltünedező *dev, div* (. . .), *istennévhez* volna egyenest tartható." (IPOLYI, 1854, 251)

Különösen megfontolandó a dióra alkalmazott latin „Jupiter makkja" (és a gör. *diosz balanosz)* név, továbbá, hogy a magyar néphitben a diófa és termése tölti be azt a szerelmi és kozmikus jelképi szerepet, amit az indoeurópai népeknél a tölgy és makkja. Egy népdalunkban a két fa együtt is szerepel:

„Szerelem, szerelem,
Átkozott szerelem.
Mét nem termettél vót
Minden fa hegyire.

Csere tetejibe,
Gyió levelire,
Hogy onnan szakasszon
Minden szegén legén."

Lükő Gábor gyűjtése

* * *

T mint tinne, azaz magyal: július 8—augusztus 4. A magyal *(Ilex aquifolium)* Dél- és Nyugat-Európa enyhe, nedves éghajlatú tájain honos örökzöld cserje vagy kisebb fa. Fehér virágai júliusban nyílnak. Fényes, bőrnemű, karéjos és fogazottan szúrós levele, élénkpiros bogyója az angolszász világ jellegzetes karácsonyi dísze. Eredetileg Latium valamelyik ősi agráristenének a szent fája lehetett, talán az erdei pásztoristen Silvanusé, Mars alteregójáé, mindenesetre a karácsonyi magyaldísz Róma télközépi Saturnalia ünnepén és a római újévkor (jan. 1.) szokásos magyaldíszítésre vezethető vissza. Ennek ellenére vagy éppen ezért szent keresztény jelképpé vált. Már angol neve is: *holly* (tk. „szúrós") áhítatot ébreszt. *Holy* ui. azt jelenti: „szent". Szúrós levele, mérges bogyója Krisztus szenvedéseinek szimbóluma lett, kiváltképp ír neve és a faábécében neki megfelelő, már a bibliában is a kiválasztottak isteni bélyegének tekintett T betű kivégzőkereszthez (Tau-kereszthez) való hasonlósága miatt. Mivel örökzöld, és mert egykor Rómában a téli napforduló, majd karácsony idején vidította a lelkeket, Jézus újjászületését, illetve isteni halhatatlanságát is jelképezte. A magyal a természet örök megújulásának a jelképe volt az ír mondavilágban. A *Gawain és a zöld lovag* című lovagi románcban a halhatatlan természet egy lovagi páncélba öltözött zöld óriás képében jelenik meg karácsonykor Arthur király udvarában, egyik kezében magyaläggal, a másikban pallossal. Az elképedt lovagoknak különös alkut ajánl; akinek van mersze hozzá,

háromszor lesújthat a pallossal az ő nyakára, cserébe azonban egy esztendő múlva ugyane próbát a vállalkozónak is ki kell állnia. Gawain elfogadja a kihívást, és első suhintásra lecsapja a zöld lovag fejét, aki azonban az a jelenlévők legnagyobb megdöbbenésére hóna alá kapja, s Gawaint alkujukra emlékeztetve távozik.

Graves a mondát az éven uralkodó mitikus ikerkirályok hatalomcseréjével hozza kapcsolatba, mondván — amiképpen a „d" betűnek a „t" az ikerpárja, azonképpen foglalja el a naptárban magyal a tölgy helyét (egy régi balladában, mely Sir Gawain házasságát énekli meg, Arthur király a menyasszonyt egy tölgy és egy magyalfa között pillantja meg; az időszaki királyok ugyanazért a nőért vetélkednek). Másfelől a magyal lovag (ang. *Holly Boy, Holly King)* alakja a római Saturnaliák téli napforduló körüli időszakának (december 17—23.) „bolond királyára" a magyaljogarú *Rex Saturnalis*ra emlékeztet, aki uralma lejártával, december 24-én reggel jelképesen elveszítette a fejét. Hóhéra, egyben utóda a rákövetkező év végének időszaki királyjelöltje volt. A „kivégzés" úgy mehetett végbe, hogy a zöld lombokba öltöztetett „elítélt" a feje fölé tartott egy botra tűzött maszkot (ezért nevezi a monda a zöld lovagot óriásnak), azt csapta le a hóhér tréfás hűhó közepette. Frazer a német időszaki király május 1-jei „kivégzését" írja le így. A kivégzés ugyan játék, de a szenvedés igazi; az angolok a májusi zöldembert tüskés galagonyaágakba, a karácsonyi zöld lovagot szúrós magyallombba öltöztetik.

A tölgy — magyal párosításnak reális alapja van. A tölgy örökzöld és félörökzöld fajainak levele a magyal leveléhez hasonlít (l. *Quercus ilex,* magyaltölgy). A mi „magyal" szavunk is eredetileg „tölgyet", talán „molyhos tölgyet" jelölt, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály *Magyar Füvészkönyve* (1807) említi először a nálunk díszcserjeként meghonosított *ilex* magyar neveként.

Graves szerint a *tinné*vel rokon kelta *dann, tann* általában „szent fát" jelentett, Galliában „tölgyet", a germánoknál viszont „fenyőt" (ném. *Tanne*. Vö. gör. *drusz* „tölgy, fenyő"). Belőle származtatja az ang. *tan* „cserez" igét (*tannin* „csersav"), és kapcsolatba hozza az etruszkok Tin, Tínia (Jupiter) viharistenével. A magyalnak már csak a *tinne* név okán is köze lehet a germán Tiw (skandináv Tyr) istenhez, Mars (Silvanus) megfelelőjéhez (Mars napját, keddet az angolok ő utána Tuesdaynek, a németek Dienstagnak nevezik). Az istent a déli germánok Ziunak hívták, s ez a név szintén az indoeurópai *dyaus* szóra megy vissza (vö. görög Zeusz, germán Donar).

Mars és Jupiter, a magyal és a tölgy közti szoros hiedelmi kapcsolat bizonyítéka, hogy a germán nyelvekben a Jupiter féme, az ón (lat. *stannum,* ang. *tin,* ném. *Zinn*) és a horgany (ang. *zinc,* ném. *Zink)* a germán Mars nevéhez is köthető (ismeretes, hogy a planétaisteneknek nemcsak fái, hanem — más egyéb mellett — fémei is voltak).

Az említett faábécé-változatban a *t* betűnél bodza szerepel (ír *trom* „bodza").

* * *

C mint coll azaz mogyoró: augusztus 5—szeptember 1. A nyírfafélék családjába tartozó, augusztusban termő mogyoró *(Corylus)* őshonos európai formája bokor alakú *(C. avellana),* a Balkánon és Kisázsiában fává nő (törökmogyoró: *C. colurna).* Magja kívánatos csemege, régente vesszőit pálcának gyűjtötték; a víz-, kincs- és tolvajkeresők „varázsvesszeje" is rendszerint villás mogyorófavessző volt. Göcseji néphit szerint, ha egy egyéves mogyorófavesszővel egy békát (női jelkép) az őt üldöző kígyótól (férfi-

szimbólum) elválasztanak, utána házaspárokat is el lehet választani vele. A mogyoró hónap a néphitben a kígyók hava is volt. A mogyoró — mint a kígyó is — a hagyományban bölcsességjelkép. E tekintetben nálunk a dió a megfelelője: 1. „kemény dió" (fogas kérdés), „dióhéjban összefoglalja", „nincs annyi esze, amennyi egy dióhéjba beleférne" (a dióbél formája az agyra emlékeztet). Eleink a mogyorót termékenység-jelképnek tartották, erre neve is utal. „Tojás", „here" jelentésű *mony* szavunk kicsinyítésével keletkezett: „Vigyázz, mert megmogyorózlak!" Népdalban:

„A torjai mogyoró
Jaj de édes, jaj de jó!
Abból bizon nem eszel,
Míg vőlegény nem leszel".

Vikár Béla gyűjtése

A dió ebben is a rokona. Ez utóbbit pl. a zsidók afrodiziákumnak tartották, a latinok pedig a házasságkötéssel hozták vallásos kapcsolatba. Ennek is jelképes oka lehetett; talán az, hogy héjának két fele oly szorosan összeforr. A népdal „diófa levelin termett" szerelemről énekel, a szólás úgy tartja, hogy a vadházasságban, tiltott szerelemben élők „diófa alatt esküdtek". A mesében a szerelmesek „dióhéjba kerekednek" (másutt tojáshéjba, l. „mony"). Dió és mogyoró egy időben érnek, sokszor a népdalban is együtt szerepelnek:

„Ne higyj a legénynek,
A tüzes lelkének,
Mert meg tudja csalni
Gyermekit embernek.

Zörgő mogyoróval,
Csattogó dióval,
Selyem szalagjával,
Sűrű hazugsággal."

Vikár Béla gyűjtése

Széles körű megbecsülésükre vall gyakoriságuk helyneveinkben: Diósad, Diósd, Diósberény, Diósjenő, Dióskál, Diósviszló, Gyód, Gyugy, Gyügye, Magyardiószeg, ill. Balatonmagyaród, Monor, Monyorókerék, Monyorósd, Őrimagyarósd stb.

* * *

M mint muin azaz szőlő: szeptember 2—29. A Közel-Keleten, Délkelet- és Közép-Európa déli részén őshonos, szeptemberben beérő szőlő valóságos fává nőhet, már Plinius is a szőlő fa volta mellett érvel. A legnagyobb ismert „szőlőfa" törzse a 45 m hosszúságot is meghaladja. A bogyóiból sajtolt és erjesztett nedűnek köszönhetően a búza mellett évezredek óta a legfontosabb növényi jelkép: az élet (lat. *vita* „élet", *vitis* „szőlő"), az ősz, az őszi napéjegyenlőség (szeptember 23.) és a szeptember hónap szimbóluma. A sumer írás az „élet" szót szőlőlevél alakú írásjellel jelölte. Egy zsidó szentírásmagyarázat szerint a paradicsomi tudás fája szőlőtőke volt. Egyiptomban Ozirisz istennek, a görög-római világban Dionüszosz-Bacchusnak szentelték. A Biblia a szőlő első ültetőjének Noét teszi meg. Hármójukat más motívum is összekapcsolja. Nemcsak Noé, a másik kettő is „hajós" volt. Az egyiptomi isten ládába zárt holttestét a tengeráramlás vitte a Nílus torkolatából a föníciai Bibloszba; Dionüszosz bortengeren hajózik egy vadállatokkal teli hajón, és az ő apósa, Deukalión („Újborhajós") volt a görög Noé. Az összefüggés oka, hogy a „vízözön": az esős évszak ősszel kezdődik a mediterráneumban, csakúgy, mint a szüret. Az ókori Közel-Keleten az őszi napéjegyenlő-

ség körüli újhold újév, illetve félévkezdő ünnep volt, amikor a szőlő és a bor istenének képmását újhold alakú bárkán hordozták körbe. A zsidók ma is ősszel kezdik az évet, s az évkezdő ünnepkör fénypontja a 7 napos Szukkót, a sátoros ünnep, mely eredetileg a betakarítás és a szüret ünnepe volt. Ozirisz, Dionüszosz és Noé egyik aspektusukban végső soron magát a szőlőt személyesítették meg. Az ő nyomdokaikba lép Jézus, amikor a bort vérének (Mt 26, 28), önmagát „az igazi szőlőtőnek" nevezi (Jn 15,1), halászokat választ tanítványul, halcsodákat tesz, s hajóból prédikál a parton álló sokaságnak (Mt 8,23 skk; 14,22 skk; Mk 4,1; Jn 21,1).

Az isteni szőlősarj — Dionüszosz másik neve, Bakkhosz „sarjat" jelent , Zakariás próféta pedig a messiást nevezi „Csemetének" (6,12) — feltűnik a tündérmesékben is: a *Duna, Isten keresztfia* című mese hősét „szóló" szőlőszem formájában fogadja be anyja méhe.

„Szőlő" szavunk török eredetű, eredetileg egyszerűen bogyós gyümölcsöt értettek alatta. L. -szőlős helységneveinket: Cserkeszőlő, Mátraszőlős, Szandaszőlős, Vértesszőlős stb. Északnyugat-Európában, ahol a szőlő nem őshonos, a feketeszeder helyettesíti. Kúszónövény ez is, az is, bogyóik színe, leveleik formája hasonló, s a szederbor sem megvetendő ital. Mint Graves írja, a szeder fogyasztását sok, egykor kelták lakta vidéken tabuk tiltják. Észak-Walesben mérgesnek tartja a néphit, az angliai Devonshire-ben a tilalom csak a szederhónap vége után, októbertől érvényes, amikor — úgymond — az ördög a szederbe bújik. Bretagne-ban a tündérekre hivatkoznak (az *Égitestszabadító* típusú mesékben a gonosz tündér fojtó szederindává változik), Mallorcán viszont úgy tartják, hogy a leve Krisztus vére — ez is a szőlővel való jelképi megfelelését tanúsítja —, s szúrós indáiból fonták Krisztus töviskoszorúját. Ez a hiedelem arra mutat, hogy a szederre vonatkozó tabuk kialakulásában zsidó-keresztény hatás is érvényesülhetett. A tüskebokor, amelyben Isten Mózesnek megjelent, egy hagyomány szerint szederbokor volt.

* * *

G mint gort, azaz borostyán: szeptember 30—október 27. A borostyán *(Hedera)* Európában és Észak-Afrikában őshonos képviselője *(H. helix)* örökzöld, gyökerekkel kapaszkodó kúszónövény, 30 méterre is felkapaszkodik a fák törzsén. Idős korára maga is fává válik, többszáz éves példányainak törzskerülete eléri a 2 métert. Levelei változatos alakúak; az egyik alapforma a 3, illetve 5 karéjú, tenyérre emlékeztető levélalak. (Ilyen a szederé, a szőlőé, a fügéé, a platáné is. A faszellemek kezeit látták bennük). Virágai októberben virítanak, bogyói tavasszal érnek be. Levele és termése szaponint tartalmaz, a drogot az ókorban izgatószernek tekintették. A magyar „borostyán" szláv eredetű jövevényszó, a másik nevét: ismeretlen származású, tájnyelvi „repkény" szavunkat Kazinczy adta neki és tette szalonképessé. A modern szakirodalom a repkényt *(Glechoma hederacea)* a borostyántól megkülönbözteti.

A borostyán mint jelkép a szőlő örökzöld párja (ahogy a magyal a tölgyé). A szeptemberi és októberi antik szüretünnepeken, Dionüszosz misztériumában játszott főszerepet. Már részben elmesélt születéstörténete szerint az isten a széjjeltépett Zagreusz reinkarnációjaként Zeusz és Szemelé szerelmében fogant újra. Szemelét a féltékeny Héra rávette, hogy kérje meg Zeuszt, mutatkozzék igazi valójában előtte. Amikor a főisten tűzben, lángban, villá-

mok közepette megjelent, szegény Szemelé halálra égett, de a méhében lévő szőlőtőke-magzatot a hirtelen felfutó repkény zöld függönye megóvta a perzselő forróságtól. A mítosz értelme: a földet (Szemelé) az eső (Zeusz) termékenyíti meg, és attól szökken szárba a növény is, de a gyümölcsöt (Dionüszosz) a Nap heve (szintén Zeusz) érleli meg, miközben a „haszontalan" levélzetet (ez is Szemelé) fölperzseli.

Dionüszosz kísérői, a bacchánsnők — mondhatni — a fára, a fa-Dionüszoszra kúszó repkényt személyesítették meg. Jelvényüket, a thürszoszt, aminek végét olykor Dionüszosz mandulafenyőjének a toboza díszítette, borostyán fonta körül (24. kép). Októberben tartották orgiasztikus bacchanáliáikat, amikor ajzószerektől — légyölő galócától és borostyántól — őrjöngve téptek szét istenük halálára emlékezve mindenkit, aki az útjukba került. Az a rege, mely szerint Dionüszoszt, még mint Zagreuszt csecsemő korában a titánok darabokra tépték, s csak isteni beavatkozásra támadt föl, arról tanúskodik, hogy eredetileg az a személy is, aki az istent megjelenítette, papnői áldozata lett. Mint ahogy a repkény is megfojtja a fát, amelyre felkúszik.

Volt, hogy a borostyánistennő vált áldozattá, hacsak jelképesen is. Frazer említi a régi angliai aratási szokások közt, hogy „Kentben 'repkény leánynak' nevezik vagy nevezték egykor a bábut, amit a mező adta legszebb gabonaszálakból készítettek, tehetségük szerint emberformájúra; ezt aztán az asszonyok gondosan felöltöztették, csipkefőkötőt, nyakfodrot, zsebkendőt utánzó papírdíszeket aggattak rá. Az utolsó szekér búzával vitték haza a mezőről, abban a tudatban, hogy jutalmul megvacsorázhatnak a gazda költségére". (FRAZER 1964, 479) A „repkény leány" *(Ivy Girl)* e szokás értelmében a learatott búzával együtt megölt gabonaszellemet jelképezte. Graves viszont egy karácsonyi szokás kapcsán említi párban a „magyal legénnyel" *(Holly Boy)*, aki a brit szigeteken a *Rex Saturnalis* utóda volt. A „repkény leányok" — értsd repkénnyel koszorúzott leányok — és a magyalággal ékeskedő ifjak zálogosdiban versenyeztek az elsőbbségért, gúnydalokat énekelve egymás ellen.

A keresztény szimbolikában az örökzöld repkény az örök élet jelképe, ezért ültetik sírokra. A szerelemben a hűséget jelképezte, mivel fojtó öleléssel „ragaszkodik" hordozójához.

* * *

P mint peith vagy ng mint ngetal, azaz kányabangita, ill. nád: október 28.—november 24. A kányabangita *(Viburnum opulus)* a bodzafélék családjába tartozó mérsékelt övi cserje. Élénkpiros bogyója késő ősszel, novemberben érik. A faábécé viszonylag újabb betűje, az eredeti nád helyére került. Nincs is mit mondanom róla, a nádról annál inkább. A pázsitfűfélék rendjébe tartozó, bambusz- és gabonafélékkel rokon nádnemzetség *(Phragmites)* legközönségesebb faja a nád *(Ph. communis)*. Magyar neve ősrégi, ismeretlen — magyar! — eredetű. Az egész Földön előfordul. Gazdasági haszna ma is igen nagy. Novemberben érik a nádvágó kasza alá. Helynévi gyakorisága gazdasági jelentőségét és az ország múlt századi vízszabályozás előtti állapotát mutatja: 1. Borsodnádasd, Magyarnádalja, Nádudvar, Nádasdladány, Nádújfalu, Tornanádaska stb.

Földközi-tenger melléki rokona a keleti eredetű olasznád *(Arundo donax)*. Az ókorban olasznádból készültek a nyílvesszők a Földközi-tenger mentén; ezért is illik a nád a novemberhez, lévén a nyíl a Skorpió

(okt. 24/25—nov. 22.) és a Nyilas (nov. 23—dec. 21/22.) havának jelképe. Olasznád volt eredetileg az egyiptomi fáraó jogara, ez volt a királyság jelképe a keleti mediterráneumban. Ezért mondja a bibliai próféta a hanyatló Egyiptomról: „Imé te e megtört nádszálban bízol, Égyiptomban, melyre a ki támaszkodik, tenyerébe megy és átfúrja azt; ilyen a Faraó, Égyiptomnak királya, minden benne bízóknak." (Ézs 36,6) Hangszert is készítettek belőle. A lat. *arundo*, gör. *szürinx* „nádat", „nádsípot", „pánsípot" jelent (vö. a magyar gyermekdalocska „nádi hegedűjével"). Szürinx életre is kel az ördögi küllemű, kéjsóvár Pánról szóló történetek egyikében. Eszerint a kecskelábú isten megkívánt egy Szürinx nevű szűzet, aki csak úgy tudott elmenekülni üldözője elől, hogy náddá változott. Pán nem tudta megkülönböztetni a többi nádszáltól, ettől annyira dühbe gurult, hogy vaktában egy csomót levágott közülük. Ezekből készítette az első pánsípot. Szürinx valójában nádnimfa volt, a nádat megszemélyesítő szellem. Más fákról, fanimfákról hasonló történetek maradtak fenn (pl. a babérról: az elbeszélés szerint Apollón napisten halálosan beleszeretett egy Daphné, „Babér" nevű leányba, s űzőbe is vette. A menekülő leány a Földanyához fohászkodott segítségért, aki babérfává változtatta).

A nádleány alakja máig él a meseirodalomban *(A nádszál kisasszony, A nádi kisasszonyok* c. mese), bár az ilyen típusú mesék tündérei sem kizárólag nádszellemek (l. pl. *A gallyból gyött királykisasszony, A háromágú tölgyfa tündére).*

A szerelmi népköltészetben a nád a hűtlen kedvest jelképezi:

„Bolondság volt nádhoz bízni,
Mely fel szokott szépen nőni,
De mihelyt szél kezdi fújni,
Mindenfelé kezd hajolni."

Vikár Béla gyűjtése

A nádtenger a női szeméremszőrzet szimbóluma is lehet:

„Tisza szélén nevelkedtem a nád közt
Derék legény lett belőlem a lány közt."

Balassa Iván nyomán

24. kép

* * *

R mint ruis, magyarul bodza: november 25.–december 22. A bodza (*Sambucus*) legközönségesebb „gyomfája" kontinensünknek, mindamellett igen hasznos. Mindenét felhasználják: virágját, termését, levelét, kérgét, fáját, de még a fiatal hajtások belét is hasznosítják. Tápláléka, gyógyszere volt a falusi embernek. Magyar neve szláv eredetű (l. az erdélyi Bodza patak nevében; latin nevéből származnak a Zsámbék, Zsámbok helységnevek). A régi Magyarországon a bodza pünkösd kedvelt zöld ága volt. Főképp ennek a szárítmányával gyógyítottak.

Gyógyhatásának tulajdonítható, hogy a magyar néphit szerint a sertéseket elkerüli a vész, ha az ólba bodzaágat szórnak. Más módon is varázsoltak bodzával állat-, főleg sertésbetegségek ellen. Kecskeméti hiedelem szerint a hideglelős jól teszi, ha odamegy a bodzafához s szól: „jó napot bodzafa, vendéget hoztam, harmadnapos (negyednapos) hideglelést", aztán jól megrázza, mondván: „akkor leljen ki a hideg, amikor másszor meglátlak", így megszabadul a láztól. Talán a bodza egyetemes panacea volta az oka annak, hogy a mondottak ellenére valóságos rettegés övezte. Az ördög, a gonosz lelkek és boszorkányok fájának hitték. Német hiedelem szerint a boszorkány a bodzafát eteti, itatja, így nyeri tőle az erejét; az angolok azt hitték, hogy a boszorkányok bodzafává változnak, éppen ezért bodzát a házba vinni tilos, bajt hoz a ház lakóira (vö. a másik „boszorkányfáról", a galagonyáról mondottakkal). Azt, aki elalszik a virágzó bodzabokor alatt, a virágok mérgező (!?) illata beteggé teszi, sőt, meg is ölheti. A magyar nép úgy tartja: ha bodza nő a ház mellett, belecsaphat a villám. Általánosan elterjedt képzet, hogy Júdás is bodzafára akasztotta fel magát. (Egy fán élősködő gombafajtát, mely a bodzát különösen kedveli, ezért hívnak „judásfülegombának". Lat. *Auricularia auricula-judae*.)

A bodza hiedelmi rangját jelzik aztán az olyan, általában a fakultuszra jellemző képzetek, mint pl. hogy fája, ha megvágják, vérezni kezd, vagy aki kivág egy bodzafát, az meghal; az olyan szólások, mint „még a bodzafának is köszön" (a reszkető fejű vénemberre mondták; eredeti értelmében azonban a fa iránti tisztelet emléke lehet). A bodzafához fűződő baljós képzetek oka, hogy a tizenharmadik 28 napos holdhónap fája volt (Júdás volt Jézus és az apostolok között az áruló tizenharmadik). Ez a hónap egyben az év legsötétebb, az óév „haldoklásának" időszaka. A fát naptári helye a római Saturnalia ünnephez, és annak „ördögi" istenéhez, Saturnushoz köti. A faábécé említett másik változatában a bodza a Saturnaliákon főszerepet játszó magyal helyét foglalja el (*trom* – ez a bodza másik ír neve – a *tinne* helyét). A sertés, melyet bodzával kúráltak, Saturnus állata, a Saturnaliák áldozati, egyben ünnepi étke volt. A bodza további „ördögi" tulajdonságai: elsőként rügyezik a fák közül, májusban, pünkösd havában hozza fehér virágait, mint a galagonya; megdörzsölt levele „kénkőszagot" áraszt; lombja még decemberben is a fán zöldell — ezért is lett e hónap fája —; végezetül, egyszerűen kiirthatatlan.

Graves a faábécé-naptárban a mirtuszt (*Myrtus communis*), a Földközi-tenger mellékének fehér virágú fácskáját tekinti a bodza örökzöld, délszaki párjának. Hasonlóságot a két fa hasznosításuk tekintetében mutat. A mirtusz leveléből és virágából nyert kivonat: az „angyalok vize" illatszeralapanyag. Decemberben beérő bogyója fűszer, de üdítőitalt is készítenek belőle (l. bodzaszörp), fáját — akárcsak a bodzáét —

az esztergályosok becsülik nagyra. Kérgét, gyökerét is felhasználták (cserzésre).

A mirtusz is, mint a bodza, a halál jelképe, noha Aphrodité (lat. Venus) szerelem- és tengeristennő szent fája volt (a mirtusznak mámorító az illata, és legjobban a tengerparton érzi magát), de mint ilyennek is baljós értelme van: a „halálos" szerelemnek, a „sírig tartó" hűségnek a jelképe (ezért lett esküvői virág). Az istennőről szóló történetek közül a legszomorúbb Adóniszé, akinek az istennő szerelméért meg kellett halnia. Tragikus szerelmük szimbóluma a mirtusz, mivel Adónisz, a télen halott vegetáció ura (sém. *adón* „úr") Aphroditétől az örökzöld mirtusz képében nyeri a tavaszi feltámadás ígéretét. De Adónisznak már az anyja is „mirtuszfa" volt. Mítosza szerint Szmürna királyleány beleszeret saját apjába, az éj sötétjében ágyába csalja és fiút fogan tőle. Amikor az apa megtudja az igazat, meg akarja ölni a leányt. A menekülő Szmürnát Aphrodité mirhafává változtatja (ismerős a kép!), így a lesújtó atyai kard azt hasítja ketté, világra segítve a fiát: Adóniszt. (Tk. a fa sebéből kibuggyanó illatos gyanta szilárdul Adónisszá). A mirha és a mirtusz ugyan nem rokonok, de az ógörög nyelv annak mutatja őket: *szmürna* „mirha, mirtusz"; *mürra* „arábiai mirtus-nedv"; *mürriné, mürsziné, mürtiné* „mirtusz". Még egy érdekesség, aminek mind a halálos ölelés — nemzés —, mind a születés szempontjából jelentősége van: *mürton* „mirtuszbogyót" és „csiklót" jelent, a *mürtosz* „mirtuszfa, -ág, -lomb" többes száma, *mürtai* pedig „szeméremajkat" .

A zsidó újévet követő zarándokünnep, a Szukkót alkalmával a zsidók a Szentély fennállása óta mindmáig ünnepi csokrot: lúlávot kötnek pálmaágból, fűzfagallyból és mirtuszágból, aminek épp az év fordulója miatt újjászületés jelentése van: lévén a fűz a halál, a pálma a születés, a mirtusz a halál és újjászületés szimbóluma.

* * *

A faábécé 5 magánhangzója nem a hónapok betűrendjében szerepel. Minthogy különösen szentnek tartották őket, a naptárban is különleges hely jutott nekik. Az első ezek közül az év első napja volt:

A mint Ailm, magyarul fenyő: téli napforduló (itt december 24.) Az örökzöld fenyőfélék közül a közönséges jegenyefenyő *(Abies alba)* és a közönséges luc *(Picea abies),* valamint déli meg keleti megfelelőik illenek ide. Fontos haszonfa a fenyő, de mint karácsonyfa szimbolikus jelentősége (és az eladásából származó haszon) vetekszik gazdasági jelentőségével.

A tölggyel együtt (l. gör. *drusz* „tölgy, fenyő") a régiség legszentebb fája: a gall „tölgyemberek", a druidák fenyőistennőjét Druantiának hívták. A tölgy a nyár, a fenyő a tél közepén álló világfa földi mása. A *Kalevala* is hol tölgynek, hol fenyőnek írja le a világ égbe nyúló fáját (1. pl. XXXI. 180 skk, XLIV. 191 skk, ill. X. 115 skk, XLVI. 357 skk). Egy szibériai jakut hiedelem szerint a sámánok lelkei fenyőfában születnek. Ez a fa a kilencedik égig ér, ágai nincsenek, és a születendő sámánlelkek a fa görcseiben lakoznak. Ez a fenyő a jakutok világfaistennője. A szibériai tatárok úgy képzelték, hogy az égbe nyúló óriásfenyő 9 gyökere 9 fenyőszál az alvilágban, mely a halál fejedelmének a palotája előtt nőtt. Szibériában a fenyővilágfának nem tölgy a párja — a tölgy ott nem él meg —, hanem a december 24-ével kezdődő hónap fája: a nyír.

A karácsonyfaállítás szokása is jelzi — erről később lesz szó —, hogy a fenyő a fordulat, az átmenet, az újjászületés és az

erősödő napfény jelképe volt. Graves leír egy gyermekszüléshez kapcsolódó régi skót szokást, melynek során a gyermekágyban fekvő anyát és az újszülöttet egy égő fenyőággal háromszor körbejárva „beszentelik". A téli napforduló a napisten születésnapja — ettől kezdve növekszik a fény, hosszabbodnak a napok —, ezért a fenyő a fény és a tűz fája is.

A görögség számára a nőies fenyő Artemisz medve- és vadászistennő egyik fája volt. Artemiszt a Nagy Medve csillagképben tisztelték, melyről a *Kalevala* is azt énekli, hogy egy „virágos fenyőfa, aranylevelű fenyőfa" ágain áll. Az istennő társnőjével, Hérával együtt Hellászban és Itáliában — ott Diana és Juno Lucina néven — a szülő asszonyok, a születendő gyermekek és a születő Fény isteni bábája volt *(lucina* a. m. „napfényre hozó"), akiket a téli napforduló körüli időben ünnepeltek. Artemisz—Diana egyfelől a téli napfordulóval véget érő Nyilas hónap (nov. 23—dec. 21/22.) védnöke, másfelől azonban holdistennő is volt. Az olykor ezüstös tűlevelű, fehéres törzsű fenyő — a megszilárdult gyanta kifehéredik — ebbéli szerepköréhez is illik. Az asztrális szimbolikában a Holdnak ezüstös fénye miatt ezüst volt a féme. A jegenyefenyő latin neve: *Abies alba* nőnemű „fehér fenyőt" jelent. Hogy a fenyő a tűznek is (a Nap tüzének) szimbóluma lett, annak több oka van. Mindenekelőtt az, hogy egyes fajok gyantás fája könnyen kap lángra és sokáig ég (vö . ang. *fir* „fenyő", *fire* „tűz"). „Sötét korokban" a gyantás fenyőág a legközönségesebb világítóeszköz volt, és fáklya volt a sötétben világító Hold jelvénye is.

A magyar „fenyő" és „fény" szavak rokonsága nyilvánvaló. A történeti és etimológiai szótár a „fenyőt" ugyan ismeretlen eredetűnek, a „fényt" pedig finnugorkori származéknak adja meg — itt jegyezném meg, hogy nemcsak a mi „fenyő" szavunk, de finnugor párhuzamai is közel állnak a lat. *pinus* „erdei fenyő" elnevezéshez —, mégis eleink — hiedelmi összetartozásuk és nevük alaki hasonlósága okán — rokonnak tudhatták őket. Ezt tanúsítja, hogy az írásbeliségben mindkét szó első 3 jelentős előfordulásának a helye és ideje egybeesik. Szláv eredetű „luc" szavunk bizonyíthatóan a lat. *lux* „fény" szóra vezethető vissza (1. Fenyőfő, illetve Losonc, Tiszaluc helyneveinkben).

A fenyő nemcsak az istenanyának, hanem a fiúistennek is jelképe volt (4/a., 4/b. fotó). A frűg Attisz egy fenyőfa tövén férfiatlanítja magát, miután szerelmese, Kübelé féltékenységében őrülettel verte meg (más feldolgozásban vetélytársa ejt ágyékán halálos sebet). Ezt követően a gyászoló istennő halott szerelmesét fenyőfává változtatja. Attisz évkezdő tavaszi ünnepének első napján: a „Vér napján" (március 22-én; keleten a tavaszi évkezdés volt az elterjedt) egy, a halott istent jelképező fenyőfatuskót vittek a szentélyébe, gyapjúszalagokba csavartan, mint egy múmiát, a tavasz első virágaival, a hiedelem szerint Attisz véréből sarjadt ibolyával és kökörcsinnel beborítva. Rómában *Arbor Intrat:* „A Fa belép" volt az ünnep neve. Ezt a tuskót aztán az év végén elégették. Az Attisz-kultusz emléke a közelmúltig fennmaradt a téli karácsonyfaállítás és „tuskóégetés", valamint a nagypénteki „sírbatétel", meg a húsvétvasárnapi „feltámadásjáték" formájában. A keresztény naptárban a téli évkezdés (Jézus születése) és a tavaszi évkezdés (Jézus feltámadása) szokásai összekeveredtek.

Artemisz holdistennő és fivére, Apollón napisten Létó istennőtől, datolyapálma (és olajfa) tövén született. Létó neve a gör. *elaté* szóra megy vissza, ami „fenyőt", ugyan-

akkor „fiatal pálmahajtást" jelent. Az *ailm* óírül szintén a pálma neve volt. Az ókori Egyiptomban a pálmát az idő és az év, Babilonban, Arábiában, Főníciában az anyaság és a születés fájaként tisztelték, a görög és óír nevek kétértelműsége pedig arra vall, hogy az ókorban a pálmát a fenyő délszaki párjának tekintették. A datolyapálma *(Phoenix dactylifera)* — mely éppúgy örökzöld és „tűlevelű", mint a fenyő — adta nevét Főníciának. A név egy tőről fakad a *phoinikiasz* „bíbor", *phoinéeisz* „tűzpiros" jelzőkkel, melyek a hajnalpírra és a bíborszínű kelmékre is utalnak; a bíborfestésben a főníciaiak az élen jártak. A datolyapálma adta a nevét a főnixmadárnak, mely a rege szerint a pálma tüzében hal meg és születik újjá. Pálma volt az élet fája a babiloni teremtéstörténetben — a datolya az egyik legfontosabb táplálék a Közel-Keleten —, Júda törzsének mitikus ősanyja egy pálmaistennő volt: a bibliai ősanya neve, *Támár* „datolyapálmát" jelent. Az arabok Mohamed színre lépte előtt szintén istennőként imádták a pálmát, évenkénti ünnepén női ruhába öltöztették, és ékszereket aggattak rá. Keresztény arab miniátorok Jézus születésének jelenetét pálmaligetbe helyezték, az Istenszülő Mária egy pálmába kapaszkodik (mint Létó), s az isteni napgyermek világra jöttével a pálmák kivirulnak. Az „eretnek" felfogás alapja, hogy az óarab Apollónt, a nabateus Dusárát is szűz, Allát istennő (az arabok Létója) hozza egy pálmafa alatt a világra. A pálma mint az újjászületés fája lett a Krisztus születése helyéhez és sírjához (a feltámadása színteréhez) zarándoklóknak és a mártíroknak, az örök boldogságra újjászületetteknek a jelvénye.

A modern ír nyelvben az *ailm* jelentésváltozáson ment át: „szilfát" jelent (vö. lat. *ulmus*, ang. *elm*), de a szil — noha nem jelentéktelen faféle, sőt van, aki magyar nevét a „szül" igével egyezteti (Rómában Juno fája volt!), hiedelmi trónusáról nem tudta leszorítani a fenyőt.

* * *

A téli napfordulót 13 hét választja el a következő naptári fordulóponttól, a tavaszi napéjegyenlőség napjától, ez a második magánhangzó ünnepe:

O mint onn, magyarul rekettye: tavaszpont (március 21.). A pillangósvirágúak családjába tartozó rekettye-nemzetség *(Genista)* kontinensünkön előforduló fajai zömmel az enyhébb éghajlatú tájakon otthonos, tüskés, sárga virágú cserjék. Az írek egyik nemzeti növénye. Védőszentjüknek, Szent Patriknak a nevenapján (március 17.) a férfiak zöld rekettyeágacskát tűznek a kalapjukra. A szentet mint az írek hittérítőjét tüskés rekettyevirgáccsal a kezében ábrázolták, mivel legendája szerint azzal térítette jobb belátásra a pogányokat. Szent Patrik az első „méheresztő" szent a naptárban. A rekettye márciusban nyíló virága — a kőrisével együtt — az első, amit a tél elmúltával tömegesen látogatnak a méhek. Patrik-nap a kőris hónap utolsó napja (gör . *melia* „kőris", *meli* „méz"). Tavaszjelkép volt nálunk is a rekettye:

> „A rekettyeágon szól a kakukkmadár, —
> Fordulj felém rózsám, mert megvirradt
> ám már."

Vikár Béla gyűjtése

Az ír faábécé görög változatában az „o" betűnek a vadolajfa *(Olea europea)* felel meg. Az olajfa a Földközi-tenger vidékének egyik legjelentősebb, a szárazabb éghajlatú, sovány talajú tájakon szinte kizárólagos haszonnövénye. Noha fája is értékes, főleg

gazdag olajtartalmú terméséért termesztik. Az olajbogyószüret novembertől márciusig tart.

A görög-római mitológiában Athéné (Minerva) istennőnek, a tavaszponttal kezdődő Kos hónap olümposzi úrnőjének és bizonyos vonatkozásban — Apollónnak volt a fája. Vadolajfa bunkó volt Héraklész (Hercules) attribútuma, akit — amellett, hogy naphérosz volt — egyes ókori szerzők a Mars bolygó megtestesülésének tartották. A csillaghitben Mars a Kos hó uralkodó planétája, és a szoláris mítoszok naphéroszai — köztük Héraklész is — a tavaszponton fegyverkeznek fel. Az antik Rómában a Mars és Minerva hadistenek tiszteletére rendezett tavaszi ünnepségsorozat nyitotta meg a hadivállalkozások évadját.

A faolajat gyógyító erejűnek hitték. Főleg égési sebeket kezeltek vele, ami szintén tükröződik a mitológiában, hiszen Athénét, Apollón napistent gyógyító istenként is tisztelték.

Az olajág tavaszjelkép a keresztény szimbolikában is. A Szűzanyát köszöntő Gábor arkangyalt (nevenapja március 24.) olajággal is megfestették az *Angyali Üdvözlet* ábrázolásokon (az esemény: Mária fogantatásának ünnepe március 25. L. Lk 1,26 skk). Jézus húsvéti szenvedései az Olajfák hegyén kezdődnek (húsvétvasárnap legkorábbi időpontja március 22. L. Mt 26,36 skk). Virágvasárnap a spanyolok és más Földközi-tenger melléki népek olajágakkal ünneplik meg Jézus jeruzsálemi bevonulását.

* * *

Újabb 13 hét elteltével érkezik el a következő magánhangzó napja:

U mint ura, magyarul erikafa: nyári napforduló (június 21.). A fás hanga, más néven erikafa *(Erica arborea)* a mediterrán hegyvidék hangaféléje. 3—7 m magas, tűlevelű örökzöld cserje. Kisebb termetű rokonai hegyes tájakon élnek Európa-szerte. Magyar nevei — hanga, csarab — ismeretlen eredetűek (1. Hangács község Borsod-Abaúj-Zemplén megyében). Júniusban hozza füzérszerű bugában nyíló, apró fehér és rózsaszín virágait.

Egyiptomban és Főníciában Ízisz és Ozirisz személyéhez kapcsolódott. Mítoszuk szerint a nyári szárazságot megszemélyesítő Szeth elpusztítja fivérét, Oziriszt, a növényzet istenét. Koporsóstul a Nílusba löki, a tetem a folyón, majd a tengeren át a főníciai Bübloszba jut. Ott, ahol partot ér, egy erikafa nő ki a földből és magába zárja. Így talál rá gyászoló nővér-felesége, Ízisz (12. kép).

Graves szerint, aki a gall Uroica istennőnevet a kelta *ura* és a gör. *ereiké* szavak összetételéből származtatja — mindkettő „erikát" jelent —, a fát mint nyári mézelő növényt Aphrodité Erükina (lat. Venus Erycina) méhistennőnek szentelték, akinek a szicíliai Erüx hegyén állott a temploma. A rege szerint Aphrodité itt foganta Erüx nevű fiát a méhész Butésztől. Aphrodité másik fiának, Erósznak is méh volt az attribútuma; a szerelemistenke nyilát a méhfullánkhoz hasonlították a költők.

A méh- és fakultusz elválaszthatatlan egymástól, hiszen a méhnek a beporzásban „oroszlánrésze" van. Epheszoszban az oszlop-Artemiszt „Nagy Méhanyaként" tisztelték; Attisz szerelmesét, Kübelét oroszlánháton, feje körül méhekkel ábrázolták (l. még a bibliai „Méhet", Debórát).

A „méhes úrnőnek" azért lett az oroszlán a „háziállata", mert a nyári napforduló — a júniusvég — a kirajzás és a peterakás csúcsideje a méheknél, és mert a méhkultusz virágkora a méhek háziasításának idejére esett (Kr. e. 6—4. évezred), amikor a nyári

napforduló idején a Nap az Oroszlán csillagképben járt. (Az oroszlán és a méz, mint az erő jelképei a bibliai Sámson történetében is együtt említtetnek: Bír 14.) A között, hogy a herék ivarszerve a méhkirálynővel való párzáskor kiszakad, és az állatkák elhullanak, a párzásról lemaradt heréket pedig mint haszontalanokat a dolgozók elpusztítják, valamint a között, hogy az istennő helyi kultuszaiban — Kübeléében pl. — papjai férfiatlanítják magukat, nyilvánvaló a párhuzam.

Közép-Európában az erikafa szerepét a hárs *(Tilia)* töltötte be. A hársnak is a méz a legértékesebb ajándéka. Kora nyáron, a napforduló körüli időben a hárs a legfontosabb méhlegelő. A délszlávok a június hónapot egyenesen a virágzó hársról nevezték el (szl. *lipa* „hárs", szb.-hv . *lipanj* „június"). Egy magyar népdalban az újévgyermek és a felserdült esztendő (a nyárközép) két fája: a fenyő és a hárs mint a gyermek- és a felnőttkor jelképe együtt szerepel:

„Hársfabimbó most virágzik,
A betyár alatta játszik,
A bús fenyőbokor dajkám,
Erre nevelt édes anyám".

Vikár Béla gyűjtése

A hárs más tekintetben is igen hasznos fa volt. A hársfaháncs hasznosításáról árulkodik pl. a magyar „hárs" szó keletkezéstörténete. Ősi, finnugor származású szavunk ui. eredetileg a fák hasznos belső kérgét: „háncsát", „hártyáját", „hasítékát" jelentette. L. a mondást: „hársat hántok a hátából" (ellátom a baját), továbbá Háros-sziget, Hárshegy, Hásságy, Nagyharsány, Somogyhárságy, Zalaháshágy helyneveinket.

A görög mitológiában a hársfát Philüra („Hársfa") személyesítette meg, Kheirón kentaur anyja, aki nem más, mint a nagy faistennő egyik megtestesülése. Kheirónt Kronosz nemzette azon a szigeten, mely a kentaur csillagképmásának, a Nyilasnak otthona az égen: a Tejút folyama által körülölelt sziget ez, más megközelítésben a Tejutat jelképező világhársfa odva (Kheirón barlangban lakott), ismét más jelentésben a tejútistennőnek, akit ebben a történetben Philürának hívnak, Kheirón kentaurt (a Nyilas csillagképet) fogamzó és világra szülő ágyéka. A fehér tejútvilágfaistennőhöz illik a hárs: görög, latin nevei nőneműnek mutatják, fája fehér, s van ezüstlevelű faja is (ezüst hárs, *T. tomentosa)*.

Különösen nagy tiszteletnek örvendett a hársfa a régi germánok körében. A *Niebelung-ének* egyik világfája kétségtelenül hárs (ném. *Linde*) volt. Az eposz hőse, Siegfried első sárkányát *(Lindwurm, Linddrache* „hársféreg, hársfasárkány") úgy öli meg, hogy a sárkánybarlang elé máglyát rak, és a szörny a füstben megfullad. Siegfried a hőségtől megolvadt sárkányzsírral bekeni magát, amitől sebezhetetlen lesz, kivéve a lapockáján, ahová egy hársfalevél tapad — a hárs szív alakú levele a háton a szívnek megfelelő helyre. Mindez arra utal, hogy a sárkány egy hárs-világfa tövét lakta, arról törhette Siegfried a tűzrevalót.

A hársfa fontos jelkép maradt a keresztény időkben is. A fák közül — a tölgy, fenyő, rózsafa, ritkábban kőris, almafa és szőlőtő mellett — egyike volt a heraldikába, a címerképek és mesteralakok közé emelt keveseknek (25. kép). Arany hársfalevelek díszítik pl. a császári trónra emelkedett Luxemburg-ház, a mi Zsigmond királyunk fekete sastollas sisakdíszét. A német heraldikában sokszor együtt szerepel a Lindwurm sárkánnyal. A fa hajdani tiszteletére következtethetünk máig tartó népszerűségéből. Közép-Európában, így nálunk is

sokáig a legkedveltebb dísz- és sorfa volt.

* * *

E mint eadha, fehér (ezüst) vagy rezgő nyár: őszi napéjegyenlőség (szeptember 23.). A fűzfafélék családjába tartozó nyárfák *(Populi)* rendkívül gyorsnövésűek, vízparton alkotnak ligeteket. A mi ősi „nyár" szavunk jelentése: „mocsár, nedvesség" is a fa élőhelyére utal. L. Nyárád patak Erdélyben, -nyárád utótagú faluneveink, továbbá Nyárlőrinc, Nyársapáti, Dédestapolcsány („topolya" = nyárfa). Ilyen vízkedvelő nyárfajta a fekete nyár *(Populus nigra;* a törzse „fekete") — ez a mi jegenyénk —, a rezgő nyár *(P. tremula)* és a fehér vagy ezüst nyár *(P. alba;* a levél fonákja fehér). Az egész északi féltekén elterjedtek.

25. kép

Hiedelmi szerepét naptári és élőhelye, valamint a fekete nyár fájának vérvörös színe magyarázza. Az őszi napéjegyenlőség a hanyatló Nap félesztendejét felezi, ekkor haladja meg az éjszakák hossza először a nappalokét. E napnak ezért gyászos a hangulata. Fánk naptári helyéről árulkodik, hogy „Campaniában a (szeptemberi) szőlőt a nyárfával házasítják öszsze, s az házastársát ölelve ennek ágai között messze" felkapaszkodik (PLINIUS, 1987, 38). A Plinius említette szokás alapja, hogy az ártéri nyárligeterdők cserjeszintjének egyik faja éppen a vadon élő szőlő.

Mivel a természetes folyóvizek határt szabnak a jövés-menésnek, a víz egyetemes határjelkép volt, az élet-halál mesgyéjének is jelképe. A vízkedvelő fák így lettek a sorsfordulók szimbólumaivá (a nyár mellett a nyír és az éger; más fanaptárakban a „temetői" fűz is fordulópont fája). Régi ábrázolásokon a napéjegyenlőséget világos és sötét, a fehér és a fekete szín egyensúlyával jelezték. A fehér nyár sötétzöld színű, de fehér fonákú levele miatt lehetett a naptári fordulat jelképe. A fekete nyár viszont nagyra nőtt temetői ciprusra emlékeztet.

Halálról susogott a lombja már az ókorban is. Arany nyárfalevélkoszorúkat és nyakláncokat találtak a 4500 éves mezopotámiai királynősírokban (26. kép). Fehér nyárfasor (gör. *akheróisz*) szegélyezte az alvilági Akherón folyó partját. Kalüpszó nimfa halálszigetén, az alvilág bejáratánál, egy „barlang mellett, nyárfa meg égerfa s jóillatú ciprus" áll, rajtuk halálmadarak „raja fészkelt" *(Odüsszeia* V. 63—66). Görög forrás szerint a halott Phaethón gyászoló nővérei nyárfává (Vergilius szerint égerfává) változtak. Nyárfa volt az ősszel meghaló Héraklész naphérosz fája. Elterjedt hiedelem szerint Krisztus keresztjét nyárfából ácsolták, rettenetében azóta is remeg a levele (5. fotó). A balti néphit úgy tartja, hogy a fekete nyár fáját az ördög vére festette pirosra. Az oroszok az akasztottak, ill. az áruló Júdás fájának tartották, és a tisztátalan, bűnös halott szívén nyárfakarót (= nyársat) ütöttek keresztül, hogy visszatértét megakadályozzák. Az ír koporsókészítők nyárfavesszővel mérték meg a holttestet. A magyar néphitben a nyárfa a halált, a fekete gyászt jelképezi: népmesében a gonosz mostoha nevelt fiát madárrá változtatja, a jegenyét pedig, mely toronyba zárt leányának, a fiú kedvesének ablaka alatt nő, késsel, kaszával, borotvával rakja meg; azok a fára szálló „madárvőlegényt" összeszabdalják (Cím nélkül. Lázár István gyűjtése). Népdalban:

„Jegenyefa tetejében
Két holló ül feketében,

Gyászruhájuk engem illet,
Mert engemet már nem szeret
Az én kedves rózsabimbóm, galambom".

Lehet életfa, a sorsforduló vigasztalan jelképe:

„Látod-e amoda
Azt a száraz nyárfát?
Mikor az kizöldül,
Akkor jövök hozzád."

De megtestesítheti a világ és a szerelem fáját is:

„Tisza mellett van egy nyárfa leásva,
Ahhó van a babám lova pányvázva".

Vikár Béla gyűjtése

A mitologikus gondolkodásban a vízparton álló fa, melyhez ló (áldozati állat) van kötve, a világfát, az isten fáját jelenti. Berze Nagy Jánostól tudjuk, hogy a mesebeli kacsalábon forgó várak a világnyárfa rezgő levelein találhatók, attól forognak. Szibériai mesében a hős a tündérvárat a levélbe lőtt nyíllal állítja meg. Bernáth Béla szerint viszont a szerelmi költészetben a közösülést jelképezi a ló fához kötése.

* * *

Graves naptárában egy nap van vissza, a „fölös nap", mely fennmaradt a 365-ből: *I mint idho, magyarul tiszafa; téli napforduló (december 23.).* A tiszafa *(Taxus baccata)* fenyőhöz hasonló tűlevelű örökzöld. Európa-szerte őshonos. Kemény és rugalmas fájából régen főleg fegyvert, íjat készítettek. Levelének és magjának mérges volta szabja meg a helyét a hiedelmek világában.

Ma is kedvelt temetői díszfa, de már az antikvitásban a halál fája volt, ezért az ír fanaptár az év utolsó napjának jeléül a fenyővel, az újjászületés fájával párban az év fordulójára ültette. A tiszafának a fenyő nemcsak szemre tökéletes ellentétpárja. Az utóbbi magjai ehetők, sőt egyes fajoknak, pl. a mandulafenyőnek a magva a Földközi-tenger mellékén kedvelt csemege. A tiszafa téli helyét a naptárban az is indokolja, hogy igazán ekkor fejti ki mérge a hatását; lombja télen négyszer annyi

26. kép

mérget *(taxint)* tartalmaz, mint nyáron. Hellászban és Itáliában Hekaté (lat. Hecate) halálistennőnek szentelték, amint magával Hecatéval mondatja Shakespeare:

. . . slips of yew
Sliver'd in the Moon's eclipse."

Szabó Lőrinc szabad fordításában:

„A hold szarván inogva csügg
Egy méregcsöpp. . ."

(Macbeth; III. felvonás, 5. szín)

Hecatéhoz annál is inkább illik a tiszafa (ang. *yew,* amit Szabó L. „méregnek" fordít), mert a fenyő, a növekvő Hold és a születés Dianájának ő a vén boszorka mása, a fogyó Hold (Shakespeare szavával *the Moon's eclipse)* megszemélyesítője. Írott források a tiszafát együtt említik a mirtusszal, a december halálfájával (vö. szőlő és a nyárfa). Egy ír balladában a halott szerelmesek testét tiszafanyársakkal szögezik a koporsóikhoz, hogy távol tartsák őket egymástól, de a nyársak kihajtanak, és fává nőve összeölelkeznek a sírok felett (mint a két liliomszál a mi *Kádár Kata* balladánkban). Bretagne-ban úgy tartják, hogy a temetői tiszafák gyökere a hullákból szívja ki a mérget. Mérges volta a régiek hite szerint megnövelte a fájából készült íjak erejét (gör. *toxikon* „nyílméreg", *toxon* „íj").

Mindazonáltal nemcsak borús képzetek fűződtek hozzá. Ha így lett volna, nem találkoznánk vele oly sok német helységnévben (pl. Eibenberg, Eibenthal, Eibiswald, Ibenhain, Ibenhorst. *Eibe* „tiszafa"). Sírok díszeként sem csak a halálra emlékeztetett; örökzöld és igen hosszú életű lévén az „örök életet" is jelképezte. Angol temetőkbe pedig azért ültették, hogy azokat a boszorkányok okozta viharoktól megvédjék.

* * *

Még 4 fáról kell szót ejtenünk, ezekkel később egészült ki az írek ábécénaptára. Feltevésem szerint azt a 4 napot jelölhették, melyek év- és évszakhatárjelzők voltak a kelta naptárban. Ezek a következők: Samain, az év és a tél első napja (november 1. Emléke máig a halottak-napi szokásokban él); Imbolc, a tavasz első napja (február 1. Gyertyaszentelő egyik pogány elődje); Beltane, a nyár kezdő napja (május 1. Ma a Munka ünnepe); és végül Lugnasad, az őszkezdő ünnep (augusztus 1. Jelentősége mára elhalványult). Az évszakolásnak ez a módja különleges, de nem egyedülálló. A kínai parasztnaptár ugyanígy osztja fel az esztendőt, noha nem novemberben, hanem februárban indítja. E felosztás szerint a naptári fordulópontok éppen az évszakok félidejére esnek. Ez ésszerűbb megoldás, mint a mi csillagászati évszakbontásunk: pl. a kelta és kínai naptárban az év leghosszabb napja a nyár közepére esik, míg a mi csillagászaink a nyarat a napok rövidülésének kezdetétől számítják.

J és ó, fagyöngy és pálma: Samain és Imbolc. E két fáról már esett szó. A fagyöngy, ha nem is igazi fa, a kelták legszentebb növénye volt, így a naptárban és az ábécében is külön helyet kapott. Graves nem közli kelta nevét, csak azt, hogy az „y" (magy. „j") a régi írásmódban az „ii" betűnek felel meg. A fagyöngyöt (gör. neve *ixia),* a tiszafa („i") mellé helyezi a naptárban egyrészt a két betű rokon hangzása miatt, másrészt, mert különös becse révén és mint a napisten gyilkosa ezt a helyet érdemli meg. Ez a hely szerintem a kelta naptárban Samain, ma mindenszentek ünnepe, halottak napjának vigíliája lehet, ami már a kelták idejében is halottas ünnep volt. Ez a nap a temetői borostyán havába esik, asztrálmitológiai képzetek szerint ebben az időszakban hal meg a Nap.

A következő betűt Graves „õ"-ként adja meg (magyar „ó", régi írásmódban „aa"), s mint ilyent a fenyő („a") szomszédjának, ill. megfelelőjének tartja, amennyiben a pálmával azonosítja, mely fa — láttuk fentebb — a fenyő délszaki mása volt (hála a „Zöld sziget" Golf-áramlatnak köszönhetően enyhe teleinek, a pálma ott is megél a szabad ég alatt). Fánk helye így a karácsonyt követő Imbolc lehet. E nap már a pogány időkben is születés-ünnep volt, ahogy a

pálma a születés fája. A hiedelmek szintjén a „maszületett" napistenről emlékeztek meg e napon (a keresztények Mária tisztulását és a gyermek Jézus bemutatását a templomban ünnepelték gyertyaszentelőkor), hétköznapi értelemben ekkor vette kezdetét a bárányok ellése (juhtenyésztés volt egykor a britek fő tevékenysége). A régi írek e napon a Napot szülő Brighid istennőt köszöntötték. Utóda, Ír Szent Brigitta a szülő asszonyok és az ellő állatok védnöke lett.

* * *

Z, régi írásmódban ss mint straif, azaz kökény: Beltane. A rózsafélék közé tartozó kökény (*Prunus spinosa,* „tüskés szilva") a legelterjedtebb európai szilvafaj. 4 m magasra megnövő áthatolhatatlan tüskés bozótot alkot. Ágai feketésbarnák (egyik angol neve: *blackthorn,* „feketetüske" erre utal), apró szilvái hamvaskékek (másik angol neve: *sloe* a. m. „kékes", „hamvas"; vö. szl. *sliva* „szilva"). Színéről kapta ótörök eredetű magyar nevét is: tör. *kök* „kék" .

Graves a fűz havába helyezi, mivel neve ugyanazzal a betűvel kezdődik, s mert ez idő tájt hozza fehér virágait. A „Fa Anyja", ahogy a kökényt a franciák hívják, baljós növény. Angliában ma is félik a boszorkányok kökényfából való fekete varázspálcáját. Graves az ang. *strife* („viszály, harc") szót összekapcsolja a kökény ír *straif* nevével. Virágzásakor hideg szelek járnak, ezért ezt az időszakot „kökénytélnek" is nevezik. Másik angol neve, a *sloe* és az „öl, agyonver" jelentésű *slay* a régi angolszász nyelvben még igen közel álltak egymáshoz (*slah,* ill. *slahan,* vö. közép-ír *slacc* „kard"; a hiedelmek keletkezésében óriási szerep jutott a népi etimologizálásnak). Tegyük hozzá, a kökény kemény fájából főleg botot, fegyver- és szerszámnyelet faragtak. Ókori tudósítások szerint a kelta harcosok kékre festették, tetoválták magukat. A testre mért csapástól elkékül a bőr.

Később, egyes vidékeken a keresztények azért néztek rá rossz szemmel, mert azt hitték, ágaiból fonták Krisztus töviskoszorúját (húsvét a fűzfa-hónapba még bőven beleeshet).

Hogy pontosan hol is a helye a naptárban, arra nézve az a hiedelem igazít el bennünket, mely szerint a „fehértüske" (ang. *whitethorn* „galagonya") nem tűri meg a „feketetüskét" a szomszédságában. Ez a hiedelmek természetének megfelelően éppen azt jelenti, hogy a kökény és a hasonlóan baljós galagonya szomszédolnak egymással. Mivel Beltane május 1-jére esett, s e nap vigíliája volt a kökénypálcás boszorkányok „nagyszombatja", és mivel május angolul galagonyát jelent, csak Beltane napja lehet az, amikor e két fa megküzd egymással. Csatájukban a galagonya kerekedik fölül, ahogy galagonya hónap jő Beltanera. A magyar szólás a győztest se becsüli többre: „egyik kökény, másik galagonya" — tartja, azaz mindkettő egyformán hitvány. Talán ez az oka, hogy helyneveink közt „kökényes" csupán kettő akad — „galagonyás" egy sem —, s e kettő közül is az egyik csak újabb kori névmódosulás révén kapcsolódik a kökényhez (Kökény, Nagykökényes). Népdalainkban ugyan gyakran szerepel, de a fentiekkel egybehangzóan a legtöbbször előnytelen színben tűnik fel:

„Virágzik a kökényfa,
Apró virág van rajta;
Apró virág, apró lány,
Mégis jobb a nagyobb lány."

„Van kökényfa, de nincs rajta,
Van szeretőm, de mi haszna?
Én szeretem, ő nem szeret,
Jaj, be gyalázatos élet!"

„Terjed a kökényfa ága —
Keservesen sír az árva..."

Vikár Béla gyűjtése

* * *

Q, régi írásmódban cc mint quert, magyarul vadalma: Lugnasad. A rózsafélék nagy családjának tagja, kerti almáink egyik szülőfaja *(Malus sylvestris).* Nemesítése már az újkőkorban elkezdődött. Európától Elő-Ázsiáig elterjedt — a mi „alma" szavunk pl. ótörök eredetű —, a hűvösebb mérsékelt övön a legfontosabb gyümölcs. Graves már csak a „q" („cc") és a „c" hangzók rokonsága miatt is a mogyoró (dió) hónap fájaként illeszti a naptárba, mondván, ez az almaszüret fő évadja. Igaz, sokszor szerepelnek együtt a népdalban a már augusztusban érő szőlővel:

„Ha kimegyünk rózsám a szőllőbe,
Szőllőt szedünk bársony keszkenőbe.
Piros alma a négy szögletébe,
Csörgős dió köllős közepébe."

Vikár Béla gyűjtése

A mogyoró, ill. dió és az alma a hiedelmekben is egy abroszra kerül. Így: a mogyoró (dió) a bölcsesség jelképe volt, míg az alma a tudás fáján termett. Vagy: a pogány írek csak az almafa és a mogyoróbokor „engedély nélküli" kivágását büntették halállal. Mivel az alma aratáskor érik be, ezért általában a betakarítás gyümölcsjelképe lett. A betakarítás a földműves számára a beteljesülés, a „boldog vég"; a hiedelmek szintjén a termésben testet öltő istenség halálát jelenti. A „boldog vég", a beteljesülés (szerelmi beteljesülés is!) ezért van jelen az alma szimbolikájában. Erre utal a latin szólás: *ab ovo usque ad mala,* „a tojástól az almáig", átvitt értelemben: a kezdettől (megtermékenyüléstől, születéstől) a végig (halálig). Ezt jelzi, hogy a kelta túlvilági sziget neve: Avalon szó szerint „almás helyet" jelent.

A szerelem és halál a flórát, faunát, az emberek és az istenek világát egymásnak megfeleltető archaikus gondolkodásban elválaszthatatlan fogalmak. A beporzott virág magot, gyümölcsöt érlel és elhervad; párosodás után a nőstény pók a hímet fölfalja; a lazac lerakja a petéit és elpusztul; a párzási idő alatt legyengült szarvasbika a ragadozók könnyű zsákmánya lesz; az őstársadalmakban a királynak meg kellett halnia, ha elhagyta férfiereje; a növényzetet megszemélyesítő istent „learatják", de istennő feleségébe „vetett" magjából a rákövetkező évben újjászületik. Az alma az antikvitásban a szerelem és halál kétlelkű istennőinek a gyümölcse: Aphrodité-Venusé, a csalfa szerelemistennőé, a féltékeny Héra-Junoé, az anyák védnökéé, Nemeszisz-Fortunáé, a sors égi asszonyáé, akiknek a keze férjük halálában mindig benne van. Mint Graves kimutatta, az alma a hérosz (Héraklész, Párisz és mások) kezében azt jelenti, hogy őt választotta az istennő szerelemre, halálra. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az ókori és középkori latin nyelvűségben az almához hány elítélő jelző társul (lat. *mālus* „almafa", *malus* „rossz, hitvány, alkalmatlan, csúnya, gonosz, elvetemült, aljas, csalfa, pajkos, ártalmas, káros, veszedelmes, szerencsétlen"), megértjük, miért lett az európai keresztény hagyományban a megszerzett tudás Éva kezéből (!) nyert káros gyümölcse alma, és nem dió vagy mogyoró, hiszen elfogyasztása a bibliai ősszülők számára a halhatatlanság végét jelenti. Isten eredetileg csak Ádámnak címzett szava szerint: „a jó és gonosz tudásának fájáról (...) ne egyél, mert a mely napon ejéndel arról, bizony meghalsz". (Ter

2,17) A halál bélyege Ádámon a torkán akadt csutka, az ádámcsutka (ang. *Adam's apple* „Ádám almája"). Éva anyánk eredetileg egy volt a szerelem és halál istennői közül. A Biblia tanúsága szerint az ősszülők a teremtés hatodik napján ettek a tiltott gyümölcsből. Ez a nap a zsidó hétszámításban a péntek, melyet már Babilonban is a szerelem istennőjének, ill. a Venus bolygónak szenteltek (lat. *dies Veneris,* ol. *venerdì* „péntek").

Aphrodité csillagának egyik görög neve Heszperosz, „Estcsillag" volt. A heszperiszek, az istennő képviselői gondozták a másik almáskert-birtokos istennő, Héra aranyalmafáját is. Graves szerint a mediterrán és közel-keleti istennők almafája igazából birsalmafa volt — Plinius a birsalmát nevezi „aranyalmának" —, a mi almánk közel-keleti rokona. Az igazi alma ui. nem őshonos azon a vidéken. És valóban: a birsalma indogermán nevei „q"-val vagy „k"-val („c"-vel) kezdődnek: pl. gör. *mélon küdóni-on,* lat. *Cydonia oblonga,* ném. *Quitte,* ang. *quince,* fra. *coing,* ol. *cotogno.*

Ha olykor féreg esett is belé, a hiedelmek almája egészség, termékenység és szerelem-szimbólum volt (a férges alma betegséget, meddőséget, hűtlenséget jelentett). Régi kirgiz szokás értelmében, ha egy asszony meddőnek bizonyult, egy magányos almafa alatt kellett meghengergőznie; a zsidó néphit szerint a meddő asszonyok almafa nedvével kevert vízben mosdottak. Almával meghajigálni a leányokat (amerikai népszokás), vagy almát vetni a Szent Iván-i tűzbe az elhunyt gyermekek lelkeinek (magyar szokás) szintén termékenységet javító varázscselekmény volt. Az újdonsült magyar menyecske az esküvője éjszakáján almát dugott a kebelébe, ha leány-, és körtét, ha fiúgyermeket akart („lógó körtvélly szárastúl", „bundás körte", „nyakas körte", „tüskés körte" a férfi nemiszerv tréfás nevei). A vőfély is almát tűzött sokhelyütt a botja végére, amit esküvő után az ifjú pár kettévágott és megevett. Ha nem, az elválást jelentett:

„Mit ér énnéköm egy almát kettő vágni,
Mit énnéköm a rózsámtu' eválni?"

Dalainkban a rózsa után a legtöbbet előforduló szerelemjelkép az alma, almafa:

„Házam előtt egy almafa, nem látszik,
Minden éjjel tizenhármat virágzik;
Terem rajta piros alma, telelő, —
Az én rózsám a faluba legelső."

Célzás a „rózsám" szerelmi képességeire. Szép leánynál az sem baj, ha már lányságát vesztette:

„Piros alma leesett a sárba,
Ki fölveszi, nem lesz az hiába!
Én elmegyek, fölveszem, megmosom —
A babámat ölelem, csókolom."

(Vö. a mondással: „ritka alma, kiben féreg nincsen.")

„Én ültettem az almafát,
Más szedi le az almáját,
Én szerettem meg egy kis lányt,
Más éli vele világát."

Vikár Béla gyűjtése

(Vö: „szereti a más almáját enni.")

A mesék fája sokszor aranyalmafa. A mesehősnők olykor ennek gyümölcsétől esnek teherbe, máskor az eldobott félalmából „égig nyúló fa nő, tetején ifjító gyü-

mölcsök". Hófehérke viszont — mint Ádám apánk — a torkán akadt mérgezett alma miatt kerül koporsóba — igaz, csak időlegesen. Eleink almakedvelését jelzik az elterjedt „. . .almás(kert)" helységnevek (1. még Almakerék, Almamellék, Almásfüzitő, Balatonalmádi).

Az almafával e különös ábécéskönyv lapjai beteltek. A fanaptár azonban még nem teljes. Egykori szerkesztői ui. a hét egyes napjaira is ültettek fákat. A faábécé és a fanaptár egységét mutatja, hogy — az ábécében nem lévén több betű (fa még csak akadna) — a hét nap fáját a szerkesztők a hónapok fái közül választották. Graves a napok fáit egy VII. századi költeményben megénekelt „szent liget 7 nemes fájával" azonosítja, figyelembe véve, hogy a hét napjait a babiloniak a 7 szabad szemmel látható planéta (a Nap, a Hold és az 5 bolygó) istene alá rendelték, s hogy ez az elképzelés Nyugat-Európába is eljutott, mint arról a napok nevei mindmáig tanúskodnak. Graves kultúránk bibliai gyökerei körül ásogatván az ószövetségi zsidóság naptári hetének szent fáit is azonosította többkevesebb sikerrel. (Arra nézve, hogy a zsidó hét napjai már a bibliai időkben a planéták uralma alá tartoztak, a teremtéstörténet a tanú: a 7 napos teremtés sorrendje ui. a planétaistenek természetéhez igazodik.)

Magyarázatul a táblázathoz: a Hold, Mars, Jupiter, Vénusz és Szaturnusz napok jelzőfáit a maguk helyén már azonosítottuk. A „Nap napja", a vasárnap fája a jelzett ír forrás alapján a napévnyitó nyírfa volt, mely a szerencsétlenséget hozó galagonyát helyettesítette. A galagonyával kezdődő "fahét" érdekessége, hogy azokból a fákból állították össze, melyek a vetéstől a betakarításig tartó időszak holdhónapjait jelezték. (Apollón napisten volt a galagonya hónappal többé-kevésbé egybeeső Ikrek havának — máj. 21—jún. 21/22. — olümposzi védnöke.) Görögországban a gyászos ciprus helyére került a szerencsét hozó és Naphoz is illő nyírfa. Merkúrt a germán Ódin-Wotannak feleltették meg a régiek, a zárt északon a germán befolyás következtében a nap fája a kőris lett a mogyoró mellett (ez utóbbi is illik Mercuriushoz, a varázslók és bölcsek védnökéhez). A Biblia fáinak külön fejezetet szenteltem. Itt csak annyit jegyeznék meg, hogy a seprűzanót hasonlósága és felhasználási módja szerint a nyírnek felel meg, a tövises vadakác (tevetövis) a tüskés galagonyának, a karmazsintölgy pedig a magyaltölgy Közel-Keleten élő rokona. A mandula a bölcsesség fájaként a mogyoró, a platán pedig a kőris mediterrán párja a hiedelmekben. A pisztáciát termő terebintus a makkos tölgy megfelelője, a gránátalma pedig éppúgy az isten vérét folyatja, mint az éger fája, vagy a som húsa.

Vasárnap	Nap	nyír (galagonya, ciprus)	seprűzanót (akác)
Hétfő	Hold	fűz	fűz
Kedd	Mars	magyal	karmazsin-tölgy
Szerda	Merkúr	mogyoró (kőris)	mandula (platán)
Csütörtök	Jupiter	tölgy	terebintus
Péntek	Vénusz	alma	birs
Szombat	Szaturnusz	éger (som)	gránátalma

UJJAM HEGYÉN FÁK TEREMNEK

Az óír ábécé 20 betűjét Graves nemcsak fáknak, hanem az ujjtartásoknak; pontosabban ujjperceknek és ujjhegyeknek is megfelelteti (a fennmaradó két betűt pedig kéztartásnak) ezúttal a b, l, f, s, n sorrend szerint (27. kép). Ez az ujjábécé — mint írja — a druidák süketnéma jelbeszédhez hasonló, titkos érintkezési módja volt. A kézzel való társalgás írásmódja fennmaradt. Ez az ún. Ogham-ábécé, mely az ujjak számának megfelelően a hangokat 1, 2, 3, 4, ill. 5 rovással jelöli, mégpedig 4 féle csoportosításban, a kéz, ill. az ujjak állása szerint. Hogy milyen kéz- és ujjtartásokat kell elképzelnünk, arra nézve a (28. kép) eléggé beszédesnek tűnik. Pl. ökölbe szorított kéz lefelé fordított hüvelykkel „b" betű, ököl felemelt hüvelykkel „h" betű stb. Idővel az Ogham-ábécé az újabb hangzók jelölésére további jelekkel egészült ki.

Az ujjak beszéltetésével nemcsak a kelták éltek. Fekete-Afrikában pl. a számolásban, kereskedelmi alkuban a kéz ma is nélkülözhetetlen. Mi is számolunk az ujjainkon (10 ujjunk miatt használunk tízes számrendszert). A kéz- és ujjtartás beszél a keleti művészetekben.

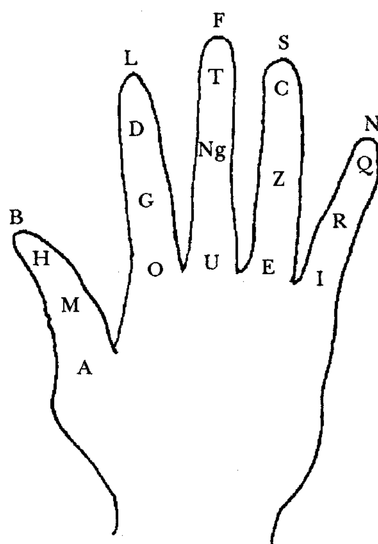
A gesztusbeszéd elevenségét mutatja az a nemzetközi kézjelkészlet, ami az autósoknak köszönhetően ma világszerte forgalomban van. E kézjelek java eredetileg bajt varázsló vagy gonoszűző mozdulat volt. Szólásaink még tudnak az ujjak varázstudományáról. L. „az ujja köré csavar valakit" (azt tesz vele, amit akar); „az öt ujjában van valami" (jól tudja); „az ujjából szopta" (mármint a tudományát); „úgy tudja, mint a tíz ujját" (jól tudja); „ha az ujjával éri a lelkét, akkor is. . ." (bármi áron).

A hiedelmek, mítoszok és más szellemi régiségek a tanúi annak, hogy eleink a kezüket, amivel írtak, a jó és a rossz tudás, az intelligencia eszközének tekintették. (Mégpedig a jobb kezet a jónak, a balt a rossznak. *Macbeth* boszorkánya így beszél: „Balhüvelykem bizsereg, Gonosz lélek közeleg." IV. felv., l. sz.) A görögök Rheia istennő ujjait megszemélyesítették, ők voltak a *daktülosz* istenek. A szó jelentése „ujj", „versláb". A legősibb írásmód neve ugyane szóból képződik a görögben *(daktüloglüfia* „vésés, metszés"). A görög mitológia számos hősének volt tanítómestere Kheirón kentaur, akinek a neve „kezet" jelent. Az ókorban keletkezett a ma is művelt tenyérjóslás (gör. *kheiromanteia,* lat. *chiromantia).* E „tudomány" az ujjakat és a tenyér dombjait a planétaistenek uralma alá helyezte. A hüvelyk és az alatta lévő domb a Vénuszt, a mutatóujj és a dombja a Jupitert, a középső ujj és dombja a Szaturnuszt, a gyűrűsujj a Napot, a kisujj a Merkur bolygót uralja. Marsnak a tenyér kardot tartó része, az „M" betűt kirajzoló tenyérvonalak határolta „Marsmező", a Holdnak a tenyérél menti félhold a birtoka. E tan az egyes ujjaknak az említett istenekhez illő szerepet tulajdonított (29. kép).

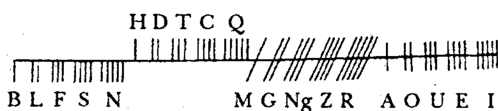
Ha az ujjpercek, ujjvégek betűknek

(hangoknak) felelnek meg, akkor értelemszerűen a faábécé fáival is azonosíthatók — írja Graves. És valóban, az ujjakra ültetett 4—4 betű fája a megfelelő planétaisten fája is egyben. A Vénuszt uraló fallikus hüvelyk szimbolikája az életerőé, érzékeké és nemiségé. Ugyanúgy a hozzákapcsolt 4 fáé is. A nyír *(b)* vesszőit termékenységfokozó, férfivá, nővé avató rituális korbácsolásra használták; a galagonya *(h)* szekszuális tilalomfa volt; a szőlő *(m)* leve a szenvedélyt volt hivatott hevíteni; a fenyő (30. kép), ill. a pálma *(a)* a születés fája volt. A Jupitert uraló mutatóujj szimbolikája a tettvágy, a hatalom, az erő és dicsőség jegyében fogant. Már a nevében is: a mutatóujj, ang. *forefinger* „első ujj" elnevezés az ujjak közti királyi rangjára utal. Ez az ujj

27. kép

28. kép

figyelmeztet, fenyeget és parancsokat osztogat. Fái közül a berkenyét *(l)* villámhárítónak hitték; a tölgy *(d)* az isten szent fája volt; borostyán *(g)* koszorúzta ott a győztesek homlokát, ahol nem termett babér („észak babérjának" is nevezték); rekettye *(o)* hirdette a tavasz diadalát a tél felett; vadolajfa *(o)* buzogánnyal verte agyon ellenfeleit Héraklész-Hercules, Zeusz-Jupiter legkiválóbb harcosa. A Szaturnuszujj a sors ujja. Saturnus isten égerfáját *(f)* ültették rá; a magyalt *(t)*, a Saturnaliák, egyben Mars szent fáját — a középső ujj töve a tenyér Marsmezejébe ízesül —; a nádat *(ng)*, mely az egyiptomi Saturnusnak, Ozirisznek a királyi jogara volt; az erikafát *(u)*, mely a halott Oziriszt fogadta magába. Apollón napistent uralja a gyűrűsujj, a teremtőkészség, bölcsesség és a fehér mágia szolgálója (ném. *Goldfinger* „aranyujj": az aranyat a Nap fémének tekintették; ang. *leech-finger* „orvosujj": a gyógyító Apollóné). Ujjhegyén bókol a fűz *(s)*, az Apollónt kísérő múzsák gyógyító fája; ujjbegyén csörög a mogyoró *(c)*, a bölcsesség szimbóluma; középső ujjpercét szurkálja a harcias tavaszi kökény *(z)* — tavasszal kerekedik felül a Nap a sötétség erői felett —; az ujjtőn pedig Héraklész naphéroszi nyárfája reszket *(e)*, mely Phaethónt, a napisten balesetet szenvedő fiát gyászolta. Merkúrt uralja a kisujj, mely a régi tenyérjósok szerint a hermetikus (titkos) tudásra, jövőbe látásra, varázslatra, fekete mágiára, a holtakkal és szellemekkel való társalkodásra képesít. A görög Hermész, latin Mercurius volt az írás feltalálója, a titkos tudományokba beavató, a szellemvilágba vezető isten. Ujja alatt terül el a Holdnak, a mágusok és boszorkányok planétájának a dombja. Nyugat-európai nyelvekben a kisujjat „fülujjnak" is hívják (régi ném. *Ohrfinger*, fra. *doigt auriculaire)*, mivel leg-

alkalmasabb szerszámunk a fültisztításra, abban az értelemben is, hogy megnyitja a fület (lat. *auris*) a jóslat (lat. *oraculum*) meghallására. Vö. szólásainkkal: „megsúgta a kisujjam"; „a kisujjában is több esze van" (mint másnak), „kisujjában van" a tudomány. A Merkúr-ujj hegyének kőris *(n)* a fája, melyet Mercurius északi másának, Ódinnak szenteltek; a felső ujjpercé az almafa *(q)*, mely mint a jó meg a rossz tudás, és a halál gyümölcsét termő fa illik ide (Hermész-Mercurius egyik aspektusában a holtak kísérője volt); a középső ujjperc fája a bodza *(r)* a boszorkányos fák közül is a legboszorkányosabb; az ujjtőé pedig a tiszafa *(i)*, Hekaté holdistennő halálfája. Ez utóbbi három mind a Merkúr-ujjhoz, mind az ujj alatti Hold-dombhoz illik.

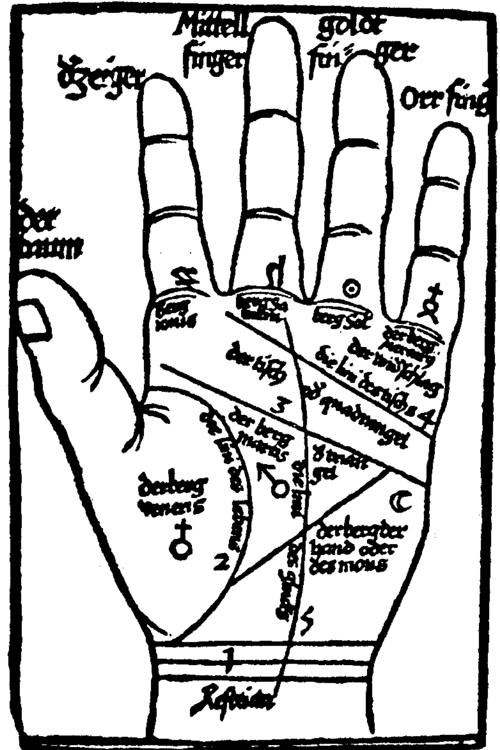
Abból a tényből, hogy a kéz a varázslat legfőbb eszköze (szláv eredetű „kuruzsló" szavunk olyan személyt jelöl, aki a kezével körözö mozdulatokat végez: 1. „csiribí-csiribá"), arra következtethetünk, hogy az ujjábécével elsősorban varázsszavakat írtak a levegőbe. Annak tudtával pedig, hogy ez a varázslói jelbeszéd összefügg a faszimbolikával (ami — ésszerűen fogalmazva — annyit jelent, hogy a növények ismerői: a sámánok, orvosságos emberek, javasasszonyok régen varázslónak számítottak), magyarázatot kapunk egy elterjedt és különböző szinten racionalizált mitikus mozzanat keletkezésére. E motívum keretében a hős fákat küld harcolni a csatába ellenségeivel szemben. Kiindulási pontunk a már említett ówalesi költemény: *A fák csatája*, mely a szó varázsáról értekezik, és fákat, köztük a faábécé betűit szedi hadrendbe több száz verssoron keresztül. Valahogy így:

„Az első vonalban égerfák,
A csetepatét ők indítják.
A fűzfa és a berkenye
A sorakozásban két henye,
. . .

A szilva meg egy olyan fa,
Mit nem szeret emberfia;
Kedvedre való a naspolya,
Nincs csapda, ami megfogja."

(GRAVES, 1966, 32)

A *Kalevala* egyik hőse, az „égerfalegényt és -lovat daloló" Lemminkeinen Pohjola sötét erői ellen harcba indulva, egyebek közt e szavakkal varázsol sereget maga köré:

29. kép

„Serkenj, erdő, embereiddel,
sűrű erdő, népeiddel,..”

XII. 259—260

Valóban fakatonákról lehet szó. Ez kiderül abból, ahogyan anyja lebeszéli a menekülni kényszerülő hőst, hogy faalakban rejtezzen el:

„Mehetsz fenyőnek a dombra,
borókának puszta helyre,
ott is romlás lesz a sorsod,
veszedelem végez véled:
mert a hegyi szép fenyőfát
fáklyának ki szokták vágni,

s a mezei kis borókát
sövénynek ki szokták vágni.
Mehetsz nyírfának a völgybe,
égerfának a berekbe,
ott is romlás lenne sorsod, . .”

XXVIII. 195—205

30. kép

A *Kalevala* egy másik hősének, Kullervónak az apja, Kalervo és nagybátyja, Untamo halálos ellenségek. Untamo fivére ellen kelvén, annak

„Ujja miatt ujjat húzott,
kezéért kötődni kezdett, . .”

XXXI. 25—26

A történet régebbi változataiból derül ki e két sor értelme: Untamo kéz- és lábujjaiból meg a sarka inából, illetve fákból varázsol Kalervo ellen sereget. Ezért vág ki később — varázsszóval! — a gyermek Kullervo minden fát Untamo erdejében (XXXI. 261—304). A motívum valószerűbb előadásával Shakespeare *Macbeth*jében találkozunk. Macbeth véres uralma kezdetén azt a jóslatot kapja, hogy nem győz rajta ellenség,

„Míg a birnami erdő Dunsinane
Dombjára nem vonul.”

Mire Macbeth így ujjong:

„Akkor soha !
Ki toboroz erdőket? Hol a fa,
amely kilép a földből? Drága szók!”

IV. felvonás 1. szín

A zsarnok azonban megfizet elvakultságáért, mert a prófécia mégiscsak teljesül. A darab végén a dunsinane-i várba szorult Macbeth ellen vonuló Malcolm a birnami erdő mellé érve kiadja a parancsot:

„Vágjon
Minden katona egy-egy lombos ágat
S vigye maga előtt: így elfedezzük
Hadunk erejét és ellenfelünk
Becslése téved."

V. felvonás, 4. szín

Shakespeare a XI. századi Skócia véres pártharcait fölelevenítő történetet Ralph Holinshed *Krónikájá*ból (1577) kölcsönözte, akinél az epizód már a tragédiából ismert formában szerepel. Minden jel arra mutat, hogy az álcázás-motívumot ő is elődeitől vette át. Valószínű ui., hogy a falomb ilyen célszerű, a harcászatban ma is bevett alkalmazásán alapszik a csatába induló fákról szóló regék valóságmagja. Erre vall, hogy a mozzanat legrealisztikusabb feldolgozása épp a legrégibb a fennmaradtak közül. Ez az elbeszélés Abimélekről, Izrael legelső, Macbethre emlékeztető királyáról szól. Abimélek csak úgy tudja az ellene szegülő Sikem fellegvárát bevenni, hogy a környéken lévő összes fát kivágatja, és a várfal alá hordatja, majd meggyújtja (Bír 9, 48—49). Ezt az önmagában minden rejtélyt nélkülöző epizódot két körülmény emeli példáink sorába. Először: a mondott fejezetben több szó esik a szent sikemi tölgyfáról. Alatta tették királlyá Abiméleket (9,6), alóla támad a városra Abimélek egyik csapata (9,37), s a szöveg úgy is érthető, mintha a király katonái e fának az ágaiból raktak volna máglyát a város körül, ami — figyelembe véve erüszikhthóni tettét — dicstelen végét is megmagyarázná. Thébes rákövetkező ostromakor ugyanúgy akart eljárni, mint Sikem alatt, de egy asszony a vár fokáról lehajított egy malomkövet, ami bezúzta a fejét (9,50-54). Másodszor: Abimélek az, aki ellen Jótham Sikem polgárait uszítva elmondja a már idézett, fákról szóló tanmesébe burkolt átkot (9,8—15). Ebben Jótham félreérthetetlenül az izzó galagonyabokorral azonosítja a majdani harcoló feleket: „. . . jöjjön tűz ki Abimélekből és eméssze meg Sikem férfiait és Milló házát, és származzék tűz Sikem férfiaiból és Milló házából, és eméssze meg Abiméleket!" (9,20)

„. . .VÁGJÁTOK KI BERKEIKET!”

A parancs Mózes szájából jött, de az Istentől érkezett (Kiv 34,13), és arra szólította fel a zsidókat, hogy indítsanak háborút szomszédaik és pogány isteneik ellen. A Szentírásból megtudjuk, hogy az őslakos kánaániták isteneiket szent berkekben álló fák, cölöpök és kőbálványok képében imádták. A képmás neve, *asera* a kánaánita termékenységistennő, Astarta (Astóret, Astarte, Astarót) nevét idézi meg, aki a mezopotámiai Istárnak, a Vénusz bolygót megszemélyesítő harcias szerelemistennőnek nyugat-sémi változata volt. A Biblia tanúsága szerint a zsidó vallási vezetők Mózestől kezdve élethalálharcot folytattak az aserák, baálok és a többi pogány isten ellen, de csak az istenfélő Jósiás királynak (Kr. e. 640—609) sikerült fölibük kerekednie. Az igazsághoz tartozik, hogy a pogány kultuszok a Szentföldet még Jézus idejében is beszennyezték. És nemcsak a pogányok kezétől; mert „ez a nyakas nép” is, ahogy az Úr nevezte választottjait a próféták szájával, bizony gyakran letért az igaz útról. Ami nem csoda, hiszen az egyistenhívő zsidók vallása is utóbb megtagadott, pogánynak titulált hiedelmekben gyökeredzett. Ezekben pedig központi helyet foglalt el a fák tisztelete. Erre is tanú a Biblia. A benne szereplő fáknak szenteltem e fejezetet.

A Bibliában először mindjárt az első oldalon szól Isten a fákról, amikor — még a Nap, a Hold és a többi égitest előtt! — megteremti a növényeket a harmadik napon. A teremtés sorrendjét magasabb szempont, a babiloni mintát követő naptár határozta meg. A teremtés harmadik napja keddre esett — a zsidó hét „fője” a vasárnap —, és a kedd a babiloni naptárban a Mars bolygó istenének uralma alatt állott, aki egyben a növényzetnek is felelős gazdája volt.

A babiloni világképet tükrözi az Éden, a paradicsom leírása is (Ter 2,8 skk). Ez a kert földi világunk idealizált égi mása, misztikus felfogás szerint a mennyországban terül el. A közepén állt a tudás fája az élet fájának a társaságában (az élet fáját is a babiloni mitológiából ültették át a zsidók; l. *Gilgames*-eposz, IX. tábla). E két fa a leírásból kivehetően egy tőről sarjadt, úgy, ahogy az Csontváry *Zarándoklás a cédrushoz* c. festményén látható (6. fotó), vagy ahogy az azték paradicsomot ábrázoló mexikói falkép mutatja (31. kép). Az ikerfák tövéről négy folyam ered. Valóságos mezopotámiai folyók ezek — közülük kettőt, a Tigrist és az Eufráteszt sikerült azonosítani —, de szerepeltetésüknek jelképi oka is van. A fákkal együtt az archaikus világkép gömb alakú kozmoszának koordinátáit alkotják; a folyók a 4 égtájat, a fák a világgömb forgástengelyét, egyben tartóoszlopát, illetve látható kerületét, a Tejutat jelképezték.

Az ószövetségi írók paradicsomképzete az idő körkörösségének hitében fogant. A próféták szerint Izrael országát az Úr a jövőben ismét „olyanná teszi, mint az Éden” (Ézs 51,3). A prófétai könyvekben, majd a

Jézus fellépése előtti zsidó apokrif irodalomban, végül János *Jelenéseiben* alakul ki az a kép (22,2), amelyben összeolvad a világkezdeti és a világvégi paradicsom, és az ősszülők kertjéből az igazak eljövendő városának, a mennyei Jeruzsálemnek a telke lesz.

Az Édenkert, paradicsom nevek keleti eredetűek. Az „Éden" egy értelmezés szerint sumer jövevényszó; eredetileg a mezopotámiai sztyeppevidéknek volt a neve *(edin)*. Más értelmezésben „megöntözöttet" jelent, és vagy az *edn* „öntöz", „eláraszt" jelentésű nyugat-sémi igére, vagy a sumer eredetű *'éd* „folyóvíz", „földből feltörő víz" szóra vezethetjük vissza. A „paradicsom" szó későbbi, mint az ószövetség e részlete. Óperzsa jövevényszó: *pairidaéza* „körülkerített hely", *paridaida* „díszkert", „vadaskert". A görög történetírók is átvették e nevet, *paradeiszosznak* nevezvén a perzsa királyok vadaskertjeit. A héber Bibliában szintén felbukkan a szó *pardesz* formában és „fáskert" jelentésben, de az Édenre vonatkoztatva csak az Újszövetség korától használják. Másfelől a római pogányság *paradisumnak* hívta azokat a kertecskéket, amiket egy-egy síremlék köré ültettek, s ahol az elhunyt emlékére lakomákat, ünnepeket rendeztek. A keresztény időkben a zsidó és antik hagyomány összekeveredett. A paradicsom — a késői pogány antikvitás-

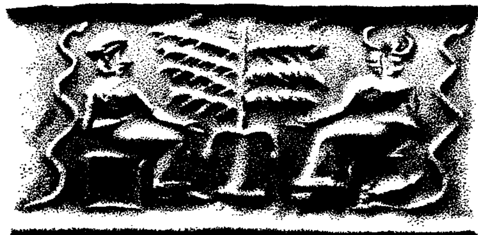
31. kép

ban a hajdanvolt aranykor jelképe, egyszersmind az igazak túlvilági tartózkodási helye — találkozott az apokaliptikus édenképzettel. Ióannész Tzetzész, bizánci polihisztor már azonosítja a paradicsomot, a boldogok szigetét és az élüszioni mezőket. Azok a gyümölcsök is az antik és kelta mitológia aranyalmafáin teremtek eredetileg, amelyektől az első emberpárt eltiltotta Isten. (Azért lett nálunk „paradicsom", „paradicsomalma" az amerikai *tomatl* neve, mert a messzi nyugatról jött, onnét, ahová pl. a kelták is a túlvilági almás szigetet, Avalont helyezték).

Az alma — láttuk — nem őshonos a Közel-Keleten, ezért a zsidó hagyományban sem alma termett a tudás fáján. Az ókori zsidó szerzők óriási búzaszárnak, datolyapálmának vagy szőlőtőkének hitték — érthetően, hiszen ezek voltak az ország legfontosabb termesztett növényei —, ill. ethrogfának *(Citrus medica)*, aminek a gyümölcse a lúláv-csokorral együtt fontos szerepet játszott a kultuszban.

Zsidó felfogás szerint a tilalom megszegéséért „csak" az Édenből való kiűzetés meg a halhatatlanság elvesztése az ősszülők büntetése, de nem „eredendő bűn", amit a keresztény tanítás szerint csak Jézus Krisztus vére moshat le. Mindezen túl a bibliai történet a kígyóval (Ter 3) anekdotaízű, és ellentmond az első teremtéstörténetnek (Ter 2), ezért felettébb valószínű, hogy a mintájául szolgáló mítosznak más volt a jelentése. Abból, hogy a sémi mitológiákban az istenek kertjében álló fa gyümölcse az istenek eledele volt, hogy a történetben Isten a többes számú *Elóhim* néven szerepel, hogy két fáról esik említés, és hogy a legtöbb teremtésmítoszban a teremtés ikeristenek, sokszor férfi- és nő istenpár dolga (Egyiptomban pl. Tefnut és Su, Nut és Geb, Ízisz és Ozirisz ilyen egymásra következő istenpárok voltak), arra következtethetünk, hogy a történet ősváltozatában Ádám és Éva még teremtő istenpár volt. Elóhim az ő nevük lehetett, s a két fában is kettőjüket tisztelhetjük. Éva (héb. *Hávva*), „minden élő anyja" ugyanúgy a nevében hordja az „élet" *(háj)* szót, mint az egyik fa. (Egy Nag Hammad-i kopt gnosztikus kódexben olvasható legenda szerint Éva fénylény, aki beköltözik a tudás fájába, és csupán földi mása lesz Ádám felesége). Éva és Ádám „isteni eredetét" látszik igazolni egy sumer pecséthenger vésete (32. kép), amit a „bűnbeesés"-ábrázolások mezopotámiai ősképének szoktak tekinteni (a párhuzam jogosságát van, aki

32. kép

megkérdőjelezi). A véseten az élet pálmafája látható, két oldalán arccal a fa felé fordulva egy isten és egy istennő ül. A fával átellenben, az egymásnak hátat fordító istenpár alakja között, a férfi széke alól kígyó tekeredik elő, fejével a nő felé fordulva (a pecséthengeren szemlélve a vésetet ez a kompozíciós elv magától értetődő).

Az Isten kétneműségére a bibliai szövegben is találunk bizonyítékokat. Pl.: „Teremté tehát Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonynyá teremté őket." (Ter 1,27). Bizonyító erejűnek vélem azt is, hogy az ószövetségi zsidók a frigyládában, amit Isten tartózkodási helyének hitték (Kiv 25,22),

két kőtáblát tartottak, az ún. törvénytáblákat. Mózes ezeket Isten lakhelyének, a Sínai-hegy csúcsának sziklájából faragta, és a hamis bálvány *helyett* adta népének. Hogy a két kőlap akár Elóhim jelképe is lehetett, azt egy asszír oltárkő domborműve tanúsítja (33. kép), melyen két alak oltáron álló, két egyforma kőlap előtt imádkozik. (Ilyen oltárokon áldoztak a zsidók is). Hasonló gondolatok az ókori gnosztikusokat is megkísértették, és tovább éltek a misztikus judaista hagyományban is. A gnosztikus iratokban Ádám a bibliainál magasztosabb; az ős-Ádám az androgün (kétnemű) Istenség látható burka. Egy apokrif paradicsomelbeszélésben pedig Ádámnak és Évának a gyermekei: Jahve és Elóhim a bibliai Isten neveit viselik.

33. kép

Mint már említettem, a tudás almájának elfogyasztása a szerelmi aktust szimbolizálta. Ezzel Ádám és Éva saját isteni halhatatlanságát feladva az emberi nem halhatatlanságát (a faj fenntartását) választotta. Ez olvasható ki e sorokból is: „És megnyilatkozának mindkettőjöknek szemei s észrevevék, hogy mezítelenek; figefa levelet aggatának azért össze, és körülkötőket csinálának maguknak." (Ter 3,7) Nem véletlenül esik szó épp fügefalevélről. Mint jelkép, már kézre emlékeztető alakjánál fogva is alkalmas arra, hogy az első emberpár a szemérmét takargassa vele (de csak mint jelkép alkalmas, levélszoknyának nem). A fügefa örvendett talán minden fa közül a legnagyobb tiszteletnek, különösen a Közel-Keleten, hol — mint az izraeli Gezer ásatásaiból tudjuk — már az újkőkorban, Kr. e. 5000 évvel termesztették. A fügefából, ha megsértik, tej csordul, ezért az élet fáját és a nagy istennő növényi mását látták benne. Feltevésem szerint a fügefa, melyről az ősszülők levelet szakítottak, sem csupán egy volt az Éden fái közt, hanem maga az élet fája volt, Éva fája Ádám tudós almafája mellett.

A fügefa több újszövetségi példabeszédben is szerepel. Egy alkalommal Jézus megéhezik, és meglátván egy fügefát, gyümölcsöt akar szakítani róla, de hiába, mert még nincs itt a gyümölcsérés ideje. Jézus tudja ezt, mégis megharagszik és megátkozza a fát, hogy soha többé ne teremjen. A fa másnapra elszárad (Mk 11,12 skk). Jézus viselkedése annál is inkább meglepő, mert egy másik példabeszédben épp nem termő fügefája iránt inti türelemre a gazdát (Lk 13,6). Lehetséges, hogy haragja a fügefával szemben igazából egy még élő pogány kultusz ellen irányult. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy egyik tanítványát és majdani apostolát, Bertalant (Nátánaelt) fügefa alól „hívja el". (Jn 1, 48—50)

A fák közül a Biblia a legtöbbször a szőlőtőt említi. Első ízben Noé történetében, őt nevezi az írás a szőlő első nemesítőjének. Dionüszosszal való rokonsága és a

róla szóló szűkszavú történet azonban arra enged következtetni, hogy nemcsak az emberiség ősapja volt, hanem a szőlő szellemét, vagy magát a szőlőt is megszemélyesítette. A bibliai elbeszélés szerint a lerészegedett és kitakarózott Noét egyik fia, Khám megcsúfolja (Ter 9,20-25). A történteket egyes zsidó kommentárok Noé férfiatlanításának eufemisztikus körülírásaként értelmezik. Noé férfiatlanítása viszont a szüretet vagy a tőke visszametszését jelképezheti, ahogy pl. Kronosz gabonaisten esetében az aratást.

A próféták a szőlőt az eljövendő messiás szimbólumává teszik, ennek megfelelően az újszövetségi irodalomban a szőlőtő Jézus Krisztus maga. „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővesszők.” (Ján 15,5) — mondja magáról Isten Fia a tanítványoknak, és a metafora szó szerint értendő, hiszen a borra, a szőlő vérére is azt mondja: „Igyatok ebből mindnyájan; / Mert ez az én vérem, az új szövetségnek vére, amely sokakért kiontatik bűnöknek bocsánatára.” (Mt 26,27—28) Ennek megfelelően a keresztény ikonográfiában a szőlő mindenütt jelenvaló és sokféleképpen értelmezhető jelkép. A tőke a kereszténység életfája; az ószövetségből ismert óriás szőlőfürt, amit Mózes kémei Kánaán gazdagságának bizonyságául hoznak a vállukon keresztbe fektetett rúdra akasztva (Szám 13,24), Krisztus keresztjét példázza; a szőlőprés, ami a próféta látomásában (Ézs 63,1—6) az égi szőlőműves — Isten — haragjának eszköze, Krisztus szenvedéseit.

* * *

Amikor Ábrahám ősapa iszákjában Isten ígéretével Kánaán földjére ér, először Sikem mellett, Móré tölgyesében pihen meg. Itt szól hozzá az új hazában első ízben az Úr, itt emeli az első oltárt neki a pátriárka (Ter 12,1—7). Sok-sok nemzedékkel később, a Kánaánba bevándorló zsidók itt mondják el isteni parancsra az „áldást” és „átkot” (Mtörv 11 , 30), és itt állítanak „emlékköveket” és oltárt (MTörv 27). Ezen a helyen osztja fel az országot Józsué a törzsek között, és tesz ennek bizonyságául „egy nagy követ (. . .) a cserfa alá, a mely vala az Úrnak szent házában”. (Józs 24,26) Ez alatt a „magas jós-tölgyfa” alatt választanak a zsidók először királyt maguknak (Bír 9,6; 37).

Ábrahám másik sokat emlegetett táborhelye szintén tölgyes volt, Mamrében, Hebron közelében (Ter 13,18). Itt kapja az Úrtól legfontosabb kinyilatkoztatásait (Ter 15; 17,1 skk; 18), ide temeti feleségét, Sárát, és később őmaga is, utódai is ide temetkeznek (Ter 23; 25,9; 49,30—31). Útban Mamré felé, Ábrahám Bétel mellett is letáborozott, oltárt is emelt Istennek e helyen. Később Jákób állított itt oltárt, s nevezte el a helyet Bételnek, azaz „Isten házának”, annak emlékezetéül, hogy itt jelent meg néki az Úr. Ez a „ház” — templom, egyben temetkezési hely — szintén tölgyfaliget volt (Ter 35,7-8). Mindebből arra következtethetünk, hogy a zsidók a pátriárkák korában tölgyfaligetekben imádták Istent, akinek hangját a tölgyfalomb susogásában vélték felismerni, s aki ilyenformán a görög-római Zeusz-Jupiter megfelelője volt. A tölgy héber neve: *elah, allah, allon* egy tőről ered a sémi „isten” jelentésű *él, elóhim, allah* szavakkal, s emellett „bálványt” is jelent.

A pátriárkák szent tölgyfája a karmazsintölgy volt. A régi angol bibliafordításban *(The Authorized Version)* így is szerepel. Az *elah* istenfát azonban „terebintusfának” is fordítják — magyarra is —, róla mondta Josephus Flavius, hogy a „híresztelés szerint az a fa fennállott a világ teremtésétől

fogva" (HERTZ, 1984, I. 124), ami kétségtelenül e fa iránti kivételes tiszteletről tanúskodik. Az Izraelben őshonos terebintus, tudományos nevén terpentinpisztácia *(Pistacia terebinthus)* és közeli rokonai, a valódi pisztácia *(Pistacia vera)* és a masztixfa *(Pistacia lentiscus)* a szömörcefélék közé tartoznak. A terebintusfának nem sok köze van a tölgyhöz, legfeljebb anynyiban, hogy van lombhullató (terpentinpisztácia) és örökzöld változata (masztixfa), és hogy a valódi pisztáciának ízletes a „makktermése". A fa tiszteletének oka lehetett az érett termésbugákból áradó fűszeres illat is, ami az egész terpentinfát felhőbe vonja. Isten aromás illatáért részesíthette előnyben a mirtuszfát is. Amikor Zakariáshoz elküldte angyalát, az mirtuszfák között jelent meg a prófétának (Zak 1,8 skk.). Több bibliai hely tanúskodik arról, hogy az Úr kedvelte a finom illatot. A vízözön elmúltával Noé hálaáldozatot mutat be az Úrnak, „És megérezé az Úr a kedves illatot, és monda az Úr az ő szívében: Nem átkozom meg többé a földet az emberért . . ." (Ter 8,21.) Fontos szerepet kapott az illatáldozati oltár a templomi rítusban, Isten még azt is pontosan előírta, miből készítse a pap a füstölőszert. (Kiv 30,34).

Ábrahám azonban nemcsak a karmazsintölgy és a terpentinfa alatt társalkodott Istennel. Beérsébában pl. a mezopotámiai „Úrnak", Tammúznak a szent fáját: a tamariszkuszt ültette el, és „hívá segítségül ott az örökkévaló Úr Istennek a nevét". (Ter 21,33) Így volt illő és természetes a részéről; amiképpen több néven szólította Istenét (Élóhim, Jahve, Adónáj), akképpen több fával is tisztelte meg. (Az következne ebből, hogy az ősapa több isten mellett tett hitet? Sok jel arra mutat, hogy igen, de tény az is, hogy a többistenhit „fejlett" formájában tk. egyistenhit: a sok isten az egy Isten különböző aspektusait személyesíti meg.)

A tamariszkusz mint isteni növény — megjegyzendő, hogy nagyon hasonlít Ozirisz erikafájához — később is fontos szerephez jut a zsidók történetében. A homokos, sós talajt és szárazságot tűrő fácska levelén a mannapajzstetű szúrása következtében cukortartalmú gubacs nő, amit a sivatagi nomádok táplálékul gyűjtenek. Könnyen lehet, hogy a sivatagban vándorló zsidókat tápláló égi manna legendájának egyik ihletője (Kiv 16,14 skk) a *Tamarix mannifera* gubacsa volt.

* * *

A sivatag, a bibliai puszta meghatározó kerete az izraeli zsidó létnek. Az ószövetségi zsidóság a sivatagban kovácsolódott nemzetté a sivatagi isten, Jahve és választottja, a sivatagban pásztorkodó, egyiptomi zsidó Mózes vezérlete alatt. Jahve Mózest először egy közönséges tüskebokorból szólítja meg, és avatja a nép pásztorává. E bokrot az teszi különlegessé, hogy „ég vala; de (. . .) meg nem emésztetik vala" (Kiv 3). Károli Gáspár fordításából „csipkebokornak": vadrózsabokornak ismerjük. A héber szövegben *szeneh* áll, ami „tüskebokrot" jelent, összetételben rózsafélék közé tartozó „szeder-" vagy „málnabokrot". *Szeneh* a héber neve azonban több kassziafélének, pl. a gyógynövény *cassia sennának*. Közöttük is akad olyan, amelyiknek a termését „mannaként" fogyasztották régen *(Cassia fistula)*. Lehet persze, hogy a *szeneh*-t a népetimológia hozta kapcsolatba a Sínaiheggyel. A Sínai-hegy tövében álló görög Szent Katalin kolostor kápolnája mellett mindenesetre él egy vén szederbokor, amelyről a szerzetesek állítják, hogy az égő csipkebokorról vett vesszőből hajtott ki.

A növénynevekkel azonban csínján kell

bánnunk. Sámuel prófétánál és a *Krónikák könyvé*ben olvasható, hogy amikor egy ízben Dávid a filiszteusokkal vívandó csata előtt tanácsot kér Istentől, az így felel neki: „. . .menj rájok a szederfák irányában; / És amikor hallándod a járás dobogását a szederfák tetején, akkor menj ki a viadalra; mert az Isten te előtted megyen, hogy megverje a Filiszteusok táborát.” (1 Krón 14,14—15) Túl azon, hogy a szeder *(Rubus)* és a szederfa, helyesen eperfa *(Morus)* nem is rokonok, az újabb angol bibliafordításban *(Revised Standard Version)* a „szederfa” helyett „balzsamfa” áll, ami alatt a Dél-Arábiában honos tömjén- vagy mirhafajok valamelyikét kellene értenünk. De a szóbanforgó „szederfa” valójában az Egyiptomban istennőként tisztelt szikomorfa *(Ficus sycomorus)* volt, a gör.-lat. *sycomorus* ui. „szederfügét” jelent. (Egyébként mind a szederfa, mind a fügefa rendszertani besorolásuk szerint az eperfafélék: *Moraceae* családjába tartozik.)

Isten bokra lehetett még az Izraelben is honos, „lángolóan” sárga virágú tövises rózsaféle, a tüskés csabafű *(Poterium spinosum),* amit a beduinok, mivel kiválóan ég, ma is tűzifának használnak. Több bibliakutató szerint azonban a csipkebokor egy tüskés akácféle volt, a „tevetövis” nevezetűek közül való. Ezek egyike, az *Alhagi camelorum* az egyiptomi sivatagban a vegetáció képét meghatározó faj. A tevetövisfajok is mannát választanak ki, amit a lakosság ma is gyűjt, és étkezésre meg gyógyításra használja. A mannáról szóló legenda (Szám 11), ha a szintén ehető manna- vagy vándorzúzmót *(Lecanora esculenta)* is számításba vesszük, négyszeresen is megalapozott, a kérdés csupán az, miért tekintették a tamariskáról, kassziacserjéről és tevetövisről gyűjthető mannát égi eredetűnek, isteni ajándéknak? Véleményem szerint azért, mert olyan növényeken találták, melyek ágai közül Isten szólt; pontosabban, azért épp e három cserjét tisztelték Isten sivatagi fájaként, mert ezek táplálták őket a pusztai nyomorúságban.

Jahve akáciafáját, bibliai nevén a sittimfát használta Mózes népe a szent hajlék megépítéséhez, abból ácsolták a frigyládát, Isten hordozható trónusát is. A frigyláda mintájául azok a közel-keleti kultikus bárkák szolgáltak (héb. *tébah* „láda”, „bárka”), melyeken az istenek szobrait hordozták a papok az ünnepi körmeneteken (34. kép). Az egyiptomi napisten túlvilági útjára kelvén, hajóra szállt s elterjedt, főleg hajós népek körében uralkodó hiedelem szerint a holtak lelke is hajón kel át a túlvilágra. Útvonaluk az eget, Földet összekötő tejútfolyam, melyen a klasszikus mitológiából ismert Argó hajó csillagképmása ring (vö. gör. *arkeó,* lat. *arceo* „tart”,„óv”, lat. *arca* „láda”, „koporsó”, ang. *ark of the covenant* „frigyláda”, *Noah's ark* „Noé bárkája”). Graves szerint az egyiptomi napisten bárkájának anyaga is akáciaféle volt. A sugarasan tüskés, sárga virágú akácia Jahve napisteni természetére emlékeztetett — Graves a Nap napja, a vasárnap fájaként azonosította —, mégpedig annak is pusztító forróságot lehelő aspektusára: Jahve tüskék közt, lángban, porviharban jelent meg, és — tisztesség ne essék, szólván — népének „tüskés természetű” feljebbvalója volt (l. még „harcias” kökény, „izzó” galagonya). Ezért ültethettek csipkebokrot a tüskebokor helyére; Jézus Krisztust már az evangéliumok napisteni vonatkozásokkal ruházzák fel, és a vadrózsa is napjelkép volt; tövisei és ötszirmú virága a keresztények szemében Jézus szenvedéseit és 5 szent sebét jelképezték.

Mély jelképi összefüggéseket takar a kínzói által Jézusra akasztott „királyi” gúnya (Mt 27,29). Töviskoronát nyomnak a fejé-

be, amit fonhattak bármilyen tövises, tüskés ágból — krisztustövisből is *(Paliurus spina-christi)*, mint a hagyomány tartja —, jelképes értelemben mégis az Atya csipkebokráról vett ágakból való, hiszen egyszülött Fiát is Ő, az Atya adta halálra érettünk. (Egy feltevés szerint Krisztus töviskoszorúját ténylegesen a csipkebokor: a tüskés csabafű ágából fonták). Már az ókeresztény tanítók is Izsák Ábrahám általi feláldozásában látták a krisztusi áldozat ószövetségi párhuzamát. Sokféleképpen lehet a két történetet egymásnak megfeleltetni. Pl. Izsák is, mint ahogy Jézus a keresztet, maga cipeli az áldozati tűzrakáshoz való fát. De a párhuzam szembetűnőbb Jézus és az Izsák helyett Isten küldte áldozati bárány között — Jézust már az újszövetségi szerzők is „Báránynak" nevezik —, ami az Isten által megszállt tüskebokor képzetét Ábrahám korába vetíti vissza. „És felemelé Ábrahám az ő szemeit, és látá hogy ímé háta megett egy kos akadt meg szarvánál fogva a szövevényben. Oda méne tehát Ábrahám, és elhozá a kost, és azt áldozá meg égőáldozatul az ő fia helyett." (Ter 22,13) Keresztény értelmezésben a kos Isten Fia; a szövevény, melybe a kos szarva megakadt, a tüskebokor, illetve töviskoszorú. Jézus többi „királyi" attribútumára nézve is ad az ábrahámi kor magyarázatot. A vállára terített vörös katonai köpeny a skarlátszínű királyi palástot helyettesíti. Ezt a textilfestéket az Ábrahám tölgyein élősködő karmazsintetvekből nyerték. Jézus kezébe királyi jogarként közön-

34. kép

séges nádat nyomnak, és a nád — mint láttuk — Közel-Keleten már Ábrahám idejében a királyi hatalom szimbóluma volt.

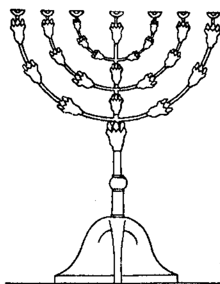
* * *

Amikor a pusztai vándorok hite megrendül a papi törzs kiválasztottságában, Isten Mózes száján keresztül megparancsolja, hogy bizonyságul mind a 12 törzs képviselője tegyen egy-egy vesszőt a frigyláda elé. (A szövegből kivehetően minden törzsnek saját „szent” fája: fatoteme volt.) Amelyiküké kihajt, az a törzs Isten választottja. A választás a papi törzset képviselő Áron vesszejére esik. Másnap reggelre a bot „hajtást hajtott, és virágot növelt, és mandolát érlelt”. Attól fogva Áron mandulafája ott állt Isten trónusa, a „bizonyság ládája” előtt (Szám 17).

Valószínű, hogy a mandulafa már a csodás eseményt megelőzően is szerepet játszott a kultuszban. Isten ui. a Sínai-hegyen minden apró részletre kiterjedően előírja Mózesnek, milyen legyen a szent hajlék, miképpen nézzenek ki a kegytárgyak. Ezek között egy 7 ágú arany gyertyatartó *(menóra)* is szerepel, mely virágzó mandulafát stilizál (Kiv 25,31 skk) (35. kép), s bizonyos, hogy a mandulafa megelőzte a mandulafát formázó arany gyertyatartót a kultuszban.

A menóra 7 lángja „Isten szemeit”, a szabad szemmel látható planéták fényeit jelképezi (és emlékeztet a lángoló csipkebokorra!), és 22 mandulavirág díszíti a héber ábécé 22 betűje szerint. Graves a naptári hét szimbólumának tekinti, s tény, hogy a szent hajlék kegytárgyainak száma és a méreteikben, részeikben kifejeződő számosság sok naptári utalást hordoz. A mandulát a fanaptárban a bölcsesség mogyorójának (diójának) felelteti meg, aminek a szerdai napot patronáló Merkúr volt a gazdája. Lévén a szerda a zsidó hét közepe, a menórát a „szerdán álló” égő mandulafának tekinthetjük, melynek szimmetrikus ágain lobogó mécsesei a 7 napot világítják be. Arra nézve, hogy az ószövetségi zsidóság a mandulát tekintette a papi bölcsesség, a titkos tudományok és az isteni beavatás jelképének, már az Áronról szóló elbeszélés is bizonyság. De van még egy, Jeremiás könyvében. Amikor az Úr a prófétát kiválasztja, így szól hozzá: „Mit látsz te, Jeremiás? És mondék: Mandulavesszőt látok én. / És monda nékem az Úr: Jól láttál, mert gondom van az én igémre, hogy beteljesítsem azt. (Jer 1,11—12)

A kivirágzó bot később — több kézben is — keresztény legendákban bukkan föl. Az „ács” Szent József (március 19., május 1.) botja akkor hajtott virágot, amikor Mária többi kérőjével együtt ő is elvitte mandulafabotját a főpaphoz, hogy isteni jel döntse el, kit illessen a Szűz keze. A virágba boruló, majd magától termést hozó mandulafa ez esetben Mária tisztaságát és Jézus szűzi fogantatását jelképezte. E legendát Szent Jeromos (+420) költötte abból a célból, hogy Mária bontakozó kultuszának pogány gyökereit eltüntesse. Valószínű ui., hogy a keresztény mandulajelkép a frűg Attisz mandulafáján termett. Miután a sokáig népszerű Attisz és Jézus Krisztus között amúgy is sok párhuzam kínálkozott, félő volt, hogy Máriát Attisz szűz anyjával, a mandulától (vagy gránátalmától) teherbeeső Nanával azonosítják a szinkretizmusra hajló keresztények. (A „mandorla”, Jézus és Mária mandula alakú dicsfénye ősi vulvaszimbólum. Vö. rombusz).

35. kép

A brit szigeteken az első templom Glastonburyben épült, a hagyomány szerint azon a helyen, ahol Arimateai Szent József (március 17.) a Krisztus vérével telt Grál-kelyhet elrejtette, és letűzte galagonyabotját, mely fává nőtt, és minden esztendőben karácsonykor virágba borult, egészen Cromwell idejéig, amikor mint bálványimádás tárgyát a protestánsok kivágták. Kivirágzott a bot Szent Valburga (május 1.) kezében is, aki a legenda szerint a két május 1-jei apostolszenttel, „Leveles" Fülöppel és „Zöld" Jakabbal járt térítő úton, és a bot csodájával aratott sikereket a pogányok között. A zarándok Tannhäusernak bűnei bocsánatát jelezte a húsvétkor kivirágzó bot. A kivirágzó vessző eredetileg tavaszjelkép volt — erről árulkodnak a névnapok is —, a gyümölcsfák közül a mandula hoz elsőként virágot. (A karácsonykor virágzó galagonya csodáját illetően l. a karácsony előtti: Katalin-, Borbála-, Luca-napi tavaszsiettető zöldágsarjasztás szokását).

* * *

A Jeruzsálemben megforduló turistáknak és zarándokoknak örökre az emlékezetébe vésődik az Izrael Múzeum Holttengeri (qumrani) tekercseket őrző „Könyv házának" különös alakú kupolája. A hipermodern épület tervezőjének szándéka szerint gránátalmát formáz, éspedig azért, mert a Tórát (Mózes 5 könyvét) az ún. „élet fájának" *(éc hájjim)* két rúdjára tekercselik, és „tórakoronát" *(keter)*, ill. két gránátalma alakú díszt *(rimon)* illesztenek rájuk, olykor mindkettőt: a tórakorona a rimonpárt fogja össze. Jelképes értelemben a szent tekercs indája egy kettős gránátalma-életfára fut fel (36. kép).

A tóratekercs kettőse a szigorúan monoteisztikus zsidó vallás dualisztikus kezdeteire emlékeztet. A kettős tekercs a két együvé tartozó törvénytáblát idézi, valamint az elpusztult jeruzsálemi templom két gránátalmadíszes ikeroszlopát, Jákint és Boázt (1 Kir 7,15 skk), a vándorló nép testvérvezéreit: Mózest és Áront — az említettek a tóratartó díszei közt láthatók —; de továbbmegyek; felidézi a paradicsomi ikerfákat, az ősszülők párosát és Isten „kettesszámú" Elóhim nevét. Végezetül, a középkori misztikus judaista szellemi irányzat, a kabala „életfájának", a megkoronázott oszloppáros *Szefirot*-diagramnak a megalkotásához is alapul szolgált.

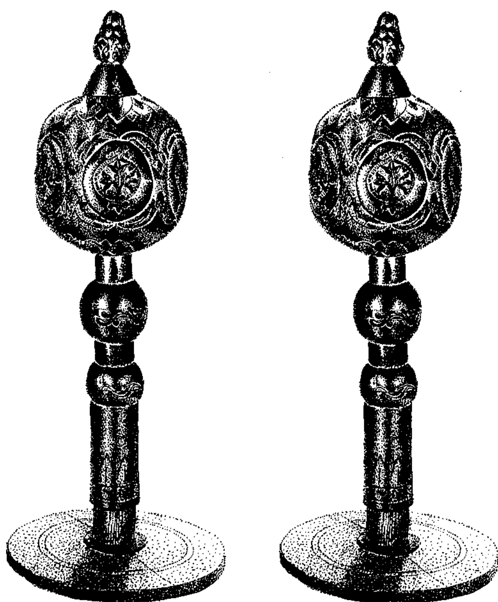
A gránátalma más kegytárgyaknak is kedvelt dísze volt már az ószövetségi időkben is (Kiv 28, 33—34). Fáját *(Punica granatum)* a zsidóság szentnek tartotta, rabbinikus magyarázat szerint azért, mert a gránátalma az egyetlen gyümölcs, amibe sohasem esik féreg. A valódi ok: a Földközi-tenger melléki pogány tenyészet-enyészet képzetekben a gránátalma — vércseppre emlékeztető húsos magvai miatt — halál-, a magok nagy száma miatt — újjászületés- és termékenységjelkép volt. Mivel a földbe vetett mag elenyészik, csak ezen az áron sarjad belőle új növény, a tenyészet-enyészet mítoszokban a halál egyúttal nemzés értelmű aktus, és elválaszthatatlanul az (újjá)születés képzetéhez tapad (vö. az almánál mondottakkal). Attisz egy mítoszváltozat szerint gránátalmamagtól fogan; Dionüszosz kifröccsent véréből gránátalmafa sarjad; Perszephonét, aki leányalakban az említettekhez hasonló vegetációs istenség volt, alvilági fejedelem férje, Hádész csak úgy engedi fel tavaszonként a földre, hogy gránátalmamagot etet vele. A magban rejlő varázs kényszeríti vissza hozzá Perszephonét évről-évre. Az istennő mint a földben szunnyadó mag és a fákon alvó rügy megszemélyesítője a 3 téli hónapot

tölti a holtak országában. Másfelől a gránátalmamagot evő Perszephoné a pokol királynőjeként a téli földdel azonos, mely elnyeli a Dionüszosz-magot, hogy teherbe essék vele és újraszülje, mint Nana, akinek méhe Attisszá varázsolja az ölébe ejtett gránátalmamagot.

A kánaáni gránátalmaistent Rimmonnak hívták. A név jelentése „gránátalma(fa)", „élénkpiros", „mennydörgő", és a kánaáni eső- és termékenységisten viselte, akit Hadadnak, Baálnak is szólítottak (1 Kir 18,26; 2 Kir 5,18; Zak 12,11). A babiloni Marduk és a zsidó Jahve megfelelőjeként a teremtés kezdetén ő győzi le a káoszt megtestesítő sárkányt (vö. Jób 26,12—13). Ozirisz, Tammúz, Adónisz helyi változataként a nyár kezdetén, amikor a szárazság beköszönt, és a gránátalma virágai elhervadnak (a zsidó húsvét táján), Rimmon meghal és Mot halálisten (héb. Seol, gör. Perszephoné) száján keresztül a pokolra száll. A halott istent az ég és föld minden lakója gyászolja, mint Tammúzt a próféta által kárhoztatott jeruzsálemi asszonyok. (Ez 8,14. Izraelben az aratás végét a június—július hónapokba eső Támmuz hó beköszönte jelzi). Baál-Rimmont nővérfelesége, Anat istennő támasztja fel, az isten visszatérte a világra a gránátalma beérését, egyben a várva várt őszi esők megérkezését jelenti.

A zsidók gránátalmaisten-tiszteletére az említetteken kívül a Bibliában csak néhány jel utal (1 Sám 14,2, 2 Sám 4,2). Zsidó és antik hagyományok továbbéléseképpen lett azonban a gyümölcs Jézus Krisztus húsvéti halálának és feltámadásának jelképe, illetve a gránátalmamagtól foganó szűz Nana után Mária szűzi tisztaságának a szimbóluma. Graves a gránátalmafát — jelentőségére való tekintettel a zsidó templomi, ill. szombati kultuszban — a szombat fájaként azonosította. A szombat planétája, a Szaturnusz istenként maga is a növényzet sarlóval áldozó és feláldozott ura volt. A zsidó Jézus Krisztus is szombat előestéjén halt meg és szombatot követően támadt fel.

36. kép

AZ ÉLET FÁJA

„ÉLŐ VIZEKNEK KÚTFEJE"

A nő és a fa hiedelmi megfeleltetésének — láttuk — valóságalapja van. A mitologikus gondolkodás a nőivarú virágzat beporzását: megtermékenyítését a nemző aktushoz hasonlította, a növekvő termést az anyaméhben növekvő magzathoz, a gyümölccsel „terhes" ágú fát terhes asszonyhoz. Sok fa kérge, ha megsértik, tejszerű nedvet bocsát ki magából, ezért a szoptató anya jelképe lett, a fák odva az anyaméh szimbóluma.

A gyermeket az anyához erősebb szálak fűzik, mint az apához. Ez magyarázza, miért nem jutott térhez a hiedelmi „faapa" a „faanya" árnyékában. (A természeti népek a családokat anyaági származás szerint tartották számon, mintha nem lettek volna azzal tisztában, mekkora a nemző aktus és az apa szerepe a fogamzásban. S ha tudták is, a korai társadalmakra jellemző viszonylagos nemi szabadosság miatt az apa személyét sokszor övezte bizonytalanság).

Ezek után nem csoda, hogy az ősvallások legfőbb istensége, az élet és halál ura, az, aki gondoskodik minden életről, menedék és vigasz a bajban, mint „Nagy Anya" (gör. *Megalé Métér*, lat. *Magna Mater*) személyesült meg. Életadó istennőként minden élőnek, minden égitestnek és természeti jelenségnek, ami mozog (él), a szülőanyja volt. A vallásbölcselet szintjén ennek az anyaságszerepnek az a lényege, hogy az isteni szellem, a testetlen égi lélek az anyai testen keresztül ölt anyagi formát (ahogy a nyelvben is „anyából" lett az „anyag", lat. *mater*ből *materia*). Kézenfekvő, hogy ezt az elvet az ég és föld közötti kapocsként számba jövő, élő vertikummal: a fával szimbolizálták elsősorban. A faanya önnön testével teremt élő hidat ég és föld, szellem és anyag között.

* * *

Az egyik legősibb írott szövegben, a *Gilgames*-eposz sumer változatában már olvashatunk a világ istennő lakta életfájáról. „Gyökerei között egy kígyó van, ez nem ismeri a megbűvölést, s fészkét ott rakta meg, ágai között az Im.du.gud madár költötte ki fiókáit, törzsében egy leány, Lilith épített magának házat." (IVANOV, 1984, 173. Lilith alakja fennmaradt a judaista hagyományban: ő volt az „első" Éva, Ádám első felesége, akivel a kígyó, azaz a sátán a démonokat nemzette.) A sumer szöveggel közel egykorúak a faanya Nyugat-Indiából, Közép- és Elő-Ázsiából való legkorábbi ábrázolásai. Nőalakú agyagszobrocskák, idolok ezek, elől és hátul rájuk karcolt fa rajzával. Az idolok mellső felén a fácskák a nőalakok köldökéből, ágyékának „edényéből" látszanak sarjadni, míg hátul a

gerincoszlop jelzésének tűnnek (1. kép). Említésre érdemes, hogy a szibériai sámánok és sámánnők öltözetének mell- és hátrészét még a közelmúltban is varrottas „fa" („gerincoszlop") díszítette, s e díszeknek változatlan a jelentése: a sámán, miután felölti a szertartási öltözetet, azzá válik, amit az jelképez, azonosul vele (9/a., 9/b. fotó). Az újkőkor végi idolok a legfőbb istennőt fát sarjasztó Földanyaként ábrázolják, aki egyúttal azonos is a fával; a növénytakaró istennőjeként évről-évre újraszüli önmagát. (A görög mitológiában Démétér az anyaföld és a gabona istennője. Leánya, Perszephoné egyszersmind ifjabbik énje.)

37. kép

E képzet és megjelenítési módja: a nőalakból mint edényből sarjadó fa – az edény értelemszerűen *anya*földet tartalmaz – évezredeken át fennmaradt. Egy főníciai arany függő — 1700 évvel fiatalabb az agyagidoloknál — Astartát ábrázolja, akinek ágyékából szintén fácska ered (37. kép).

Újabb 2700 évvel később, a XIV. században festette Simone dei Crocifissi *Mária álma* c. képét, melyen az alvó Szűzanya köldökéből fa nő ki, s azon „méhének áldott gyümölcse", a megfeszített Krisztus függ (5. fotó). A kereszténységben Mária lépett a Kóré („Leány"), azaz Perszephoné helyére — a magyar népi vallásosságban ezért kapta a Kisasszony, Kisboldogasszony nevet —, Démétér anyai szerepkörét pedig a középkor hajnalán kitalált nőalak, Szent Anna, a magyar „Nagyboldogasszony" vette át mint Mária édesanyja.

Egy népi ráolvasó ima az újkőkori idolokhoz és az ősi pogány genezisekhez illő nyelven virágoztatja ki Mária legendás származásfáját:

„Ég szülte Földet,
Föld szülte fát,
Fa szülte ágát,
Ága szülte bimbaját,
Bimbaja szülte virágját,

Virágja szülte Szent Annát,
Szent Anna szülte Máriát,
Mária szülte Krisztus urunkat,
a világ megváltóját

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése

A Megváltó szűzi fogantatásának dogmáját, mely a közel-keleti szűzanyakultuszokban gyökeredzik, és egy félreértett ószövetségi próféciában nyert megerősítést (Ézs 7,14), a növényi szimbolikában az ivartalan szaporítás valamelyik módja fejezi ki. Mint a próféta mondja: "és veszek én ama magas czédrus tetejéből, és elültetem. . . ." (Ez 17,22) Jézus fogantatásának emléknapját (március 25.) ezért nevezi a nép Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepének, s köti hozzá a tavasszal esedékes szemzés, oltás, dugványozás munkáját.

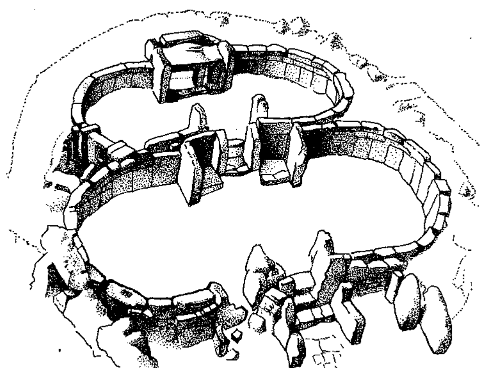
Az edény szimbolikája is ősrégi, egyidejű a fazekassággal. Az agyagból — földből! — formált edényt, ami az életet jelentő vizet és a föld gyümölcseit tárolta, virágvázaként vagy fácskát nevelő földes cserépként szolgált, végül — átvéve az anyaföld szerepét — a halott hamvainak urnája lett, már az újkőkorban rendszerint nőalakra formálták (38., 39., 40. kép). Vö. „csöcsös korsó", „Jutka korsó". Föld, edény, anyaméh így lesznek eggyé a teremtő képzelet által, s azonosulnak — adott összefüggés-

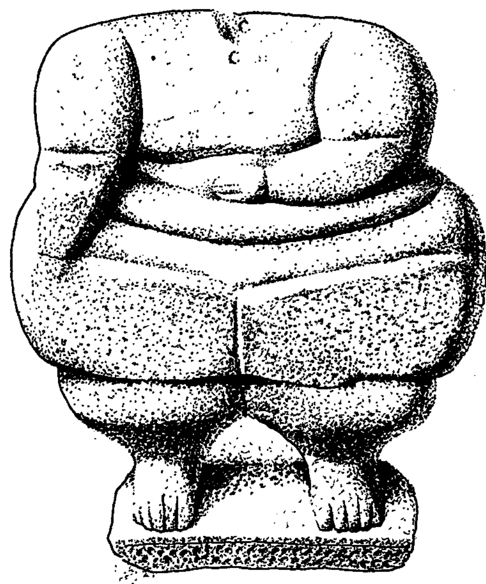
ben — a beléjük ültetett, belőlük sarjadó virággal, fával. A keresztény szimbolikában Mária edény, mely Jézus Krisztus testét és vérét, növényi formájukban, mint búzakalászt és szőlőfürtöt tartalmazza. De az *Angyali üdvözlet* ábrázolásokon nemcsak a váza, hanem a benne lévő csokor is a Szűzanya (erényeinek) jelképe. A virág (életfa), a virágtartó edény s a nő ilyetén megfeleltetésével a világi népművészetben is találkozunk (7–8. fotó), a népművészet nőies fáinak pedig se szeri, se száma (41. kép).

* * *

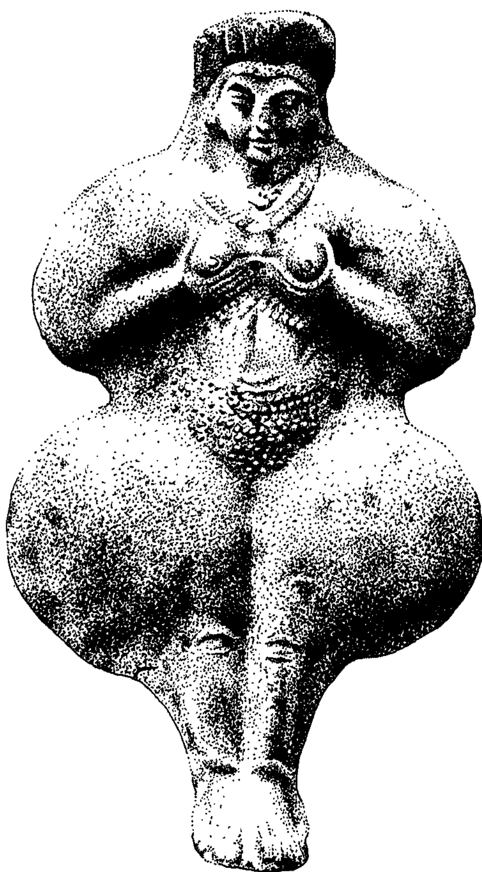
Egyiptom első számú gyermekszülő faistennője Nut anya volt. Általában az égbolttal szokás azonosítani. Fivérével, Geb földistennel nemzette ikergyermekeit: Íziszt és Oziriszt, Nephthüszt és Szethet. Őt tekintik Ré napisten anyjának is. Legjellemzőbb ábrázolásain ívben hajol Geb fölé, lábaival és kezeivel — az ég tartóoszlopaival — a keleti, illetve nyugati horizontra támasz-

38. kép

39. kép

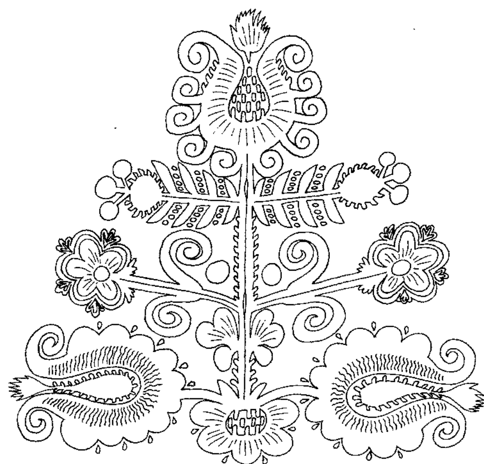
40. kép

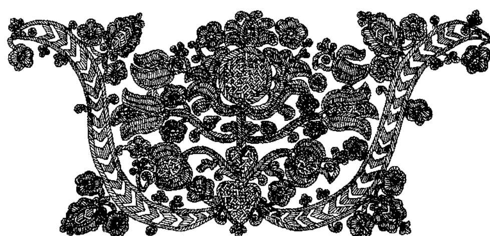
kodik. Mítosza szerint esténként fölfalja, reggelente újraszüli égitestgyermekeit. Ezért látható a szájánál (nyugaton) és ágyékánál (keleten) egy-egy napkorong, sőt néha a testében is, mivel úgy képzelték, a Nap éjjel Nut testén halad keresztül. Az orális — szűzi — fogantatás tana (1. a mesehőst, akinek anyja szőlőszem elfogyasztásától esik teherbe) összefügg a napjárás körkörösségével, és Nut mítoszából érthető meg. Mivel a Nap nem ott kél (születik), ahol lenyugodott (meghalt, ill. fogamzott), a fiúistennek, hérosznak, mesehősnek, akiknek karakterét mindig színezi néhány napisteni vonás, a fogantatása sem mehet a szokott módon végbe (42. kép). Nut istennő testesül meg az Oziriszt szülő és szoptató szikomorfában, ő a „szent Isedfa az obeliszkek házában", mely Ré napistent a világra hozta. Úgy mondták: Ré

41/a. kép

41/b. kép

41/c. kép

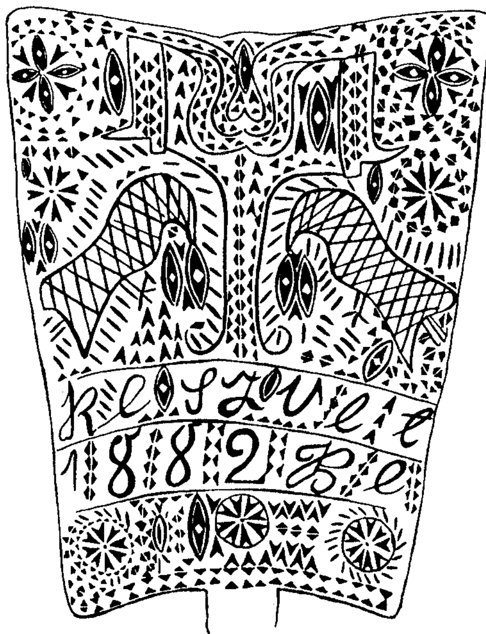

41/d. kép

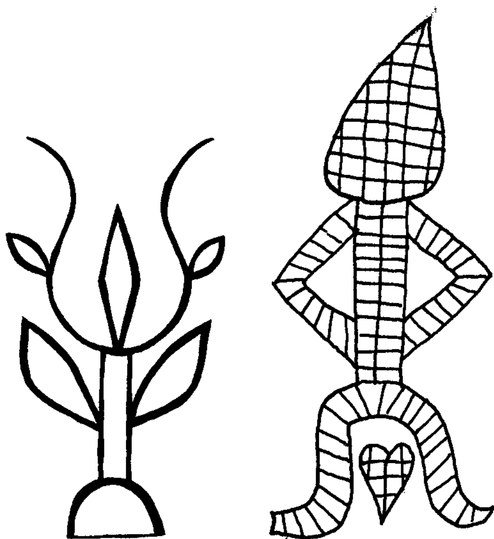

kettéhasítja a fa törzsét, úgy lép belőle a világra. Ez a kép — látni fogjuk — a téli napfordulókor „megnyíló" tejúthasadékból kelő Nap metaforája. A III. Thotmesz sírjában lévő falfestményen (6. kép) Nut mint szikomorfa saját gyermekeként szoptatja az elhunyt fáraót. A fáraó életében a Nap (Ré) megtestesülése volt, halálában viszont „Ozirisszá" lett, vagyis megtért Ozirisznak, az alvilág királyának a kebelére. A fáraó tehát életében és holtában Nut fiának tekinthette magát. (Az összefüggéseket még szorosabbra fűzi, hogy Ozirisz — Szethtel együtt — Egyiptom első mitikus királya volt). Az elhunyt és Ozirisszá lett fáraó visszatér Nut méhébe, mint az esténként meghaló és Nut által elnyelt Nap. Így válhat a majdani újjászületés reményében ő is az örök körforgás részévé. Ez a képzet ölt formát a koporsóban, amit szikomorfából, „nutból" ácsoltak az egyiptomiak, és belső oldalára a halott fölé boruló örök éjszaka képmásaként Nut alakját festették (43. kép). Az istennő által elnyeletve a halott újranemzi önmagát, ilyen értelemben a fáraó holtteste fölé boruló Nut-képmás képletesen asszonyi vigaszt is nyújt neki, hisz helyzeténél fogva: koporsóban fekve, föld alá temetve az ő férjének, Gebnek részévé vált.

A szír Adónisz — láttuk — úgy jő a világra, hogy apja a vele várandós Szmürnát kardjával ketté akarja hasítani; Szmürna — isteni csoda folytán — az utolsó pillanatban mirha- vagy mirtuszfává válik, s az atyai pallós abból hasítja ki a gyermeket. (A szmürnafügefát is említik vele kapcsolatban.) Adóniszt ez a mozzanat Ré napistennel vonja párhuzamba. A megfelelés más fiúistenek mitológiájában is föllelhető (1. Jézus Krisztus mint „szőlőtő" és mint az „Igazság Napja"), és annak köszönhető, hogy a vegetációs ciklus többnyire a napévhez igazodik. Ozirisz, Adónisz és társaik évenként halnak meg és támadnak fel.

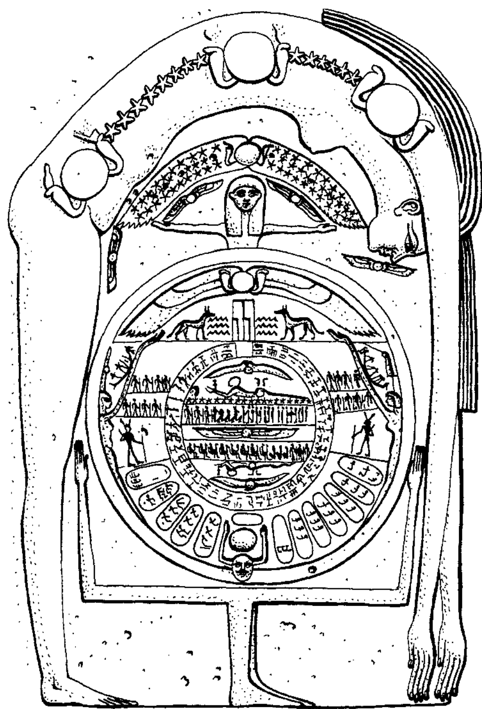
41/e. kép

41/f. kép

Az óind *Rigvéda* a mitikus fáról mint női ölről emlékezik meg, mondván: „Tárulj fel, ó Erdők Ura, mint a nőnek öle, ki szülni készül..." (IVANOV, 1984, 208). Visnu, a hinduista istenháromság egyik alakja negyedik megtestesülésekor egy kettényíló oszlopból lép elő emberoroszlán képében (az oszlop — említettem már — a fának a mása). Sívát, a triász másik tagját is ábrázolták phallikus oszlop (lingam) „nyílásában". (A fatörzs — erotikus

42. kép

jelképként — olykor a phallosz helyett áll, a faodú viszont mindig az anyaméh, nyílása pedig a vulva szimbóluma. Ha a Síva-magzatot nem az anyaméh, hanem az apai phallosz rejti, az annyit jelent, hogy az elképzelés megfogalmazója tisztában volt a férfi szerepével az utódnemzésben.) Egy Amerika felfedezése előtti időkből való, közép-amerikai misték képeskönyv egyik lapja az éves vegetációs ciklus, illetve az égtájak jelképes fáit ábrázolja sugaras kereszt formájában (44. kép). Egyik fájának, mely a telet és északot jelképezi, a törzse meghasadt; a hasadék a faanya termékenyítő magot váró ölének felel meg. A fát két oldalról az alvilág ura és a termékenyítő esőisten fogja közre, tövén a feltámadásra váró „halott" napkorong látható. Az időben és térben soros mellékégtáj (északkelet — koratavasz) zárt „ágcombú" fáján madár csücsül, csőrében termékenyítő napmaggal. A rákövetkező kelet (kikelet) fája tövén már ott ragyog az újjászületett Nap. A terhes életfa magyar népi ábrázolására egy Malonyai Dezső gyűjtötte kalotaszegi szűrön bukkantam rá. A szűrrátét „virágfáján" női szeméremnyílásra emlékeztető hasíték látható, benne, mint a borsó hüvelyében, magocskák sora (45. kép). A gyermekszülő faodú képzete népmeséinkben is felbukkan, a fától való mesehős napisteni vonásokat hordoz, tettei is naphérosziak. Az *Égigérő fa* típusú mesékben a faanya elrettentő aspektusával is találkozunk. A típus *Tündérszép Ilona* c. meséjében a hős ki akarja vágni az égig érő jegenyét. Mikor odasújt, kinyílik a fán egy ajtó, s kiszól egy öregasszony, hogy inkább mászszék fel a fán, nem bánja meg. A hős így is cselekszik, de mászás közben újabb ajtó, mögötte szüntelenül forgó kasza állja útját. A *Jancsi és a tündérkisasszony* c. mesében fenn a fán, Beretva- és Kaszaország megett rémisztő banya lakik.

* * *

Az anyaságnak és a belőle táplálkozó elvont képzeteknek legáltalánosabb megjelenítési formája a gyermekét szoptató anya. A nagy istennő az őskortól kezdve

mint szoptató nő személyesül meg, de keblei „gyermektelen” képmásain is magukra vonják a szemet (46. kép). Mivel a csecsemő számára az életet jelenti az anyatej, a jelkép szintjén is a tej lett a mondandó hordozója. Ezért a nagy istennőt növényi alakjában is elsősorban „tejelő” fa képében imádják. Ilyen a fügefélék *(Ficus)* 1000 fajt felölelő nemzetsége.

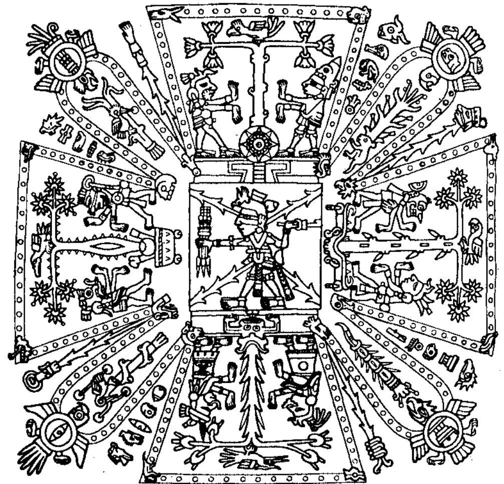
Nut szikomor- azaz szederfügefa képében szoptatja a fáraót (mint pálmafaistennőnek is van finom vonalú keble: 5. kép). Az ősi Rómában a legendás városalapító ikrek: Romulus és Remus isteni szoptató dajkáját a capitóliumi anyafarkas növényi megfelelőjeként fügefával azonosították. Őt ünnepelték a július eleji Nonae Caprotinae szertartásban, amikor is a résztvevők Juno istennő szent vadfügefájának, a kecskefügefának *(Caprificus)* a tejét fogyasztották. (Juno nevét olyan indoeurópai szótőből származtatják, ami „örök visszatérést” jelent, s e tővel kapcsolják össze a hettiták szent örökzöld, *eia, eya* fájának a nevét.)

43. kép

A kecskefüge mitológiai jelentőségének gazdasági oka van. Arisztotelész már Kr. e. 350-ben tudta, hogy a füge beérése a fügedarázsnak köszönhető, a fügevirágot ez az állatka porozza be. De míg a termesztett fügeféléknek csak termős virágai vannak, a kecskefügén porzós virág is fejlődik. Ezért a fügefaligetekbe egy-két vadfügefát is ültettek, hogy a beporzást a fügedarázs könnyebben végezhesse el. Rómában még a császárkorban is imádták a város „köldökén”, a Forumon nőtt fügefát, ami alatt Romulusnak és Remusnak emeltek szobrot annak emlékére, hogy az ikreket a dajkafa, a *Ficus Ruminalis* rejtegette és nevelte fel a tején. Varro (+30 körül) és Plinius (+79) a fa nevét az „anyamell”, „emlő” jelentésű *ruma, rumis* népnyelvi szóból származtatja. Az „anyamell” Rumina néven meg is személyesült; Dea Rumina — Junot rejti ez a név is — a szoptatós dajkák istennője volt. A szent fügefa az ő növényi megtestesülése.

A mesebeli ikrek fája is lehet fügefa. *A két testvér* c. mesében a szegény házaspár-

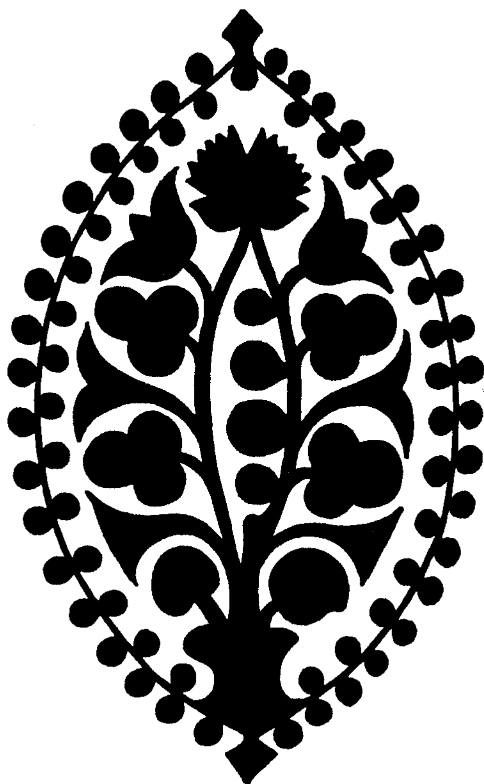
44. kép

nak gyermeke mellé egy vadfügefa szüli meg annak ikertestvérét (a mesében a vadfügefa értelemszerűen az anya duplikációja). Mesénkhez szolgál adalékul Zolotarjov orosz kutató jegyzete, mely szerint „a nandiknál az (isteni) ikertestvérek egyikét Szimatuának, fikusznak *(Ficus*

Elegans) nevezik, a másikuk valamilyen állat nevét kapja keresztnévül". (IVANOV, 1984, 148)

A görögök fügegyümölcsistene az Oziriszhoz hasonlóan felaprított Dionüszosz-Zagreusz volt, fügefaistennői pedig az erinüszök (gör. *erineosz* „vadfügefa"), akik mint a nagy istennő három személye — név szerint: „Szüntelen", „Harag" és „Megtorlás" — az anyák (az anyajog) érdekeit képviselték. Zagreuszt a titánok a dühöngő Anya, Héra parancsára tépték szét, s Dionüszosz kísérőit, a bacchánsnőket extázisukban az erinüszök dühe ragadta magával: a puszta kezükkel szaggatták szét a fügeistennek áldozott „magamagát", az őt megtestesítő

45. kép

gödölyét. Héra nyájasabb aspektusában — a latin Juno megfelelőjeként — tette halhatatlanná Héraklész naphéroszt, amikor megszoptatta. Héra, ahogy a Nagy Anyához illik, faistennő is volt; az övé volt a halhatatlanság gyümölcseit termő aranyalmafa a heszperiszek kertjében, és mint Nut, az eget is megszemélyesítette.

A tejet adó életfa tehát égjelkép, világfa is egyben. Így fügefa az ég jelképe János apostol egyik hasonlatában is: „És az ég csillagai a földre hullának, miképen a fügefa hullatja éretlen gyümölcseit, mikor nagy szél rázza." (Jel 6, 13)

Indiában a tejet adó fügeféléket ma is szentként tisztelik. Az asvattha-fát, más néven pipált *(Ficus religiosa)* a *Rigvéda* az ikerszülő istennővel azonosítja, s mint Ivanov kimutatta, a fa neve *(asvattha,* „ló-fa") kapcsolatba hozható a „lókötöző oszlop" *(asvajupa),* „lóáldozat" *(asvamedha)* szavakkal, és az egyik ikerfiúisten nevével *(Asvin.* Vö. a *Ficus Ruminalis* kapcsán mondottakkal). Egy másik fügeféle, a banjan- vagy bar-fa *(Ficus indica)* szintén tiszteletnek örvend Indiában. Majd 2000 évvel ezelőtt Plinius így ír róla: „Az indiai fügefa rendkívül jóízű gyümölcsöket terem, és saját maga terjeszti önmagát. Vastag, szétterülő ágainak vége lehajlik a földre, s évről-évre legyökerezik. Az anyafa csemetékből álló gyűrűt hoz létre maga körül, ..." (PLINIUS, 1987, 7). A banjanfa óriás méretének és eme „égben gyökeredző" voltának, vagyis léggyökereinek köszönhetően lett a brahminok „fordított fája", az égből származó tudás, az isteni megvilágosodás jelképe.

Bo- vagy Bodhi-fa néven a szent fügefa a buddhista mitológiában is fontos szerepet kap. E fa alatt érte Buddhát a megvilágosodás *(bodhi* a. m. „felébredés"). A legendás Buddha-életrajzokban a Bo-fa égig érő fává nő. Már a megvilágosodás legendája is egy olyan ősi képzetben gyökeredzik, mely sze-

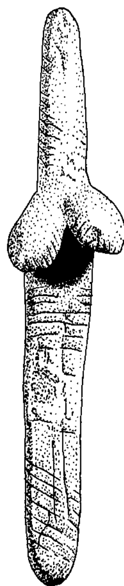
rint a kiválasztott képes a világfa mentén ég és föld között közlekedni.

E világfa-szerep mellett Buddha legendás fái életadó és -elvevő funkciót is betöltenek. Majadéva királynő Buddhát a szent Szal-fába kapaszkodva szüli meg. Később egy fa menti meg Buddha életét, ágait nyújtva felé, amikor a Nairandzsána folyóban mosakszik, és a víz elragadja. Élete végén pedig két Szal-fa alatt „alszik el”, miközben testét ellepik a fák virágai. Sri Lanka szigetén, ahol a tej a rituális megtisztulás (újjászületés) eszköze ma is (az *Aranyhajú leány* típusú mesék hőse táltoskancák tejében ifjodik meg), a tavaszi Vesak ünnep alkalmával a szent Bo-fát tejjel locsolják az „adok, hogy adj” elv szellemében. A *Ficus religiosa* nemcsak akkor ad tejet, ha megcsapolják, levélcsúcsairól is „élet vize” csepeg (a turgornak vagy ozmotikus nyomásnak nevezett jelenség következtében).

A malájföldi szemangok szerint a holtak országában, a tenger közepén van egy sziget, annak közepén áll a Mapik-fa. Gyökerein nagy halom tejtől duzzadó mell csüng, köréjük sereglenek a születésre váró gyermekek. A mítoszt közlő Eliade szerint a holtak szellemei születnek újjá e gyermekekben. „Ezzel a mítosszal összevethetjük az indiai északi saorák (...) egyik rítusát; itt a ház középső oszlopának alsó részére, az áldozat elhelyezésére szolgáló kis kiszögellés alá két női mellet faragnak.” (IVANOV, 1984, 206) A leírtak párhuzamának tekinthetők a kis-ázsiai Epheszosz hellenisztikus korból való, tartóoszlop formájú, sokmellű istenanya-szobrai. (Más felfogás szerint az istennő keblei valójában tojások vagy áldozati bikák heréinek faragott másai. 53. kép.)

Új-Guinea nyugati csücske és Észak-Ausztrália között fekvő szigetek lakói a Napot férfinak tekintették, aki a fügefaistennőben testet öltő Földanyát megtermékenyíti. Nap úrnak nevezték, és kókuszpálmalevélből font lámpás formájában ábrázolták. Ez a lampion függött az áldozóhelyen álló szent fügefán. Úgy hitték, hogy Nap úr minden évben, az esős évszak kezdetén behatol a fügefába, és megtermékenyíti a földet. Leszállását megkönnyítendő egy 7 fokú létrát támasztottak a fához (vö. a perzsa Mithras, a szibériai sámán égbe vezető létrájával), és azoknak a madaraknak a képét faragták rá, melyek kiáltása a napkeltét jelzi. A tejelő fa kultusza Ausztráliába is beszivárgott. A közép-ausztráliai aranda törzs egy fikuszféle gumifát tartott életfájának, és a belőle faragott oszlopot a világ tartóoszlopának, melyen Numbakula, a teremtő a földről az égbe mászott.

Az ismertetett példák olyan helyről valók, ahol a fügefajok őshonosak. De a fügefát — szólásban, dalban — a magyar ember is sokat emlegette, holott nálunk csak 400 éve él, és csak a fagytól védett helyeken érzi jól magát (úgy tudjuk, az első fügefát a török telepítette hazánkba). A szólás: „Egy fityiszt!”, „Reszelt füge a markodba!” és a hozzá tartozó fügemutatás az isteni fügegyümölcsre vezethető vissza, mely, mint láttuk, a nemi szervet jelképezi (füge ~ fityisz ~ fityma ~ fütykös ~ fityeg

46. kép

-függ). Erre céloz a dal, melyet az ártatlanságát vesztett leány énekel:

„Megvert az Úristen, de nem fáj,
Fügefa levele lehullt már.
Fügefa levele gyógyíts meg,
Régi volt szeretőm csókolj meg."

Kodály Zoltán gyűjtése

A fügefa a halott szerető képét is felidézheti:

„Én lementem a kis kertbe,
Leültem a fa tövébe,
Hullott rám a füge,
Fügefának levele —
Régi rózsám jut eszembe.

De hiába jut eszembe,
Mikor rég el van temetve:
Már egy esztendeje
Porlik a temetőbe —
Holtig fáj a szívem érte."

De lehet világfa, aminek ágára száll az eltávozott lélek:

„Elmegyek én nemsokára
Idegen föld határára,
Fölszállok a függefára
Árva gilicze módjára."

Vikár Béla gyűjtése

Ha a fügefát viszonylag későn ismerte is meg a magyarság — ámbátor vándorlása során, a Fekete-tenger mellékén és a Kaukázusban már találkozhatott vele —, a tejet adó életfa képzete nem lehetett előtte ismeretlen. A képzet elszakadva a fügefától, annak életterénél jóval északabbra is elterjedt (ahol fehér törzsű fákra, amilyen a nyír és nyár, vagy a megszilárdultan fehér gyantájú fenyőre ragasztották), és elszakadt a földtől is; elvont, csak szavakkal leírható kozmikus jelképpé vált, aminek már nincs valóságos megfelelője a fák között.

Az északkelet-szibériai jakutok mitológiájának tengelyében egy ilyen csodafa áll. A Föld közepéből nyúlik az égbe, tűleveleiről, tobozairól tejpermet (gyanta) záporozik. A fában lakik az első ember anyja, aki fiát halhatatlanná tévő tejével táplálja. Az *Egyetlen ember* c. jakut hősénekben a fiú könyörgésére:

„a vénséges Világfa
recsegve-ropogva
zsugorodván zsugorodott.
Gyökeréből
hófehér hajzatú,
fácántarka testű,
kettős tömlő kebelű,
öreg ősanya Istenasszony"

emelkedik ki. Elmondja istenemberfiának, milyen feladat vár reá:

„'Felsőbb hatalmak határozták,
három egekből hogy leszállj
születésed után a Földre,
népet nemzőnek,
emberek elődjének.'
- - - - - - - - -
Így szólván az istenasszony
gyökerei mélyéről
örökélet vizét vette,
tömlőbe töltötte, átnyújtotta:
'Bal karod alá kössed,
halálos vészben hasznát veszed.'
Ezeket elmondván
recsegve-ropogva
magasodván magasodott,
ismét fejedelmi fává lett."

A jakutoktól nyugatra, az Ob és a Jenyiszej folyók közén élő szelkupok úgy tartották, hogy a világfa „Életanyó" lakásánál emelkedik az égbe. Az Ob és a Jenyiszej két partján lakó hantik és manysik — legközelebbi finnugor rokonaink — Földanyaistennője a 7 szent nyírfa tövén lakik. Még nyugatabbra, a Káma folyó mentén élnek a marik, akik szerint a világfa tövén, a fáról permetező tejből és a gyökerei közül felbugyogó tejforrásból tó gyűlik össze, benne „7 csillagú" merőkanál van. Ez utóbbi az eget „kavaró" 7 csillagú Nagy Göncöl csillagképet jelképezi (vö. a csillagkép ang. *Big Dipper* „Nagy Merőkanál" nevével).

A skandinávok Yggdrászil világfájáról írja a Völuspä szága, hogy tövét a 3 Norna — az északi faistennő-háromság — Urd(r) kútjából mert „fehér vízzel", tejjel locsolja (mint Romulus Rumina fáját vagy a Bo-fát a ceyloniak). Így tartják életben a fát, aminek gyökereit az alvilági Nidhögg kígyó rágja.

Tündérmeséinkből jól ismert a csodafán, -fában lakó, szoptató vagy az élet vizét adományozó tündér(anya) alakja és a csodálatos tejtó, fehér tenger, életvize-forrás képe. Nő, fa, tej, a mesékben elválaszthatatlanul együvé tartozik. A *Fehérlófia* típusú mesék jellemző mozzanata a faodúban született fiú erőpróbája: a fanyűvés. Anyja addig szoptatja, amíg tövestül ki nem tépi „szülőfáját". A *Méhmagzatnak elígért tündér* típus keretében a hős anyja rózsabokorról legördülő harmatcsepptől, lenyelt rózsabimbótól, borsszemtől, szőlőfürttől esik teherbe. E hősök: Gyöngyharmat János, Rózsa János, Borsszemvitéz és társaik, hogy anyjukat kivallassák a nékik ígért tündér felől, szopni vágyás ürügyével fába szorítják anyjuk csecsét. A motívum az egyiptomi kebles faábrázolásokat, az indiai saorák faragott emlőjű házközéposzlopát idézik fel. A *Veres tehén* típus meséiben a megölt anya előbb nőstényállat (tehén) alakjában táplálja árva leánygyermekét; utóbb az anyaállatot is megölik, ekkor teteméből csodás fa nő, mely a gyümölcséhez csak leányát engedi nyúlni. (Az egyiptomi Nut és a görög Héra sem csak fa-, hanem tehénistennő is volt.)

Más mesék a tej és az élet vize kölcsönös megfeleléséről tanúskodnak. *A beteg király* típusú mesék bujdosó testvérpárja olyan fára lel, melyről minden sebet begyógyító víz csepeg. A *Hattyúnő* típus meséiben a hős fa mögül (fa alatt fekve, oszlophoz kötve, gallyszedés közben) csodaforrásra, tejtóra szálló madárleányokat pillant meg. Az egyik mesében *(Zöldike)* a tündércsapat vezetője szarvassá változtatja. Barátja szabadítja meg, levágja a szarvas fejét és a forrásba dobja, a hős feltámad, és még szebb lesz, mint azelőtt volt. Egy másik mesében a hőst a tündér nyárfává varázsolja. Ikertestvére úgy segít rajta, hogy a nyárfát kettévágja, a tóba löki, mire a „halott" hétszer szebben támad fel *(Erős János)*. A *Három narancs* típusú mesékben a hős egy csodakút melletti fáról 3—3 gyümölcsöt vagy gallyat szed. Ezekből egy-egy szép leány perdül elő és inni kér. Az ifjú az első két leánynak nem tud vizet adni, ezért meghalnak vagy eltűnnek, a harmadiknak inni ad, az életben marad. A *Sárkányölő* típus meséinek hőse legyőzi a kútból, tengerből előjövő sárkányt. Ezután a megszabadított királyleány ölén, egy fa tövén megpihen. A fán rejtőző vetélytársa lemászik, és az alvót megöli. A halottat állatsegítői támasztják fel „élő-haló" vízzel. (Párhuzamaival összevetve kiderül, hogy ami egyszer élet vize, az másszor a halálé — innen az élő-haló víz elnevezés —, s csak időpont kérdése, mikor miként hat. Amikor a mesei naptár szerint a hősnek a nap- és vegetációs istenekhez hasonlóan meg kell halnia, a hősre halált, álmot, fele-

dést, gyengeséget hozó méregként viselkedik, és ellenségének adja vissza életét, életerejét. Amikor azonban a hős visszatértének ideje érkezik el, élővízzé válik, a hőst feltámasztja, megfiatalítja, hétszer szebbé varázsolja.) Az élő-haló víz forrása, tulajdonosa a mesebeli tündér maga. Az *Életvize* típus meséiben beteg király 3 fiát az örökifjúság vizéért küldi. A legkisebb fiú talál rá öregasszonyok, rongyos leányok, álruhás tündérek segítségével a tündérkirálynő kertjének közepén csobogó kútban. Irígy testvérei a megbeszélt találkahelyen — az „élőfánál" — elveszik tőle az örökifjúság vizét, s őt egy száraz — most már száraz! — kútba lökik. „Víz", fa, tündér (vagy öregasszony) és ez utóbbi állatalakjai a mesei, mitologikus szimbolikában mind a női elvet képviselik a lét különböző szintjein: az élettelen természetben, a növény- és állatvilágban, az emberi lét, ill. a felsőbbrendű lények szintjén.

„ÁG SZÜLTE BIMBAJÁT”

A nagy istennők tejes törzsű nemzetségfáján Szűz Mária az utolsó hajtás. Ne arra az asszonyra értsük e hasonlatot, akiről oly szűkszavúan szólnak az evangéliumok, hanem a népi jámborság odaadó imádattal övezett Égi Királynőjére, a szeplőtelen Szűzanyára, akinek évszázadok során kialakult tisztelete a pogány istennők kultuszában gyökeredzik. Noha az egyházi írók, a hívő ortodoxok és katolikusok — Máriakultuszról csak velük kapcsolatban beszélhetünk — tiltakoznak ezen állítás ellen, a korai egyház — cserébe a sokmilliós lélekszámú birodalom feletti spirituális uralomért — eltűrte, sőt hallgatólagosan támogatta, hogy a régi és új között ingadozó tömegek a pogány kultuszoknak, elsősorban a kereszténységgel vetélkedő egykorú misztériumvallásoknak (Ízisz, Attisz, Mithras tiszteletének) a külsőséges jegyeivel Jézus Krisztus és Szűz Mária alakját feldíszítsék. Ennek a hivatalos egyház részéről mutatott engedékenységnek, szinkretista hajlandóságnak lényegesen nagyobb szerepe volt a kereszténység gyors elterjedésében, mint az evangéliumok szívhez szóló tanításainak. (Nem a szegény tömegek nyomására tette Nagy Konstantin államvallássá a kereszténységet!) Jézus és Mária személyének értékelése körül persze már az ősegyházban is parázs vita dúlt. Így pl. az V. sz.-ban Nesztóriosz konstantinápolyi püspök tagadta Mária Istenszülő voltát, s azt állította, hogy Mária csak Jézust, az Embert hozta a világra. A püspököt és követőit, a nesztoriánusokat az epheszoszi zsinat 437-ben eretneknek nyilvánította. Ez új lendületet adott Mária istenanyasága körüli kultusznak, így a „Szoptató Madonna” (gör. *Galaktotrophúsza,* lat. *Virgo Lactans)* ikontípus kialakulásának, amit mint illetlent majd csak a tridenti zsinat tilt be 1100 év múlva. A Szoptató Madonna a legrégibb típusa Szűz Mária és a gyermek Jézus együttes ábrázolásainak. Az első ilyen ismert képmás a III. századból való, a római Priscilla katakomba falán fedezték fel. Ez a szentképtípus, mely később annyira elterjedt a keresztény művészetben, egyiptomi eredetű és a kopt művészetben alakult ki. Az ősi minta alighanem a gyermek Hórusz napistent szoptató egyiptomi anyaistennő, Ízisz szertartásos megjelenítése volt. Meg kell azonban mondani, hogy a fiát szoptató istenanya ábrázolása minden műveltségből ismert.

Ha latin nevén *Virgo Lactans*nak nevezzük, akkor a fejezet élén álló hasonlat szó szerint illik a Szoptató Madonnára. A *virgo* jelentése „szűz”, „hajadon”, „leány”, és a „bot”, „bujtóág”, „vessző”, „zöld ág” jelentésű *virga* szóból ered (vö. magyar „virgács”). A friss hajtás, a zöld ág még nem hozott virágot, így azt nem porozhatta be sem szél, sem rovar, ezért alkalmas jelképe a szüzességnek. De lévén, hogy a bujtatás az ivartalan szaporítás közkeletű módja, a bujtóág a szűzanyaságnak is szép szimbóluma. A latin nyelvű keresztény középkorban a *virgo* és *virga* sza-

vak jelképi megfeleltetésével tudatosan éltek.

Karácsony előtt régen az a szokás járta, hogy az év végi szent szüzek ünnepein, Katalin (november 25.), Borbála (december 4.) és Luca napján (december 13.) ágakat vágtak és hajtattak vízben karácsonyra. A zöldág- (katalinág-, borbálaág-, lucaág-) sarjasztás az aprószentek-napi (december 28.) vesszőzéshez szolgáltatta a kirügyezett virgácsot — eredetileg a Mikulás-napi virgács is ezen a napon suhogott —, de mint jelkép a karácsonykor Jézus Krisztust világra hozó Szűzre is illett. A kizöldült ág általában az új életciklus, az új esztendő szimbóluma, és azért hajtatták épp karácsonyra, mert ez a nap volt sokáig az új év első napja. Az évvel együtt megújult életet jelképező zöld ág éppen ezért főleg a mindenkori szokások szerinti újév ünnepi dísze volt. A szokás legősibb ismert formája az ún. „Adónisz kertje" rítus, aminek már a Kr. e. XVII. századi Szíriában föllelni nyomát. „Adónisz kertje" eredetileg egy vékony földréteggel feltöltött lapos kosár vagy agyagtálka volt, amibe az asszonyok gabonát, zöldség-, fűszernövény- és virágmagvakat vetettek a tavaszújév alkalmával. A „kertet" 8 napig gondozták, majd a 8. napon, amikor a gyorsan kisarjadt palánták elegendő föld híján elfonnyadtak, a halott vegetációs isten, Adónisz képmásával együtt vízbe vetették. Ez a szokás egykor általános volt, és mindenütt az évkezdéshez igazodott. Indiában a tavaszi napéjegyenlőségkor gyakorolták, Egyiptomban, ahol Oziriszhez kapcsolódott, az ő születésnapja idején (2. kép), nálunk pedig Luca napja és karácsony között csíráztatnak — ma is! — gabonát (karácsonyi búza, lucabúza).

A zsidók hagyományosan ősszel kezdik az évet, s az újévet a sátoros ünnepen köszöntik zöld ággal: mirtusz-, fűzfa- és pálmaágból kötött csokorral. Az antik Rómában viszont január 1. volt az újév napja, ennek megfelelően a rómaiak e napon díszítették házaikat (örök)zölddel: olaj-, magyal- és babérágakkal. A karácsonyi örökzöld díszítés szokása is az újév — új élet jegyében született. Így lett idővel a karácsonyfa részben Mária-jelképpé. Az örökzöld jelentése persze nem egészen ugyanaz, mint a frissen sarjadt zöld ágé. Inkább a halál felett diadalmaskodó élet, az „örökélet" jelképe. Jelentheti az ág is azonban a halhatatlanságot. Vergilius hőse, Aeneas halandó létére csak „aranyággal" a kezében térhet vissza a holtak birodalmából. Más szóval az aranyág, mely a télben „friss zöld leveleket hajt, és sárga bogyóit az ágak köré fonja", s mely „olyannak látszott az árnyas magyaltölgyön" mint a fagyöngy (FRAZER, 1965, 387), Aeneas esetében a halállal szembeni védelmet jelenti. Hasonlóképpen, a keresztény vértanúk kezében látható, örökzöld pálmaág az örök élet elnyerésének tanújele. Ugyanezen okból helyeztek régen és helyeznek ma is zöld ágat, friss virágot a halott mellé a koporsóba, a sírba és a sírra.

A *virga* „zöldág" hasonlatot a Szűzanyára a Bibliát latinra fordító Szent Jeromos alkalmazta először, akitől az a már idézett legenda származik, mely szerint Mária Szent Józsefet annak kivirágzó botja miatt választotta férjül kérői közül. A legenda mintájául Áron szentélyben kivirágzó mandulavesszejének csodája szolgált, s e mandula-„virgát" szintén a Szűzanyára vonatkoztatják, még a napjainkban énekelt magyar Mária-zsolozsmákban is: „. . . áldott legyen az a vessző, / Melyben Mária nyugodott. . .", „. . . Áron vesszejének megújult virága,. . .", „Bimbós vesszője Áronnak. . ." (Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéséből).

Szent Jeromos a *virga* szóval fordítja a

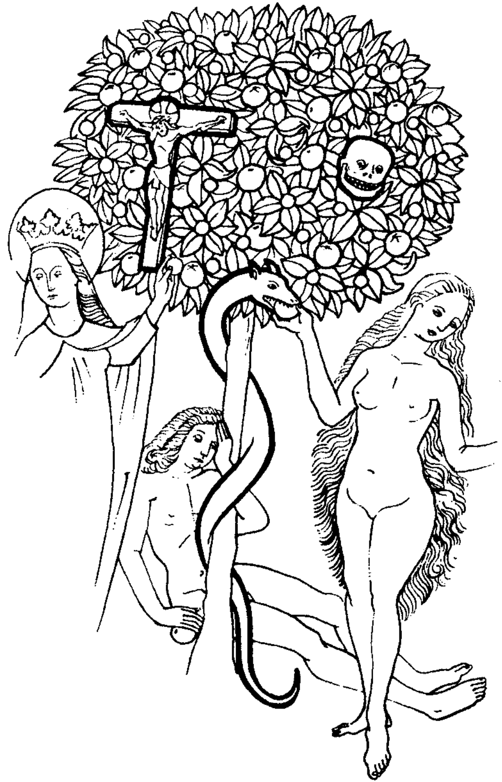

messiási jóslatokban azóta is Jézus anyjára vonatkoztatott „gyönge ágat": „Izráel magasságos hegyén plántálom őt, és ágat nevel és gyümölcsöt terem s nagyságos cédrussá nevelkedik, hogy lakjanak alatta. . ." (Ez 17,23) „És származik egy vesszőszál Isai törzsökéből, s gyökereiből egy virágszál nevelkedik." (Ézs 11,1) Ez utóbbi a Jeromos-féle latin fordításban így kezdődik: *„Egredietur virga de radice Jesse"*. A népies szent ének így fordította magyarra:

„Jessze szent gyökere
Lett erős fává,
Drága virágokat illatozóvá.
Egyre illatosabb az a legmagasabb:
Szűz Mária."

A vesszőszál eredetileg Dávid királyt, Isai fiát jelképezte, akitől az evangéliumi hagyomány szerint Mária származott. Az arra érdemesek hátát az ő nevében kenegették meg az „aprószentekkel" — így hívták a sarjasztott vesszőket —, „Szent" Dávid napja ui. aprószentek másnapján, december 29-én van.

Ézsaiás próféta jövendölése és a *virgo, virga* szavak megfelelése nyomán alakult ki a középkorban az ún. „Jessze fája" kép, mely Jézus Krisztus nemzetségfáját ábrázolja az evangéliumokban foglaltak szerint. Az írás a Megváltót mind József, mind Mária ágán Jessze fiától, Dávidtól származtatja (Mt 1,1 skk; Lk 1,27), akinek törzséből a prófécia szerint a Messiásnak születnie kell. Előírásos ábrázolásain a Messiás nemzetségfája a fekvő Jessze (Isai) testéből nő. Ágain láthatóak Jézus ősei, rendszerint Máriáig, olykor Jézusig, akire 7 galamb ereszkedik alá. Keresztény magyarázat szerint ezek a Szentlélek 7 ajándékát jelképezik, valójában azonban Jessze eljövendő utódainak madárlelkei ők, az egyetemes hiedelemnek megfelelően, melynek értelmében a születendő lelkek madáralakban várakoznak az élet és halál fáján. És valóban: a korai változatokon az ősök helyett ülnek galambok az ágakon. Jessze általában alvó alak, néha azonban halott: úgy fekszik Jézus családfája alatt, mint az alvó Ádám a tudás fája (47. kép,

47. kép

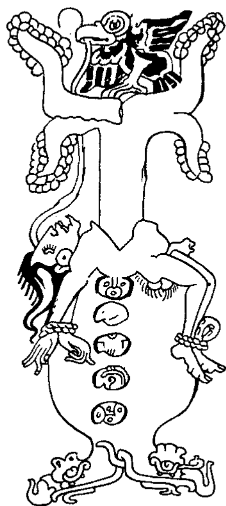
10. fotó), vagy a halott Ádám koponyája a kereszt tövén (20. fotó). A hildesheimi Szent Mihály-templom Jessze fája (XIII. sz.) alatt a bűnbeesés jelenete látható a tudás fájával, ami tanúsítja, hogy a két fát a középkori ember összekapcsolta. Már Lukács evangélista is azt írja, hogy Jézus származásfája

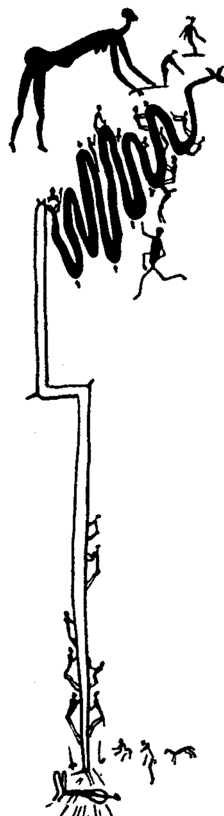
Ádámban gyökeredzik, és jelképes értelemben egy a tudás fájával és az élet fájával, sőt a kereszttel is, mivel Jézusnak azért kellett meghalnia, hogy megváltsa az emberiséget az ősszülők bűnétől.

Jessze fáját Mária attribútumaként a Szűzanya képmásain is ábrázolták egy kezében lévő virágzó ág formájában.

Jessze fája a megújuló élet (a körkörös idő) fájaként is felfogható. Formáját tekintve igen közel áll azokhoz a mindenütt előforduló jelképes ábrázolásokhoz, melyeken az életfa egy halott férfi testéből szökken a magasba. Egy maya képecskén a lélek fája egy felhasított mellű emberáldozat testéből emelkedik az égbe (a halott fejéből nőtt „lélekzsinórt" a fán ülő lélekmadár tartja a csőrében). (48. kép). Egy zimbabwei sziklafestményen az emberáldozat testéből „fa" emelkedik, út vezet az égbe, a tetején óriás asszonyalak látható, szarvas kígyó és parányi emberkék (lelkek?) társaságában, akik a „fa" törzsén másznak fel hozzá. Ami a rajzon látható, az kísértetiesen emlékeztet az *Égigérő fa* típusú mesék indítékára: égbe nyúló fán tündér él sárkánnyal, a szabadító hős a földről mászik fel hozzá (49. kép). Egy XIV. századi olasz alkimista könyv illusztrációján lenyilazott holttestből új élet sarjad lombos fa képében (50. kép). Jessze fája esetében ezt a jelentést a Jessze és a Jézus (Jésua, Jehosua) nevek hasonlósága és rokon értelme hangsúlyozza: mindkét név a Jahve istennevet foglalja magába. Jessze Jézusban születik újjá, Jézus halálában Jesszéhez tér vissza.

48. kép

49. kép

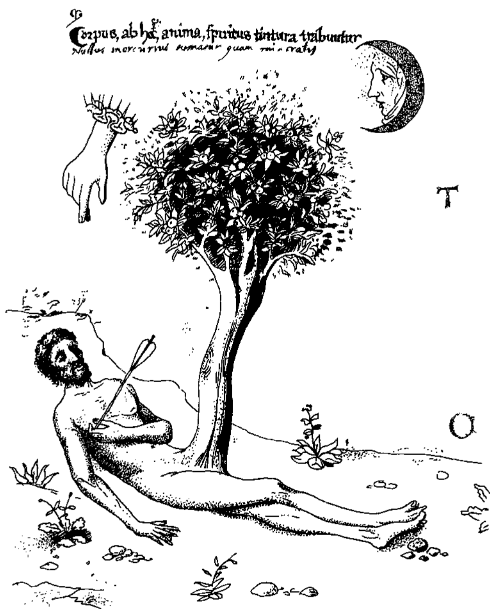
A Heves megyei Gyöngyöspata római katolikus templomának főoltárán álló, faragott Jessze fája egyedülálló a maga nemében. Az 1650 után készült barokk oltár lapján, két gyertyát tartó őrangyal között a könyöklő Jessze fekszik, és baljával a magasba mutat. Testéből fa emelkedik, aminek törzse szentségtartó szekrényként szolgál. A szekrényajtón — oda esik, ahol a mitológia és a mese világfáján is odú, ajtó van! — Kálvária-kép látható. Föntebb, két oldalt a szarvasagancs-szimmetriájú ágakon, melyek a Szűz Mária születését ábrázoló ovális oltárképet fogják koszorúba, felhővirágkelyhekből Jessze 19 leszármazottja emelkedik ki derékig, köztük Dávid király, attribútumával, a hárfával. A fa tetején legfrissebb hajtásként Mária látható, mint az egek királynéja, fején koronával, jobbjában jogarral, ölében a kis Jézussal (11. fotó). Minden tekintetben különleges mű ez. Formája — közepén a születés-képpel — azokat a barokk kori úrmutatókat idézi, melyeket néha Jessze fájaként is értelmeznek. A sugaras, olykor mandorlával

övezett barokk úrmutató (monstrancia) ablakos „ölében” a szent ostyával, Krisztus testével a várandós Szűzanyát jelképezi — gondoljunk a Mária-litánia erre utaló hasonlataira: „Mária, aranyház”, „Tiszteletes edény”.

A napkorongot idéző ostya sarló alakú foglalata (lat. *lunula* „holdacska”) is az istenszülő Máriára utal: mint Napba öltözött Asszonyt (Jel 12,1) holdsarlón állva ábrázolták a szeplőtelen fogantatás tanának illusztrációjaként. A Napot hordozó Holdhoz — ebben a formában ismert jelképegyüttest alkottak már a kereszténységet megelőző időkben is — keresztény eszmekörben általában a gyermek Jézust tartó Szűzanya képe társult. Jézus Krisztus alakját hellenisztikus hatásra a pogány napisten: Sol Invictus („Legyőzhetetlen Nap”) ragyogása tette még fényesebbé (51. kép) a korai keresztények szemében, Mária pedig a szűz holdistennő, Diana Lucina örökét is elfoglalta más istennőké mellett (l. a fenyőnél írtakat). Ez a gondolat a gyöngyöspatai Jessze fája oltár alakjainak a számában is érvényre jut (a régi korok művészetében a számoknak mindig van jelentősége). A fán 19 őst számolhatunk meg, ami ellentmond a Szentírásnak, Máté szerint ui. Dávidtól Jézusig 28 nemzedék következett egymásra (Mt 1,17). Viszont mindkét szám a holdszámításban bírt jelentőséggel (a szimbolikus számok általában naptáriak, fontosabb időszámítási egységekre utalnak). Kereken 28 napból áll egy ún. sziderikus holdhónap, és kereken 19 évig tart a nagy holdciklus, az ún. nutációs periódus. (Ennyi idő telik el addig, amíg a Nap és a Hold látszólagos pályái az égnek ugyanazon a pontján metszik egymást.)

A gyöngyöspatai Jessze oltárnak egy másik, a középkori hagyományban gyökerező mondanivalója is van. Ez a festmény és a szentségház jelentése köré összpontosul. Szűz Mária születéséről — ez a gyöngyöspatai oltárkép tárgya — nem szól az Írás, ennek legendája a korai középkorban, apokrif szerzők tollán keletkezett. Mária legenda szerinti anyját Anna néven ma is szentként tisztelik a katolikusok. Hagyományosan ő volt az asztalosok céhének védőszentje, mert a szentségház *(tabernaculum)* elkészítése az ő mesterremekeik közé tartozott, továbbá, mert a szentostyát őrző oltárszekrény éppúgy Mária-jelkép volt, mint a szentségtartó, végül pedig, mert Anna volt az, aki az „élő tabernákulumot”: Máriát a méhében hordta. Tisztelték a hordókészítő kádárok is, mivel — Bálint Sándor szavaival szólva — „Jesse törzséből, Anna és Mária méhéből sarjadt a *Szőlőtő* (Jézus): ebből termett a megváltás bora”. (BÁLINT, 1977, II. 99) A mondottakból következik, hogy Jessze oltárunk fája Szent Annát testesíti meg, ezért is látható a fa

50. kép

ö(b)lében szülésének jelenete. E gondolat jegyében énekelte a katolikus nép:

„Tengernek közepébe egy aran'fa
Arany fának arányágán ül a
Boldogságos Szűz Mária, . . ."

és

„Hol van Urunk Jézus Krisztus
Tengernek partján
Aran' fának ágán
Üdvözletnek virágán . . ."

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése

Vagy:

„Te vagy az a drága gyökér, Szent Anna,
Kinek ágán termett az igaz manna."

51. kép

(Az ószövetségi mannában, mely a zsidókat táplálta a pusztában, a középkori keresztények az oltáriszentség előképét látták).

A barokk Szent Anna-litánia szövege szerint:

„Krisztus öreganyja,
. . . .
Noé bárkája,
Szövetség szekrénye,
Oreb hegye,
Jesse gyökere,
Jó gyümölcsfa,
Termő szőlőtő. . ."

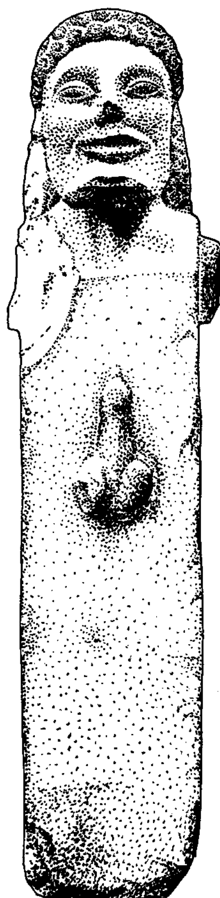
Bálint Sándor gyűjtése

A faistennők örökébe lépő Szűzanya jelenéseiben és búcsújáró helyein is legtöbbször a faanya („fa-Anna") megszemélyesült ágaként jelenik meg. Vicente Carducho, XVII. századi olasz-spanyol festőnek a budapesti Szépművészeti Múzeumban lévő képén *(Assisi Szent Ferenc előtt megjelenik Mária és gyermeke)* a Szent Szűz a *Jelenések könyvének* Napba öltözött Asszonyaként egy tölgyfa koronájában lebeg (12. fotó). A legújabb kor egyik híres Mária-jelenése a portugáliai Fatimában esett meg. 1917 májusa és októbere között az Olvasó Madonnája egy tölgyfabokor tetején jelent meg több ízben is három parasztgyereknek.

Sok hazai búcsújáró helyhez hasonló legenda fűződik. Máriakönnye (Baja) gyógyító forrásáról a környék vegyes lakosságának köszönhetően magyar és szerb legenda is fennmaradt. A magyar változat szerint valamikor itt egy fán Mária-kép függött. Történt, hogy egy vándorlegény pihent meg alatta. Ahogy ott szendergett, egyszer csak vízcseppek hullottak a karjára. Fölnézett, és látta, hogy Mária szeméből záporoznak a könnyek, és a fa tövén patakká folynak össze. A szerb legenda úgy tudja, hogy egy szerb és egy magyar diákot, akik együtt vándoroltak, farkasok támad-

tak meg ezen a helyen. Közelükben egy fán a Szűzanya képét pillantották meg. Hozzá fordultak segítségért és megmenekültek. Ezután a fa alatt két forrást találtak, s ekkor megfogadták, hogy e két forrást a katolikus és az ortodox vallás nevében a Boldogságos Szűznek szentelik. A makkosmáriai (Budakeszi) kegyhely története szerint 1731-ben egy idevalósi legénynek a mai templom helyén álló tölgyfán megjelent a szenvedő Krisztus képe. Miután ez a látomása többször megismétlődött, a fára a Fájdalmas Szűzanyát ábrázoló olcsó szentképet szögezett. Ezt követően nemsokára súlyos betegségbe esett. Lázálmában megjelent neki a tölgyfán függő szentkép, s ekkor fogadalmat tett, hogyha felépül, egy igazi képpel kedveskedik a Szent Szűznek. Hasonlóan híres a máriaremetei zarándokhely. A XVIII. század közepén bevándorolt svájci Thalwieser Katalin alapította. Hazájából elhozta egy csodatévő Mária-kép másolatát, és itt egy tölgyfára erősítette, hogy mások is imádkozhassanak előtte. Az egykori tölgyfa csonkjának a mása a mai kegytemplom szentélyében áll. Hasonló legendás múltja van a homokkomáromi Mária-képnek (ásás közben egy fa gyökerei közt leltek rá), a Mátraverebély-szentkúti kegyhelynek (egy néma gyermeknek az itteni forrás mellett nőtt fán megjelent a Szűzanya és meggyógyította), a vasvárinak (a török elől menekülő idevalósi szerzetesek templomuk Mária-képét egy tölgyfa odvába rejtették, századok múltán, amikor a fát kivágták, a helyén csodatévő forrás fakadt, aminek tükrében többször megjelent a kép), a vértessomlóinak (ennek templomát lerombolták a törökök, és ők voltak azok is, akik a Máriát ábrázoló oltárképet gúnyból egy fára akasztották, ahol az hosszú századokon át épen megmaradt). Figyelemreméltó, hogy a legtöbb zarándokhely gyógyvízű forrás: „szentkút" mellé épült (az élet fája tövén fakad az élet forrása), s hogy a kegyképek többsége a kis Jézust *szoptató* Máriát ábrázolja. Mint arról már szó esett, a fából faragott oszlop szintén életfajelkép volt, még azután is, hogy a hagyományos faoszlopokat kőoszlopokra cserélték. Az életfa-oszlopok alapvetően férfias — phallikus — karakterük mellett (1. egyiptomi dzsed-oszlop, görög herma: 19., 52. kép) kapcsolatba hozhatók a női, anyai elvvel, sőt, olykor azonosulnak is vele. Az egyiptomi Dendara templom oszlopfejezeteire Háthor istennő fejét faragták, az athéni Erekhteion homlokzatát márványleányok (karüatidák) hordozzák a fejükön, akiknek a helyén diófaoszlopok állhattak eredetileg (gör. *karüa* „diófa"), s a karüatidák a karüai Artemisz (diófaistennő) papnői lehettek. Artemisz termékenységistennő sorozatban gyártott epheszoszi szobrai oszlop és nőalak egyesítéséből születtek (53. kép).

52. kép

Szűz Mária szobrát is előszeretettel állították oszloptalapzatra. A Mária-oszlopok elődei pogány oszlopistennők voltak — Mária legendás életrajza szerint idős korában Ephe-

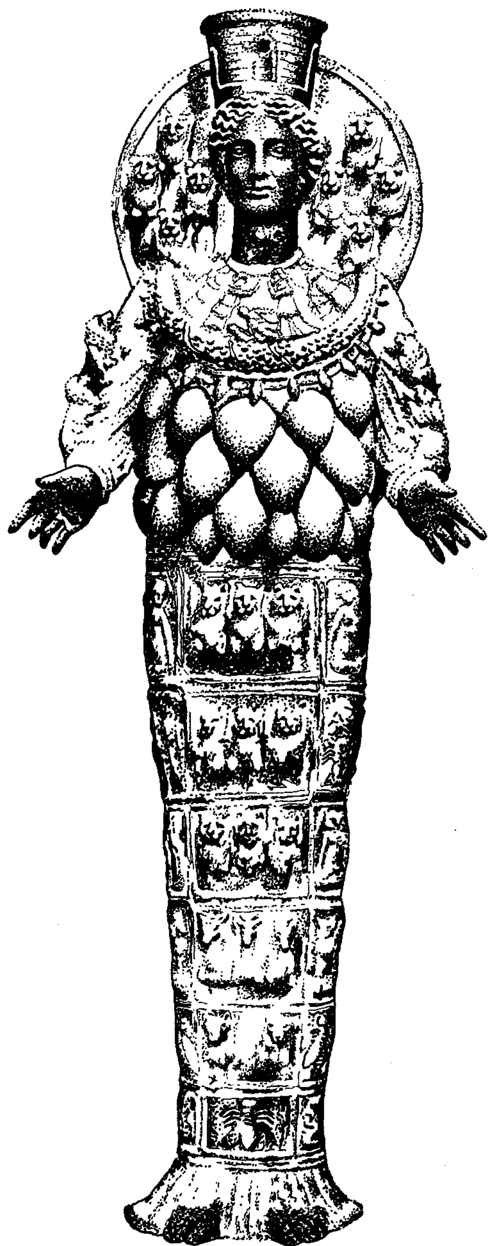

szoszban élt, és itt is halt meg —, de mivel az oszlop — mondhatni — a fa szimbóluma, Mária oszlopos ábrázolása a „Virga Maria" képzetből is levezethető, mint annak civilizált, városias formája.

Álljon itt egy példa Mária oszlopos jelenéseire is. Idősebb Szent Jakab, Jézus egyik apostola, Spanyolország nemzeti szentje, Krisztus mennybemenetele után Hispániában térített a legenda szerint. Az ő nevéhez fűződik az Oszlopos Miasszonyunk *(Nuestra Señora del Pilar)* spanyolországi kultusza. A jámbor hagyomány úgy tartja, hogy amikor Jakab Zaragozában járt, látomásban megjelent neki Mária egy jáspis oszlop tetején és megparancsolta, hogy építsen azon a helyen templomot. A Szűzanyát a festők is gyakran ábrázolták oszloppal, különösen a pogány jelképekkel leszámoló tridenti zsinat (1545—1563) előtti időkben. Nem hiányzott az oszlop az *Angyali üdvözlet* ábrázolásokról, ahol egyszer emberi arányaival hasonul Máriához (az egykorú festői kánon szerint az oszlopfő, ill. az emberi fej az oszlop, ill. az alak egészének 8-ad része), másszor — a valóságos térbeli viszonyok figyelmen kívül hagyásának következményeként — ténylegesen azonosul vele (13. fotó).

Jézus születésének helyszíne: az istálló bejárata, a barlangnyílás, az „ég kapujának" (lat. *ianua coeli)*, a Szűzanya ölének tárgyi megjelenítései. A világ leghíresebb zarándokhelyén, Lourdes-ban, hol ma két „szentkút" vize gyógyítja a betegeket, Mária barlangban mutatkozott meg egy kislánynak. A barlang, a föld nyílása, a faodú megfelelője, ősidők óta a Nagy Anya ölét testesíti meg.

A Szent Szűz és az oszlop megfeleltetése ismert a magyar néphagyományban is, és ennek pogány gyökerei még az említetteknél is nyilvánvalóbbak. A palóc házak egy-

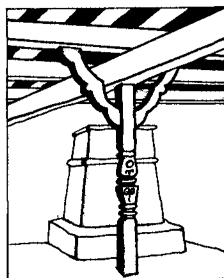
53. kép

kori központi fa tartóoszlopa, a „boldoganya" ui. ősvallásunk istenasszonyának Mária által megörökölt nevét őrzi (54. kép). Az Oszlopos Szent Szűznek a mai hazában egy búcsújáró helye ismert, ez Fertőszentmiklóson található.

* * *

A vegetáció és a keresztény Isten(szülő)-anya közti jelképes kapcsolat egy másik csoportja is a középkor folyamán öltött formát, a szeplőtelen fogantatás kibontakozó dogmájának illusztrációiban. A hittétel értelmében Mária az egyetlen, aki mentes az eredeti bűntől, vagyis fogantatásától kezdve a paradicsomi ártatlanság állapotában leledzik. És mivel a keresztény gondolkodásban a megváltás a kezdetektől fogva az isteni terv része, abban pedig benne foglaltatik a Szűz istenszülői szerepe, ezért a középkori teológia Máriát már a bűnbeesés, mi több, a teremtés előtt létezőnek fogta fel. (Kétségtelenül a Nagy Anya lappangva továbbélő kultusza is hatott a tant csűrő-csavaró bölcsekre.) Erre utal a szeplőtelen fogantatás ábrázolásain gyakorta olvasható latin felirat. Magyarul: „Az Úr az ő útjának kezdetéül szerzett engem; az ő munkái előtt régen." (Péld 8,22) Eme gondolat jegyében lesz Mária „tövis nélküli rózsa", mivel egy legenda szerint a paradicsomban a virág még nem volt tövises, csak a bűnbeesést követően lett azzá. Ezért lett a tövis nélküli pünkösdirózsa *(Peonia)* Mária kedvelt attribútuma. Valójában, mint annyi mást, a rózsát is Venustól, ill. Flora istenasszonytól örökölte (a pünkösdi rózsaünnep az antik Floraliára vezethető vissza). Még a paradicsomi rózsalegendában is kísért Venus emléke. A bűnbeesés — amikor a rózsa tövises lett — az ő napján történt: pénteken. Egy görög rege szerint a rózsa eredetileg fehér volt — a keresztény szimbolikában a fehér rózsa a tisztaságnak, Mária szeplőtelenségének a jelképe —, s akkor vált pirossá, amikor Venus, azaz Aphrodité a haldokló Adóniszhoz futott. Belelépett a rózsatövisbe, és kiserkenő vére a rózsa szirmait vörösre festette. Profán szimbólumként a piros rózsa vulvajelkép (l. a középkori *Rózsa-regény*ben), a szakrális művészetben általában a szentek vértanúságát, mely a paradicsomba juttatta őket, Krisztus szenvedéseit (5 szent sebét), Máriára vonatkoztatva az ő anyai fájdalmát jelképezi. A középkorban a lángoló, de el nem hamvadó csipkebokrot is Mária-jelképnek tekintették, mivel anyává lett, mégis érintetlenül maradt, és mert Isten a csipkebokorban jelent meg.

54. kép

A franciaországi Aix-en-Provence székesegyházának szárnyas oltára (1476) a csipkebokor-jelenetet az angyali üdvözlet előképeként ábrázolja. A csipkebokor itt rózsával (Mária) és szőlővel (Jézus) elegy facsoport. A lombozaton lángocskák karéjában — mintegy mandorlában — Mária ül, ölében a kis Jézussal. A kép előterében Mózes látható, elébe az elhívás (az angyali üdvözlet) angyala lép (14. fotó). A barokk művészetben a csipkebokor már a szeplőtelen fogantatást szimbolizálta. Ehhez fűződik az alábbi történet. Wendler Ferenc, budaörsi lakos 1847-ben, a Péter-Pál napjára virradó éjszakán azt álmodta, hogy a falu feletti hegyen lévő csipkebokor minden virágán Mária képe jelent meg. Néhány év múlva egy balesetből felépülvén fogadalmi kápolnát építtetett a rózsabokor fölé, s mivel a pápa éppen akkor hirdette meg a szeplőtelen foganta-

tás dogmáját (1854-ben), azaz ekkor lett hivatalosan is hittétel, a kápolnát a „szeplőtelen fogantatás" címre szenteltette.

A tan a Szűzanyát szembeállította Évával, ezért Jézus anyját „második Évának" tekintették, mint aki — Istenfia világra hozatala által közreműködött abban, hogy az eredeti bűn, az „első Éva" vétke eltöröltessék. Ezért — annak a gondolatnak a szellemében, mely őt a kezdetektől valónak fogta fel — Máriára vonatkoztatták Isten azon szavait, amelyeket a bűnbeesést követően a kígyóhoz intézett: „És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod." (Ter 3,15) Így alakul ki egy ábrázolástípus, mely a Szüzet a bűnbeesésjelenetbe helyezi (10. fotó). A kép közepén áll a fa, mely két gyümölcsöt terem: a tudás hamis almáját, ami véget vetett az ősszülők halhatatlanságának — erre a gondolatra a fán függő halálfej hívja fel a figyelmet —, és az igaz élet ostyáját, ami által a hívek elnyerik az örök életet — erre a halálfejjel átellenben függő feszület emlékeztet (az ostya Krisztus teste). Mezítelen Éva osztja az almát a fáról a hitetleneknek, a Szent Szűz pedig, a második Éva, az eucharisztiát az igazaknak. (Látható, hogy e gondolatkörben a tudás és az élet fája már eggyé lett.) Az egykorú Kálvária-képekhez hasonlóan a két nőalak a régi és az új hitet: a judaizmust (lat. *Synagoga)* és a belőle sarjadt kereszténységet *(Ecclesia)* is megszemélyesíti.

A kép fája, Éva és Mária tulajdonképpen háromságot alkot, hiszen amikor Mária a fáról szakít, saját méhének gyümölcsét osztja szét az ostya képében az igazak között. Ezért egy a fával. Éváról pedig már tudjuk, hogy a korai századok eretnek bölcselői azonosították a fával, de azt is tudjuk, hogy ő (és Ádám) evett először a fáról, a bűn gyümölcsét tehát saját bűneként (gyümölcseként) örökíti utódaira. Az almaevéssel az ősszülők a „szerelem bűnébe" estek; halandókká lettek, de cserébe elnyerték a tudást, hogyan éljenek tovább utódaikban. A fa almája Évában magzattá lesz, idővel pedig halott, mint a fán függő koponya. Az ősszülők bűnének természetéről árulkodik, hogy Éva nem közvetlenül szakít a fáról, mint Mária, hanem a kígyó szájából fogadja az almát (a magot, azaz férfimagot: a növény- és férfimagra több nyelv használja ugyanazt a szót, l. lat. *semen,* ang. *seed;* „magva szakadt" — mondjuk egy kihalófélben lévő család utolsó gyermektelen sarjára). A fa tövén hever Ádám, ágyéka a fatörzs és a fára tekeredő kígyó farkának a takarásában van, sejtetve, hogy a mag az ő ágyékából ered (mind a fatörzs, mind a kígyó phallikus jelkép). Az ábrázolásmód a háromság „személyei" közti különbségekre is felhívja a figyelmet. Gyümölcsterhével a fa az anyaság képviselője, a jelképes nemi aktus közben ábrázolt meztelen Éva személyesíti meg az asszonyt, Mária pedig a szüzesség élő szimbóluma. (Az archaikus istenháromságok személyei a másik nemhez viszonyítva mindig a szülőt, a társat és a gyermeket testesítik meg.)

Csak természetes, hogy Máriára, akit Isten „kezdetben, jóval a Föld előtt formált", a régi írók szívesen kerestek az Ószövetségben hasonlatot. A legkedveltebb forrás az *Énekek éneke* volt, és a XVI. sz.-tól kezdve egyre több képen jelenik meg a szeplőtelen fogantatás Máriája a Salamonnak tulajdonított szerelmes versből vett motívumok körében. Az ének szerzője kedvesére legtöbbször a növényvilágból szakaszt hasonlatot. Íme egy csokorra való közülük: „Olyan az én szerelmesem nékem, mint

egy kötés mirha. . . (1,13) Mint az Engedi szőlőben a cziprusfürt. . . (1,14), . . . Száronnak rózsája, . . . völgyek lilioma. / Mint liliom a tövisek, . . . (2,1-2) Mint az almafa az erdő fái közt. . . (2,3) Olyan, mint a berekesztett kert az én hugom, jegyesem! (4,12) Az ő orczája hasonlatos a drága füveknek táblájához,. . . (5,13) Az ő szárai márványoszlopok;. . . tetszetes mint a czédrusfa (5,15). Mint a pomagránát darabja a te vakszemed, . . . (6,4) a te hasad gabonaasztag, . . . (7,2) Ez a te termeted hasonló a pálmafához, és a te emlőid a szőlőgerézdekhez.” (7,7)

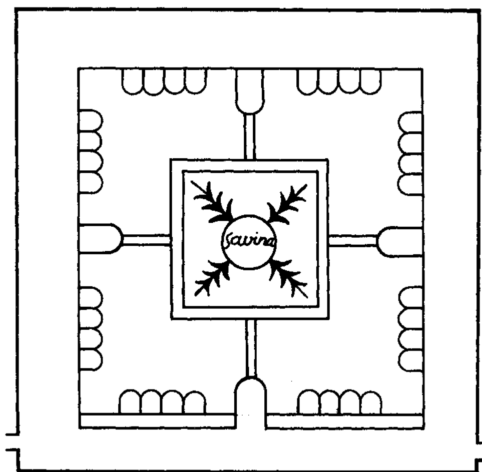
A Nagyboldogasszony-napi (augusztus 15.) ünnepi mise szentleckéjét régente a zsidó kánont alapul vévő protestáns Bibliákból kirekesztett *Jézus, Sirák fia könyvé*ből vették. A szöveget Máriára értették — egybekötve az ünnepnapi virágszenteléssel: „Magasra nőttem, mint Libanon hegyén a cédrus, és mint a ciprusfa Sion hegyén. / Növekedtem mint a pálma Kádeszben, és mint a rózsaültetvény Jerikóban. Mint mezőkön a szép olajfa nőttem, és mint a platanus víz mellett az utcákon . . . / Mint a fahéj és illatozó balzsam illatoztam, s mint a válogatott mirrha árasztottam a jó illat gyönyörűségét. . .” (Sir 24,13 skk).

A Máriára alkalmazott legismertebb ószövetségi hasonlat a „berekesztett kert”, ahová csak Isten léphet be, a közepén az „élő vizeknek bepecsételt kútfejével”. A zárt kapujú kert — ezt a hasonlatot a keresztény szerzők Ezékieltől kölcsönözték (44,1-2) — Mária eredeti bűntől való mentességét, egyszersmind szűzanyaságát jelképezte. Ilyeténképpen Mária a bűnbeesés előtti paradicsomi kerttel is azonosult. Keresztényi értelemben a kert mint a megszelídített természet szimbóluma, szembe állítva a vadonnal, az égi szerelemnek, a szerzetbe lépő, szüzességet fogadó férfiaknak Mária, a nőknek Jézus iránti szeretetének jelképe (a legendák szent szüzei és az apácák Krisztus jegyesének vallják magukat).

Ezt a mondanivalót fejezik ki a középkori kolostorok zárt kertjei. A kolostorok körül haszonkerteket is ültettek: fáskertet gyümölcsfákkal, veteményeskertet, gyógynövény- és fűszerkertet. Pannonhalmán pl. még egy csodálatos őspark, 150 éves angol stílusú kert is van a várhegy keleti lejtőjén — ma védett arborétumaink egyike —, de az első mind között a kolostor szívébe zárt kert volt, az első magyar keresztény kert. Zárt kertnek nevezzük, mert a templom meg a kolostor lakrészének falai határolták, és másnemű laikusok számára tiltott terület volt. E „szent” kertet az Édenkert földi másának tekintették. Lippai János, a régi magyar kertkultúra legnagyobb alakja írja 1664-ben megjelent *Posoni kert* c. művének ajánlásában: „Az emberi ítéletnek megfeddő sorsát, el-kerűli az, a'ki az egeket, mennyei kerteknek; és a' kerteket, földi egeknek nevezi. Mivel a'mennyire az alatson föld, a' magos éggel föltehet: és földi szépségét; az égi ékességgel egyben vetheti: A' mint az egek, mennyei Paraditsomnak irégység nélkül neveztetnek; úgy, kevéliség-kivül, a' kertek, földi egeknek.” Még bibliai indoklást is talált a kert és ég összevetéséhez: „a ki az eget kiterjeszté és a földet megalapítá” (Ézs 51,13), amit — némi önkénnyel — így ad vissza: „A'mi az menynyekben az egek alkotása; az a' földön, a kertek plántálása”. Az eget egyetemes ősi felfogás szerint a kör jelével szimbolizálták, a földet a négyzettel. Az égi körnek a földi négyszög felel meg — az isteni szándék emberi megvalósítása a kör négyszögesítése —, ezért is négyzet alakú a kolostori zártkert. (Jellemző, hogy a kertet körülvevő árkádos folyosót latinul *quadraturá-*

nak nevezik, ami „négyszöget", „négyszögesítést" jelent, magyarra mégis „kerengőnek" fordítják.) A kert négyszöge tájolt. Régente a templomokat is tájolták: a szentélynek a fölszentelés napján esedékes napkelte irányába kellett néznie. Ezt hívták keletelésnek: a templom ui. a fölszentelés napja után kapta a titulusát, címét. A kert párhuzamosan simul a templom déli oldalához, 4 oldala tehát a 4 égtáj felé fordul. Ahogy a paradicsomi, kozmikus minta előírta, a kert közepére egy örökzöld fát ültettek, mely az igaz élet fáját, vagyis a Szűzanyát jelképezte. Innét 4 utacska vezetett 4 irányba annak megfelelően, hogy az Éden közepéből is 4 folyam eredt a 4 világtáj felé. A zárt kertben egy „bepecsételt kútnak" is volt helye.

55. kép

Mindig olyan örökzöldre esett a választás, amit — akár az *Énekek éneke* alapján — kapcsolatba hozhattak a Szűzzel. Sankt Gallen IX. sz.-i kolostorának fennmaradt alaprajzán a zárt kert közepén növényt stilizáló motívum, abban a „Savina" felirat látható (55. kép). A „Savina" (*Juniperus sabina),* magyarul nehéz szagú boróka, a ciprusfélék közé tartozik (vö. „mint a cziprusfürt"), a nép Boldogasszony ágának nevezte. A szerzetesek hozták be Magyarországra, s lett itt is jellegzetes kolostori dísznövény-cserje. Az itáliai kolostorokban, pl. a dominikánusok Szent Márkról elnevezett firenzei rendházában, a kert közepén hatalmas cédrus áll, mely szintén a Szent Szűz fája volt („tetszetes mint a czédrusfa"), hasonlóan a pálmához, amit a római falakon kívüli Szent Pál-bazilika kertjében ültettek neki („termeted hasonló a pálmafához").

A kolostorkert virágai és füvei is valamilyen módon: akár szépségükkel és illatukkal, akár gyógyító erejüknél fogva, akár pedig szirmaik, leveleik alakja, száma szerint Máriára, Jézus Krisztusra, a Szentháromságra, az angyalokra és a szentekre emlékeztették a jámborokat. Nincs helyünk itt felidézésükre, hiszen a legtöbb virág és gyógynövény ilyen volt.

Meg kell azonban mondanunk, hogy a zárt kolostorkert és mindaz, amit kifejez, nem áll magában a kertművészetben, még csak formájára nézve sem. Ugyanolyan elvű és szerkezetű az egykorú arab kert, melynek a muzulmán hit és filozófia adott magasabb rendű értelmet, és a hódító iszlámmal terjedt el a középkori keresztény világnál nagyobb területen. Előképeik azonban már egyiptomi falképeken és asszír domborműveken megtalálhatók. E keleti típusú kertben a kert és a vadon szembeállításának alapeszméje is szembetűnőbb, mint keresztény hasonmásában. Az arab kert oázis a sivatag közepén, ezért kút, forrás, vízmedence (élet vize) nélkül elképzelhetetlen. A megművelt oázis az élet szigete a halál homoktengerében. A muzulmán, ha úton van, a képét — szőnyeg formájában — mindig magával viszi. Nem véletlen, hogy

a szőnyegszövés, csomózás művészete a pusztai népek körében virágzott fel. A virágos keleti szőnyeg mintázata a sivatagi vándor számára az elhagyott otthon békéjét, a falaktól óvott kert nyugalmát idézi fel. Az imaszőnyeg viszont a muzulmán templomot, a mecsetet pótolja. Az arab mecset oszloperdeje az oázisok pálmaligetét utánozza, az imaszőnyeg építészeti motívuma viszont a mecset imafülkéjét, a szent mekkai irányba néző mihrábot ábrázolja. A szőnyeg virágmintái pedig arra emlékeztetik az igazhitűeket, hogy őseik szabadtéri templomokban, szent (pálma)-ligetekben imádkoztak, éppúgy, mint európai kortársaik (15. fotó).

„EZT A KEREK ERDŐT JÁROM ÉN”

A középkori szellem elvilágiasodásával, a reneszánsz beköszöntével Szűz Mária némi teret enged elődjének és vetélytársnőjének: Venusnak, aki az elmúlt századokban lesütött szemmel, bájait fátyol mögé rejtve járt. A humanisták azonban az antikvitás örököseinek vallották magukat, Venus tehát újból a világ elé tárhatta pompázó meztelenségét. Ismét ő, Flora lesz a kertek fő-fő istenasszonya. Védnöksége alatt a kertkapuk egy része kitárul, az égi paradicsom földi paradicsom is lehet újra, egyre több kert válik a szent elmélkedés helyett a világi mulatozás színterévé. Nem mintha Venus valaha is feladta volna hadállásait. A földi szerelem istennője még a „legsötétebb” középkorban sem csak a fajfenntartás és a nemi vágy szolgálóleánya, hanem a világi művészetek éltető forrása, ihlető múzsája volt. Nemiség nélkül a költők Mária iránti rajongása is üresen „zengő ércz vagy pengő czimbalom” lett volna csupán. Avagy tán az *Amor Sanctus* nem földi vágyak szublimációja volt? Szelíden e múlt századi népénekben:

„Üdvözlégy Istennek gazdag termőfája,
Az asszonyi nemnek páratlan csudája,
Hódolok nevednek, élek szerelmednek
Mária, Mária, bűnösök szószólója...”

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése

A *Nagyszombati-kódex*ben késő gótikus lobogással:

„Óh szűzlő szép szemek csillagozó
fényességgel csillagozván!
Óh rózsálló piros tündöklő szép orcák!
Óh arany színnel fénylő szép sárhajak!
Óh mézi édességgel folyó avagy édeslő
szép ajakak!”

És mindeme szerelmes szó semmi a Máriára vonatkoztatott *Énekek éneké*nek érzékiségéhez képest!

Az *Amor Sanctus* szava legzavarbaejtőbben egy XVIII. sz.-i Mária mennybemenetelét megéneklő *Makula nélkül való Tükör*ben szól: „kelj föl én Atyámfia és Jegyesem, kelj föl és jőjj el én galambom a kőszikla hasadékában” — szólítja szerelmes szóval Jézus égbe emelt anyját — „jőjj el én választottam, és az én trónusomra ültetlek, mert kivánom a te orcádat.” Alább így folytatja a *Tükör:* „Urunk Jézus maga is jelen volt, aki szerelmes anyját legnagyobb tisztelettel mennybe felkísérte... A mennyei vőlegény az ő jegyesével fel lévén öltözve, mennyei dicsőség ruhájában...” (...) „És midőn a mennyei Király az ő jegyesével és szent anyjával a mennyei kapuhoz közelgettek volna,” (...) „nagy csudálva mondják vala az angyali Karok: kicsoda ez, aki jön a pusztából és gyönyörűségekkel legeltetik az ő szerelmese ölelgetési között...”

Lehetetlen nem gondolni a pogány fiúistenekre, kik legyőzvén atyjukat, saját anyjukat vették feleségül. Hogy csak egy példát mondjak: Zeusz, miután apját, Kronoszt letaszítja égi trónusáról, a mindenség

feletti hatalom átvételének jeléül anyját, Rheiát magáévá teszi. Az isten Fiúként kezdi, de Atyává lesz, s a fenti módon azonosul az Atyával. Az istennő pedig, aki Kronosz felesége volt Rheia néven, a Zeusz fiúnak anyja ugyan, de amikor fia égi királlyá lesz, azaz maga is „kronosszá" válik, megszűnik anyja lenni, hamvas szűzzé fiatalodik, és a felesége lesz immár Héra néven. Ily módon hiba lenne a *Tükör*ből vett idézeteket az Ödipusz-komplexus elszólásos megnyilvánulásainak tekinteni. Ahogy a pogány férfi- és női istenháromságok egylényegűek voltak, úgy az Atya, Fiú, Szentlélek alkotta Szentháromság is az. És ha Krisztus a Szűzanyával az égben így viselkedik, nem vérfertőzés az, hiszen csak a földön volt Fiú. És egylényegű lévén a másik két személlyel, a Szentlélek nevében is cselekedhet, aki őt a Szűzzel nemzette; az ő nevében nevezheti Máriát jegyesének (a Pest megyei Verseg barokk oltárképén a Szent Szűz a „Szentlélek mátkája" néven jelenik meg).

Az a szerelmes rajongás, ami a híveket egészen a közelmúltig a tölgyfás Mária-jelenésekhez vonzotta Európa-szerte, szintén pogány múltra tekinthet vissza. Az itáliai Nemi szent tölgyligetéről írván Frazer arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a „halandó Erdő Királyának királynője maga az erdőlakó Diana volt. Ha a szent fa, amelyet a pap élete kockáztatásával őrzött, Diana különleges megtestesülésének számított, amint ez feltételezhető (. . .), akkor papja nem csupán imádhatta Dianát, mint istennőjét, hanem meg is ölelhette, mint feleségét (. . .). Semmi képtelenség nincs ebben a feltevésben, mivel még Plinius idejében is így bánt egy római nemes egy gyönyörű bükkfával Dianának egy másik szent ligetében, az Albanói hegyekben. Átölelte, megcsókolta, árnyékába feküdt, s bort öntött törzsére". (FRAZER,1965, 21)

A faistennők iránti égi szerelem ősi, de máig eleven élményéből fakad, hogy a földi szerelemnek szintén fű, fa, virág a legkedveltebb költői szimbóluma. A *Carmina Burana* néven ismert középkori dalgyűjteményben: *„Suscipe, Flos florem, quia flos designat amorem!"* Szó szerinti fordításban: „Fogadd el, Virág a virágot, hisz' virág jelképezi a szerelmet!" Más szavakkal:

„A madarak éneke
olyan hévvel zeng a kertbe,
hogy megenyhül, és a fák
lombjuk megújítják,

rezgő szirmai, tövis-nyársak
kifakadnak,
s jelképei Venusnak
illatoznak, csalogatnak
és szúrnak."

Takáts Gyula fordítása

A középkori vallásos szimbolika tengelyében álló paradicsomi fát, keresztfát vagy éppen Jessze fáját a világi művészetben a trubadúrok *l'arbre d'amour*ja: „szerelem fája" — rendszerint rózsafa — váltja fel. A német lovagi *Minne*-dalokban természetesen hárs (56. kép). Walter von der Vogelweidénél:

„A hársfaágak
csendes árnyán,
ahol kettőnknek ágya volt,
ott láthatjátok
a gyeppárnán,
hogy fű és virág meghajolt.
Fölöttünk az ág bogán
Ejhajahujj!
dalolt ám a csalogány!"

Babits Mihály fordítása

Fa alatt találkoznak és enyelegnek a mesebeli szerelmespárok. Fa tövén esnek bűnbe — akárcsak Ádám és Éva, a népdal szerelmesei:

„Nincs minden legénynek
udvarában kútja,
Sem minden ablaknál leveles diófa.
Leveles diófa, szépleány alatta,
A kivel az éjjel játszadozni tudna.”

Vikár Béla gyűjtése

A szerelem növényi szimbolikája legpompásabban a népdalban bontott virágot, mindenekelőtt abban a műfajban, amit ezért „virágéneknek” is hívunk. A téma legjelesebb kutatója napjainkban Bernáth Béla, aki XVI. századi elődje, Sylvester János nyomdokain haladva újfent bebizonyította, hogy szerelmes népdalaink oly jellemző kezdő képe, kezdő képsora nem természeti kép, hangulatteremtő hasonlat csupán, amit „tulajdon jegyzésben”, azaz hétköznapi jelentésében kellene értenünk, hanem szerelmi líránk szimbolikus képnyelvének a része, mely a nyers erotikumot rejtve, „virágnyelven” adja elő. Szeméremből, és azért, hogy a szerelem lelki gyönyörűségét is érzékeltesse a testiek mellett. Bernáth Béla gazdag példatárából kiviláglik, hogy a népdalban a nőt (a női szeméremtestet és részeit), a férfit (a férfi nemi szervét és részeit) a legkülönfélébb dolgok jelképezhetik. A nép magát az aktust is képes kifejezésekkel írta körül dalaiban. Hogy csak az ideillők közül soroljunk fel néhányat: a nőt jelképezi általában a fa; továbbá a domb (= szeméremdomb); kert, kerek erdő, zöld vetés, boglya (= szeméremszőrzet); gyalogút, vágás, széles víz, árok, folyóvíz (= szeméremrés); Venus virágai, mindenekelőtt a piros rózsa, piros gyümölcsök (= vulva); levél (= szeméremajak); vessző (= csikló). Férfi jelkép a vessző, rúd, furkósbot, ló, fatörzs (= hímvessző); körte, páros gyümölcsök (= herezacskó); mag, eső, gyöngy, harmat, locsoló víz (= ondó). A közösülést jelképezi a szántás, gyöp feltörése, szőlőkapálás, vessző ültetése, hajtogatása, aratás, boglyarakás, fára mászás, gyümölcsszedés, virágszakajtás, bokrétakötés, kert körbejárása, erdő kerülése, fa hasogatása, fészekrakás, ló fához kötése, legeltetése, locsolás, harmatozás, virágozás stb. Lássunk most már példákat is.

56. kép

Értelmüket a fenti „szótár” segítségével és némi képzelőerővel bárki megfejtheti. Íme, két közismert népdal részlete:

„Erdő mellett nem jó lakni,
Mert sok fát kell hasogatni.
Tizenhárom ölet meg egy felet,
Öleljen meg engem, aki szeret.”

„Felmegy a legény a fára,
Meggyfa tetejére,

Lerázza a meggyet,
Te meg babám szedjed
Rózsás kötényedbe."

Vikár Béla gyűjtéséből:

„Az epreskert alja fel van nyesve;
Oda jár a rózsám minden estve, . ."

„Zöld vetés közt keskeny az út —
Én csak akkor kapok, ha jut."

„Szakasztottam egy pár kökényt, —
Jaj, de szeretem a legényt."

(Szereti az eszemadta a barnát is páros almájával, a szőkét is a páros körtéjével, és a „czifra" legényt is, akinek páros szilvája van.) Ez a kislány sem átallja a legény gyümölcsét fogdosni:

„Tüskés körte hull az útra,
Ez a kislány megy a kútra:
Tüskés körtét szedegeti,
Ezt a legényt ölelgeti."

Azután:

„Háromszéki kis leányka,
Be harmatos a szoknyája;
Harmatos búzát arattam,
A rózsámtól elmaradtam."

„Elmentem én a szőlőbe,
Ráhágtam a venyigére;
Venyigéről venyigére —
Fáj a szívem a szőkére."

„Cseresnyefa pirosat virágzik —
Az én babám lakodalmast játszik, . ."

Minden hátsó gondolat nélkül:

„Nem is erdő, kibe fa nincs,
Nem is falu, kibe lány nincs;"

És annál többel:

„Nagy szaga van a pünkösdi rózsának —
Híre van a vásárhelyi leánynak . . ."

Vagy:

„Ha megunom magános életem,
Felszántom a virágos kis kertem,
Vetek bele dupla szegfűt kettőt —
Egy se legény, ki nem tart szeretőt."

„A pünkösdi rózsa
Kihajlott az útra;
Jere be, violám,
Szakassz egyet róla."

„Szárad a bokor a tetőn:
Száradj meg, kedves szeretőm!"

* * *

A kert rendezettsége a vadon szabad összevisszaságának az ellentéte. A két szélsőség, a zárt kert és a vadon, az áthatolhatatlan ősrengeteg között számos átmeneti forma van: a mértanias franciakerttől a művad angol fáskerten, vadasparkon, ültetett erdőn át a művelés alatt álló őserdőig. (Vadon persze a puszta is, de — fátlan hely lévén — az most nem érdekel minket.) Érdekes, hogy a kertkultúra elvilágiasodásával, Venus Máriával szembeni térhódításával „elvadul" a kert is. A zárt kertforma, ami a középkorban a világi kertekre is jellemző, fokozatosan megnyílik, szabályossága művi összevisszaságnak adja át a helyét. Ez a világkép változásának a következménye; a zártnak, földközpontúnak hitt, szabályosan gömb alakú kozmosz képe érvényét veszti, az ember egyre inkább olyannak látja a világot, amilyen: végtelennek, szabálytalanul összevisszának, aminek csak önkényesen megválasztott köze-

pe lehet. A változó világban a társadalom rendje is megváltozik. Lazulnak az erkölcsök, és ez tükröződik a kertszimbolikában is. A kertkapu már nem zár tökéletesen. Erről reneszánsz-barokk virágéneke-ink tanúskodnak:

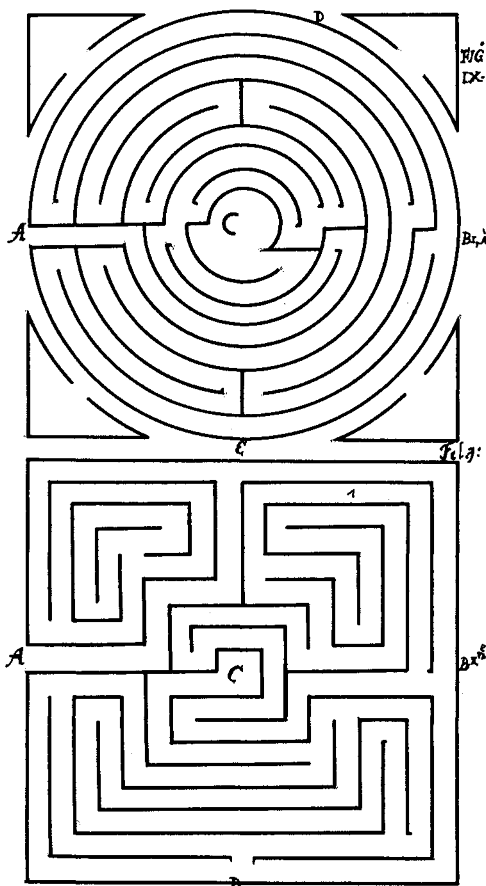
„Ha kertedbe mehetnék,
Piros csizmát szaggatnék . . ."

„Van egy kis kert, eb hele.
Tök magot vetünk bele."

„Kiskertemben uborka,
Reákapott a róka . . ."

A kerttől az őserdőig terjedő különböző növényegyüttesek ebben az összefüggésben mind a nő ama testrészét jelképezik, melyet már Salamon is a gyönyörök forrásaként énekel meg. A kert szelídségének, az erdő vadságának különb-különb fokozatai a női erkölcs és természet különbözőségét, magasabb szinten a női elv aspektusait jelzik. A vulva ui. nemcsak a „gyönyörök kertje", hanem a nemzés (halál) és születés helye, Földanyánkra vonatkoztatva valóban a világ közepe. A Földanya méhét, a „belső sötétség" útvesztőjét jelképezi a labirintuskert (57. kép), és kert a temető is, a halottak kertje (1. *paradisum*), és amíg a holttest földben nyugszik, lelke a túlvilági kertek valamelyikében: tündérkertben, Elüszion mezején, vagy a paradicsomban pihen. A „fás hely" eme jelentéskörét talán a népmesék fogalmazzák meg a legárnyaltabban.

A hős-meséknek sokféle, de bonyolultságukban is egységbe fogott mondanivalója, jelentése van. A jelentés egyik köre — mondhatnók — mélylélektani. Ennek keretében a fiúhős az anyai testben növekvő magzatot testesíti meg, a cselekmény pedig a magzat tudat alatti, vagyis inkább tudat előtti konfliktusát az apával, az anya nemi partnerével, aki a magzat nyugalmát háborgatja az anyaméhben. Ezen a jelentéskörön belül a mesei csúcspont a magzat diadalmas világra jövetele (a hős feltámadása, újjászületése), ami egyben az „ellenség", az apa feletti győzelmet is jelenti; a csecsemő — egy időre — elhódítja, kisajátítja küzdelmük tárgyát, az anyát. Az anya birtokba vétele „csak" annyiban szexuális természetű, amennyiben a közösülésnek a terhességhez, szüléshez és a csecsemőről

57. *kép*

való anyai gondoskodáshoz köze van. A csecsemő, aki 9 hónapot töltött az anyaméh biztonságában, és a szó szoros értelmében az anyai test táplálta, továbbra is az anyaöl melegére vágyik, és továbbra is enni, szopni akar. Ilyen értelemben vetélytársa az a bölcső fölé hajló „gonosz" óriás, aki időről-időre elszakítja tőle az anyát. (Ezt a konfliktust fiúk esetében a korán kialakuló nemi szerepből adódó férfiúi rivalizálás súlyosbítja, amitől annak valóban szexuális színezete lesz.) Ezért szól gyermekeknek a mese; lévén a célja megszabadítani a kisgyermeket addigi élete legszörnyűbb traumájától, a születés tudat alatt őrzött emlékétől, és — „kibeszélve" a konfliktust — modus vivendit teremteni a hátralévő közös életükben egymásra utalt szülő és gyermek közt.

A mesének azonban van egy magánszférába tartozó másik jelentésköre is, aminek tárgya valóban a nemiség. Ennek keretében a hős, akivel a férfihallgatóság azonosul, elnyeri ellenségétől az óhajtott leányt; az ő szerepébe a női hallgatóság élheti bele magát. A két mesei jelentéskör átfedi egymást, és egybemosódik a mese társadalmi, mitologikus és más szintjeivel. Ezért, és mert a nemzés és a születés helye egy (az orális fogantatásnak csak a mese kozmológiai jelentésszintjén van érvénye), továbbá, mert a mitikus történés körkörös, ami jelen esetben azt jelenti, hogy az anya-fiú viszony idővel feleség-férj kapcsolattá válik (a fiú felcseperedik és csodás módon megifjodott anyjával önmagát újra nemzi, hogy bezárulhassék az idő köre), a két jelentéskör csak a történés idejében választható el egymástól, jelképiségében nem; ami egyszer a nemzés, az másszor a születés színtere lesz. Egy példával illusztrálnám a mondottakat. A már említett *Két egyforma testvér* mesék hősei vándorútra kelnek. Hogy egymás sorsáról értesüljenek, egy fába kést ütnek, tudván, akinek késéből vér csepeg majdan, azt baj érte. A testvérek egyike útja során asszonyra lel és megházasodik. A lagzit követően vadászni megy az erdőbe. Ott egy fán lakó vasorrú banya kővé változtatja. A másik testvér bátyja kését véresen találja, utána ered, hogy kihúzza a bajból. Eljut sógornőjéhez, aki férjének nézi. Fölfedi a kilétét, az asszony mégis együtt akar hálni vele. Beleegyezik, de kettejük közé csupasz kardot fektet, s az asszonyt figyelmezteti, hogyha „valamijét" az ágy közepén átteszi, a kard azonnal elvágja. A nő próbát tesz a kendőjével, a kard kettéhasítja. A továbbiakban az öccs követi bátyja nyomát az erdőbe, ahol ő is találkozik a banyával. Föltámasztatja a fivérét vele, majd miszlikbe aprítja. Az életre keltett báty megtudja, hogy az öccse a feleségével hált, ezért megöli. Amikor azonban kiderül az „igazság", visszaadja neki az életét. A meserészlet hemzseg az erotikus jelképektől.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy primitívebb műveltségekben — ilyen volt mesét „koholó" eleinké is — a nőket, ha szüzek voltak (vagy terhesek, vagy éppen rajtuk volt a havi tisztulás sora), férfiak részéről tabu, babonás félelem övezte, mivel ilyenkor a nők — úgymond — „harapósak." (A pszichoanalitikusok e félelmet kasztrációs komplexusnak, kiváltó okát pedig — a mitológiából kölcsönzött képpel —*vagina dentatá*nak, „fogas hüvelynek" nevezik).

A mondottak miatt a leányok defloreálását — szó szerint „virágtalanítását" — rítusok szabályozták. A feladatot idegenre hárították — hiszen az idegenért nem kár —, vagy a férfiak közösségére, mert a közösség erősebb az egyénnél; vagy egy rangban elöljáróra, akit épp azért emeltek maguk fölé, mert mint férfiú is élen járt, ezért neki

a *vagina dentata* nem árthat; vagy még kisleánykorban az anyák oldották meg a feladatot a kisujjukkal, aminek elvesztését nem sajnálták.

A szóban forgó epizód egy ilyen „virágtalanítást" mesél el. A mesebeli „rengeteg sötét erdő" félelmetes és varázslatos titkaival a még szűz menyasszony veszélyeket rejtő szeméremszőrzetét jelképezi (mint a „kerek erdő" népdalainkban). A közepén lakó, fán gubbasztó vasorrú bába magát a nemi szervet személyesíti meg. („Ott ül egy bába, fekete ruhába" — kiabálják faluhelyen a gyerekek, ha a lányok szoknyája alá kukucskálnak.) A mítoszok öregasszonyai, akik a túlvilági átjárókat, a Nagy Anya testnyílásait őrzik, már csak banyavoltukban vagy bábaasszonyi minőségükben is a gyermekszülő anyaölhöz kapcsolódnak. A „boszorkány" elnevezés is erre utal; a szó tövét mindnyájan ismerjük „nyomni, közösülni" jelentésben. A banya vasorra a csiklót szimbolizálja. Egyes kultúrákban a csikló is a férfiak félelmének a tárgya, ezért az avató rítusok részeként — mintegy a fiúk körülmetélésének ellensúlyozásául — a leányok csiklóját eltávolítják *(excisio)*. A hős lagzi utáni vadászata az erdőben, találkozása az őt kővé változtató banyával az első nemi aktust jelképezi, aminek során megfelelő eszköz: kemény phallosz híján a banya varázsvesszejével, csiklójával szemben alulmarad. A fába (a feleség jelképe) vert kés (phallikus szimbólum) pengéjéről csepegő vér a defloreálást, illetve — ebben az összefüggésben — az alkalmatlan penis kasztrációját jelképezi. A segítő fivérnek viszont van alkalmas fegyvere, mégpedig a pallosa (vö. phallosz), amit maga és a nő közé fektet, s amivel elmetszi a nő kendőjét (szűzhártyáját — vö. a népdalbeli „rózsás köténnyel"). Ezután a vulva-banyát már könnyűszerrel aprítja miszlikbe (l. „fahasogatás" a népdalban). Sok apró részlet támasztja alá ezt az értelmezést. Pl. a még szűz menyasszony tud a boszorkánytanyáról, és figyelmezteti is az urát, hogy ne menjen oda, mert onnét még senki sem tért vissza *(Vizi Péter és Vizi Pál* c. mese), ill. ő maga az, aki a férjét kővé változtatja *(Tündérszép Majlona)*.

Árulkodó a kővé változtatás módja. A hős tüzet rak az erdőben. A boszorkány azzal kéredzkedik le a föléje hajló fáról, hogy fázik és melegedni akar. (Ennek a szerelem és a tűz jelképi kapcsolatának ismeretében nyilvánvaló az értelme: l. „tűzről pattant" menyecske). A vitézt vesszővel csapja meg, vagy a békát, amit a fiú rakta tűzön sütöget, annak arcába vágja, mire az kővé válik. A vessző a clitoris szimbóluma (a népdalbeli erdőben is két vessző „nevekedik", azaz erektál: a legényé és a leányé), a béka ősidők óta a vulva állatjelképe. Maga a kővé válás a halál szinonímája: a kő, ez az élettelen, öröklétig tartós anyag, amivel a sírt kiboltozzák és befalazzák, a halotti állapotot jelképezi. A mesei halál — lévén körkörös szerkezetű elbeszélésről szó — csak itt, az „erdőben" következhet be, hiszen a halott, aki egyben magzat is, csak az anyaölből támadhat fel.

Ezért válaszol így a *Jancsi és a tündérkisasszony* c. mese erdőlakó boszorkánya a hős illendő köszöntésére: „Ha öreganyádnak nem szólítottál volna, a p...mba belevágtalak volna, ott elenyészedtél volna." Ezért fut a *Fehérlófia* mesék terhes hősnője az erdőbe (vagy kertbe), csak ott, a fa odvában tudja megszülni a fiát. A *Két vitéz jóbarát* típusú mesék központi helyszíne a selyemrét (l. „gyöp" a népdalban) a nagy fával, azon túl barlang (üvegszikla-hasadék): Ördögország bejárata. Ami a sötét erdőben barlang, az a kertben kút, mindkettő a vagina, a hüvelybemenet helyett áll, természeti kép szintjén

pedig ez az út, mely a Föld méhébe vezet.

A hős- és tündérmesének mitologikus-kozmologikus jelentése is van. Ezen a szinten az erdő a világ közepe, az erdő közepén lévő barlang, hasadék, fa odva az alvilágba, míg a barlangot boltozó hegy és a fa a felső világba vezet. A hős ebben az összefüggésben a Napot személyesíti meg: a mese az ő egyesztendős életének „örökkön örökké" ismétlődő története. A mesehős ezért hal meg a történet közepén — és nem a végén, mint az ember —, és ezért is támadhat fel. Ez a mesei fordulópont a napév mélypontjának, a téli napfordulónak felel meg, amikor a Nap a legalacsonyabban jár, és a nappal a legrövidebb. Az ezt követő napok valamelyikét ünnepelték a napvallások a Nap születésnapjaként, erre való tekintettel lett Jézus születésnapja december 25-e, és sokáig ezért kezdték ezen a napon az új évet. Karácsony vigíliája a Nap és az óév „halálának" napja volt. Ádám és Éva emlékünnepét részben ezért tették erre a napra. Bűnük, az almaevés által jelképezett szerelmi vétség önmaguk és utódaik számára a halandóságot jelentette. (A keresztény naptárszerkesztés gyakorlatában a szentek névünnepét haláluk, kegyes szavakkal „égi újjászületésük napjára" tették, ami azt jelenti, hogy keresztény felfogás szerint Ádám és Éva december 24-én esett bűnbe, vagyis halt meg. A másnap viszont az ő számukra is elhozza a feltámadás ígéretét, hiszen ekkor születik az Úr Jézus, aki azért jött a földre, hogy eltörölje bűnüket, és alászállván a poklokra, annak tornácáról a kezüknél fogva az égbe vezesse őket.) A keresztény misztikába beavatottak számára tehát Isten a paradicsomot almafával a közepén, időben az év (a Nap) halálának és újjászületésének helyére ültette.

Itt található azonban sok más túlvilági kert is, olyan hely tehát, hol az elhunytak várakoznak újjászületésükre. Amikor Héraklész naphérosz végigvándorol az éven, és a téli napfordulóhoz érkezik, a boldogok szigetének „napáldozat-leányai", a heszperiszek várják a halhatatlanság — értsd: a túlvilági lét — almáival, amit kertjük aranyalmafája termett. Itt van a magyar mitológia Tündérkertje, aminek földi mását a néphit a Csallóköz szigetére, ill. Erdélybe helyezte. És ezzel visszaérkeztünk a mesékhez, hisz' a tündérmesékben a hős úticélja az üveghegyen túl, az égig érő fa tetején, a fekete tenger szigetén lévő Tündérország (vagy mennyország: „leányka, te vagy a mennyország. . .") gyöngyös virágú, gyémántrétű, aranyalmafás kertje, közepén az élet vizének kútjával és persze Tündér Ilonával. A legtöbb mesében tisztán felismerhető a körkörös szerkezet, vagyis hogy a történet egy ismétlődő folyamatot kelt életre, s e körforgás tengelyében ott áll a fa. E fától (fáról) indul a hős vándorútja, s ez az út körút: a fához (fára) vezet vissza.

ÖRÖK VISSZATÉRÉS

A mag a földbe kerül, kikel belőle a csíra és fává cseperedik. Az gyümölcsöt érlel, abban magot, melyből szintén csíra kél, és fává lesz az is, és ez így folytatódik az idők végtelenjéig, vagy addig, amíg e láncot valami el nem szakasztja. Mindeközben sok-sok éven át az első fa is tovább gyarapodik, minden évben új ágakat növeszt, új gyümölcsöt terem. A fák nemzedékváltása „minden halandó testnek útját" jelképezi, a tenyészet-enyészet, születés és halál végtelen láncolatát, a fák évenként ismétlődő termőciklusa viszont a halhatatlan lelkek és az istenek útját: az örök körforgást. Ezért az élet fája a halál fája is egyben. Élet-halálfa a hawaii őslakók élet és igazság fája, a maláj szemangok Mapikfája. Az egyiptomiak úgy tartották, hogy Thot, az isteni írnok és Szesat, az írás istennője a szent Ised-fa leveleire írja a király uralkodási éveit; más szavakkal, a fáraó élte hossza életfája leveleinek a számától függött. Az oszmán-törökök életfája a „sors könyve", minden egyes levelére, mint egy könyv lapjaira, egy-egy ember élete van írva. Ha egy ember meghal, lehull a levele. A kép magyar változata: a halál

„Megrázza mindennap az élőknek fáját,
S hullatja az embert, mint annak
almáját."

Mátyási József

A szibériai népek hite szerint a holtak lelkei a világfa ágain madár alakban várnak újjászületésükre (mint az „árva gilicze a függefán"). A sámán dolga, hogy lélekben felmászva az égbe vezető fán elébük menjen, világunkba visszavezesse, és újra testhez segítse őket.

Az élet és halál fája mint a körkörös idő szimbóluma minden áttétel nélkül jelenik meg a közel-keleti fiúistenek mítoszaiban. Fától születnek, halálukban a fába térnek vissza. Ozirisz szikomorfától születik, és úgy hal meg, hogy fivére szikomorfaszekrénybe zárja, tetemét pedig koporsóstul egy erikafa fogadja magába. Tammúz fáját, a tamariskát ugyanezért nevezi Plinius a „szerencsétlenség fájának". Jézus Krisztus fából ácsolt kereszten hal meg. (Mostohaapja, József — az égi Atya földi duplikációja — ács volt.) A halál e fáiról szól ez a fejezet.

A halál fája keresztúton áll, több irányból közelíthető meg. A képzet kialakulásában szerepet játszhatott néhány, többnyire csak fához köthető mindennapos dolog. Ha a régi idők vándora megpihenni vágyott, vendégszerető hajlék híján rendszerint fa alá húzódott, annak lombja legalább a Nap hevétől, esőtől megvédte. A lovas, ha megérkezett úticéljához, hátasát alkalmas fához kötötte. A harcos a fegyverét, a kétkezi munkás a szerszámait dolga végeztével szögre, ágasra akasztotta. Pihenés, alvás, megérkezés a célhoz, tevékenység befejezése, még ha időleges is — a körkörös időben mérve minden időleges —, adott összefüggésben a halált jelképezi. A szerelmi

beteljesülés is. Szép példája ennek a népdalbeli „lókikötés" motívuma :

„Megkötöm lovamat szomorú fűzfához,
Lehajtom fejemet két első lábához.
Lehajtom fejemet a babám ölébe,
Hullajtom könnyeim rózsám kötényébe."

Bartók Béla gyűjtése

„Én ástam le egy állófát,
Más köti hozzá a lovát,
Én szerettem szölkét, barnát,
Más éli vele világát."

Béler Jenő gyűjtése

Első olvasatban a ló fához kötése azt jelenti, hogy a szerelmesek egymáséi lettek. „Magasabb szinten" azonban a szerelmi beteljesülés, a boldog vég — vagy mint a fenti példákban — annak elmaradása „mindennek a végét" jelenti. A szerelmesek fa alatt lesznek egymáséi, ám a fa alatti enyelgésnek sokszor halál (a hős „elaltatása") a vége. Balladában:

„Elaluvék Zajgó Márton
Molnár Annának ölében.
Molnár Anna elsóhajtva
Feltekint a burkos fára:

Megláta ott hat szép leányt,
Hat szép leányt felakasztva.
Sírni kezdett keservesen,
Hogy már ő lesz a hetedik; . ."

Végül is nem a leány hal meg a legény kezétől, hanem a legény hal meg a leány kezétől. Az enyelgés elmaradhat, de a fa, bokor, akkor is a dráma nélkülözhetetlen díszlete:

„Szóval így fölmondja aj Biró szép Anna:
'Üljünk le, üljünk le, három hajdú legény!'
Szóval így fölmondja nagyobb hajdú legény:
'Ne üljünk, ne üljünk, aj Biró szép Anna!
E helyt elébb vagyon egy kis csipkebokor,
Annak árnyékába nyugodjunk meg mi is.'
Oda leülének, oda leülének.
Szóval így fölmondja nagyobb hajdú legény:
'Öljük meg, öljük meg aj Biró szép Annát!'"

Vikár Béla gyűjtése

A mitikus a hős és hősnő első szerelmes együttlétét *mindig* a hős halála (elalvása, megcsonkítása, elvarázsolása, fogságba vetése) követi. A hős meghal, mert szerelmével egyesülve utód-önmagát nemzi vele, s ezzel küldetését befejezte. Meg is kell halnia ahhoz, hogy magzattá legyen (a gyümölcs elenyészik, hogy a mag kicsírázhassék). Az orális fogantatásról szóló mítoszok férfi hősét a végzetes nemzőaktus során egyszerűen felfalja a partnere (mint az egyiptomi Nut, vagy az *Üldözött szarvasünő*, *Emberevő leány* mesetípusok hősnője). Vagy megfosztja férfiasságától (mint a frűg Kübelé vagy a *Csonka és sánta pajtás* mesetípus nőalakja). E mitikus mozzanatokhoz a rovarok élete is mintául szolgált. Az ájtatos manó nősténye párzás közben felfalja a hímet, a méh heréjének a párzás végeztével kiszakad a nemi szerve; úgy pusztul el. Végső soron a mondottakra és nem a monogám házasság szokására vezethető vissza a szerelem és halál oly gyakori együtt emlegetése a költői szövegekben (l. „halá-

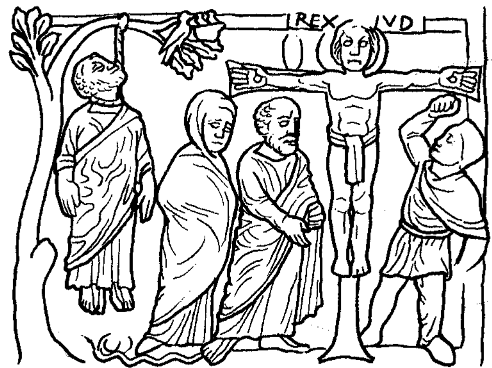
los szerelem", „boldogan éltek, míg meg nem haltak", „csak a halál választhat el tőled").

* * *

A halál kellékei túlnyomórészt fából készülnek, s a hírhedettebb halálnemekhez, melyeket a történelem során a halálraítélteknek el kellett szenvedniök, akár gonosztevők, akár rituális áldozatra szántak voltak, a faeszközök nélkülözhetetlenek. Az akasztófa, a kereszt, a karó, amibe „belehúzták", a kínzócölöp, a máglya az elmúlt évezredek során közönséges kivégzőeszközöknek számítottak (de fából ácsolták a vérpadot is, a lefejezésre ítélt a nyakát tőkére fektette, és fakereket használtak a kerékbetöréshez).

A régiek számára nem volt elég, hogy az elítélt meghalt, a kivégzés mikéntje is számított, mert a halálos ítélet végrehajtásával nemcsak büntettek, hanem isteneknek mutattak be engesztelő áldozatot a bűnért. (Az archaikus társadalmakban az ölést általában rítusok szabályozták.) Ennek megfelelően az említett kivégzőeszközöket eredetileg a halál kozmikus fájának földi másaként fogták fel. Az „akasztófavirág" fán függő holtteste annak kézzelfogható bizonyságául szolgált, hogy a hóhér az áldozatot testestül-lelkestül visszaadta teremtőjének: „teremtő fájának". Az akasztás olykor nem is egyéb, mint jelképes aktus. Szembetűnő példái ennek, amikor az elítélt távollétében képmását akasztják fel, vagy — ha időközben elhunyt —, holttestét teszik így elrettentő céllal közszemlére. (Vö. az egyes természeti népek körében szokásos „fára" temetkezéssel. Az új-guineai hegyilakó pápuák halottaikat magas póznákon nyugvó emelvényre fektetik, és megvárják, amíg az idő elbánik a bomló részekkel. Csak ezután kerül sor a temetkezési szertartásra, és kerülnek az elhunyt földi maradványai végső nyughelyükre.)

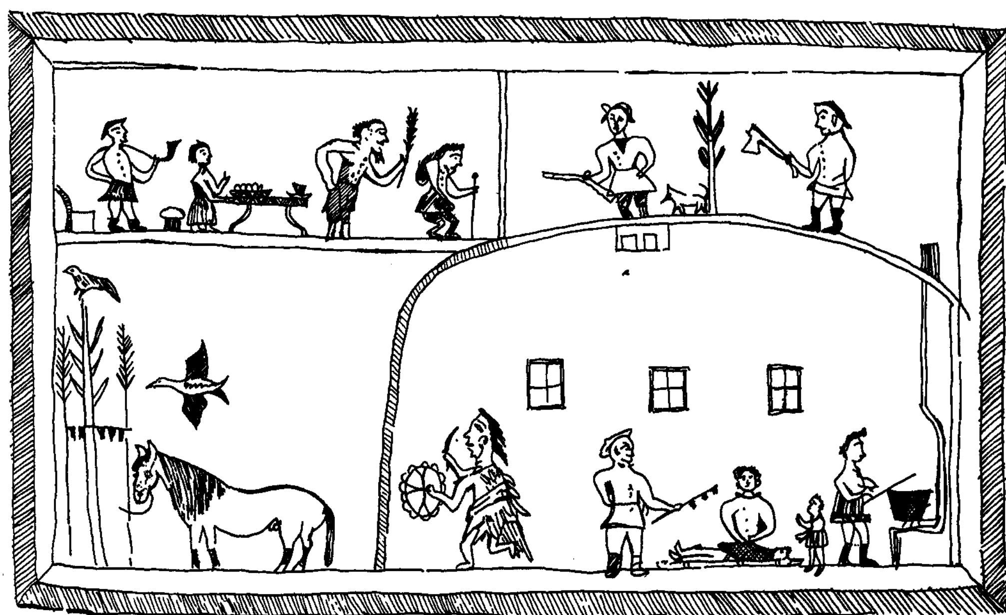
„Ha valakiben halálos ítéletre való bűn van" — írja a mózesi törvény — „és megölik, és felakasztatod azt fára: Ne maradjon éjjel az ő holtteste a fán, hanem temesd el azt még azon a napon; mert átkozott Isten előtt a ki fán függ..." (MTörv 21,22) A régiek gondolkodásában azonban átkozott és szent nem választható el — ami a természeti népek szemében tiltott dolog, vagyis tabu, az egyszerre volt szent és átkozott (lat. *sacer* „szent", „szentelt", „átkos," „átkozott") —, ezért mondja Szent Pál, hogy „Krisztus váltott meg minket a törvény átkától, átokká levén érettünk; mert meg van írva: Átkozott minden, a ki fán függ." (Gal 3,13) Az apostol, Krisztus áldozatáról beszélvén, persze szentségre gondol, amikor átkot mond. Akit valóban átkozottnak tekintettek Krisztus szenvedéstörténetének megörökítői, az Júdás volt. Júdás elárulta mesterét, majd lelkiismeretfurdalásában felakasztotta magát az árulásáért kapott 30 ezüstpénzen vett telken. Az ellentétpárokra épülő mitologikus gondokodásban Júdás akasztófán csüngő teteme ellensúlyozza a kereszten függő Krisztusét (58. kép).

58. kép

Krisztus áldozata önkéntes és szent, formailag mégsem különbözik azoknak a legyőzött kánaánita városkirályoknak a halálától, akiket Józsué a törvény betűjéhez igazodva Istennek bemutatott áldozatul megöletett, felakasztatott és barlangsírba rakatott ugyanazon a napon (Józs 8,29; 10,27; Jn 19,31 skk). „Isten Bárányának" áldozata formailag és szimbolikus jelentésében az ősi állatáldozatoktól sem kü-

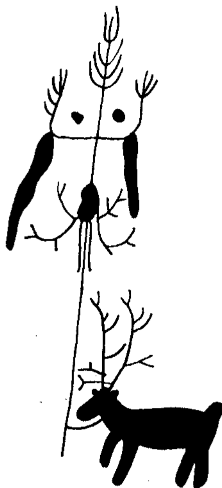
59/a. kép

lönbözik (tartalmában persze igen), hiszen a feláldozott állat — Dionüszosz esetében is — éppúgy a megható istent képviselte, mint az áldozatra szánt ember. Hogy emberek: gonosztevők, áldozatra szántak és vértanúk tízezrei fán haltak meg, nem kell bizonygatni; annál érdekesebb, hogy az áldozatra kiszemelt állatot is — a fentebb felsorolt halálnemek valamelyikével — sokszor fán ölték meg.

Szibéria sámánhitű népei az áldozatra kiválasztott kecskét, szarvasmarhát, lovat vagy rénszarvast áldozófához kötik (59/a., b. kép), a feláldozott állat lenyúzott irháját pedig az áldozóhely egy másik ágasfájára terítik (60. kép). A burjátok sámánavató szertartásának előestéjén — írja Eliade — a sámán és 9 „fia" (segédje) megfelelő számú erős, egyenes törzsű nyírfácskát vág ki abban az erdőben, ahová a falu a halottait temeti (a fákért cserébe az erdő szellemeit juhhússal és teraszun nevű erjesztett itallal vendégelik meg). Az ünnep reggelén az egyik fát a jurtában állítják fel, tövét a tűzhely hamujába ássák, a tetejét pedig kibújtatják a sátor füstnyílásán. Ez a nyírfa a „kapu őre" (más néven „kapus isten"), mert — úgymond — ő nyitja meg az ég kapuját a sámán előtt. A többi nyírfát a szertartás színhelyén, de távol a jurtától ültetik el, meghatározott sorrendben. Az első fa alá teszik a teraszunt és a többi

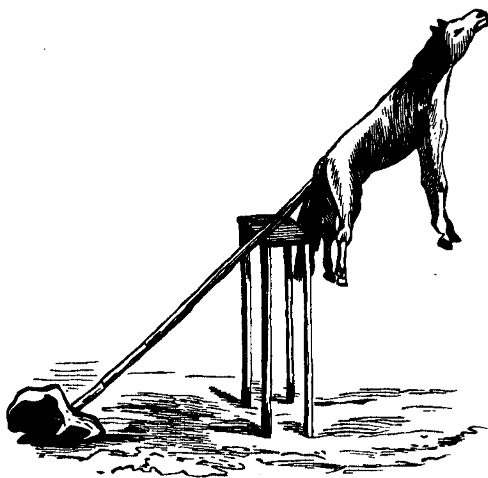
ajándékot, ágaira a novícius „képesítését" jelző színes szalagokat kötnek. A második fára egy csengő és a feláldozott ló bőre kerül majd, a harmadikra a jelöltnek kell fölmásznia. Ezt a 3 nyírfát — „oszlopoknak" nevezik őket — rendszerint gyökerestül ássák ki és ültetik el. Másik 9 nyírfát hármasával összekötnek lószőrkötéllel, és előírás szerint különböző színű szalagokat aggatnak rájuk. Ezekre kerül a föláldozandó további 9 állat bőre és többféle eledel. Újabb 9 karóhoz kötik az áldozati állatokat, végül nagy nyírfákat állítanak fel sorban, amelyekre majd az áldozati állatok szalmába burkolt csontjait függesztik fel. A „kapu őrét" színes szalagok kötik össze a többi fával; ezek a szivárványt jelképezik, az utat, amin a sámán a szellemek birodalmába, az égbe jut. Ezt az utat a sámán képletesen végig is járja. A szertartás során pl. a „sámánapa" felmászik a jurtabeli nyírfán, és kibújva a füstnyíláson, segítségül hívja az isteneket. A szimbolikus aktusban a jurta a ránk boruló ég jelképévé válik, a nyírfa lesz az ég tartóoszlopa, a füstnyílás pedig az átkelőhely, mely az istenek lakta mennybe vezet.

59/b. kép

Az áldozat egyik célja, hogy a megölt állat lelke a sámán elrévült lelkét az égbe röpítse (révülni tk. a. m. álomban, képzeletben repülni: e szavaknak alighanem közös az eredete). Az összefüggés nyilvánvaló: a sámán az égbe akar utazni, ezért testben az utat jelképező fán felmászik, lélekben pedig az éltében fához kötött, holtában fán függő állat fa mentén égbe repülő lelkét lovagolja meg. Az áldozati állat fához kötésének, fára „akasztásának" gyakorlatát más példák tágabb összefüggéseiben világítják meg.

A türk népek sátra előtt karó, oszlop állt, lovaikat ehhez kötötték. E lókötöző karók hiedelmük szerint a főisten égsátora előtt álló égi lókaró (világoszlop) földi másai. Úgy mondják, az isten kék és fehér paripáit (a sark körüli csillagokat) e karóhoz (a Sarkcsillaghoz) pányvázza ki. Egy jakut mondában a Göncölszekér 7 csillaga, a „7 tarka rénállat" az éggel és földdel együtt felnövekedett Vasoszlophoz (a Sarkcsillagra mutató világtengelyhez) van kikötve. A Nagy Göncöl Sarkcsillaghoz „kötött" keringését a hinduk 7 ökör hajtotta szárazmalomhoz hasonlították. Az egyiptomiak a formája miatt Marhacombnak nevezték a csillagképet, mely az „égi sark" cövekjéhez van kötve. Ez a Marhacomb „áldozati állaté" volt, Szeth bikaistené. Miután Szethet, Ozirisz gyilkosát a mítosz szerint Hórusz

60. kép

megölte, tetemét felaprította és szétszórta az égen. A *Kalevala* egyik elbeszélésében bezárul a kör: hőse, Otsó medve fán kezdi és végzi, majd kezdi újra életét. Otsót Väinämöinen öli meg, majd lenyúzza a bőrét és a világfára akasztja:

„aranyhalomnak hegyébe,
roppant rézhegy tetejébe.
Elhelyeztem tiszta fára,
százlevelű szálfenyőre,
azon a legsűrűbb ágra,
levelek közé kötöttem,
örömére embereknek,
arra járóknak javára.

. . . .
Tetejébe mégse tettem,
tetejébe tettem volna,
Szelek kiszabadítanák,
Elvinnék a nagy viharok;
de a tövébe se tettem,
ha tövébe tettem volna,
ott a disznók széjjel túrnák."

XLVI. ének 589—596, 599—605

A *Kalevalá*ból megtudjuk, hogy Otsó élete a fán is kezdődött. Az erdő istennője, Mielikki szöszt, gyapjút gyűjtött össze a vizekből, azt

„juharfa kosárba tette,
kis bölcsőbe rendezgette.
Pólyakötővel kötötte,
arany szíjjal akasztotta,
a legsűrűbb ágra tette."

XLVI. 385—389

A legsűrűbb ágat, amin a medvehérosz bölcsője ring, s amelyről lenyúzott bundája csüng majd, a szöveg elemzése alapján a Sarkcsillaggal azonosíthatjuk. A Sarkcsillag az egyetlen olyan pont az éjszakai égen, ami után az utasember eligazodhat. Erre utal, hogy az irha, „arra járóknak javára" — Vikár Béla fordításában „derék utasok díszére" — került az ágra. Az a medvebölcső, illetve medvebőr, mely a Sarkcsillagra akasztva ring — a valóságban forog — nem más, mint a Kis Medve csillagkép. Ipolyi Arnold is vele azonosította Otsót, annak alapján, hogy a Medve csillagzat finnül az *Otava* névre hallgat. Van azonban egy másik Medve csillagzat is, a Nagy Medve (7 legfényesebb csillaga a Göncöl-szekér), és annak is *Otava* a finn neve. A Kalevalából kiderül, hogy a Nagy Medvét is Otsó testesíti meg, mégpedig a felnőtt, rénszarvasra vadászó Otsó;

„ott nőtt fel a mézes markú,
holdnak hátán, napnak partján,
göncölszekérnek derekán . . ."

XLVI. 358-360

Őt és nem a Kis Medvét ejti el Väinämöinen, az Orion csillagkép megszemélyesítője.

Otsó élete és halála az örök körforgást jelképezi. A medvehérosz halála ui. nem végleges. Amikor utoléri a sorsa, anyja szedegeti össze földi maradványait — a szösz és gyapjú, amiről a szöveg szól, az ő bundájából való —, abból kelti újra életre. (L. Ozirisz, Lemminkeinen „összekapart" maradványait.) Otsó újjászületik tehát a világfán mint Kis Medve, majd felnő, azaz Nagy Medvévé válik, úgy hajkurássza a csillagszarvasokat — ezek szintén azonosíthatók az égen —, ekkor Väinämöinen-Orion ismét elejti, s kezdődik minden elölről. Figyelemreméltó, hogy a finn csillagmondában szereplő ellenfelek ugyanazok, mint az előtte

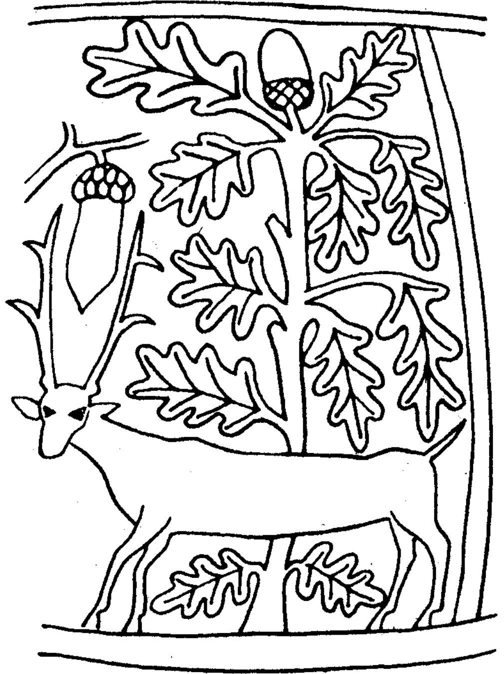

említett egyiptomi mítoszban: a Göncölszekér Egyiptomban Szeth, az Orion Ozirisz csillagképmása volt.

Az örök körforgás hasonló, bár kevésbé szembetűnő jelképes megfogalmazásával találkozunk a magyar népmesékben is. A hosszú, de annál beszédesebb *Borsszemvitéz és Szép Júlia, aki erdőt ződit és füvet virágoztat* c. mesében a hős megtudja, hogy a tengersziget mellé kell mennie táltosért. „Van ott egy csipkebokor, azon egy kantár felakasztva, azon van egy szürke ló, az a csikót a ballábából rúgja ki." Az anyakanca a fához kötés által azonosul a fával, a fa állatszelleme lesz, mint a *Juhfijankó* c. mesében az anyajuh a faodúé, amiben a fiát a világra hozza. A táltoscsikó, Juhfijankó és társaik végső soron a fától születnek, s anyjuk — az előző nemzedék — sorsából ítélve itt is végzik be életüket. A fához kötés, fává válás ezt jelzi, s az is, hogy a hasonló mesékben az anyaállat a szülés után hamarosan meghal. Még néhány példa erre nézve: fentebb láttuk, hogy az óind mitológiában a világfa, áldozati oszlop, lóáldozat nevei a közös „ló" *(asva)* szóra vezethetők vissza, s hogy a skandinávok mitikus világkőrisfájának a neve, Yggdrászil azt jelenti: „Ygg (Ódin) lova". Van egy jellegzetes, széles körben elterjedt ábrázolástípus, mely ugyanezt a megfelelést mutatja: példáin fa látható, melyet a tövén négylábú állat keresztez (61. kép). A korai művészetben az egymást átfedő formák, testek nemcsak összetartoznak, hanem azonosak is egymással (l. az oszlopos Mária-ábrázolásokról írtakat). Térplasztikák egyértelműen mutatják ezt (62. kép). Az az ősi szokás, hogy a megölt állat (vagy ember) maradványait, elsősorban a koponyáját az áldozati oszlopra vagy a szent fára akasztják, mindenhonnét ismert (l. a fentebb leírt burját ceremóniát. 63. kép).

Az állatkoponyát tartó cölöp az állat testét helyettesítette, a kettő együtt pedig az állatot szimbolizálta, csakúgy, mint a rúdra erősített Dionüszosz-álarc magát az istent.

Frazer az állatáldozatnak egy különös, de annál inkább ideillő formájáról tudósít. Mint írja, nemcsak embert, hanem állatot

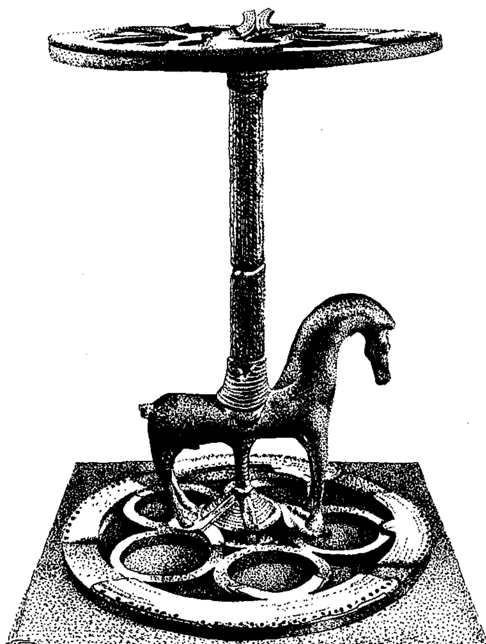

61. kép

is akasztottak áldozatul a szent ligetek fáira. Uppsalában az Ódinnak szentelt állatot rendszerint felakasztották, s egyidejűleg szíven szúrták egy lándzsával. „Az Iliumból való érmék tanúsága szerint az ázsiai görögök is így áldoztak állatot. Ezek fára akasztott ökröt vagy tehenet ábrázolnak, amint éppen ledöfi a hátán vagy az ágak közt ülő férfi" (FRAZER, 1964, 379). A bibliai Dávid király lázadó fiának, Absolonnak külö-

nös halála — baleset és gyilkosság kombinációja — valójában ilyen „kétszeres halállal" járó kivégzés lehetett. „És találkozék Absolon Dávid szolgáira; Absolon pedig egy öszvéren ül vala. És beméne az öszvér a nagy cserfák sűrű ágai alá, hol fennakadt fejénél fogva egy cser-

62. kép

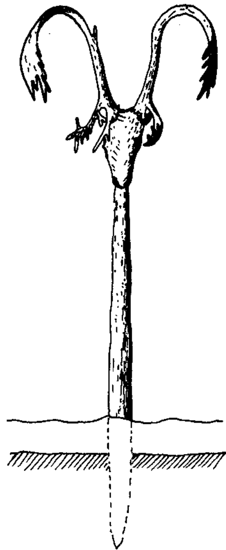
fán, függvén az ég és föld között, az öszvér pedig kiszaladt alóla". (A cserfa a zsidók szent fája volt; lóhátra ültetni az akasztásra ítéltet, hogy miután a hurkot a nyakába vetették, a lovat kihajtsák alóla, a kivégzés ismert módja volt.) „Joáb (. . .) vőn három nyilat kezébe és Absolonnak szívébe lövé, minthogy még élt a cserfán. Körülfogák akkor a Joáb fegyverhordozó szolgái tízen, és általverék Absolont, és megölék őt." (2 Sám 18,9—15. A tízes szám említése azzal függhet össze, hogy a zsidó törvény szerint bizonyos rítusok végrehajtásához legalább 10 felnőtt férfi jelenléte szükséges. Absolon kivégzése csak így minősülhetett törvényesnek. Feltevésem mellett szól, hogy Dávid a gyilkosokat nem büntette meg.) Amiért e különös kivégzési mód példáit idéztem: Jézus Krisztust keresztre feszítik — a keresztre kötözött vagy szögezett elítéltre fulladásos halál vár, éppúgy, mint az akasztottra —, és kegyelemdöféseképpen „egy a vitézek közül dárdával döfi meg az ő oldalát", hogy — mint az evangélista írja — beteljesedjék az írás: „Néznek majd arra, akit általszegeztek." (Jn 19,34; 37). Jézus mitologikus ellentétpárját, Júdást sem csupán hurok fojtotta meg; haláltusájában elszakadt a kötél, „és alázuhanván, elhasadt középen, és minden belső része kiomlott". (ApCsel 1,18).

* * *

Mint arról már sok szó esett, az áldozat egyik típusa az isten évenkénti halálát dramatizálta, az istent megjelenítő ember vagy állat „élethű" főszereplésével. Frazer szerint ilyen rítus emléke kísért Marszüasz történetében. Marszüasz szatír volt, pásztoristen, egyike a frűg Kübelé kecskeember kísérőinek (Kerényi Károly szerint kecskebőrbe bújt alakoskodóknak), aki annyira eltelt saját furulyajátékától, hogy ki mert állni Apollónnal egy zenei vetélkedőre. A versenyt — Apollón csalárdsága folytán — elvesztette, s mivel abban állapodtak meg, hogy a győztes tetszése szerinti büntetéssel sújthatja a vesztest, Marszüasz szörnyű véget ért (vö. gör. *martür* „vértanú"). Apollón elevenen megnyúzta, és bőrét egy fenyőfára (egyesek szerint platánra) szögezte annak a forrásnak a partján, melyet utóbb Marszüaszról neveztek el. (Libanon hegyei közt, ott, ahol Adónisz kultusza keletkezett, ered egy folyócska, mely az ő nevét viselte.

Tavasszal, amikor a megolvadt hólé magával sodorja a hegyek rőt agyagját, s az egykori Adonis vörös áradatként rohan az isten „vérével": bíborszínű szellőrózsával és kökörcsinnel telehintett két partja közt a tenger felé, az emberek feljajdultak: Adóniszt megölték!) Frazer Marszüaszban Attisz mását látja. Mindketten Kübelé követői voltak, pásztorok, az istennő rítusaira jellemző zene művelői, s mindketten fenyőfán végezték. „A régi időkben a papot, aki Attisz nevét viselte, és Kübelé tavaszi ünnepén eljátszotta a szerepét, annak rendje és módja szerint felakaszthatták, vagy más módon ölhették meg a szent fán. És ez a barbár szokás csak később szelídült olyanná, amilyennek mi ismerjük a klasszikus időkből, amikor a pap csupán sebet ejtett magán a fa alatt, és képmást kötözött maga helyett a fa törzséhez." (FRAZER, 1964, 378) Graves szerint Marszüasz halála vagy a szent király rituális megnyúzását jelképezi, vagy egy égerfaág kérgének lehántását, hogy pásztorsípot készítsenek belőle, ami úgy készülhetett, ahogy mi csináltuk a fűzfasípot gyerekkoromban. Marszüasz eszerint „égerfalegény" lenne. Kerényi úgy véli, nem kell Marszüasz megnyúzását szó szerint vennünk; ő csak álruhásdit lát a történetben.

63. kép

Frazer más példát is hoz fel az „akasztott istenre": „Görögországban magát a nagy istennőt, Artemiszt akasztották föl évenként 'in effigie' Árkádia hegyei közt, Kondülea szent ligetében, ennek megfelelően ott az 'Akasztott' néven ismerték. Hasonló szertartás nyomára bukkanhatunk abban az Epheszoszhoz, leghíresebb szentélyéhez kötődő mondában is, mely egy nőről szól, aki felakasztotta magát, és akit az istennő együttérzésében saját isteni ruháiba öltöztetett. A phtiai Melitében egy hasonló történet keringett egy Aszpálisz nevű leányról, aki felakasztotta magát, de aki valójában Artemisz egyik megjelenési formája volt." (Aszpálisz beszélőnév, s szintén „Akasztottat" jelent.) „Rhodoszon a szép Helénét a 'Fa Helenéje' néven tisztelték, mert mint a sziget királynője, fúriáknak öltözött szolgálóival felakasztatta magát egy ágra." (FRAZER, 1964, 379)

A skandináv Ódint, akinek áldozatai akasztófán végezték, az „Akasztófák Urának", az „Akasztottak Istenének" hívták, és ábrázolták úgy is, amint akasztófa alatt ül. Mi több, ő is felakasztotta magát, mint azt megtudjuk a *Havamal* hátborzongató soraiból, melyekben az isten elbeszéli, miként tanulmányozta a világfa törzsébe vésett varázsrúnókat:

64. kép

„Függtem, tudom,
a szélfútta faágon,
kilenc éjen át,
dárdával átverve,

Ódinnak áldozva,
áldozva magam magamnak,
odafenn a fán,
gyökere hol támad,
titok mindeneknek."

A Fenséges beszéde 138.

A világkőris, amin Ódin függött, az ő lova volt. Ezért nevezik a skandinávok az akasztófát ma is az „akasztott ember lovának" (16., 64. kép). Ódinhoz mint az oldás és kötés urához illő jelkép a kötélhurok; Varunát, aki ősi iráni előképe volt, kötélhurokkal is ábrázolták. Egy vélemény szerint az a szokás, hogy az árulókat akasztófára, egyidejüleg kibelezésre ítélték, az Ódinnak bemutatott emberáldozatra megy vissza. A szokás eredetét illetően azonban az áruló Absolonra is emlékezzünk, akit így végeztek ki, vagy az áruló Júdásra, aki önmagát ilyen halálra ítélte, s azt végre is hajtotta.

Ódin sorsát kell elviselnie, ha nem is önszántából, a *Kalevala* hősének, Kullervónak. Gonosz nagybátyja válogatott halálnemeket eszel ki neki, hogy megszabaduljon tőle, hiába. Végül tölgyfára akasztja, de

„Kullervo nem halt meg ott sem,
akasztófán nem veszett el!
Fiú a fát írogatja,
Kis késecske a kezében.
Az egész fa telve képpel,
telve írással a tölgyfa;
rajta hősök, rajta kardok,
dárda van a fa oldalán."

XXXI. 185—192

Kullervo fába vésett jelei olyan jósrúnók lehettek, amilyeneket Ódin tanulmányozott függtében (kozmikus fáról lévén szó, a „képek" alighanem csillagképek).

Az Yggdrászil és a *Kalevala* világtölgye éppúgy a tudás fája, mint a bibliai fa, mely az önfeláldozásért cserébe tudást ad. (Ádám és Éva a megszerzett tudásért szintén lemond a halhatatlanságról.) A *Kalevala* tudós tölgyének minden szava aranyat ér:

„Mikor annak szól a szája,
mikor szólal öt szavával,
árad az arany a száján,
még az ezüst is megindul."

XLIV. 185—192

Tudás fája a mesebeli fa, amit épp ezért a mese a „világ jósfájának" (*Vízi Péter és Vízi Pál* c. mese), „muzsikafának" (*Jankalovics*) a „világ zengő fájának" nevez (*A sündisznó*), olyan „aranyszájú" fának tehát, mely beszélni, sőt énekelni is tud. „Nótafának" hívják azt az embert, aki sok dalt ismer.

Kullervóhoz hasonlóan élik túl nagybácsikájuk fondorlatait a mesebeli *Erős Jankók*. Egyikük, *Árvánszületett* egy éjen át lóg a körtefán, de túléli a „próbatételt", sőt, cserébe ő is „felülteti" a fára a bácsikáját, aki viszont belehal a kísérletbe. A mesehős általában sokszor kerül akasztófa alá, de ritkán kötik fel. A *Kígyóbőrű Kámán Sára: világszép asszonya* c. mesében viszont a felakasztott főhős a szó szoros értelmében a fa gyümölcsévé válik. A tündérkertbe megérkező királyfit a hosszú nevű tündér gonosz szobalánya az aranyalmafa tövén elaltatja az ölében, majd lepedőben (a gyümölcs héja?) felakasztja a fára. Elaltatás és fára kötözés a mesei szerkezeten belül a hős megölésének megfelelő mozzanat. A lepedőbe kötözés is utal a halálra (meg persze a szerelmeskedésre):

„Tett volna egy lepedőbe,
Vitt volna a temetőbe."

Vikár Béla gyűjtése

S talán az újjászületésre is (lepedő = magzatburok?).

Mítoszokban és mesékben nemcsak a hősnek és segítőjének (táltosparipájának) életciklusa zárul és kezdődik újra fán, fa tövén, a Földanya ölén. A hősök a győzelmet szerző csodafegyverüket (műszóval: a „varázseszközt") is rendre anyjuktól, a földből vagy fáról nyerik, és dolga végeztével (a ciklus lezárultával) a varázseszköz is azokhoz (az „adományozóhoz") kerül vissza. *A csuda-erős királyfi* c. mese hőse egy erdőben, forrás felett nőtt fán meglát egy aranyos szablyát. Annak kötőjére az van írva, hogy aki felköti, nagyon erős lesz. Leveszi a szablyát, felköti, s a „legvastagabb tőgyfákka' csak úgy játszott". Más mesében a királyfi a füzesben heggyel fölfelé nőtt kardot talál. Leszakítja a fáról, a kard magától vagdalkozik *(Világszép Sárkány Rózsa)*. *A titkolódzó kisfiú és az ő kis kardja* c. mese gyermekhőse, kinek „arcán rózsa nyílt" (mint a népdalban: „Juhászlegény rózsafa, hm, / Rózsa a két orczája, hm;"), oldalán kardhüvellyel születik. Ugyanakkor a kertben a földből kibújik egy kardhegy, s akár ha csíra volna, a fiúval s annak oldalán a kardhüvellyel együtt nő.

A ciklus — a hős élete — végét jelenti, amikor varázseszközét elveszti, s az visszakerül ahhoz, akitől kapta. Vissza kell kerülnie, mert ez az örök megújulás feltétele. A varázseszköz a jelentésnek ezen a szintjén a phalloszt, az adományozó a vulvát testesíti meg. Az utóbbi, aki a hős szülőanyja is, a varázseszköztől esik ismét teherbe, halott fiát is csak így szülheti újra. A varázseszköz (phallosz), az adományozó (vulva) és a fa szoros jelképi összetartozására vet fényt a *Rózsa vitéz* c. mese egyik epizódja (a már taglalt erdei jelenet). Rózsát a rengeteg erdő mélyén fáról leereszkedő boszorkány támadja meg. Rózsa a banya felé sújt kardjával, de amikor megérinti, a kard hasábfává válik. A tehetetlen hőst kutyái mentik meg. A banyába akaszkodnak, annak vére a fahasábra fröcscsen, s az ismét karddá lesz. Rózsa így végül felülkerekedik. A párviadal a nászéjszakai szerelmi csatározásnak a jelképes leírása: a kard fává, majd fából karddá válása a hímtag keménységének változását jelzi (acélpenge válik puhafává, s acélosodik meg ismét), a banya kifröccsenő vére a sikeres defloreálás bizonyítéka.

A szerelem és halál e jelképrendszeren belüli összetartozásának legszebb példája a széles körben ismert boldog (?) véget ábrázoló jelenet, amit talán a „harcos pihenőjének", keresztény változatai nyomán „profán pietának" nevezhetnénk; magyar, ill. ázsiai példái „fejbenézés" néven ismertek. (Mesében l. mindenekelőtt a *Sárkányölő* típus keretében, balladás változatát az *Elcsalt menyecske* típusnév alatt.) Legjelesebb ábrázolása a *Szent László-legenda* falképciklusának zárójelenete (16. fotó) és a már elemzett szibériai övveret (10. kép). Egy fa tövén ülő, felsőbbrendű nőalak látható rajtuk, ölében alvó, sebesült vagy halott vitéz feje, akinek a nő a „fejében keres" („fejben keresés", „fejbenézés" tetvészést jelent, amit hajdan a közfelfogás szerelmes kedveskedésnek tekintett). A halál nyugalmát árasztó jelenet értelmét az a hétköznapinak tűnő tény világítja meg, hogy minden élő és élettelen szereplője „kötődik" a fához. Fán lógnak a vitéz fegyverei, a lova — ellenfeléé (kísérőjéé) is — a fához kötve pihen. A szibériai övvereten a nőt is „köl-

dökzsinór" kapcsolja a fához, a balladában a fáról 6 akasztott nő lóg, és a vitéz az elcsalt menyecskét akarja fölakasztani hetediknek. A kompozícióból adódóan úgy látszik, mintha a fa a halott harcosból nőtt volna ki (vö. a 47., 50., 62. képekkel). Közvetve az ellenfél (kísérő) is kötődik a fához, a lovak kantárján keresztül, aminek szabad végét fogja. Az ábrázolás sejtetni engedi, hogy előbb-utóbb ő is közvetlen kapcsolatba kerül a fával: helyet cserél ellenfelével (urával). Ezt tanúsítják a mesei párhuzamok, a *Szent László-legenda,* s erre vall, hogy hős és ellenfele (úr és kísérője) úgy hasonlítanak egymásra, mint két tojás; az ülő alakot tekinthetjük a fekvő alak imént még eleven, vagy nemsokára ismét életre kelt „fázisának" .

A „szögre akasztás" kozmikus léptékű változata a lapp csillagmitológia csodaszarvas mondájának záróaktusa, ami egyben a világ(korszak) végét is jelenti. A mítosz szerint Tiermesz viharisten (az Ökörhajcsár csillagkép) nyilakat lődözve űzi a Mjandas szarvast (íja a Nagy Medve, a menekülő állat agancsa a Cassiopeia, teste a Perseus és a Szekeres csillagképekből áll). Amikor a vadászó Tiermesz megpihen, íját a Sarkcsillagra akasztja (a pihenő íj a Kis Medve). A lappok úgy tartják, hogy akkor lesz vége a világnak, ha Tiermesz elejti a szarvast, és íját végleg a szögre akasztja. A lappok két Íj csillagzata úgy viszonylik egymáshoz, mint a *Kalevala*beli Otsó ifjúkori önmagához. Míg a megfeszített íj a kifejlett mackónak felel meg: Tiermesz kezében szarvasra vadászik, a másik, a halott medve bőrének, ill. a bocs bölcsőjének megfelelő Íj a világfába vert szögön lóg.

FÁK KÖZÖTT KIVÁLASZTOTT

Minden életfa közül, mely egyszersmind a halál fája is, kétségtelenül Krisztus keresztfája a leghatalmasabb jelkép. Az éves körforgásban a téli tetszhalálból való tavaszi ébredés a nagy fordulópont; a húsvéti kereszt a rajta függő holttesttel és anélkül („Krisztus föltámadott!") ennek a fordulatnak a szent jelzőfája. A kereszt jele ornamentális és szimbolikus értelemben a legősibb jelképek egyike, olyan régi, mint a kör, a spirál, a pont és a többi egyszerű geometriai jel. Mint a neve is mutatja, elemi szinten kereszteződést, mindenekelőtt a kereszttel jelölt középpontot jelezte. Így válhatott a kereszt(fa) útkereszteződések jelzőoszlopává. (A mesék fái is vagy „középen" vagy „hármasúton" nőnek, és az égi világfa is a világ közepén, vagy égi utak kereszteződésében áll.) E gondolat jegyében terjed el a középkorban a feszületek állításának szokása útkereszteződések mentén. Az útszéli kereszt és az élőfa közti hiedelemi kapcsolatot jelző érdekes, főleg a szerbeknél elterjedt szokás, hogy erdei ösvényeken élőfába vágnak keresztet. A turistautak keresztjele ezek kései utóda. Az útszéli keresztek körül idővel a keresztállítás eredetét magyarázó mondák sarjadtak, azt a látszatot keltve, mintha kereszteket kizárólag valamely helyi esemény (útonállás, gyilkosság, szerencsétlenség, seregjárás és hasonlók) emlékezetére emelték volna. Tény viszont, hogy az útszéli kereszttől várták, hogy az utasokra leselkedő gonoszt — a gonosz lelket is — elriassza; ezért díszítették virággal, gyújtottak mécsest előtte. A mondaképződés alapja ez a félelem volt, s nem alaptalanul. Régente az útonállás mindennapos esemény volt, és mivel az utak szemmel tartására a kereszteződés a legalkalmasabb, itt érte leggyakrabban rablótámadás a vándort.

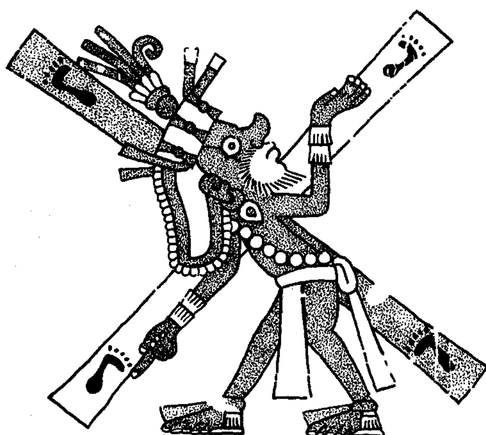
Bálint Sándor jegyzett fel egy ideillő betyármondát. Rákóczi szabadságharca után történt Nagyszombat mellett, ahol egy zsiványbanda garázdálkodott, hogy egy kereskedő megölésének helyszínén rokonai egy tölgyre (!) feszületet függesztettek emlékül. Ettől kezdve a zsiványok egyikének nem akaródzott itt Krisztus szeme láttára gyilkolni és fosztogatni. A haramiavezér ráparancsolt, hogy fejszéjével csapja le a szobor fejét. Amikor a legény ezt megtagadta, maga a vezér emelt fegyvert a keresztre. Ám ekkor a tölgyfa megnyílt és törzsébe zárta azt, ágait pedig a földre terítette, hogy a rablóvezér ne tudjon közelébe férkőzni. Egyidejűleg vihar támadt, a rablóbandát fölkapta és szétszórta a szélrózsa minden irányába.

A félelemnek volt hiedelmi alapja is. A régiek hite szerint az utakon, különösen pedig az útkereszteződésekben éjjelente hemzsegnek a kísértetek. Ezért járt a „fekete" mágus keresztútra szellemet idézni. Ez a hiedelem megint csak égből földre szállt babona: abból az egykor általános képzetből ered, mely szerint az elhunytak és a megszületendők lelkei a Földről az

égbe, és égből a Földre égi utakon és útkereszteződéseken át közlekednek. A keresztutak jelzőfája tehát nem vezethető le Krisztus keresztjéből. Mi sem jobb példa erre, mint az, hogy a mexikói aztékok Jakatekuhtli istent, az utasok és vándorkereskedők patrónusát — már Amerika felfedezése előtt is — kereszttel, a keresztút jelével ábrázolták, aminek jelentéséről a keresztszárakon látható lábnyomok árulkodnak (65. kép).

Az egyenlő szárú kereszt tér-idő jelként is szolgált az égtájak, ill. nap- és évszakok jelölésére. (A Nap látszólagos pályáját követve térben az égtájak, időben a nap- és

65. kép

évszakok térnek vissza kört alkotva önmagukba). Időjelként az örök körforgást, térjelként az állandóságot jelképezte a kereszt: az ókori Egyiptomban a „település" hieroglifája körbe írt kereszt volt (a települések közepe rendszerint a rajtuk áthaladó, tájolt főútvonalak kereszteződésébe esik), az asztrológia ezt a Föld jeléül választotta. Ilyen tér-idő keresztábrát ismerünk már a Kolumbusz előtti Amerikából is (44. kép). Ez sem csupán geometrikus jel, hiszen a kereszt szárait élőfák alkotják. A térben és időben távoli archaikus műveltségek rokon gondolkodásának másik gyönyörű példánya a mexikói Palenque Kr. u. 683-ban elhunyt uralkodójának, Pakalnak a sírját fedő faragott kőlap, mely a szent Ceiba-fát (a maják világfáját) ábrázolja keresztté stilizált formában (66. kép). A Ceiba-fa gyökerei a pokolba nyúlnak, törzse az élők világát keresztezi, koronája a mennyekbe ér, a Nap és a Hold lebeg az ágai közt, és ugyanúgy Pakal testéből látszik kinőni, mint a tudás fája és a Golgota keresztje Ádáméból, vagy a szibériai övveret aranyfája a pihenő harcosból: ráadásul a maja „kereszt" a kora középkori ír kőke-

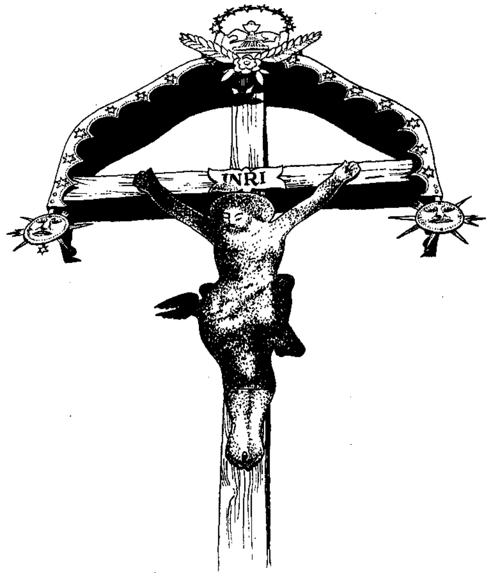
66. kép

resztekre és a mi útszéli keresztjeinkre is emlékeztet (67. kép).

Az égtájkereszt a szélirányokat is jelzi. A szelet a közép-amerikai indiánok az isteni lehelettel, a lélekkel, az élettel azonosították, ahogy a bibliai teremtéstörténet is teszi: „és lehellett vala az ő orrába életnek lehelletét. Így lőn az ember élő lélekké". (Ter 2,7) Antik elbeszélések szerint a görögök a szélnek termékenyítő erőt tulajdonítottak: Zephyrus, az esőt hozó langyos nyugati szél Flora istenasszony férje volt a római mitológiában. Egyiptomban az „élet" szó jele a kereszt alakú *ankh* hieroglifa volt, mely az öröklét jeleként istenek kezében látható, amint átnyújtják a fáraónak, az „élet lehelleteként" az orra elé tartják, vagy az „élet vizeként" a fejére záporoztatják. Életjel volt a kereszt a zsidó ószövetségi hagyományban. Az óhéber (főníciai) írás *tav* betűje körbe írt kereszt volt, olyan jel, mely Isten oltalmát biztosítja a halál ellen (Ter 4,15; Kiv 12,13; Ez 9,4; Jel 7,3).

A kereszt azonban már eme jel-formájában sem csak élet-, hanem haláljelkép is. A rács és a háló kereszt alakú elemek megsokszorozásával jön létre, s mind a rács, mind a háló — mint ember, állat foglyul ejtésére, fogságban tartására szolgáló eszközök — már a történelem előtti időkben a rabság, átvitt értelemben a halál szimbólumaivá lettek. És mint ahogy nem minden szél jelent életet — Egyiptomban a szárazságot hozó sivatagi szél Szeth pusztító lehellete volt, a mezopotámiai vízözönmondában dühöngő déli szél korbácsolja fel a vizeket, a Biblia Istene sem csak jó szelet küldött népének (Zsolt 48,8), Boreas, az északi szél a téli fagyot hozta az itáliai földekre —, úgy a szélkereszt is lehet a halál jele, sőt eszköze. A héb. *tav* életjel görög megfelelője a *Tau*, a mi *T* betűnk, és gyakran T alakra ácsolták a kivégzőkeresztet. A mexikói tlaszkala indiánok minden évben embert áldoztak Tlalok esőistennek az esőért és termékenységért cserébe, s a szerencsétlent egy fából ácsolt „szélkeresztre" feszítették, amelyet „élet fájának" neveztek. Ez a név egy kivégzőeszközre alkalmazva kegyetlen tréfának tűnhet a mi szemünkben, de nem az. Az áldozat halálának élet-értelme volt a tlaszkalák szemében. Primitív felfogás szerint élet csak élet árán születhet, ezért kell élő áldozatot felajánlani istennek. Ennek a gondolatnak a jegyében a zsidók egészen a babiloni fogság idejéig (Kr. e. 587) áldoztak embert — az ószövetségi iratok tanúskodnak e mellett

67. kép

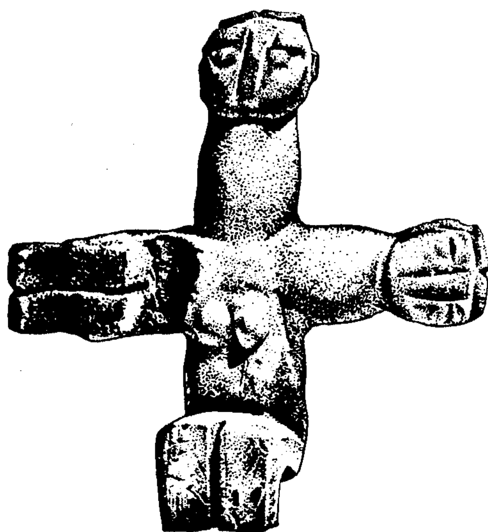
—, s ez a szemlélet még Krisztus kereszthalálának céljában is megmutatkozik. Az élet és halál keresztjének legkorábbi ismert ábrázolása a Kr. e. 3. évezred elejéről való. A Ciprus szigetén sorozatban gyártott szobrocska egy — ülő tartása és nyitott szeme után ítélve — élő nőalak ölén keresztbe

fekvő lehunyt szemű, tehát alighanem halott férfit ábrázol (68. kép). Ez a szobor a „pietá" típusú kompozíciók legkorábbi ismert példája. A legrégibb ábrázolás, amit találtam, és amelyen a keresztjel fává, méghozzá „istenfává" válik, egy majd ezer évvel fiatalabb sumer pecsétkőről való. Feltevés szerint Ninurta istent, a „Disznó Urát" ábrázolja, aki a növényzetnek és az aratásnak védnöke volt: Tammúzt ő ölte meg vadkan képében (69. kép).

* * *

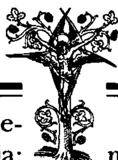
Jézus Krisztus kereszten halt meg, ezért az mint kivégzőeszköz kezdetben a halál jelképe volt. Mégpedig a szégyenletes halálé, amire bűnös rabszolgákat ítéltek. Ez

68. kép

az oka annak, hogy a kereszt*fa* tisztelete és a megfeszített Megváltó ábrázolása a keresztény művészetben viszonylag későn jelenik meg (420 körül). A durván lenagyolt, gerendákból összetákolt kivégzőeszközön szenvedő Ember valósághű ábrázolása még később, csak a középkor végétől válik általánossá. (17. fotó). Addigra a kereszthez fűződő összes bántó képzettársítás már feledésbe merült, hiszen a kereszténység hatalomra jutásától kezdve többé senkit sem végeztek ki kereszten.

Az ókeresztények tiszteletének a tárgya a kereszt*jel* volt, annak is — mint mondják — az üldöztetések miatt „rejtett" formája *(crux dissimulata),* amilyen a már említett *tav* betű, amit Jézus korában + vagy x alakban írtak. Ez utóbbit azonosították a görög X *(khí)* betűvel, a Krisztus név kezdőbetűjével. Ilyen rejtett forma a horgony-, szigony-, árboc- és csillagkereszt, ez utóbbiból alakult ki a *Khí-Ró* Krisztus monogram. Tévedés lenne azonban a „rejtjelezés" okát a szégyenkezésben és az üldöztetéstől való félelemben keresni, hisz' első látásra felismerhető bennük a kereszt. Valójában szimbolikus jelek ezek, mindegyikük más-más, Krisztusra vonatkozó „üzenetet" tartalmaz. A *tav,* a szentírási „igazak pecsétje" a qumrani messianisztikus közösséghez való tartozás jegye volt már Krisztus előtt. A kimondott betűnév: *tav* „jelet", „jegyet" jelent. A betű alakja és jelentése szimbolikus kapcsolatot teremtett a kereszt, a pecsét, a név (Krisztus görög neve), a vég és az „Ige" fogalma között. Ezeket az összefüggéseket már az evangélisták is felismerték, és tudatosan alkalmazták. Krisztus Máté evangélista szavával így szól a végítéletről: „És akkor feltetszik az ember Fiának jele az égen..." (Mt 24,30). A *tav* a héber ábécé utolsó betűje („igéje"), mint a görögnek az *ómega,* Krisztus pedig azt mondja: „én vagyok az Alfa és Ómega, a kezdet és a vég, az első és utolsó". (Jel 22,13.) Ővele is bezárul az idő köre... Ez az égi jel, drágamívű latin kereszt *(crux gemmata)* formájában mint az ég közepe jelenik meg Ravenna V—VI. sz.-i templomainak és sírboltjainak csillagos boltoza-

tán. A horgony-, szigony- és árbockeresztnek is van csillagászati mondandója: e „vizes" jelképek a Halak korszakának eljövetelét jelezték. Jézus színrelépésének idejére esett a nagy csillagászati korszakváltás, amikor a tavaszpont — újévkezdet a Közel-Keleten — a Kos csillagképből átcsúszott a Halakba (a 2160 évenként bekövetkező korszakváltás a régiek szemében a régi világ végét és egy új világ kezdetét jelentette). A csillag (kereszt), Jézus ősének, Dávidnak a jelvénye a Messiás jele volt az ószövetségi jóslat szerint (Szám 24,12). Az ókorban a csillagokat az istenek égi testének tartották, új csillag feltűnése — így a betlehemi csillag is — új isten érkezését jelentette a világra. A *Khí* és *Khí-Ró* monogram a görög Khrisztosz név rövidítése, végső formájában pedig, körbe írt átlós égtájkeresztként a Világ Urának a szimbóluma. Általánosságban tehát elmondható, hogy a keresztjel — a középkorban a keresztfa is — az Isten feltámadásának, az élet halál feletti győzelmének volt a jele, és nem az Ember szenvedéseinek és halálának. „A liturgia — írja Bálint Sándor — ezért így módosítja a 95. zsoltárt: *hirdessétek a nemzeteknek, hogy az Úr a fáról uralkodik*". (BÁLINT, 1977, I. 339.) Ugyanezért nem a szenvedő, vagy a meztelenné alázott halott Ember függ a korai feszületeken, hanem a diadalmas élő Isten lebeg rajtuk kitárt karokkal, ránk szegezve tekintetét. Testét királyi díszruha fedi, fejét pedig, ahogy ez a Világ Urának kijár, a pogány napistentől örökölt glória mellett előbb babérkoszorú, utóbb drágaköves aranykorona ékíti. A töviskoszorú csak a XIII. sz.-tól keríti a Megfeszített homlokát, amikor — főként Assisi Szent Ferenc újító szándékának köszönhetően — a művészetekben megjelenik az evangéliumok szenvedő Jézusa.

A keresztjelkép középkori megítélését mutatja, hogy a ferences Szent Bonaventura (+1274) hasonló című munkája nyomán „Élet Fájának" (lat. *Lignum Vitae, Arbor Vitae*) nevezték. A *Crux fidelis inter omnes arbor una nobilis* kezdetű latin ének magyar népi átköltésben róla így áradozik:

„Óh mely boldog és áldott fa

A Jézus keresztfája,
Jertek ide, óh bűnösök,
Boruljunk le alája.
Nem láttam ily szép gyümölcsfát,
Mint a Jézus keresztfáját,
Maga Jézus gyümölcse,
Örök élet szerzője..."

Arbor „élőfát" jelent, a *lignum* azonban a kivágott, száraz hasábfát, gerendát jelöli. A *Lignum Vitae* így kétszeresen is kifejező név. Krisztus keresztje maga a csoda, a kiszáradt fa új életre kel, és gyümölcsöt hoz, amit a hívők oltáriszentség formájában el is fogyasztanak. Ebben az összefüggésben az élet fája nemcsak általában, hanem mint a Megváltó keresztje is eggyé lesz a Szűzanyával. Az újból kizöldülő kereszt — első ábrázolása az V. sz. elejéről való — ószövetségi és legendai mintája a kivirágzott bot: Áron és Szent József botja. Ezért is

69. kép

találkozunk rügyek, növényi motívumok jelzéseivel a botkereszteken (*crux virescens* „virágzó kereszt": 18. fotó). Az ókeresztény művészetben botkereszt volt Krisztus és az apostolok jelvénye. Ma is e jelet viszik utódaik, a pápa és az érsekek, különleges esetben a püspökök előtt a templomon kívüli szertartásokon (ezért körmeneti keresztnek is nevezik).

70. *kép*

Az életfakereszt leggyakrabban szőlőt terem, mivel Jézus az Ószövetségben még Izraelre vonatkoztatott gyümölcsjelképet (Zsolt 80,9 skk; Ézs 5,1 skk; Ez 17,6) magára érti. (Jn 15,1. 70. kép). Amikor a Názáreti szőlőtőnek nevezi magát, önmagára, mint názirra gondol. A zsidó *názir* Istennek szentelt férfiú, önmegtartóztatást fogadó remete volt — Jézus előképe, Sámson és előfutára, Keresztelő Szent János pl. názirok voltak —, de „zöldágat", „metszetlen szőlőt", „koronázott személyt" is értettek alatta. A héb. *nécer* szó, amelyből a nazarénus (megkeresztelt, keresztény ember) elnevezés származik, „hajtást", „vesszőt" jelent. A szövegek a „nazarénus" és „názáreti" jelzőket olykor fel is cserélik. Azt a táblácskát pl., amit Jézus keresztjére szögeztek a latin *Iesus Nazarenus Rex Iudeorum* (INRI) felirattal, mi a „Názáreti Jézus, a Zsidók Királyá"-nak olvassuk, az evangélisták (Mt 2,23; Mk 1,24) viszont nazarénusnak olvasták, és ezen a címen hivatkoztak a prófétai jóslatokra (Zak 6,12; Ézs 11,1). Általában szentírási hasonlatokon alapszik a megtérésre, egyházra alkalmazott „új hajtás", „új oltvány", „új termés", „ültetvény" és más hasonló metaforák köre, pl. a közismert, görög eredetű neofita szó, mely újonnan megtértet jelent, a *neo,* „új" és a *phüteia* „ültetés", „termés", „növény" szavak összetétele .

Az ókeresztény szerzők tollán e jelképes szőlőtő cirkalmas kacsokat növeszt: a szőlőtő továbbra is a Megváltó szimbóluma, de a vesszők és indák a hívek, a fürtök a mártírok, a kötözőkarók a szenvedés eszközei lettek (mint azok a kínzócölöpök, melyekhez a pogány ősidőkben a vegetációs istent megszemélyesítő áldozatokat kötözték). Az angyalok szüretelnek az apostolokat jelképező kosarakba, az egyház a sajtó, és a bor a Szentlélek jelképe lett. Az „Élet Fájának" tövéről ered az élő víz, az élet vize: az isteni szőlőprésből sajtolt bor (a Szentlélek, szertartási gyakorlatban a keresztvíz). A római San Giovanni in Laterano-bazilika XIII. sz. végi apszismozaikjának tengelyében drágamívű kereszt áll a világ közepét jelképező Golgota hegyen, fölötte a Szentlélek galambja lebeg. Csőréből élővíz záporozik a keresztre, s gyűlik tavacskává a tövén. A tóból 4

folyó, az Édenkert folyói erednek (keresztény felfogásban az evangéliumokat jelképezik), vizükből szarvasok és bárányok isznak (a megkeresztelendő lelkek jelképei). A folyók a mennyei Jeruzsálemet fogják közre, melynek közepén az élet pálmafája áll, kapuját Szent Mihály főangyal őrzi. Az élet főnixpálmáján a hamvaiból feltámadó főnixmadár látható, mely itt Krisztus jelképe (19. fotó).

* * *

Krisztus keresztjét a két paradicsomi fával már az ősegyház szerzői összekapcsolják. Ennek tipológiai alapjait Szent Pál fektette le: „Mert a miképen Ádámban mindnyájan meghalnak, azonképen a Krisztusban is mindnyájan megeleveníttetnek". (1Kor 15,22) Ezt a gondolatot formálta hatásos képpé Szent Irénaiosz egyházatya (+202?), mondván: a megtestesült Ige „a fán függve eltörölte a fán elkövetett engedetlenséget". A keresztfa képe így vetült a paradicsomi fákéra, s ez a párhuzam lett az eredendő bűntől való megváltás Szent Ágoston (+430) által kibontott eszméjének és dúsan lombosodó kereszt-legendáknak a kiindulópontja. Azt követően, hogy Nagy Konstantin császár édesanyja, Szent Ilona 320. szept. 14-én Jeruzsálemben megtalálja Jézus állítólagos keresztfáját, kivirágzik a Szent Kereszt kultusza, s a kereszt-ereklyék elárasztják a keresztény világot, a keresztfa legendája is tovább terebélyesedik. Ennek egyik hajtása szerint Lótot, amiért részegen bűnbe esett saját leányaival, Ábrahám büntetésből elküldte az Éden kertjébe, hogy hozzon onnét 3 famagot. Lót sikerrel járt, pálma-, cédrus- és ciprusfamagokat hozott. Ábrahámmal együtt háromszög alakban elültették Jeruzsálemben (a háromszög a Szentháromságra utal), és meg is „keresztelték" őket: Lót a Jordán vizével locsolta meg földjüket. A 3 mag egy fává nőtt össze. Ebből lett a keresztfa.

Egy másik legenda szerint a bűnbeesés után a bűn eszköze, a tudás fája kiszáradt. Ám a megváltás őt is feloldozta a „bűne" alól: amikor Krisztus vére megöntözte, újra kizöldült. Egy keresztesháborúk korából való legenda szerint Ábrahám mamréi tölgye Krisztus halálakor kiszáradt, de újra kivirul, ha a keresztények visszavívják a Szent Sírt. Középkori síremlékeken olykor az elhunyt képmásának egyik oldalán egy száraz fát halálfővel, a másikon lombos fát angyalfővel lehet látni (vö. a hawaii élet és igazság fájával). A kiszáradt és újra lombosodó fa képét Dante is használja (*Purgatórium* 32,37 skk). Amikor Ádám közeledni érezte halálát — így meséli a legismertebb változat —, elküldte fiát, Sétet a paradicsomba, hogy számára a könyörület olaját megszerezze. Sét bejutott a kertbe, látta a bűnbeesés kiszáradt fáját, kérgétől és leveleitől megfosztva. Látta rajta a kígyót is, és a tetején egy pólyába tekert újszülöttet. A paradicsom őre, Szent Mihály megtagadta Sét kérését, s a fa csúcsán lévő gyermekre mutatva közölte vele, hogy Ádám bűnére csak a Megváltó hoz majd feloldozást. Ezen ígéret zálogául viszont adott Sétnek 3 almamagot a tudás fájáról. Amikor Ádám meghalt, Sét a magokat a halott nyelve alá helyezte, s úgy temette el. A 3 magból 3 örökzöld fa sarjadt: cédrus, ciprus és fenyő (más változatokban pálma és olajfa is szerepel), ezekből lett sok hányattatás után Krisztus keresztje. A szóban forgó fák közül a cédrus Krisztus királyságát jelképezi, a ciprus föltámadását, a fenyő a halhatatlanságát, a pálma vértanúságának, az olajfa az általa meghirdetett békének a jelképe. A XVIII. sz.-i franciskánus páter, Kiss István versbe szedett szentföldi útleírása 4 összenőtt fát emleget:

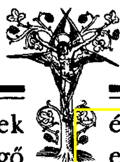
„Pálma, czedrus, czyprus és olajfa ága
A Krisztus Kereszte illyen fákból vala
Czedrus volt a töve, pálma a közepe,
Czyprus, melyre kezek voltak
leszegezve,
Olajfa táblára így írva szent neve:..."

Jeruzsálemi Utazás 196.

Magát a kivégzőeszközt sokféleképpen ábrázolták, ez az oka, hogy egyszer három-, másszor négyféle fáról esik említés. Háromféle fa esetén a nyugati keresztény művészetben általános keresztábrázolásra gondolhatunk. Ez a földbe ásott tartóoszlopból és a keresztgerendából áll, melyeket latinkereszt-alakban illesztettek össze. Felülre, a tartóoszlop rövidebbik szárára szögezték a *titulust,* azt a fatáblát, amire az elítélt nevét írták. Ez a kivégzőeszköz harmadik darabja. A keresztjelek közt ezt nevezik kettős, érseki, apostoli vagy lotharingiai keresztnek, címerünkben is ilyen látható. Az ortodox egyház keresztje 4 darabból áll, az említett 3 kiegészült a lábtartó deszkával *(suppedaneum);* ez a középkori művészek találmánya volt.

A szőlőtő a felsorolt fák közt nem szerepel, de egy apokrif irat, az ún. *Máté-akta* elbeszél egy legendát, mely szerint Ádámot a Golgotán temették el, és egy angyal a szájába szőlőmagot ültetett, amelyet a paradicsomi tiltott fáról hozott. (Ez arra az említett zsidó hagyományra megy vissza, mely szerint a paradicsomi fa szőlőtő lett volna.) A szőlőmag kicsírázott, és fává terebélyesedett, de a vízözön kimosta. Amikor az ár leapadt, Noé megtalálta, és újra elültette a Golgota hegyén. Az akta szerint ebből a szőlőtőből lett a keresztfa. A szőlőn kívül a legenda új mozzanata a Golgota Ádám sírhelyeként való említése. Golgota (lat. *Calvaria)* „Koponya-helyet" jelent, és noha a név csupán arra utal, hogy Jézus korában itt folytak a kivégzések, a keresztény misztika a helyet Ádám sírjával azonosította, s a „Koponyát" is neki tulajdonította. Ezért látunk a Kálvária-képeken Krisztus keresztje tövén koponyát (18. fotó). Ez Ádám koponyája, melyből a megváltás keresztjének fája kinőtt. Ténylegesen csak így mehet végbe a megváltás művelete (a jámbor középkori hívő nem hitt volna a megváltásban, ha annak nincs kézzel fogható nyoma): Krisztus vére így közvetlenül hull ősapánk fejére, és mossa le róla a rászáradt Bűnt.

A XIII. sz.-tól kezdve terjed el — talán éppen Szent Bonaventura *Lignum Vitae*je nyomán — a bűnbeesés és a keresztre feszítés összevont ábrázolása. Ezeken a *Kálvária*-képeken Jézus életfa-kereszten függ, a fa tövén Ádám és Éva áll. Az egykori Szepes vármegyei Zsegra katolikus templomának északi falán (észak a halál égtája) látható ilyen *Kálvária*-kép (1300—1330 között készülhetett): Jézus *Lignum Vitae*-keresztjétől balra Ádámot és Évát kaphatjuk almaevésen, Éva épp a keresztre tekeredő kígyó szájában lévő alma felé nyúl, Ádám már javában majszol egy másikat. „Szégyenüket" fügefalevél takarja. A kereszt jobbján a kiűzetés jelenete látható. Ugyanezt a témát jeleníti meg a szegedi Havi Boldogasszony templomának oltárképe. A paradicsomi fára feszített Krisztust ábrázolja Berthold Furtmeyer már elemzett miniatúrája (10. fotó). A keresztlegendák ismeretében válik érthetővé, miért halódik Ádám e képen (vagy miért ébred halálos álomból, miért ered a fa az ő testéből, s miért függ a fán feszület. A halott testéből nőtt fa ősi motívuma a bűnbeesés és a megváltás eszméjének összekapcsolása által nyer új értelmet. A halott Ádám, akinek a testéből, a tudás fájáról vett mag-

ból nőtt az Igaz Élet fája: a kereszt, ennek a keresztfának gyümölcsétől, a rajta függő Megváltó vérétől támad új életre. Keresztény értelmezésben Ádám halála az eredeti bűnt, feltámadása a bűn eltörlését jelenti, a kép azonban „ha megszüntetve is, de megőrzi" az egyetemes mondanivalót az örök visszatérés világfává terebélyesedő fájáról, mely a tér közepén és az idő tengelyében áll. Jeruzsálem mind a zsidó, mind a keresztény ember számára a világ közepe, a Föld köldöke, az a hely tehát, ahol a világfa áll. A keresztlegendák és *Kálvária*-képek ismeretében az a misztikus fa, mely a Megváltó keresztjéül szolgált, szintén a világ közepén és az idő tengelyében áll, és a helyét sohasem hagyja el. Az élet és a tudás egymásba csavarodott törzsű fái a rájuk csavarodott kígyóval — csavarodottak, mert az örök körforgás szimbólumai — a paradicsom közepében, a világ köldökén állnak, amióta odaültette őket Isten. Itt, a fa tövén van Ádám sírja, ebből nő ki újra meg újra a világkorszakonként elszáradó, vagy éppen vízözön által elsodort fa. Itt, a földi Édenkert helyén épült föl Jeruzsálem, míg az égi paradicsom a mennyei Jeruzsálemnek, az égi királyság székvárosának ad helyet. Itt áll majd a kereszt, hogy a róla lehulló vér meglocsolja a tövét, és a száraz fát újra kizöldítse, az eredeti bűnnel együtt elmosson egy ismét múlttá váló korszakot, „megkeresztelje", új életre keltse Ádámot (az embert), és megváltson mindenkit: elhunytat, élőt, meg nem születettet a múltban, jelenben és jövőben.

Egy ókeresztény himnusz szerzője odáig megy, hogy az üdvtörténetet a kozmikus életfa fejlődésének nagyszabású metaforájaként jeleníti meg. Dávid király idejében — így a szöveg — a Libanon hegységben kivágtak egy cédrust, és elültették a világ közepén, a jeruzsálemi Golgotán. A fa föléledt, meggyökeresedett és két nagy ágat eresztett (utalás az Y vagy ágaskeresztre, mely az életfakeresztek jellemző formája volt). Első gyümölcse harmadnap múltán hullott a földre (utalás Krisztus harmadnapra bekövetkezett föltámadására). 40 nap múlva a fa már az égig ért (Krisztus feltámadása után 40 nappal ment föl a mennybe), miközben 12 ágat hajtott (az apostolok száma szerint). Ötvenedik nap édes mennyei nektár harmatozott leveleire az égből, és a tövéről forrás fakadt (utalás pünkösdre, a Szentlélek eljövetelére). Megszámlálhatatlan nép zarándokolt azóta a fához, mely gyümölcseivel táplálja és a tövén összegyűlt élővízzel itatja őket (utalás az oltáriszentségre és a keresztvízre).

A himnusznak több szentírási forrása van. Összekapcsolja Ezékiel magas hegyen ültetett cédruságról szóló jövendölését (Ez 17,22 skk) Nabukodonozor király álmával a Föld közepén nőtt világfáról, minden élő táplálójáról (Dán 4,7—8); Jézus fává terebélyesedő mustármagról mondott példázatával, amit később a keresztség jegyében végbemenő lelki gyarapodásra vonatkoztattak (Mt 13,31—32); valamint János *Jelenéseinek* fájával, „mely tizenkét gyümölcsöt terem vala, minden hónapban meghozván gyümölcsét; és levelei a pogányok gyógyítására valók". (Jel 22,2). Azzal, hogy a himnusz elhagyja a teremtéselbeszélés és a passió szokás szerint keresztfára aggatott történeti elemeit, a kozmikus életfajelkép egyetemes tér-idő szimbólummá nő. (Az időfaktor jelentőségére nézve: egyfelől a himnuszbeli fa lombja Dávidtól Jánosig 1000 évre vet árnyékot, másfelől a szerző a fa növekedését az üdvtörténet naptári időpontjaihoz igazítja.)

Az idők krisztusi fájának e kétféle felfogása (irreverzibilis és ciklikus idő) egy

páratlan műremekben találkozik. A kép, melyet festője, Pacino da Bonaguido a XIV. sz. első felében készített a firenzei Szent Klára kolostor megbízásából, Szent Bonaventura *Lignum Vitae*jének lenyűgöző foglalata (20. fotó). A festmény három szintre tagolódik. Alsó sávja a múlté és az alvilágé. Az első emberpár teremtésének, a bűnbeesésnek és a kiűzetésnek a képei között áll a Golgota hegye a sziklasírral, a barlang szájában Ádám alakja. A sziklasír bejárata jelképes értelemben a pokol tornácával azonos, ahová Krisztus alászáll, hogy Ádám és Éva ott sínylődő lelkét kiszabadítsa. A kompozíció egészén uralkodó középső szint központi eleme a hatalmas életfa a rajta függő korpusszal. A fa 12 arany lombos ágán — az ágak elrendezése az Y kereszt formáját követi — 46 aranyalmába foglalt medaillon függ, időrendben fölfelé haladva, alul Jézus születésének és tanítói tevékenységének, középen szenvedésének, felül megdicsőülésének képeivel. A 12-es szám nemcsak a *Jelenések* fáját idézi. Jézus életének misztériumáról szóló könyvét Bonaventura is 12 fejezetre osztotta. Az együttes a mi világunkat ábrázolja, amennyiben Krisztus földi életét eleveníti meg, és — legalábbis képletes értelemben — a jelent: a jámbor középkori hívő a szenvedéstörténetet évenként ismétlődő, jelen idejű eseményként élte át. (L. passiójáték. De a katolikus hívő abban is hisz, hogy az átváltozás a szentmisén végbemegy, az ostya Krisztus testévé, a bor vérévé válik. Ez számára az utolsó vacsorát élménnyé, jelen idejű eseménnyé teszi.) A képet felül lezáró háromszögletű mező — Szentháromság! — Krisztust és a Szűzanyát ábrázolja felséges mennyei dicsőségükben, trónusuk lábánál angyalok és szentek láthatók. A jelenet tere az egek magassága, a felső világ, ideje pedig a jövő: ez az ábrázolástípus ui. az *Utolsó ítélet* ábrázolásokkal rokon: „onnan lészen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat. . ."

A kép számosságai is figyelemreméltóak. A 12 ágú fa alapvetően naptári-csillagászati tér-idő jelkép: időben az év 12 hónapját jelképezi, melyeknek térben az ég 12 állatövi csillagképe, a nappálya 12 szakasza felel meg. Naptári szám a 46 is. Mint arról már szó esett, sok nagy műveltségű ókori nép az évet 8 részre osztotta úgy, hogy az évszakhatárokat a naptári fordulópontok félidejére tette. Az így nyert átlagosan 45—46 vagy felváltva 40—50 napos időközök a luniszoláris, nap-holdszámításra épülő naptárak szerkesztését is megkönnyítették (a 45 nap kereken másfél holdhónapnak felel meg). A rendszert a keresztény naptár is átvette, de az csak a mozgóünnep-számításban bizonyult életképesnek. A mozgóünnepek sorában a központi helyet húsvét foglalja el, a nagypénteki kereszttel. A húsvét előtti nagyböjt időtartama 46 nap, a húsvéttól Jézus mennybemeneteléig, ill. pünkösdig tartó napok száma 40, ill. 50.

A kereszt ama régi, nagypéntek előtti és utáni, legendás históriájának fontosabb eseményeiről húsvét előtt és után további ünnepekkel emlékezett meg az egyház, mégpedig a keresztlegendán belüli időrendnek megfelelően. A legenda szerint a paradicsomi magokból Ádám sírján nőtt 3 (4) fából előbb hidat ácsoltak. Később e híd gerendái a jeruzsálemi Bethezda tó vizében hányódtak (a tó gyógyító vizéről volt híres, utóbb ezt a benne úszó hajdani keresztgerendáknak tulajdonították). Innen halászták ki őket, hogy Jézus keresztjét ácsolják belőlük. Az egyházi év első Szentkereszt-ünnepe közismert nevén vízkereszt (január 6.) részben erről az eseményről emlékezik meg (a nap ünnepi tartalma ennél sokkal gazdagabb). A második nagy

Szentkereszt-ünnep a Szentkereszt megtalálásának napja (május 3.) a kereszt Szent Ilona általi megtalálását ünnepli. A harmadik Szentkereszt-ünnep, a Szentkereszt felmagasztalása (szeptember 14.) egy történelmi eseményre emlékeztet. A VII. században Hoszrou iráni sah serege betört a bizánci császárság fennhatósága alatti Szentföldre, és a kereszt Jeruzsálemben lévő darabjait magával vitte. Hérakleiosz császár legyőzte a betolakodót, a legszentebb ereklyét visszaszerezte, és diadalmenetben vitte Jeruzsálembe, ahol ünnepélyes keretek közt oltárra helyeztette.

A 3 ünnep szinte hajszálra harmadolja az évet. Az egyház gondos terv szerint „elemi tulajdonságukat" tekintve „földies" hónapokba: a Bak, a Bika és a Szűz havába plántálta a keresztfa-ünnepeket. (Az asztrológia szerint minden hónap a 4 elem valamelyikének a hatása alatt áll: az azonos „elemű" hónapok — 3-3 van ilyen — egymástól egyenlő távolságra esnek, harmadolják az évet.) A Bak hónap „földjébe" ásott Szentkereszt a téli faünnepek, a karácsonyi ünnepkör részeként a bűnbeesés fáját is felidézte. (Ádám–Éva december 24.) A Bika hónap kereszt-ünnepe a május 1-jei pogány májusfaállítás szokását szentelte meg. Szűz havának Szentkereszt-ünnepe a *Lignum Vitae* és a Szűzanya lényegi azonosságára emlékeztette a híveket. (Ez az időszak különösen gazdag Szűz Mária-ünnepeken.)

„BÚJJ, BÚJJ, ZÖLD ÁG"

A fás, lombos, ágas népszokásoknak — közöttük a népi vallásosság ideillő megnyilvánulásainak — legszembeszökőbb közös vonása, hogy úgy tűnik, mintha az ember általuk akarna felülkerekedni az éves körforgás tenyészet-enyészet rendjén. Az ünnepek ágas díszei végigvirágozzák az esztendőt: örökzöldjük „örök tavaszt" hirdet, az élet hatalmát a halál felett, a fából rakott tüzek pedig a fény diadalát a sötétség felett. A másik, ami szembetűnik, hogy e fás, gallyas szokások a naptár fordulópontjai, év-, évszakkezdő és évszakfelező ünnepei köré csoportosulnak, és hogy a szokások mintegy az örök körforgást hirdetve fordulópontról fordulópontra gyakran ismétlődnek. E szokásokról íródott e fejezet.

Ma, római mintára január 1-jén kezdjük az évet, de — figyelembe véve azt is, hogy Európában az évkezdést illetően a legújabb korig a legnagyobb összevisszaság uralkodott — a legelterjedtebb a téli napforduló szerinti évkezdés volt. Fontosságához méltón — a régiek az év fordulóját igazi fordulópontnak tekintették — megünneplése több napig tartott. Ennek naptári okai is voltak. Pótnapok, szökőnapok beiktatásával ilyenkor igazították ki az évet, s az ilyen pótnapok minden műveltségben különleges elbánás alá estek. A régi keresztény naptárban az évkezdés ünnepi időszaka a „karácsonyi tizenketted" volt. Újév napja december 25-ére, Jézus születésnapjára esett, de a munkaév csak a 12 napos ünnepségsorozat végeztével, vízkereszt utáni napon, január 7-én, „regelő hétfőn" vette kezdetét. Ez a szemlélet a karácsonyi ünnepkör fás szokásaiban is kifejeződik. A karácsonyfa gyertyáit hagyományosan karácsony vigíliáján gyújtják meg először, utoljára pedig vízkereszt estéjén. Ahol a tuskóégetés szokásban volt, ott a szenteste meggyújtott tuskónak 12 napon át nem volt szabad elhamvadnia. Mind a karácsonyfagyújtás, mind a tuskóégetés jellemző példája az év- és napforduló ünnepi szokásainak. A fenyő neve és örökzöldje a fényt és az élet diadalát a halál felett, a gyertya lángja és a tuskó parazsa a fény visszatértét, folytonosságát hirdeti, és biztosítja mágikus úton a hiedelem szintjén.

Karácsonyról a csillogó díszű, szaloncukorral teli, kivilágított fenyőfa jut eszébe először mindenkinek. Úgy tudjuk, hazánkban először a martonvásári kastélyban gyulladtak fel gyertyái 1825-ben, Brunswick Teréz grófnő jóvoltából. A kedves szokás hamar elterjedt, előbb főúri, majd polgári körökben. A század második felében már a módosabb falusi rétegek körében is népszerűvé vált. Századunkban lett általánossá. A parasztság saját karácsonyi szokásaihoz igazította. Házról-házra jártak vele, mint a betlehemesek; az aprószentek-napi korbácsoláskor nem az addig szokásos, karácsonyra hajtatott zöld ággal, hanem örökzöld borókaággal „simogatták" meg az asszonyokat. Többnyire nem is állították a fenyőfát, hanem — mint nyáron az

aratódíszt — felfüggesztették. A szokás meghonosodását a „lakodalmi (ritkábban farsangi) termőág, „életfa" állításának és díszítésének gyakorlata is siettette. Az „idegen" karácsonyfa és a termőág — amúgy is közeli rokonok lévén — azonosultak a néphitben; olyannyira, hogy ami korábban a lakodalmi életfához kapcsolódó szokás volt, az a fenyődísz elterjedésével karácsonyi szokássá lett. Pl. egy feldíszített ágat vagy kis fenyőfát, miként azelőtt az „életfát", karácsonykor kivittek a temetőbe, és az elhunyt hozzátartozó sírjára tűzték. A karácsonyi „termőág" fenyő híján lehetett a gledícsia is. A díszeket: aranyozott diót, almát a tüskéire szúrták. A gledícsiára ugyanazért esett a választás, amiért Angliában a magyalra; vagyis szúrós tüskéi miatt, melyek Krisztus töviskoronáját, szögeit idézték fel, az Isten születésekor eljövendő halálára emlékeztettek. Az amerikai eredetű gledícsiát, más néven lepényfát, krisztusfát *(Gleditsia triacanthos)* ezért a krisztustövissel is összetévesztik. (L. a karácsonykor kivirágzó glastonbury-i galagonyabokor legendáját.)

Az újkori karácsonyfa-állítás szokása Németországból indult ki, elterjesztése a német lutheránusok érdeme, akik — talán az idegen eredetű katolikus szokásokkal való szakításuk jeléül — adtak így új, keresztény értelmet a fenyővel kapcsolatos német néphagyományban még eleven pogány hiedelmeknek. Egy legenda a karácsonyfa feltalálását egyenesen Luther Mártonnak tulajdonítja. Ami tény, hogy az első róla szóló írásos beszámoló 1605-ből, egy strassbourgi polgártól származik: „Karácsonykor fenyőfákat állítanak fogadószobáikban... és színes papírosból kivágott rózsát, almát, ostyát, aranyozott cukorkát, édességet és hasonlókat aggatnak rájuk." Ábrázolását viszont már a XVI. század közepéről ismerjük (21. fotó). A szokásnak van azonban több régebbi előzménye is.

Régente karácsony vigíliáján, Ádám és Éva napján dramatikus játék formájában előadták a bűnbeesés történetét. A „paradicsomolás" vagy „paradicsom-játék" a karácsonyi misztériumjáték bevezető jelenete volt. A játék a születés és a passió előadásával folytatódott, más szóval a bűnbeesés és megváltás a karácsony szimbolikájában is összekapcsolódott. E szokás, mint később a karácsonyfa is, német földről került hozzánk, ott napjainkig fennmaradt népi misztériumjáték formájában. A magyarországi németek egyenesen a „mesterdalnok" Hans Sachs reneszánsz szövegét alkalmazták színpadra. A játék díszlete az Édenkertet ábrázolta a tudás fájával. De mivel karácsonyra az almafa már lehullajtja lombját, örökzöld fácskát állítottak e célból a színre, és erre aggatták a „tudás" almáit. A játékban szereplő fa rendszerint fenyő volt, hagyományosan a fény és a téli napforduló fája. (De hogy ráesett a választás, annak gyakorlati oka is van. Téli örökzöldek között a fenyő a legközönségesebb fa.)

Egy mosoni legendamese másképp tudja. Egy ízben, mikor Krisztus a földön járt, a gonoszok elől bujdosnia kellett. Egy erdőbe érve, sűrű lombú fák fedezékébe próbált húzódni, ám azok sorban elutasították, mondván, ha oltalmat nyújtanak néki, a gonosz emberek őket sem kímélik majd. Egyedül a fenyő sajnálta meg és rejtette el. Ezért Krisztus megáldotta azzal, hogy sohase hullajtsa el a leveleit: „Légy áldott, te fa — mondta neki — légy áldott, amiért megmenekítettél, s te légy az emberek öröme. Minden esztendőbe az én emlékezetemre a te ágaidon gyújtsanak gyertyát. Azóta karácsonykor fenyőfa áll a házak közepibe".

(Kóka Rozália elmesélése nyomán.) A monda pogány gyökereire vet fényt az a brit hiedelem, mely szerint az erdei szellemek telente az örökzöld fák lombjába rejtőznek, s ott várják ki, amíg a lombhullató fák tavasszal vissza nem nyerik zöld ruhájukat.

Akárhogy is, a december 24-i paradicsomjáték díszletfája a karácsonyfa elődje volt, a tudás fája pedig — mely viszont Krisztus keresztjévé lett — a karácsonyfa jelentéskörének a részévé vált. Mint az egykor népszerű karácsonyi, István-napi köszöntőkben:

„Paradicsomba csendítnek
Az angyalok énekölnek,
Kel' föl, Mária szól a kakas
Krisztus urunkat megfogták
Kötelekkel megkötözték
Keresztfára feszítették, . ."

„Hol van Urunk Jézus Krisztus
Tengernek partján
Aran'fának ágán
Üdvözletnek virágán . . ."

„A kis Jézus aranyalma,
Boldogságos Szűz Mária,
Egy kezébe ringatgatja,
A másikkal takargatja".

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése

Az utóbbi versike a fára tett almát Jézussal azonosítja, így az „almatermő" fenyőfa Mária-jelkép lesz, egyben Jessze fája. (12. fotó, 71. kép). E gondolat jegyében adták elő a régebbi liturgia szerint a karácsonyi éjféli misén Jézus nemzetségfáját. A karácsonyfa és Jessze fája jelképi összetartozását erősíti, hogy a bibliai Jessze fájának a „vesszejét", Dávidot, a karácsonyi tizenketedben (december 29-én) ünnepli a naptár, és hogy a nevét az előző, aprószentek-napi vesszőzést kísérő mondókákba is beleszőtték:

„Aprószentek, Dávid, Dávid!"

Dömötör Tekla gyűjtése

„Dávid, Dávid korcsolyázik,
Elromlott a korcsolyája,
Van bükkfája, megcsinálja.

Fúrja, faragja,
Mégis hátán hordozza.
Adjon Isten erőt, egészséget,"

Bálint Sándor gyűjtése

Az ismert népképzet a hegedülő Szent Dávidról a Szentírás nyomán keletkezett (l. Sám 16,17—23), de a vesszőzés szokása miatt eshetett a nép választása a bibliai hárfa helyett épp hegedűre (l. „elhegedüli valakinek a nótáját"). Maga a szokás a középkortól fogva ismert a magyar nyelvterületen, és eredete — láttuk — összefügg a karácsonyi zöldágsarjasztással. A karácsonyra hajtatott gyümölcsfaág és gabona mint a megújuló élet jelképe, a fenyőállítás elterjedése előtt a karácsonyi asztal díszéül szolgált. Keresztény felfogás szerint a kivirágzó sarjú vessző ősképe Áron vesszeje, mely a jesszei családfa utolsó csemetéjének, a jézusi hajtásnak is előképe volt. A zöldágsarjasztáshoz mindenféle, elsősorban a leányok férjhezmenetelére és a terméskilátásokra vonatkozó hiedelem kötődött.

A karácsonyi tizenketteden végigvonuló virgácsolás is ősi évkezdő, fordulatjelző szokás (l. a nyírfánál írtakat), aminek megújító, tisztító, potencia- és termékenységnövelő hatást tulajdonítottak. A vessző-

zés bevezetőjeként karácsony előestéjén a falubeli pásztorok a megszentelt rügyes, barkás, virágos „virgákat": katalin-, borbála- és luca-ágakat, gyűjtőnevükön „aprószenteket" köszöntők kíséretében házról-házra hordták. A háziak vettek a vesszőkből és megpaskolták velük a vendégeket, azt kívánva fennszóval, hogy az állatok nagyra nőjenek és sokasodjanak a kezük alatt (vö. Jákób vesszőkkel végzett

71. kép

csodás állatszaporításával. Ter 30, 37 skk). Ezeket a vesszőket eltették ünnep utánra, és aprószentekkor, majd Dávid napján a jószágot csapkodták meg velük. A szokáshoz legényavatás kapcsolódott.

A vesszőzés nemi erőt növelő hatásához fűződő képzeteknek és szokásoknak valóságalapja van. A nemi eltévelyedés meglehetősen elterjedt formája a mazochizmus. Ennek rabja többek közt abban leli örömét, ha megkorbácsolják. A gyönyörszerzés e módja az „áldozatot" orgazmushoz (a férfit magömléshez) juttatja. Ez az aberráció — vallásos köntösben — tömegtébollyá vált a középkor végén; művelőit flagellánsoknak, „önostorozóknak" nevezték.

A karácsonyfa azon képzetek révén, melyek a paradicsomi fákhoz, Jessze fájához, a népszokások „életfájához", a téli napforduló fenyőjéhez és többi örökzöldjéhez kötik, mindenekfelett a kezdetet, újrakezdést jelképezi. Ennek a gondolatkörnek naptári vonatkozásaira utal a népszerű karácsonyi ének:

„Porodicsom mezijébe
Arany szénye leterétve
S abba' vagyon egy koporsú
S abba' fekszik egy Urjézas.
Jobb keziben arany alma,
Bal kezibe jaran' vessző

S azt az almát fel-fel hajtja,
Bal kezivel le-lekapja.
Felmentyibe úgy zúgadaz,
Lejöttyibe s úgy zengedez,
Zúg az erdű szép ződágval,
Zeng e mezű szép ádásvol."

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése

Az ég aranyalmáival labdázó isten alakja vissza-visszatér a különböző kozmikus képzetekben. Az égitesteknek pályát szabó isteni törvény játékos megfogalmazása ez (vö. Jer 31, 35), úgy, hogy a gyerek is értse. Nappal „labdázik az Urjézas" az őrségi fakereszteken (67. kép): az íves szegélydísz, mely felül a feszületet keríti, ilyen nappálya-jelkép, a rajta látható Napok a

kitárt karú korpusz keze ügyében a karácsonyi kántát illusztrálják. Egy másik karácsonyi köszöntőben — láttuk — a kis Jézus is aranyalma, mégpedig a Napnak ezen a reggelen újra felragyogó aranyalmája. Ebben a vonatkozásban a karácsonyfa nem más, mint a betlehemi jászol fölé boruló karácsonyéji égbolt képe.

Milyen is egy hagyományos karácsonyfa? A fenyő tövére a betlehemi jelenet papírból kivágott, fából faragott alakjait szokták kirakni: Mária, József és a pásztorok karéjában a jászolban fekvő kis Jézust, a fa tövére, év elejére hullott napgyümölcs megtestesülését. Fölötte a fa kúpos koronája gyertyafénybe öltöztetve, tetején angyallal vagy csillaggal (72. kép). Rajta gyümölcsök: alma, narancs, aranyozott dió — újabban csillogó üveggömbök —, ágait ezüstpapírból, „angyalhajból" font girlandok táncolják körül. Csupa, világfára illő égitestjelkép ez. A kerek, aranyszínű gyümölcsök, üveggömbök a planétákat, a girlandok a planétapályákat, az angyalhaj a Tejút sejtelmes ragyogását, a hunyorgó gyertyák pedig a csillagokat szimbolizálják. (A csillagokat az ismert regösének is gyertyákhoz hasonlítja.) A karácsonyfa csúcsára tűzött csillag vagy mézeskalácsangyal a betlehemi csillagot képviseli. Az evangéliumi elbeszélés szerint a napkeleti bölcseknek csillag (Mt 2,2), a pásztoroknak pedig angyal jeleníti meg nagy fényességben Krisztus születését (Lk 2,9 skk). Az apokrif zsidó és keresztény irodalomban, a kabala tanítása szerint az angyalok csillagokat, csillagképeket, égi jelenségeket, csillagászati fogalmakat személyesítenek meg. Közvetett bizonyítékokra lelünk erre nézve a Szentírásban is.

Minden dísz tehát, ami a karácsonyfán ragyog, az ég fényeit jelképezte. A kivilágított fa azonban időjelkép is. Kúp alakú formája a két oldalán fölfele, ill. lefele soroló gyertyákkal, a tetején ragyogó csillaggal és a tövén, a jászol szalmaglóriájában fekvő napisteni gyermekkel a teljes esztendőt szimbolizálja. A kezdetet: a téli napfordulót az újjászülető Nappal (fa tövén a gyermek), a hosszabbodó, egyre fényesebb napokat (az emelkedő gyertyasor), a nyári napfordulón, az ég tetején ragyogó Nap helyét (fa csúcsán a csillag), és

72. kép

a téli napforduló felé rövidülő, sötétülő napokat (a „lefele lépegető" gyertyák sora). És ne higgyjük, hogy ez az értelmezés csak az újkori karácsonyfához tapad. „Az ünnepek, amelyeket nyolcévenként tartottak Thébában és Delphoiban, a naptárhoz és a királysághoz kapcsolódtak." (A 8 év, a Nap és a Vénusz keringési idejének legkisebb közös többszöröse fontos naptári ciklus volt az ókori Helllászban.) „A daphnaphoriákon a lányok körmenetben hordoztak egy olajfatörzset, amelyről a Napot, a Holdat, a csillagokat jelképező gömbök, valamint a Napév 365 napját kép-

viselő koszorúk csüngtek." (THOMSON, 1975, 131)

A naptári fényszimbolika részeként régen szokásban volt nálunk is a naptári fordulók idején minden tüzet eloltani, és ünnepélyes keretek közt ősi módon — pl. két fadarab összedörzsölésével — új tüzet gyújtani, amit aztán meg is szenteltettek. Ilyen, lényegében a téli napfordulóhoz fűződő szokás a zsidó Hánukká („avatás", „újjászentelés"). Zsidó felfogás szerint a Hánukká történelmi ünnep: arról emlékezik meg, hogy Kr. e. 164-ben Júdás Makkabeus kikergette Júdeából a szeleukida uralkodót, és a kultuszt megtisztította a hellenizmus nyomaitól. A mondottak ellenére tartalma és időpontja a napfordulóhoz köti az ünnepet. Hánukká kiszlév hó 25-én kezdődik — kiszlév november-december határain belül mozog —, lényegében tehát a napforduló körüli időbe esik, és 8 napig tart. Az ünnep 8 napján (vö. a 8 napos keresztény ünnepi ciklussal, a nyolcaddal) esténként meggyújtják a 8 ágú gyertyatartó vagy mécses lángjait: az első este egyet, aztán minden este eggyel többet (vö. ádventi gyertyagyújtás). Eredeti jelentése szerint analógiás mágia ez: estéről estére több fény gyújtásával a napfény növekedését kívánták siettetni. Az ádventi gyertyagyújtás értelme ugyanez. A Hánukká gyertyatartó a menóra mintájára, stilizált fát formáz, csak ágaik száma tér el egymástól.

A karácsonyi tűzgyújtás nálunk kevéssé ismert, de a briteknél, franciáknál és a délszlávoknál fennmaradt, illetve felújított formája a tuskóégetés, a nyári napfordulói, Szent Iván-i szabadtéri máglyák tűzhelyen parázsló párja.

A karácsonyi tuskót angolul *Yule Log*-nak, franciául *bûche de Noël*nek, szerbül *badnyak*nak nevezték. A briteknél a *Yule*-t nem volt szabad venni, és nem származhatott a tulajdonos földjéről sem. Másutt kellett megtalálni, vagy ajándékba kaphatta az ember. Az örökzölddel feldíszített tuskót szenteste szertartásosan vontatták be a tűzhelyhez, és az előző évi *Yule* szenéről gyújtották meg. Legalább 12 órát kellett égnie. Így maradt fenn szilveszteri szokás formájában. (Amikor karácsonykor kezdték még az évet, „szilveszter" szentestére esett.) De régen, amikor a házak közepére óriás nyílt tűzhelyeket raktak, és egész fatörzseket használtak fel tuskónak, a *Yule*-nak az egész karácsonyi tizenketted alatt égnie kellett, és magától nem volt szabad kialudnia, mert az az új évre rossz előjelet jelentett volna. A tuskó elszenesedett maradékát megőrizték, mert úgy hitték, hogy tűzkár ellen és villámcsapástól megóvja a házat, és mert a következő karácsonykor az új tüzet róla gyújtották meg. A skótok a tölgytuskót (a villámisten fáját), az angolok a gyümölcsfát és a kőrist részesítették előnyben. Anglia egyes vidékein nem is tuskót, hanem kőrisgallynyalábot *(Ashen Faggot)* égettek. Jelképes voltát jelzi, hogy a kötegben 12, karácsonyra hajtatott (kőrisfaágat kötöztek át többszörösen friss kőrisfahánccsal (l. még a kőris-hónapnál írtakat). (22. fotó).

A magyal mellett a brit karácsony örökzöld dísze a fagyöngy, amit jó szokás szerint a táncosoknak szabaddá tett szoba közepére, a mennyezetre akasztanak — az angolok ma is karácsonykor szilvesztereznek —, s alatta a hagyomány értelmében a férfiak minden nőt megcsókolhatnak. A falusi otthonokban a karácsonykor, azaz újévkor felkötött fagyöngybokor a jó termés zálogául egész éven át a helyén maradt, csak a következő évforduló alkalmával szedték le, s miközben újat kötöttek a helyére, a régit elégették. A XVIII. századi Yorkban még

az volt a szokás, hogy karácsonykor ünnepélyesen a katedrálisba vitték, s a főoltárnál a raboknak amnesztiát, mindenki másnak pedig „teljes szabadságot" hirdettek a nevében. A szabadosság ezen megbocsájtható jelei a pogány idők orgiasztikus kicsapongásaira emlékeztetnek, amelyek az ősi Európában az évfordulói ünnepek részei voltak. Ilyenkor, ahogy mondani szokás, „szabad volt a vásár", „minden a feje tetejére állt". (Az antik Rómában a december 17—23. közötti Saturnalia idejére megcserélődtek a szerepek: a szolgát az úr szolgálta ki.) Karácsonyi fagyöngynek nem annyira a „tölgy aranyalmáját", a sárga fagyöngyöt, hanem a fehér fagyöngyöt gyűjtötték, mégpedig a paradicsomi almafára emlékezve, lehetőleg almafáról. A régi angol vízkereszteknek is volt almás szokása: az almafák felköszöntése. Almabort öntöttek a legszebb fák tövére, ágaikra tettek a fűszeres karácsonyi pudingból (pogány étel- és italáldozatok emléke ez), majd nagy puskadurrogtatással szétkergették a fák körül ólálkodó kártevő szellemeket, és a fáktól bő termést kérő dalokat énekeltek.

Régen Európában általános szokás volt a gyümölcsfák újév körüli új életre serkentése. Múlt század elejéről való hazai forrás szerint: „A köznép között még most is uralkodik sok hellyeken az a haszontalan szokás, hogy Ujj Esztendő éjtszakáján megbabonázzák a gyümöltsfákat. (. . .) Holmi áldásokat mondanak a fákra és bizonyos tzeremóniákat követnek el azok körül. Mind ezeket olly véggel tselekszik, hogy a fák a következendő nyáron annál több gyümöltsöt teremjenek." (FÁBIÁN, 1803, 224) Lucanapkor rongyot kötöttek pl. a fákra, majd a tövükre szórták a karácsonyi asztal morzsáját, és megöntözték őket a vízzel, amiben a bővedesti mákostésztát főzték.

A karácsonyi magyar népszokások legnevezetesebbje a regölés. Általában karácsony másnapján, István napján, mindenesetre a tizenketteden belül járják végig a regölők, „Szent István szolgái" a lányos házakat, hogy sok jókívánság kíséretében, egy falat kalácsért, egy korty pálinkáért cserébe őket a jövendőbeliükkel összeénekeljék. A regösök a felsőbbrendű hatalmak, a szövegek szerint növényi szellemek (23. fotó) nevében végzik a dolgukat:

„Hajdina köntösüng van,
Cserfa bocskorung vagyon".

Vagy:

„Kicsoszogjunk, becsoszogjunk
Cserfa nadrágunkban, nyárfa
papucsunkban".

* * *

A Földközi-tenger mellékén és Nyugat-Európa enyhe klímájú vidékein a tavasz február elején köszönt be. Több ókori nép a tavasz kezdetét ekkor ünnepelte meg: a kelták február 1-jén, a rómaiak február 10-én, a kínaiak február 4-én. Mivel ekkor van a téli napforduló (december 21.) és a tavaszpont (március 21.) közti évnegyed félideje — pontosan febr. 4-én délben — az időpont különös jelentőséggel bírt a régiek szemében. Az időszak kitüntetett voltát Európa kereszténnyé válása után is megőrizte, egyrészt gyertyaszentelő egyházi ünnepében, másrészt a farsangbúcsúztató szokásokban. Gyertyaszentelő (február 2.) és húshagyó szomszédolhat is egymással, a farsangvég legkorábbi időpontja február 3. lehet. Tavaszkezdő ünnep volt a pogány gyökerű február 14-i Bálint-nap is, az ifjúság párbaállásának a napja — francia és horvát néphit szerint a madarak is e napon

tartják menyegzőjüket — és a szintén pogány hagyományokat őrző február 22-i „tavasz ébredése” ünnep.

A tavaszkezdet szokásai alapvetően 3 célt szolgáltak: a környezet megtisztítását és az ember testi, lelki megtisztulását; a napfény és a meleg növekedésének siettetését mágikus eszközökkel, valamint a fiatalok összeboronálását. Az ünnepek egyszer komor, másszor víg szertartásaiban a fa is szerepet kapott. Legtöbbször mint a tisztító tüzek fűtőanyaga, alkalmanként azonban így vagy úgy, a fa állott az ünnep középpontjában. A zsidók ekkortájt, a január-február hónapokon belül mozgó s’vát hó 15-én ünneplik a fák újévét (Tú bis’vát). A kelta tavaszünnep, Imbolc a „tölgyes” Brighid istennőnek, a Nap anyjának napja volt. A kelták ezen a napon fáklyákkal füstölték ki a gyümölcsösöket, hatalmas máglyákat raktak, hogy a tűz megtisztítsa a földet, és könnyítsen a Nap dolgán: erősödjék a meleg. Caesar, Sztrabón és más ókori szerzők azt állítják, hogy embert is áldoztak a tűzben; többet „keresztre feszítettek, a templomokban meg óriási szörnyet készítettek szénából és fából, s belsejébe kisebb háziállatokat, mindenféle állatot és embereket is hajigáltak, s az egészet együtt elégették.” (STRABON, 1977, 223. 73. kép) Ezt a szokást egyfelől nem köthetjük kizárólag a február 1-jei Imbolchoz, másfelől egyes kutatók kétségbe vonják, hogy a vesszőből font és tűzhalálra ítélt óriás bábukban valóban embereket égettek volna el. Ahhoz azonban nem fér kétség, hogy azok a szalmából, fából, papírmaséból és rongyból készült, nem egyszer óriás méretű bábuk, melyeket a naptári fordulópontok tűzünnepein ma is tűzre vetnek Európa-szerte, Poszeidóniosz, Caesar, Sztrabón és Diodórosz elégetett, ember alakú tákolmányainak egyenes ágú leszármazottai. Karnevál e báburalkodóit rendszerint húshagyókor, hamvazószerdán vagy böjt első vasárnapján égetik el. Néha a hajdani állatáldozat maradványaként macskákat dobálnak a tűzbe (pl. a francia Vosges vidékén és az Ardennes-ben). A valamikori emberáldozatra utalhat, hogy a résztvevők maguk is átugrálnak a tűzön (hogy megtisztuljanak). A rítus áldozata, a fűzfakas-Gargantua időszaki király. A véget érő telet és farsangot testesíti meg, éppen úgy, mint azok a Karneválnak, Húshagyó Keddnek nevezett emberméretű bábuk, melyeket emitt tűzre vetnek, amott lefejeznek vagy vízbe hajítanak. Sok helyütt Karnevál hercegét élő személy alakítja, aki tréfás kivégzési komédiában eljátsza az általa megszemélyesített tél, farsang halálát. A szokást nálunk téltemetésnek, halálkihordásnak hívták. Gyakorolták már szilveszterkor is (télkiverés, télkihordás), farsangkor (farsangtemetés, bőgőtemetés, rabvágás, halottasjáték; ez utóbbi két dramatikus játékban a halálra ítélt és kivégzett telet élő személy alakította), és böjti időben. A telet általában öregembernek, öregasszonynak vagy medvének felöltöztetett kenderkócvagy szalmabáb képében ünnepélyesen kivitték a faluból, ott elégették, vízbe dobták vagy elföldelték. (A kender külön említést érdemel. A lennel együtt a farsangi időszak „rituális” növénye volt, mivel feldolgozása húshagyóval fejeződött be, és a vetésére való felkészülés e napon kezdődött el. Számos farsangvégi és vízkereszti szokás, hiedelem fűződik hozzá. A népi vallásosságban a növényt a „kenderszakállú” Szent Balázs — nevenapja február 3. — személyesítette meg.)

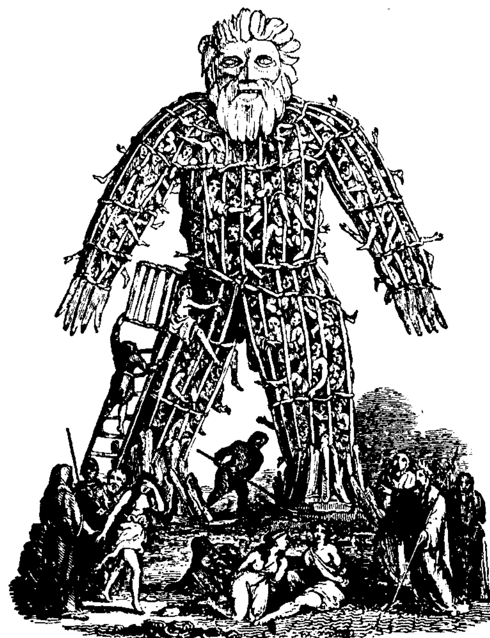
Mint a karácsonynak, úgy a farsangnak is megvan a tuskós szertartása. Nálunk a farsangi párválasztási szokások része, régebben a hoppon maradt leányok, legények

kicsúfolásának tartozéka volt. Csokonai Vitéz Mihály írja a *Dorottyá*hoz írt jegyzetében: „*Tőkét vonni.* Szokásban vagyon sok helyeken, hogy mikor a fársáng elmúlik, a meg nem házasodott ifjakkal és a férjhez nem ment leányokkal valamely fát vagy tőkét nevetség okáért felemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek.” (CSOKONAI, 1973, I. 507) Dugonics András pedig így számol be róla: „Régenten azokkal az eladó lányokkal, kik fársángi napokon férjhez nem mentenek, mint valami szilaj kancákkal hús hagyó Szerdán tőkét húzattak a' Magyarok”. (DUGONICS, 1820, II. 287) A tuskóhúzás szelídebb formában ma is él a Dunántúlon, színlelt, tréfás lakodalmi játék keretében. A férfiak kivágnak egy nagy fát, legallyazott rönkjét szekéralvázra rakják, a beöltözött „menyasszonyt” és „vőlegényt” a tuskóra ültetik, és úgy viszik körbe őket „lakodalmi menetben”. A tuskóhúzás vénlánycsúfolással való kapcsolatának eredetére világít rá az a régi kínai szokás, mely a már eljegyzett leányt akkor sem engedte új férjet választani, ha vőlegénye az esküvő előtt meghalt. A menyasszonyt összeadták az elhunyt vőlegényt helyettesítő fabábuval. Ettől kezdve asszonynak tekintették, és soha többé nem mehetett férjhez.

Egyesek szerint viszont a tuskóhúzás a rituális ekehúzás szokásából alakult ki. Az ekehúzás Európa-szerte, de a Távol-Keleten is gyakorolt újévi, vagy tavaszkezdő szokás — más időpontban gonoszűző eljárás volt (körülszántás). Mindkét célját tekintve nagy múltra tekinthet vissza.

A gyümölcsfákat sem csak karácsony és újév táján, hanem húshagyókor, ill. Fausztin napján (február 15.) is „serkentgették”. Ezúttal nem hízelegve, hanem pont ellenkezőleg; a fára követ, kukoricacsutkát aggattak, megrázták istenesen, fejszefokkal ütögették, husánggal verték és szóval is megfenyegették: „Ott nálunk a szomszédba vót egy diófa, de mindig keveset termett. Valaki mondta: Menj február hónapban, vedd elő a fészit, s mondjad néki: 'Ha nem teremsz, váglak ki, váglak ki!' Ijesztgesse meg a fát.” (Bosnyák Sándor gyűjtése.) De csak ha nem kedd volt, vagy péntek, mert akkor a fa elszárad, és ha nem volt hó vagy zúzmara az ágain, mert akkor — miként a lerázott, levert hó — idő előtt lehullik róla a gyümölcs.

73. kép

Fausztin napja és vigíliája, Bálint szokásaikat tekintve a február 15-i latin Lupercalia-ünnep örököse. Az ókorban Lupercalia alkalmából újból suhogott a korbács. A Lupercus-papok meztelenül körbe futották a Palatinus dombot; futás közben a körülöttük tolongókat — ez a szertartás nagy látványosságszámba ment — egy frissen

feláldozott kecskebak bőréből hasított szíjakkal megcsapkodták. A néphit szerint ettől a meddő asszonyok termékennyé lettek. E termékenységi célzatú szertartásra a keresztény farsangi szokások között már csak a fák „elverése" emlékeztet.

Farsangtól búcsúzván, hadd idézzem egy Balázs-járáskor énekelt adománygyűjtő köszöntő (vö. karácsonyi regölés) ideillő sorait Erdélyi Zsuzsanna gyűjtéséből:

„Fársáng, fársáng,
Szép szeder leveli,
Arany koronája".

* * *

A régi mezőgazdasági — és egyházi — év farsangra következő nagy ünnepe a tavaszponthoz igazodó húsvét. Húsvétvasárnap a húshagyót követő 46. napra esik, a húsvétszámítás szerint a tavaszi napéjegyenlőséget követő holdtölte utáni első vasárnapra. Legkorábbi időpontja március 22. A húsvéti ünnepkör kezdőnapja a nagyhét előtti virágvasárnap. Az ünnep — eredeti nevén pálmák vasárnapja — Jézus jeruzsálemi bevonulásáról emlékezik meg. Az elnevezés arra utal, hogy a názáretit mint Messiást pálmaágakkal köszöntötte a húsvétra a városba özönlő nép. Húsvét fás, ágas szokásai ezen a napon kezdődnek, s a húsvétra következő fehér- vagy mátkáló vasárnap fejeződnek be.

Virágvasárnap az utolsó dátum az év téltemető ünnepeinek a sorában. Az e napon szokásos kiszehajtás, kiszehordás a hasonló közép-európai szokások közé illeszkedik. „Néhány thüringiai faluban nagyböjt negyedik vasárnapján a gyerekek nyírfaágakból készített babát vittek végig a falun, majd egy tavacskába dobták." (FRAZER, 1965, 178. Vö. Argei ünnep.) Más német vidéken március 1-jén vagy a böjt ötödik vasárnapján „űzték ki a Halált", Sziléziában a ruhába öltöztetett szalmabábut, a „Halált" egy tölgyfa alá temetik. Lengyelország egyes vidékein a szomszéd falu földjére hajították. (Kedves, nem?) Csehországban, mint nálunk is, a tél kihordásával egyidejűleg behozzák a nyarat:

„Kivisszük a faluból a Halált,
És behozzuk a faluba az Újévet,
Kedves Tavasz, köszöntünk téged,
Köszöntünk téged is, zöld fű!"

(FRAZER, 1965, 179)

Magyar földön, az ország északi részein virágvasárnap készítettek egy zsupszalmabábot — a Tél, Halál „élettelen" szalmatests te állt szemben a Tavasz „életteli" zöldágtestével —, és felöltöztették egy farsangkor férjhez ment leány ruhájába. Ez volt a kisze, kiszi, kicevice. A kiszi a cibere, a böjtös savanyú leves szláv eredetű neve, a kice — Kodály Zoltán szerint — zsupszalmát jelent. A nagyböjtöt jelképező kiszét menetben vitték a határba, közben „kiénekelték" a böjtöt és behívogatták a húsvéti sonkát:

„Haj kisze, kiszéce, / győjj be sódar, gömböce!"

Ott napnyugtakor a bábut levetkőztették és széttépték, a szalmacsomókat, favázat tűzbe vagy vízbe hajigálták. A kisze - más néven „banya" - az öreg, téli Földistennő képmása volt, elégetése vagy vízbedobása a megújítását célozta. A görög mitológiában a tűz tisztítja meg és teszi halhatatlanná a rajta „átmenőt", az istennők pedig tavasszal vízben fürödve fiatalodnak meg és újítják meg a szüzességüket.

Az esti litánia után az ünnep vallásos tartalmához igazodva jártak házról-házra,

énekelve villőzni a lányok. Egyikük színes pántlikákkal ékesített, leveles fűzfaágat vitt. Ez a villő, a behozott zöld (fűz)ág, a megújult föld jelképe, mely hasonlósága folytán a Jézust köszöntő pálmaágra emlékeztette a híveket. A villőt meg is szentelték; virágvasárnap egyházi szokása ma is a fűzbarkaszentelés, a szentelt barka hamujával hamvazkodnak a rákövetkező év hamvazószerdáján. (Ez a szokás — mint annyi más — tanúsítja, hogy eleink az egész évben, évkörben gondolkodtak.) A kiszehajtás és a villőzés összetartozik. A közösségből kihajtott kiszét villőként édesgették vissza. Északi szomszédainknál a villő megjelenésével is, nevével is (l. a fűzfánál írtakat) elárulja a kilétét. Csehországban, miután a Halált napnyugtakor a leányok vízbe fojtják, „az erdőbe mennek, és kivágnak egy zöld lombos fát; erre nőnek öltöztetett babát akasztanak. Az egészet zöld, piros és fehér szalagokkal diszítik" és Litónak, „Nyárnak" nevezik. (FRAZER, 1965, 180) Sziléziában ezen kívül Május, Menyasszony, lengyellakta vidéken Tavasz istennője volt a neve (l. a galagonyáról írtakat).

A zöldághordás (zöldágjárás) nem kizárólag virágvasárnapi szokás. Játszák — ma már jobbára gyerekek — húsvétvasárnap és pünkösdkor is. A leányok és legények frissen vágott zöld ággal, virággal a kezükben végigvonultak a falun, a templomba is így mentek. Menet közben az ún. hidasjátékot játszották: az első pár kaput formált a karjával, a többiek átbújtak alatta, közben énekeltek:

„Bújj, bújj, zöld ág,
Zöld levelecske,
Nyitva van az aranykapu,
Csak bújjatok rajta."

A refrén attól függően cserélődik, hogy mikor éneklik:

„Ma vagyon, ma vagyon
Piros húsvét (pünkösd) napja.
Holnap lesz, holnap lesz
A második napja.

A játék nevében szereplő híd, az énekben emlegetett aranykapu a fordulópontra utal, amelyen ekkor kél át a Nap.

A húsvéti ünnepkörnek is volt a karácsonyfára, ill. májusfára emlékeztető zöldágdísze. Székelyföldön pl. a legények húsvétvasárnap hajnalban tojással, színes szalagokkal díszített fenyőágat tűztek kedvesük ajtajára. Ennek hajnalfa volt a neve.

Mint a karácsonynak, és az ókorban a farsangnak is, a húsvétnak szintén megvolt a maga korbácsoló szertartása. A virágvasárnapi szentelt barkás ág simogatta a jószágot meg az eladósorban lévő leányokat, hogy termékenyek legyenek, tisztító céllzattal pedig — *zöld*csütörtökön! — a vezeklőkre sújtott le. (L. még Szent Patrik tavaszi virgácsa, nagypénteki flagelláns körmenetek.) Húsvéti korbácsolás helyettesítette a Dunántúlon a locsolást: a legények a négyszögűre font vesszőkorbáccsal, a sibával húsvéthétfőn vagy fehérvasárnap paskolták meg a lányokat jókívánságok kíséretében, s ugyanúgy tojást vártak cserébe. Ezenfelül a leányok fel is pántlikázták a sibát, és borral kínálták a legényeket. A Felföldön szlovák hatásra terjedt el a suprikálás: ott a lányok vesszőzik meg a locsoló legényeket.

A nagypénteki Pilátus-, ill. Júdás-verés is idetartozik, mely a kiszehajtással rokon (l. télkiverés), csak vallásos tartalmában eltérő húsvéti gyermekjáték volt. A nagyhét valamelyik napján, leginkább nagypénteken egy Pilátust, ritkábban Júdást megsze-

mélyesítő szalma- vagy rongybábut náspángoltak el. Volt, ahol deszkára rajzolták a gyerekek Pilátus képmását, és azt verték meg; a székelyföldi Csíkkozmáson viszont egyik társuknak jutott e hálátlan szerep, őt tángálták el Pilátus helyett. E szokás „tuskós", profán-pogány változata volt a gonoszűző célzatú, húsvéti tőkeverés.

Mint a kiszét is, Pilátust, Júdást meg is égették (Pilátus-égetés, Júdás-égetés). A többi naptári fordulóhoz hasonlóan egyik tartalma szerint húsvét is tűz-, azaz fényünnep. A virágvasárnapi kiszeégetés, a nagyböjtben is szokásos sajbózás: tüzes karikák hajigálása botvégről, a nagyszombati máglya, amit helyenként korhadt fakeresztekből raktak, és szentelt barkán csiholva gyújtottak meg — ezen hamvadt el Pilátus, ill. Judás báb- vagy deszkaképmása —, az új tűz megszentelése mind erre mutat.

Volt „tuskó"-szertartása az egyháznak is. A nagypénteki liturgiában Krisztust gyakran sima fakereszt helyettesítette — a régi magyar nyelvben Krisztust még „Kereszt Úrnak" hívták (l. Rákoskeresztúr) —, sírba tételét a kereszt sírba tétele, feltámadását a kereszt felállítása. Nagypénteken a csonka misén a templomba vittek egy sima fakeresztet és az ún. úrkoporsóba fektették, feltámadáskor pedig ünnepélyesen kiemelték, és az oltárra állították. Olykor egy Krisztust jelképező fatuskót, keresztről leemelt korpuszt húztak fel kötélen a szentélyben, ez szokásban volt a Mennybemenetel ünnepén is. A XVI. században e „bálványimádáson" háborgó protestáns (Szhárosi) Horvát András így ír erről:

„Ím a rosszas tőkét Krisztusnak
kiáltják,
Meg nem tagadhatják, hátokon
hordozzák
Tisztességben tartják, térden
csókolgatják,
Krisztus tisztességét az bálvánnak
adják."

Régi Magyar Költők Tára, 1880., II., 184.

A gyümölcsfákat serkentő szokásoknak is voltak húsvéti, tavaszi változatai. Virágvasárnap templomi szemetet, húsvétkor a szentelt sonka csontját aggatták a fákra. A faijesztgetésre a nagypénteki kerepeléskor vagy a harangok nagyszombati megszólalásakor került sor. (Nagycsütörtök estétől tilos volt harangozni, a szokott időben kereplőkkel vagy dobokkal adtak jelet.) A tavaszpont utáni napok nevezetes fás ünnepe Gyümölcsoltó Boldogasszony napja (március 25.). Az ünnep 624 óta Jézus fogantatásáról emlékezik meg. Időpontját úgy nyerték, hogy Jézus december 25-i születésnapjától visszaszámoltak 9 hónapot. Magyar elnevezése onnét származik, hogy a fák szemzését, oltását nálunk ez idő tájt végzik (vallásos jelentése szerint az oltás a szűzi fogantatás növényi formája). Göcseji hiedelem szerint a fát, amit e napon oltottak, tilos kivágni, de még ágat törni róla, vagy nyesegetni sem szabad, mert vér folyik belőle. Aki ilyen fát kivág, megvakul és halála után kárhozatra jut. A zagyvarékasi nép szerint meg kell várni, míg az ilyen fa kiszárad, akkor már ki lehet vágni. Oltásra valót azonban szabad róla mesni, sőt, ajánlatos is, mert a róla vett oltást áldás kíséri. Gyümölcsoltó napján is serkentgették a fákat. Megrázogatták őket déli harangszókor, olvasót, piros szalagot kötöttek rá, szalmakoszorúval övezték a törzsét. A szőlőkben gonoszelhárító tüzeket gyújtottak; a délszláv gazdák, hogy a fák nedve úgy pezsegjen, mint a vérük, vörösborral koccintottak a gyümölcsösben. Az ünnep

tartalmából fakad az a képzet, hogy ha a gyermekre vágyó asszony e napon érintkezik a férjével, biztosan megfogan.

* * *

Húsvét után a 40. nap áldozócsütörtök, Krisztus mennybemenetelének ünnepe, az 50. nap a lángnyelves pünkösd vasárnapja. (Sávúót, a zsidók pünkösdje, 7 héttel Pészáh, a zsidó húsvét után eredetileg aratóünnep volt, az első termés templomi bemutatásának 2 napos ünnepe. Tüzes, zöld ágas a zsidó ünnep is; ilyenkor virágokba, lombokba és gyertyafénybe öltöztetik a templomot.) Áldozócsütörtök legkorábbi időpontja május 1-jére esik, s ez a nap is nagy múltra tekinthet vissza: a kelták nyárkezdő ünnepe volt (a katolikus naptárban 1955-ig Fülöp és Jakab napja). Ezért a 3 ünnep: május 1., áldozócsütörtök, pünkösd összetartozik; leveles, ágas szokásaik is közösek. Május 1. és az április 23—24-i György-nap révén az ünnepkör húsvéttal is ölelkezik. Az egykor igen népszerű szent nevenapja ui. húsvét szombatjának legkésőbbi időpontja, május 1. viszont Szent György nyolcada. Az időszak más szentjeihez és egyházi ünnepeihez is kapcsolódik az ünnepkörbe illő szokás, hiedelem és legenda (l. az április 25-i Márk-napi búzaszentelést, a május 1-jei Valburga kizöldülő botját, a május 3-i Szentkereszt föltalálása ünnepet, a május 4-i „virágos” nevű Szent Flóriánt).

A zöld ág már György-napkor szerepet kap. E nap már az ókorban tavaszünnep, elsősorban a pásztoroké. Ők suhogtatják a zöld ágat is. Latin őseik pl. vízbe mártott babérágakkal hintették meg az istállókat. Nálunk is, szomszédainknál is e napon hajtották ki az évben először az állatokat, s ostor helyett ekkor zöld ág szolgált, mert — mint a többi vesszős, korbácsos rítus esetében is láttuk — a néphit szerint ettől gyarapodik a nyáj, úgymond, „zsendüljön a jószág, mint zöld ágon a levél”. Használtak bodza-, nyírfa- és rózsafaágat, verték az állatot az eltett aprószentek-napi, virágvasárnapi vesszőkkel (az aprószentekhordás is pásztorrítus volt). Táncolt a vessző emberek hátán is. Bálint Sándor írja: „Sitkán Szent György napján volt a gyepűjárás. A hegybíró vezetésével (...) megkerülték a hegyet, megnézték, hogy jó karban van-e a gyepű. (...) A község tulajdonát jelző megyeköveknél (...) a velük lévő suhancokat lefogták és mogyoróvesszővel jól elverték. Ezután a hegybíró figyelmeztette őket, hogy még öregkorukban is ráemlékezzenek, hol csapták meg őket.” (BÁLINT, 1977., I., 313) A fenyítő virgácsra emlékeztetett a zöld ág Szent György-napkor a középkori Budán. A tisztújítás napja volt ez, a régi bíró e napon tette le hatalmának jelvényeit: egy fehér botot és egy zöld ágat.

Május 1. zöld ágas szokásairól árulkodik, hogy az ünnepet régen zöldfarsangnak hívták. Ez azt is elárulja, hogy a nép tisztában volt a naptár ünnepi menetrendjével. Az igazi farsang, húshagyó kedd legkorábbi időpontja (február 3.) a karácsony utáni 40. napra esik. Ilyen esetben húsvét március 22-én esedékes, áldozócsütörtök, a húsvét utáni bő időszak „húshagyója” pedig május 1-jére várható. Sok helyütt ez a nap a zöld ág behozatalának igazi időpontja: ezért is hívták a zöld ágat Májusnak. Nálunk május 1. és pünkösd egyaránt alkalom a zöldághordásra, zöld ágas hidas-játékra. Erről tanúskodik az énekszövegekben az újhold említése: áldozócsütörtökön, adott esetben május 1-jén, illetve a rákövetkező napok valamelyikén mindig újhold van, ez a húsvétszámításból adódik:

„Vagyok bátor jó vitéz, megyek
hídon által!
Új hold, fényes hold, bocsáss kapun
által.
Nyiss kaput újhold!"

Manga János gyűjtése

A híd, kapu emlegetése itt is a nap fordulópont voltára utal. A pünkösdi zöldághordásra már láttunk húsvétnál példát. Íme egy másik, amelyben a Szentlélek galambja Noé galambjával azonosul:

„Víg a Noé kis galambja,
Hogy megtért az özönvíz habja,
Zöld ágat viszen szájába,
Nyugvást téve le bárkába.
Én is most mint e zöld ággal,
E pünkösdi királynéval
Beköszöntök kiáltással:
Légyen az Isten e házzal.
Szívemből kívánom!"

Hubay Bertalan gyűjtése

A pünkösdhétfő utáni 10. nap Úrnapja, az Oltáriszentség ünnepe 1264 óta. Németországban a XII-XIV. században keletkezett az a naptári szimbolikájú szokás, hogy az e napon tartott körmenet útvonalán egyenlő közökben 4 oltárt állítottak. Mivel az oltáriszentség az „Igazság Napjának", Krisztusnak a teste, az útvonal a nappályát jelképezte, a 4 oltár a nappálya és az év 4 fordulópontját. Úrnapját az ünnepkörbe vonja, hogy nálunk az oltárok fölé emelt sátrakat zöld ágakkal díszítették, a földre pedig virágokat, rózsaszirmot és kakukkfüvet szórtak. E zöld ágakat és füveket a virágvasárnapi fűzfaágakhoz hasonlóan a néphit varázserővel ruházta fel. Pl. a hazavitt gallyakat villámcsapás ellen a ház 4 (!) sarkára tűzték.

Az ünnepkör legjellemzőbb zöldágdísze a májusfa. A szokás már zöldcsütörtökhöz vagy Szent György napjához is kapcsolható. E napon állítottak sok helyütt új köcsögfát. A májusfa (májfa, jakabfa) állítás — mint nevei is mutatják —, nálunk elsősorban május 1-jei, ritkábban pünkösdi szokás. Van, ahol május első vasárnapján (Északkelet-Franciaországban), pünkösd előtti csütörtökön (Olaszországban), sőt a június 24-i Szent Ivánkor állítják fel a májusfát (a svédek). Írásos emlékeink már a XV. századból tudósítanak e szokás hazai gyakorlatáról, de ennél bizonyosan jóval régibb.

A májusfa sudár, gallyaitól és olykor a kérgétől is megtisztított fa vagy ág. A tetején meghagyják a lombját. Éjszaka vágják ki a legények az erdőn, és hajnalban állítják fel a lányos házak előtt. (L. húsvéti hajnalfa.) A közösség májusfáját a pap vagy a bíró — a szocializmusban a tsz-elnök — háza előtt ássák a földbe, cserébe ő gondoskodik az ünnepi itókáról. A lányos házak kapujára, kútágasára csak kisebb fát, ágat szögeznek. A májusfára szalagokat, virágokat, hímes tojást, borral teli üveget akasztanak. Erdélyben meg is faragják a törzsét, olykor az a legény, aki szeretője ablaka alá ülteti a fát, rá is vési a nevét. Reggelre kelvén a falu sok mindent kiolvashat az utcaszerte díszlő májusfákból (ki kinek udvarol, kinek állították a legszebb fát, kiét csúfította el a haragosa). Hazánk északnyugati részén ún. májkereket állítanak; a díszeket egy magas rúd tetejére tűzött szekérkerékre aggatják. A májusfát pünkösdkor vagy május utolsó vasárnapján bontják le. A bontás játékokkal, versenyekkel, zöld ágas alakoskodással, pünkösdi királyválasztással tarkított ünnep. A májusfa, májkerék díszeit a csúszósra szappanozott rúdon felmászva próbálják leszedni a legények.

Régen a győztes lett a Pünkösdi Király, a falubeli legények vezére (legénybíró, első legény). A bontás ceremóniáját a fa kidöntése előtt a májusfa kitáncolása, a fa körül lejtett körtánc zárta be.

Karácsonyhoz és farsanghoz hasonlóan az alakoskodás ennek az ünnepkörnek is meghatározó eleme. (Húsvétkor az alakoskodás pogány volta és az ünnep vallásos tartalma miatt nem élhetett meg. Passiójáték: Jézus szenvedéstörténetének dramatizált előadása és a Pilátus- meg Júdás-verés szolgált helyette. Az alkalomhoz illő maszkák - koponyaálarcosok, csuklyások - persze részt vettek a passiókörmenetekben.) Mint a többi alkalommal, e nyárkezdő alakoskodás dramatizált formáinak csúcspontja a letűnő naptári időszakot — esetünkben a tavaszt — megszemélyesítő személy szertartásos, mímelt kivégzése. A húsvét utóján: György-napkor, május 1-jén vagy pünkösd alkalmával előadott dramatikus játék főszereplője az egyenlítői nyugat-afrikai táncmaszkákra (24. fotó) emlékeztető, lombokba öltöztetett „zöldember": Májusi Király és Királyné (Franciaország), Pfinstl (Bajorország), Vadember (Szászország, Thüringia), Kis Levélember, Fűkirály (Thüringia), Pünkösdi Fajankó (Svájc), Levélkirály (Hannover), Zöld Jakab (Nagy-Britannia), Leveles Fülöp vagy Jakab, Pünkösdi Király és Királyné (Magyarország), Zöld György (Erdély, Románia, Horvátország, Szlovénia). Frazer a „fajankó" kivégzését így írja le:

„A plzeňi (Pilsen) körzet néhány falujában pünkösdkor fakéregbe öltöztetnek s virágokkal meg szalagokkal ékesítenek egy Királyt. Aranypapírból készített koronát visel, és virágokkal díszített paripán lovagol. Bíró, hóhér és más szereplők kíséretében, egy csapat lovaskatonától követve a piactérre lovagol; itt májusfák alatt, zöld ágakból kunyhót vagy lugast emeltek. (. . .) Miután a falu asszonyairól és leányairól kifejtették lesújtó véleményüket, és lefejeztek egy békát, a lovasok egy széles, egyenes úton (. . .) két vonalban felállnak; a Király pedig menekülni igyekszik. Némi előnyt adnak neki, majd (. . .) az egész csapat utána veti magát. Ha nem tudják elfogni, akkor Király marad a következő évben is, és számláját este a fogadóban társai fizetik. De ha elérik és megfogják, mogyorófavesszővel vagy fakarddal ellazsnakolják, és kényszerítik, hogy szálljon le a lóról. Ekkor a hóhér megkérdi: 'Lefejezhetem a királyt?' A válasz ez: 'Fejezd le!' A hóhér meglóbálja fejszéjét, és ezekkel a szavakkal — 'Egy, kettő, három, fej ne legyen a királyon!' — leüti a Király koronáját". (FRAZER, 1965, 170. Vö. a magyalnál írtakkal.)

Hazai tájakon járva már Szent György-nap előestéjén találkozhatunk az időszaki király kivégzésének halovány emlékével. A Garam mentén szokásos Szent György-napi kilövés alkalmával az ünnep vigíliáján a legények kivonultak a faluból, szalmát, öreg seprűt (mindkettő a bábukészítés anyaga) vittek magukkal, s tüzet raktak. Amikor felcsapott a láng, egy legény puskaport szórt a tűzbe és elkiáltotta magát: „Pu, Szent György, meglőlek!" Ezután a falubeli lányok, menyecskék hibáit kikiabálták, amit a faluban a nők kihallgattak. Olykor átugrálták a tüzet (mint Szent Ivánkor), felhajigálták az égő seprűket (l. nagyböjti sajbózás), és a leányokat a legényekkel összepárosították.

Igazi magyar „zöldemberről" Dömötör Teklánál olvashatunk: „Fiúgyermekek öltöztek viszont 'borzakirály'-nak Győr-Sopron megyében. Egyházasfaluban 'borzafából' harangszerű köpenyt csináltak, ami felfelé szűkült, ezt bazsarózsával s más virá-

gokkal is feldíszítették. Ebbe bújt a borzakirály, két másik gyermek hordozta." (DÖMÖTÖR, 1974, 154. Borzafa = bodzafa. A bazsarózsa említése jelzi, hogy pünkösdi szokásról van szó. A bazsarózsa, azaz pünkösdirózsa még nem nyílik május 1-jén; ez a virág tényleg pünkösd virága.) Hogy a felvirágozott alakoskodó kit jelenít meg, azt a pünkösdi ének árulja el:

„Nem anyátúl lettél,
Rózsafán termettél,
Piros pünköst napján
Hajnalban születtél."

Az ének folytatása a faszellem ellenlábasával ismertet meg bennünket, aki az év másik, téli felén uralkodik:

„Eb anyátúl lettél,
Kökényfán termettél,
Tátos Luca-napján
Éjfélben termettél."

Pálóczi Horváth Ádám gyűjtése

Időszaki király kivégzését beszéli el a május 4-én vízbe ölt Szent Flórián legendája (Florianus „virágzót" jelent), mely a kiszehajtással együtt a rómaiak márciusi-májusi Argei ünnepére vezethető vissza (l. az égerfánál). A kora nyári ünnepkörnek egyébként több április végi, május eleji latin ünnep tekinthető elődjének, itt csak a Floraliát, Flóra istennő ünnepét említeném meg.

Mint a többi fordulatünnepet, a nyárelőit is szent tűz hevíti, s nemcsak a pünkösdvasárnap gyújtott, Szentlelket jelképező templomi lángocskák formájában. Tűzünnep volt már — láttuk — György-nap is. Az ókori Itáliában e napon, Pales pásztoristen ünnepén áthajtották az állatokat a tűzön, s az emberek is átugrottak rajta, hogy megtisztuljanak. Égő szalma füstjével is végeztek tisztító szertartásokat (állatok tűzhöz hajtása — a húsvéti újtűzhöz — tűzugrás, kifüstölés — pl. istállóké — napjainkig szokásban maradt). Úrnapját újfent az ünnepkörbe vonja, hogy magyarjaink néhol az előző évi úrnapi oltárok elé szórt virágok és füvek szárítmányával füstöltek. Tűzünnep volt Flórián napja, a szent máig a tűzoltók patrónusa. Az ő neve napján is szokás volt hajdanán kioltani a régi tüzeket, s helyettük hagyományok szentelte módon újat gyújtani.

* * *

Pünkösd legkorábbi időpontja (május 11.) után 32 napra következik a nyári napforduló (június 21.), azt pedig 3 nappal később Keresztelő Szent János, népi nevén Szent Iván ünnepe követi. Ezen a napon időtlen idők óta a pályája delelőjére érkezett Napot köszöntik Európában. A napforduló után a nappalok már rövidülnek. A Szent Iván-i ének így borong a fordulaton:

„Virágos Szent-János,
Éjszakád világos;
Míg előtted leszek,

Tiszteletet tészek,
Csak addig világos,
Légy aztán homályos."

Réső E. Sándor gyűjtése

Az ünnep rítusai közül a legismertebb a Szent Iván-i tűzgyújtás. Egykor egész Európában szokásban volt, ma már inkább csak Észak- és Nyugat-Európában él, ott, ahol a nyárközépi rövid, sőt „fehér" éjszakák igazán szembetűnők. Az ünnepre virradó éjszakákat bevilágító máglyák látványa feledhetetlen élményt nyújt azoknak, akik ilyenkor a brit vagy skandináv partok

mentén hajóznak, és megpillantják a kései alkonyatban egymás után fellobbanó tüzeket. Cornwallban, Anglia legnyugatibb csücskén, Carn Brea gránitszikla csúcsán gyújtják az első tüzet. Ez a jel, aminek láttán sorban gyulladnak a fények a látótávolságban lévő magaslatokon, továbbadva a fényüzenetet, mígnem minden máglya fennen lobog az egész vidéken, mintegy visszatükrözve az eget, amin a csillagok is már sorban gyulladoznak. Szokás szerint minden tüzet pap áld meg helyi nyelvjárásban. A tűzbe — Európában mindenütt, ahol még él a szokás — gyógyfüveket, vadvirágot, gyümölcsöt szórnak, és amikor alábbhagy, a fiatalok átugrálnak rajta. A Szent Iván-i máglya örömtűz volt, fényt megtartó (az öregedő Nap erejét fokozó) mágikus céllal. De gyógyító és termékenységnövelő hatást is tulajdonítottak neki. A tűzben sült almát gyógyszernek tartották, a tűz körül fogyasztott cseresznyéről azt hitték, növeli a gyermekáldást (analógiás mágia: a páros cseresznye a heréket szimbolizálta). A tűzugrásnak is ugyanilyen hatást tulajdonítottak (l. „tűzről pattant menyecske"), de az is analógiás mágia volt elsősorban; azt célozta, hogy a Nap mindig olyan magasra „ugorjék", mint ezen a napon. Az ilyenkor szokásos „ugróénekek" legismertebbje a művelet mindkét céljára utal, lévén a szöveg tanúsága szerint egyrészt párosító ének, másrészt a benne említett „rutafa" maga a kozmikus világfaistennő (Magyar Ilona), akinek ágai közt a Nap jár:

„Magos a rutafa,
Ága elágazik,
Selyem sárhaja,
Magyar Ilona
Haján fölyű gyöngy,
Koszorúja gyöngy.
Még a tengeren is
Átalhajladozik,
Selyem sárhaja,
. . . stb."

Mint a többi ünnepi tűznek, Szent Iván tüzének is tulajdonítottak tisztító és bajelhárító hatást. Cornwallban seprűnyelet állítottak a máglya közepébe az egykor tűzre vetett boszorkányokra emlékezve. (Vö. Szent György-napi kilövés.) Nálunk, mivel közeledik a betakarítás ideje, néhol sarlót hajítottak a tűzbe, áldozatul a jó termésért, és veteményest, kutat, forrást füstöltek meg a parazsával. Hasonló értelműek voltak a más ünnepről már ismert tüzes szokások: fáklyagyújtás, tűzcsóválás, tüzes karikák hajigálása.

Szent Iván-napkor a korábbi ünnepek „zöld" szokásai is megismétlődnek. Nálunk néhol az ünnep előestéjén a ház oromzatára lombkoszorúkat aggattak tűzvész ellen (l. Úrnapja). A svédek Szent Iván éjszakáján (ma már) nem gyújtanak tüzet, viszont ekkor állítanak „májusfát." (25. fotó.) Svédországban Szent Iván vigíláján a falusi házakat alaposan kitakarítják, zöld ágakkal meg virágokkal díszítik. Európa egyes vidékein a lombos alakoskodás, a „zöldember" kivégzése is e nap játékai közé tartozik. Würtenbergben Lusta Embernek nevezik az alakoskodót, akit egy fenyőágak borította 3—4 m magas gúla vagy kúp alakú fűzfavessző kas rejt. Oroszországban „Szent Iván napjának előestéjén egy Kupalónak nevezett bábut készítettek szalmából, női ruhába öltöztették és virágokból font koszorút illesztettek a fejére. Ezután kidöntöttek egy fát szalagokkal feldíszítették és felállították. Ennek a Marena (Tél vagy Halál) nevű fának a közelében helyezték el a szalmabábut, mellé egy asztalt állítottak, rá pálinkát és ennivalót. Később

örömtüzet gyújtottak, és a fiatal fiúk meg lányok a bábut közrefogva párosával átugráltak fölötte. Másnap leszedték a fáról meg a báburól a díszeket, és mindent a folyóba dobtak." (FRAZER, 1965, 186) A szokásban a kiszehajtás, a májusfaállítás és a Szent Iván-i tűzrakás elegyedik *(kupalo* azt jelenti: „megfürdött").

74. kép

Sok helyütt a naptári ünnepek óriás „báburalkodói" ilyenkor is felvonulnak. Douaiban (Franciaország) a XIX. század elejéig a július 7-éhez legközelebb eső vasárnap körmenetet tartottak az Óriásnak nevezett 7—10 m magas fűzfakas-ember részvételével. Az óriást a benne rejtező emberek mozgatták és vontatták (vö. Sztrabón beszámolójával). Dunkerque-ben az óriások körmenetét Szent Ivánkor tartották, a régi Angliában sem múlhatott el ez a nap nélkülük (74. kép). Ugyanúgy lécekből és abroncskarikákból készült a vázuk, mint azoké a lombálcáké, melyeket a május 1-jei Zöld Jakabok viseltek.

Mint a többi ünnepen, a bábukat olykor most is „kivégezték". Párizsban július 3-án égettek meg egy Óriást — a szokással 1743-ban hagytak fel — Brieben Szent Iván előestéjén. A szintén franciaországi Metzben, Gapban és Moselle-ben viszont — egy talán még embertelenebb szokás emlékeként — fűzfaketrecbe zárt élő macskákat dobáltak a tűzbe ezen az éjszakán. Oroszországban fehér kakas volt a tűzáldozat — a pogány északi szlávok napistenének, Szvantovitnak (75. kép), akinek szerepét a június 15-én ünnepelt Szent Vid vette át, kakas volt a szent állata —, Meissenben és Thüringiában pedig lófej.

„Adónisz kertjét", amit nálunk a téli napfordulóra ültetnek, Szardíniában, Szicíliában és Calabriában a nyári napfordulóra készítik el. Szardíniában „március végén vagy április elsején a falusi legény megjelenik választottjánál és megkéri, legyen a *comare*-ja (a „komája" vagyis a kedvese), ő pedig a leány *compare*-jának ajánlkozik. Az ajánlatot a leány családja megtiszteltetésnek veszi, és örömmel elfogadja. Május végén a leány parafa kérgéből virágtartó edényt készít, megtölti földdel és egy marék árpát meg búzát vet bele. Miután kiteszi a napra és sűrűn locsolgatja, a gabona gyorsan szárba szökken és Szent Iván előestéjére már kalászt növeszt. (. . .) Szent Iván napján a legény és a leány kiöltözve, nagy kísérettel a nyomukban (. . .) egy falun kívüli templomhoz vonul. Itt a templomajtóhoz vágva összetörik az edényt. Ezután körbe leülnek a fűbe, és furulyaszó mellett tojást esznek zöldséggel. Bort kevernek egy kupába, körbeadják és mindenki iszik

belőle. Aztán összefogódznak és azt éneklik furulyakísérettel újra meg újra, hogy 'Szent Iván kedvesei' *(Compare e comare di San Giovanni)*. Amikor ráunnak az éneklésre, felugranak és vidám körtáncot járnak estig." (FRAZER, 1964, 353—54)

* * *

Egy-egy olyan Szent Iván-i szokás, mint a sarló tűzbe hajítása, a gabonasarjasztás vagy az ünnep eltolása július elejére már a közelgő aratás előjele. Július 2., Sarlós Boldogasszony napja volt egykor nálunk az aratás kezdőnapja. Ennek okán a következő naptári fordulópont ünnepelt növényszelleme nem fa-, hanem gabonaisten. (Bár a zsidók képzelete a búzát a tudás fájává növesztette!)

A nyári napfordulót követő 40. nap, augusztus 1-je, Lugnasad a keltáknál az ősz kezdőnapja volt, a Brit-szigeteken határnap a szénakaszálás és az aratás között (a hűvösebb éghajlat miatt a gabona ott később érik be, mint nálunk). E napon a kelták Lug gabonaistent gyászolták és az új kenyeret köszönték meg az égieknek. A kereszténység felvétele után az első vágás gabonából sütött kenyeret misén szentelték meg, így lett a nap neve *Loafmass* („cipómise"), ami idővel *Lammas*ra változott (vö. *Christmas* „karácsony", *Candlemas* „gyertyaszentelő"). Augusztus 1-je Svájcban nemzeti ünnep. Ezen a napon országszerte nagy tüzeket gyújtanak.

Európában ókori mintára a gabonaszellemet többnyire nőalaknak képzelték (l. gör. *Démétér*, lat. *Ceres* és leánya, *Perszephoné* alias *Proserpina*, akiknek a szerepét Szent Anna és Szűz Mária vette át). Az aratás befejezését annak helyi időpontja szerint Európa-szerte aratóünnepek követik. Nálunk július végére, a 26-i Anna-nap tájára vagy augusztus elejére esik, végső határnapja régen Nagyboldogasszony ünnepe (augusztus 15.) volt, tartalma szerint a keresztény „gabonaleány" halálának, mennybevitelének a napja (26. fotó). (A keleti egyház régen 40 napos böjtöt parancsolt e nap előtt is.) Az aratóünnepek központi hiedelmi alakja az utolsó kévével learatott — megölt — gabonaszellem: akit a legkülönfélébb néven neveztek (Búza anyja, Árpa anyja, Öregasszony, Öregember, Zabmenyasszony), és akinek képmását néha az utolsó kéve felöltöztetésével el is készítik. Időszaki báburalkodó bizony ő is, mint a többi „szalmakirály", csakhogy ez a bábu „élő" szalmából csinálódik, nem úgy, mint elődei, mert rajta van még a kalász, s abban az élet: a mag. Említésre érdemes talán, hogy a belgiumi Athban a halálra ítélt óriás bábuk felvonulása régen az aratásra következett. Sok jel arra mutat, hogy a történelem előtti időkben ez alkalomból nemcsak bábot, hanem embert is áldoztak. Ennek emlékét őrizheti az a szokás, hogy az inspiciáló gazdát vagy uraságot a marokverő lányok jelképesen — szalmakötéllel, búzaszállal — megkötözték, és csak váltságdíj fejében bocsátották el.

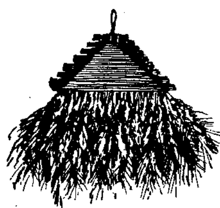

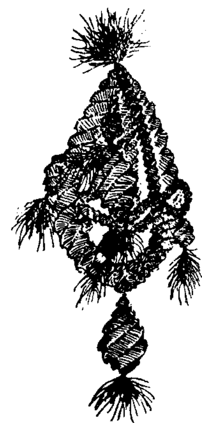
75. kép

A magyar aratóünnep dísze az aratókoszorú (76. kép), amit énekelve, menetben,

vállon vagy fejtetőn vittek a gazda, földesúr portájához, aki köszöntötte és vendégül látta az aratókat. A koszorút és vivőit vízzel meghintette — Erdélyben a koszorúhordozókat már útközben megöntözték a falubeliek — majd a koszorút a ház legszebb szobájában az asztal fölé akasztotta. Az aratókoszorú a gabonaszellemet testesítette meg, akit eleink férfinak képzelték. (Szentgyörgy, szentgyörgyvitéz, vitéz volt a neve, vagy Jézus, jézuskéve, ami igazán nem szorul magyarázatra.) Néhol ún. búzababát készítettek az utolsó búzaszálakból, rongyból és fából, vagy a búzakoszorúra fából faragott és felöltöztetett férfi- és nőbábut állítottak, másutt a felöltöztetett szalmabábokat eketaligán vontatták az ünnepi menetben. Az aratókoszorúban és búzababában lévő magot varázserejűnek hitték. Vagy a vetőmag közé keverték — a jó termés reményében —, vagy karácsonykor az aprójószággal etették föl, hogy jobban tojjanak.

76. kép

A kenyérgabonát — az „életet", ahogyan régen a magyar ember hívta — nagy tisztesség övezte. Ezt az is jelzi, hogy a vele kapcsolatos szokások, hiedelmek más naptári fordulópontok idején is felbukkannak. Mindenekelőtt az őszi vetéskor, aminek fő ideje az őszpont utáni „mihályhétre" következő „búzahét" volt (mihályhétnek hívták azt a hetet, amibe Mihály-nap, szeptember 29. beleesett), de előkészületei már Kisasszony napján (szeptember 8.) megkezdődtek. A következő fordulópont halottak napja, amikor a halottakat és a szegényeket finomlisztből sütött „Mindönszentök kalácsával", „kúdúskaláccsal" megvendégelték (halottetetés). A karácsonyi búzacsíráztatás mellett szokásban volt, hogy szenteste „karácsonyi szalmát" szórtak a szoba padlójára, s volt, hogy ezen is aludtak, mondván, Jézus is szalmán feküdt a jászolban. A karácsonyi szalmát termésvarázslásra használták: egyebek közt a gyümölcsfákra kötözték fagy ellen és jó termés reményében. Húshagyókedden morzsolták a vetni való kukoricát. Nagypénteken Krisztus halálát jelképezendő keresztet vagy Krisztus-képmást (tuskót) rejtettek el a búzaföldön, amit a legényeknek a másnapi feltámadásig meg kellett találniok (Krisztus-keresés). Feltámadást követően a bevetett földeket körmenetben járták körül, hogy így védjék meg ártás, fagy, jégverés ellen. Húsvétvasárnap a szentelt étellel, köztük kaláccsal hazáig futottak a templomból az asszonyok, mert hitük szerint az aratja le búzáját elsőként, aki leghamarabb érkezik haza. A húsvéti morzsát eltették, hogy nyáron kereszt alakban a földekre szórják a verebek kártevése ellen (vö. karácsonyi morzsa). György-nap is a határt járták körül (l. szentgyörgyvitéz), másnap, Márk napja (április 25.) pedig ma is a búzaszentelés napja. Mindkét szokás hasonló pogány tavaszünnepekben gyökeredzik. Ami a búza növekedését illeti, úgy tartották, hogy a nyári napforduló táján, Vid napján, vagy Szent Ivánkor „szakad meg a töve", vagyis nem nő tovább, csak érik.

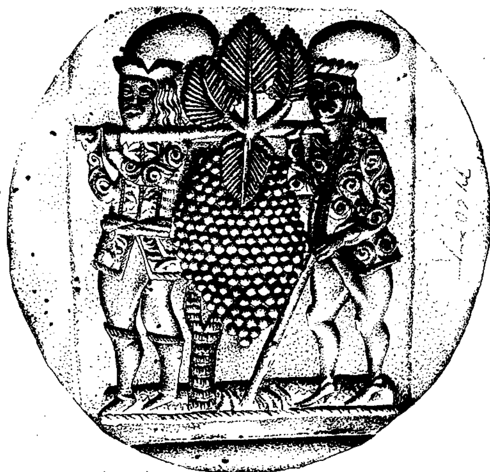
Az aratás idejének van más, ideillő hazai szokása is: pl. a Nagyboldogasszony-napi virágszentelés. Az ezidőtt gyűjtögetett

gyógynövényeket szentelték meg olykor az olajfűz (keskenylevelű ezüstfa, *Elaeagnus angustifolia)* ágával csokorba, koszorúba kötve. A szárított szentelménnyel az év egy másik fordulóján, vízkeresztkor füstölik ki a házat, miközben augusztusi aszalt almát és diót szórnak a padlóra. Láttuk már: az alma, dió, mogyoró az aratási időszak gyümölcse. Graves ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Augusztus 13-án Diana vagy Vesta anyaistennő kereszténység előtti ünnepét („ez volt az augusztus 15-i Mária mennybemenetele, Nagyboldogasszony ünnep pogány elődje”) almaborral, mogyorófa nyárson sült gödölyehússal ülték meg, valamint almával, ami fürtökben csüngött az ágról.” (A szent lakomán azért fogyasztottak pont kecskehúst, mert a kecskét is, mint az almát görögül *mélon*nak nevezik.) „Ennek az istennőnek — a gör. *nemosz,* 'berek' után — Nemeszisz volt a másik neve, ami a klasszikus görögben a tabu megszegését követő isteni bosszút jelentette. Szobrain almafaágat fog a kezében, és az V. sz.-i keresztény költő, Commodianus Diana Nemorensisszel, a 'berkek' Dianájával (a nemi tölgy aranyágas istennőjével) azonosítja, akinek követői 'vágott ágat imádnak, és egy tuskót Dianának hívnak'.” (GRAVES, 1966, 255)

* * *

Szept. 23-a az őszi napéjegyenlőség napja. 53 napra van a kelták őszkezdő ünnepétől, és 39 napra Nagyboldogasszony aratóünnepétől. Az őszi napéjegyenlőség utáni időszak elsősorban a szőlő leszüretelésével telik el. Kezdőnapja rendszerint a szőlő-hónap zárónapja: „Borszűrő” Szent Mihály. A szőlő a pogány múltban és a keresztény félmúltban a búza után legfontosabb terménynek, egyben szent növénynek számított a termőhelyén, ennélfogva a szüret is ünnep, amelyen helyet kapnak az év többi naptári és mezőgazdasági ünnepén dívó szokások, mindenekelőtt az aratóünnep szokásainak alkalomhoz igazított változatai. Zöldágként, amivel az épületeket, fogatokat és magukat ékesítik fel az emberek, a szőlő leveles, fürtös vesszeje szolgál. A szüreti felvonulás résztvevői szüreti nótákat énekelnek, az ünnepi menet dísze most a szüreti koszorú (piramis, gúla, 77. kép), a szőlőkoszorú vivőit öntözi meg a gazda, akit most fürtös venyigével kötöznek meg

77. *kép*

búzaszál helyett. A szüreti felvonuláson is láthatók farsangos maskarák, és felvonul az időszak báburalkodója is, ezúttal Bacchus, avagy borkirály néven. Tokaj-Hegyalján „Baksus” hordón lovagló, piros ruhájú férfibábu, a kezében lopótök jogarral.

A favázra kötözött, fürtökből álló szüreti koszorú szintén a szőlőistent jeleníti meg, ahogy az aratókoszorú és a búzababa a gabonaszellemet. A szőlőkoszorúk formája a kánaáni szőlőfürtöt idézi, amiben Krisztusnak, a megszemélyesült szőlőtőnek az ószövetségi előképét látták (70. kép). Szuk-

kót (a. m. „Sátor") volt az ószövetségi zsidóság szüretünnepe. 7 napjára a zsidók ma is lombsátrakat állítanak, s kezükben virágos zöldág-csokorral, lulávval és ethroggyümölccsel ünnepelnek.

A szőlő, mivel termőciklusa a búzáéhoz hasonlóan egybeesik a napévvel, a napisten jelképe volt (51. kép). Ezért a vele kapcsolatos teendők ritualizálásával és hozzá fűződő hiedelmekkel minden naptári fordulópont körül találkozunk. Sorban haladva: január 22. a szőlő egyik védszentjének, Vincének a nevenapja. Hajdanán e napon a szőlőskertek szélét szentelt borral vagy szentelt vízzel öntözték meg (vízkereszt!). Húshagyókedden vagy Balázs napján a szőlő 4 sarkán megmetszettek egy-egy tőkét mágikus védelmül a madarak ellen. Mint a gyümölcsfákat, a szőlőt is Gyümölcsoltó Boldogasszony hetében oltották. Virágvasárnap a szőlőskert 4 sarkába barkaágat szúrtak — jégverés ellen. Húsvétkor a szentelt sonka csontját ásták el a szőlőben, hogy a tőkék nagyszemű fürtöket teremjenek. Szent György napja a szőlővidékeken a határjárás napja volt; Kőszegen — idézi Bálint Sándor egy XVIII. századi iratból — „Szent György napján, úgy mint szokott Bíró Választás napján az Hegy Mesterek az tanátsházba szoktak szőlő jövíseket (hajtásokat) hozni, mellyek által az Városy lakosoknak is az Borbéli terméshez reménséghek volt." (BÁLINT, 1977, I. 314) A pünkösdi ünnepkörbe esnek a fagyosszentek, akik közül Szervác (május 13.) és Orbán (május 25.) a Rajna-vidék szőlészeinek védszentje volt. Az utóbbi kultusza Róma április végi szőlővirágzás ünnepére, a Vinalia Urbanára vezethető vissza. (Orbán napját a nyár kezdő napjának is tartották.) A nyári napforduló előtt, június 15-én ünnepelték a szőlő egy másik patrónusát, Szent Videt. A július 25-i Jakab — ő az egyik szent, akinek névünnepe a kelta Lugnasad örökébe lépett — a szőlő növekedésének határnapja volt. A szőlők védszentje volt Donát is. Augusztus 7-i nevenapja a nyári napforduló és az őszpont közti időszakot pontosan felezi. Egykor ez a nap is pogány borünnep volt. Az őszi napéjegyenlőség időszakába esik a szüret; a rákövetkező fordulatünnep szentje Márton (november 11.), az ő nevenapjára forr ki az újbor. Volt is keletje. A mulatós Márton-nap a szürettel kezdődő „kisfarsang" lakodalmas időszakát, egyúttal a gazdasági évet zárta. Ezért a szentet — ókori hagyományok hordozójaként — „Borfujtónak", „Nagypoharúnak" nevezték. A karácsonyi időszakban János napján (december 27.) emelgették feltűnően sűrűn a poharat. Ez a nap volt a borszentelés legjelesebb időpontja. Az ekkor megszentelt bor (jánosbor, angyalok bora) a nép életében az egész év során nagy szerepet játszott.

* * *

Az őszpont utáni 39. nap november 1-je. Ekkor kezdődött a kelták több napos tél- és évkezdő tűzünnepe, Samain. A kereszténység elterjedésével mindenszentek és halottak napja (november 1—2.) vette át Samain pogány örökét. Az ekkor kezdődő, Márton-napig tartó 10 napos időszak a szürettől számított őszi kisfarsang záróperiódusa.

Halottak napján a temetői sírokat virágerdő borítja, és Samain tüzeinek visszfényeként rajtuk a hozzátartozók gyertyát gyújtanak. Régente itt-ott rőzséből rakott máglyák lobogtak a holtak emlékezetére. A gyászosan induló nap rendszerint vidám torolásba torkollt, amiből részesültek a szegények, de még az elhunytak is, az enni-, innivalóból ui. vittek a sírra. A napra vonatkozó fával kapcsolatos hiedelem:

„Mikefa göcseji faluban az ünnepen diófalevelet szednek, és elteszik (...). A diófalevél, diófakoporsó a halandó embernek, illetőleg halottnak oltalma." (BÁLINT, 1977, II. 438) Az időszak fás szokásai és hiedelmei az ekkortájt időszerűvé vált erdei és kerti munkákhoz fűződnek. Október 31. a „fejszés" Szent Farkas (Wolfgang) nevenapja. Párban az október 28-i „fűrészes" Szent Simonnal őt tartották régente az erdőirtók, famunkások, ácsok védszentjének. Farkas-napi teendők közé sorolták régen a gyümölcsfák bekötözését (a fagy ellen), és lemeszelését (a nyulak ellen). Sok helyütt e napon ültették a fákat.

Az ünnepkört záró Márton napjához, kisfarsang húshagyójához is hozzátartozott a vesszőzés szokása. Dunántúlon régi hagyomány e napon frissen vágott (nyírfa)vesszővel az állatokat megcsapkodni. A pásztorok Márton estéjén végigjárják a falujukat és így köszöntenek be:

„Elhoztam Szent Márton püspök vesszejét,
A szokást nem mi kezdtük, és nem mi végezzük.
Állatainknak annyi szaporodása legyen,
Ahány ága-boga van a vesszőnek."

Bálint Sándor gyűjtése

A jószág megcsapkodásáért szentmártonrétes, Márton-napi újbor járt a pásztoroknak. Itt-ott a Márton napját követő böjti időszakban, karácsony böjtjében vesszőzték meg az állatokat. Volt, ahol a jószágot Márton-nap vágott ággal hajtották ki tavasszal (Szent György napján).

Hagyományhű vidékeken nem is oly rég még úgy tartották, hogy a tél Márton napja után kezdődik, és a rákövetkező böjtös adventtel indul a szent, egyházi év. Az a 43 nap, ami Márton után hátra van karácsonyig, böjtös idő volt a középkorban (Oroszországban egészen a 17-es forradalomig): Szent Márton böjtjének nevezték.

BÖLCSŐ, ÁGY, KOPORSÓ

Nemcsak a természet és a Nap évről-évre megújuló egy esztendős életének volt jelképe az életfa, hanem az emberi létnek is. Az egyedi lét körkörösségébe vetett hitről tanúskodik az az egyetemes képzet, mely szerint a születésre várók lelke a túlvilágon álló világéletfa ágán lakozik, onnét száll le a földi létbe, s a test halála után oda tér vissza. Erről tanúskodik az a hiedelem, mely szerint aki meghal, őseihez tér meg: „visszatérsz a földbe, mert abból vétettél" (Ter 3,19). Adott esetben, mint láttuk, fát tekintett ősének az ember, és hite szerint maga is fává lett halála után (vö. „ágrólszakadt", „nem esett messze a fájától"). Erről tanúskodik, hogy a bölcső és a koporsó — általában mindkettő fából készül, ami szintén nem mellékes — ugyancsak egyetemes képzet szerint az evilágra érkező csecsemő és a túlvilágra távozó agg jelképes járművei; a nemlét tengerén közeledő és távolodó hajók, és mint ilyenek, megfelelnek egymásnak. (L. a hajós, csónakos, vízen túlra temetkezés szokását; a vízre bocsátott „szekrénybe" zárt Ozirisz, a vízből kifogott ládában talált Mózes mítoszát. Mesei párhuzamai egyebek közt a *Vízen úszó koporsó* és a *Magzatával együtt kitett anya* típus meséiből ismertek.) Tudván, tudatlan mi is úgy érezzük, hogy körpályán mozgunk az időben: életpályánknak „íve" van, megvénülve második gyerekkorunkat éljük, halálunk után visszatérünk „Ábrahám kebelére". A bölcső és koporsó, a születés és a halál, a csecsemő- és az aggastyán-életkor megfeleltetése jelen van a paraszti világképben is. „A népköltészeti szövegekben rendre előbukkan (. . .) a magatehetetlen csecsemő és a halott, illetve ezek jellegzetes tárgyainak, illetve a hozzájuk fűződő viselkedésmódnak a megfeleltetése. Így:

bölcső	— koporsó
pola ruha	— szemfedél
sírdogálás (altatás)	— siratás
pola kötő	— eresztőkötél
bölcsőbe tevés	— földbe tevés."

(KUNT, 1987, 73)

A bölcső és a koporsó között azonban ott van a szintén fából ácsolt ágy, a születés és a halál között a házasság. Általa lesz teljessé a lét köre, hiszen ágyban nemzett apánk és anyánk, ágyban születtünk meg (többnyire), és miután életünk közel harmadát ágyban fekve tékozoljuk el, ágyban is halunk meg (tisztelet a kivételnek), mielőtt a koporsóba fektetnék porhüvelyünket. Ezért a fentiekhez hasonló megfelelést bőven találunk keresztelő és lagzi, de főleg lagzi és temetés között. Csak néhány példa: menyasszonyi koszorú — halotti koszorú, leánysirató — halottsirató, lakodalmi menet — gyászmenet, lagzi — tor, menyasszonytánc — halottas tánc. Még az olyan látszólag utánozhatatlan szokás is, mint amilyen a leánykikérés, „megismétlődik" a halál rítusaiban. „Beleillik a lakodalom — temetés képzetbe a bizonyára profanizálódott

keresztényi elképzelés Szent Mihályról, a lélek *vőfély*éről. Mihály arkangyal az, aki a halál percében megjelenve a lelket kikéri, s elkíséri az örök menyegzőre." (KUNT, 1987, 77) Ez az ismétlődés — mint az év ünnepeiben — tükröződik az emberi élet fás, ágas, virágos szokásaiban is. Életfák zöldellnek az emberi életút említett fontosabb állomásain.

Elterjedt képzet szerint az embernek több lelke van. Ezek közül az egyik a testtől külön, fában lakozik. Ezt a lelket találóbb lenne életerőnek nevezni. A szóban forgó „lélekfa" ui. nem más, mint az egyén saját életfája, mely elsősorban az illető egészségi állapotát jelzi. Frazer orosz, német, francia, olasz földről, Nagy-Britanniából és Svájcból, valamint Afrikából meg a csendes-óceáni szigetvilágból merítette ideillő egykorú példáit. Közös jellemzőjük, hogy a szülők gyermekük születésekor egy fácskát ültetnek, Svájcban pl., ha fiú lett, almafát, ha leány, körte- vagy diófát(!). Ezt a fát különös figyelemmel gondozzák, mert azt hiszik, hogy ha a fa virul, a gyermek is viruló egészségnek örvend, de ha a fát „titkos féreg foga rágja", a gyermek is betegségbe esik. Egykor nálunk is ültetett az apa fát újszülött gyermekének, s ha ez megbetegedett, többek közt az „életerős" fától reméltek gyógyulást nyerni, mégpedig úgy, hogy a kis beteget többször átemelték életfája ágai közt, hogy az — úgymond — szülje újra a gyermeket. Moldvai csángók mondják: „Fát ültetett akkor, s akkor ha esetleg kiszárad, a gyerek es meghal. És arra visszaemlékeztek, hogy ez a fa akkor van ültetve, mikor született." (Bosnyák Sándor gyűjtése. L. még a kőrisfánál.) A példák ismeretében úgy tűnik, hogy az ember csak gyermek- és ifjú korában támaszkodhatott életfájának, alighanem azért, mert a fát minden műveltség elsődlegesen az anyával azonosította. A zsidók cédrust ültettek fiú-, és fenyőt leánygyermek születése esetén, de a fát kivágták, amikor gyermekük megházasodott, ill. férjhez ment. Régen ui. a *hupát,* az esküvői baldachint, eredetileg lombsátort, ami alatt az ifjú pár örök hűséget esküdött egymásnak, a vőlegény cédrusfájából és a menyasszony fenyőfájából rótták össze.

A sorsjelző életfa a mítoszokban és a mesékben is a jelzett életkori határok között szerepel.

A teremtés apokrif történetében, amit a holt-tengeri tekercsek őriztek meg, az ifjú Ábrahám álmában cédrust(!) lát kidőlni fejszecsapások alatt, így értesül a fáraó ellene tervezett merényletéről. A mesebeli nagyobbik fiú öccsére egy bokor rózsát hagy, mely hervadni kezd, ha távolodik tőle, újra nyílik, ha közeledik hozzá, és egészen elszárad, ha meghal *(Az aranyfogú testvérek).* Más mesében a legkisebb fiú születésével egyidőben egy almafa kel ki a kertben, s a fiúval együtt nő *(Tündér szép Ilona).* Vagy: az ellenség tanyáján tartózkodó hősnek nem kell váratlan támadástól tartania, mert amikor a 12 haramia elindul hazafelé, a „napnyugoti házvégen lévő körtefa el kezd fakanni", mikor a határba érnek, virágzik, mikor pedig már közel vannak, a körte érik rajta *(Miklós és Örzse).* Ugyanígy jelez a népdal fája is:

„Kertemben van egy fa,
Száraz ág van rajta;
Mikor az kivirít,
Akkor leszek tied."

Vikár Béla gyűjtése

A sorsjelző életfa az ősfákkal (totemfákkal) és családfákkal egy gyökéren nőtt, hiszen jelképes értelemben az anya helyett áll. A

gyermek életfája a vér szerinti anya felsőbbrendű énje (felsőbbrendű, mert nagyobb, mert szó szerint „keményebb fából van faragva", mert tovább él stb.). Amikor a beteg gyermeket átemelték ágai közt, nyilván azt hitték, azzal, hogy „újraszüli fiát", életerejéből is átad, miközben magára veszi annak a baját.

Ezek a praktikák nem ártottak a fáknak, de ha valaki észrevétlen „rosszat akart a másiknak, embertársának, megfúrta a fának a tövit, és akkor fokhagymát tett bele, hogy az a fa száradjon ki". Védték is fájukat az emberek rosszakaróik ellenében, de nemcsak az életfájukat, hanem ha „szép szöllyeje van az embernek, egy lugas az ajtó előtt, vaj egy szép termő fája, akkor köt riva, köt valami ulyant, vaj szép ruhadarabot, vaj egy pántlikát, hogy ne igízzik meg". (Bosnyák Sándor gyűjtése.)

* * *

A parasztember életében nem a gyermek világrajövetele, hanem a házasság a legnagyobb esemény. A nagy gyermekáldással szemben a házasság egyszeri alkalom volt a többség életében; a nagy gyermekhalandóság miatt pedig, ha megszaporodott a család, igyekeztek kerülni a feltűnést; nem akarták a boszorkányok és más effajta rosszfélék figyelmét felhívni a jövevényre. Ugyan a születés (keresztelő) és a házasság (lakodalom) között is volt ágas, virágos ünnep a falusi ember magánéletében (bérmálás—konfirmáció, legényavatás, leánykérés), de a legszebb életfa kétségtelenül a menyegzőn ékeskedett. Születés — házasság viszonyát jellemző módon világítja meg, hogy a gyermek először a lakodalma alkalmával emlékezik meg a világrajöveteléről, mint ebben a moldvai leánybúcsúztatóban:

„Isten megfizesse
Lelkem édesanyám,
Hogy kilenc hónapig
Méhivel hordozott,

Kilenc hónap múlva
E világra hozott,
Rengő bölcső mellett
Sokat virradozott."

Ortutay Gyula — Kriza Ildikó nyomán

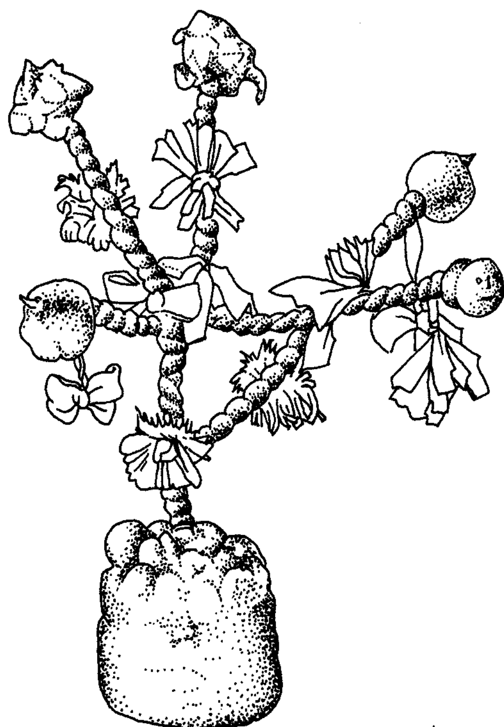
Nem kevésbé jellemző példa a már említett zsidó szokás, miszerint a lakodalmi lombsátort a házasulandó fiatalok születésekor ültetett életfáiból róják össze. (Összehasonlításul: a *Megölt aranyhajú ikrek* típus meséiben a megölt és elásott ikrekből két szép fa nő. Gyilkosuk azokat is kivágja, és nászágyakat csináltat belőlük. Az átváltozássor persze nem ér véget itt, a gyermekek legvégül feltámadnak.)

A nagy napon zölddel díszítették fel a lakodalmas házat, bokréta volt a koszorús menyasszony kezében, a vőlegény mellére, kalapjára tűzve; virág, zöld ág, gyümölcs díszítette a lakodalmak szertartásmesterének, a vőfélynek a jelvényét: a vőfélybotot (27. fotó); virágot vittek a kezükben, és virágokkal telehímzett ünnepi viseletben pávaskodtak a vendégek — már aki tehette —; felvirágozták még a szekerekbe fogott állatokat is. A menyasszony kelengyéjét, díszes ágyát, nyoszolyáját már az előző nap külön díszmenet vitte a vőlegény házába.

A lakodalom ünnepi dísze, amit a néprajztudósok egyik elnevezése nyomán életfának hívnak, egy életet, termékenységet, bőséget jelképező feldíszített „műfa". Hívják még tebének, prémesnek, prémes ágnak, termőágnak, nyoszolyóágnak, zöld ágnak és násznagykalácsnak, mivel e lako-

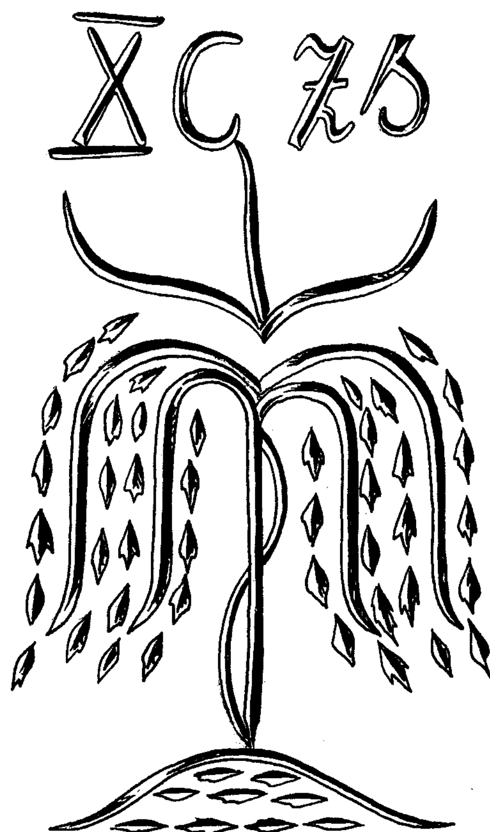

dalmi dísz voltaképp a lakodalmi kalács egy formája. Farésze néhány száraz ág vagy zöld ág, amit tésztába tűznek, vagy tésztával vonnak be, majd kisütik és feldíszítik (78. kép). Lehet tőben együtt levágott hármas ág, ez a világfa egyik alapformáját utánozza, de az ágak száma helyenként változik. A felhasznált örökzöld többnyire fenyő, innét a karácsonyfával való hasonlósága. (Néhol az életfán is gyertyát gyújtanak!) A ráaggatott gyümölcsök között első helyen alma és dió szerepel; az almába

78. kép

rozmaringot, búzakalászt, cseresznyével, meggyel díszített tollcsévéket tűznek; de akasztanak rá szőlőt, aszalt gyümölcsöt, pirospaprikát is évszaktól függően, továbbá mézeskalácsbábfüzéreket, perecet, kürtőskalácsot, forgácsfánkot, szárazsüteményt és más nyalánkságot. Tetején az ifjú párt jelképező fiú- és leányalak, phallikus figura vagy — világfa-képmáshoz illően — (lélek) madár ékeskedik. A lakodalmi menetben külön szekéren vitték (néhol a menyasszony kikérésénél játszott szerepet). A lakodalmi asztalra tették, és hol még a

79. kép

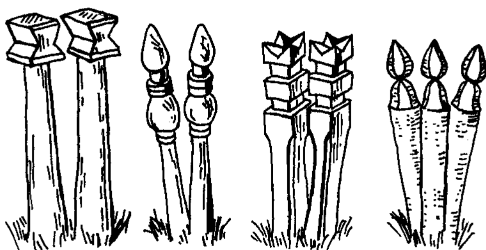
lakoma előtt, hol a lakoma után ettek le róla minden ehetőt. (Farsangkor is készítettek tebét a Palócföldön, és a hétfalusi csángó alakoskodók jelképes emberáldozattal egybekötött, karácsonyi, farsangi

táncos felvonulásában, a borica táncban is tebevivő haladt a menet élén.)

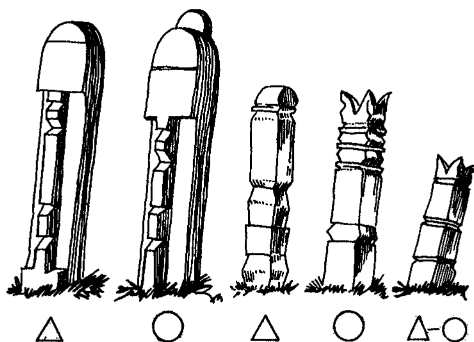
* * *

Hazánkban a házasulandó korban lévő leány vagy legény halálakor nemrég még szokásban volt, hogy a halottat jelképesen megházasították. Ilyenkor a halott leányt menyasszonynak, a halott legényt vőlegénynek öltöztették.

Ha az elhunytnak nem volt szeretője, vőlegényt illetve menyasszonyt választottak neki, és a temetés lakodalom mintájára zajlott le. A hétfalusi csángók a halott lako-

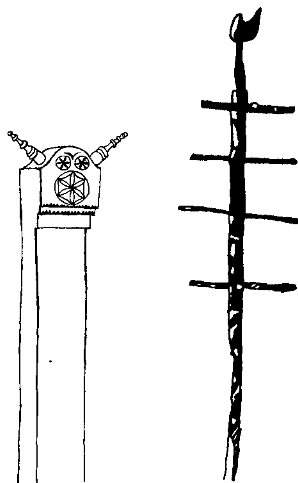
80. kép

81. kép

dalma alkalmával is tebével, „felöltöztetett" fenyőággal vonultak fel. A románoknál a halott lakodalmán a tebe megfelelője (halottas fenyő) jelképezi az elhunyt párját. A sírra tűzött termőág rendszerint 3 ágú, mint a lakodalmi életfa, s az annak mintájául szolgáló 3 ágú világfa (28. fotó, 79. kép).

A halottas szokások és hiedelmek éppúgy elképzelhetetlenek fű, fa, virág nélkül, mint a menyegző. A növények már a haláljóslásban is szerepet játszanak, s ott vannak a halálra utaló előjelek között. Országszerte szokásban volt, hogy karácsonykor a családfő almát és diót(!) oszt szét a családtagok között. Úgy tartották, akinek férges gyümölcs jut, az a következő esztendőben beteg lesz vagy meghal. Ugyancsak karácsonyi szokás volt fahasábot választani. Éjszakára ki-ki a magáét a tűzhelynek támasztotta. Arról, akié eldőlt reggelre, szintén azt hitték, hogy egy éven belül meghal. Halálos kór előjele volt fekete szőlővel álmodni. A halál beálltát jelzik a házban lévő holt fadarabok: „felsírnak" — meg-

82. kép

reccsennek — a bútorok; az asztallap, szekrényajtó meghasad.

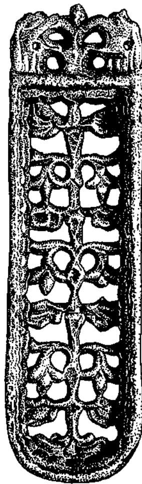
A halottat fából ácsolt ravatalra fektetik, fejéhez ún. halottas keresztet állítanak. A fakoporsó tetejét, ha az elhunyt fiatal volt,

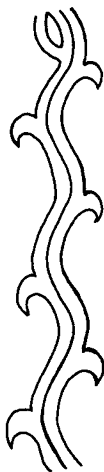
virágos, leveles díszítményekkel pingálták tele, a koporsóba felnőtt halott mellé olykor egy-két marék búzát, leány mellé (mű)virágot tesznek, a legény gomblyukába mirtuszágat, vőlegénybokrétát tűznek. "Ahol leány vagy legény a halott, ott a Székelyföldön a kapura — a gyimesi csángóknál a halottas menet útvonalán az utcákra is — letört csúcsú fiatal fenyőfát erősítenek, amelyet aztán a menettel visznek." (KUNT, 1987, 156) Ezeket a „halálfákat" , mint a hétfalusi csángók a tebét, végül a sírra vagy a sír körül a földbe tűzik. (29. fotó). A búcsúztatáshoz az udvarra

83. kép

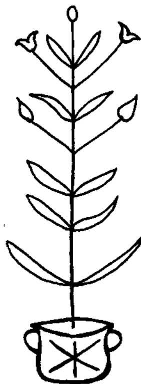
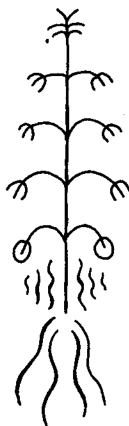
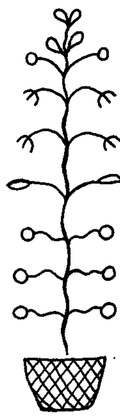

85. kép

84. kép

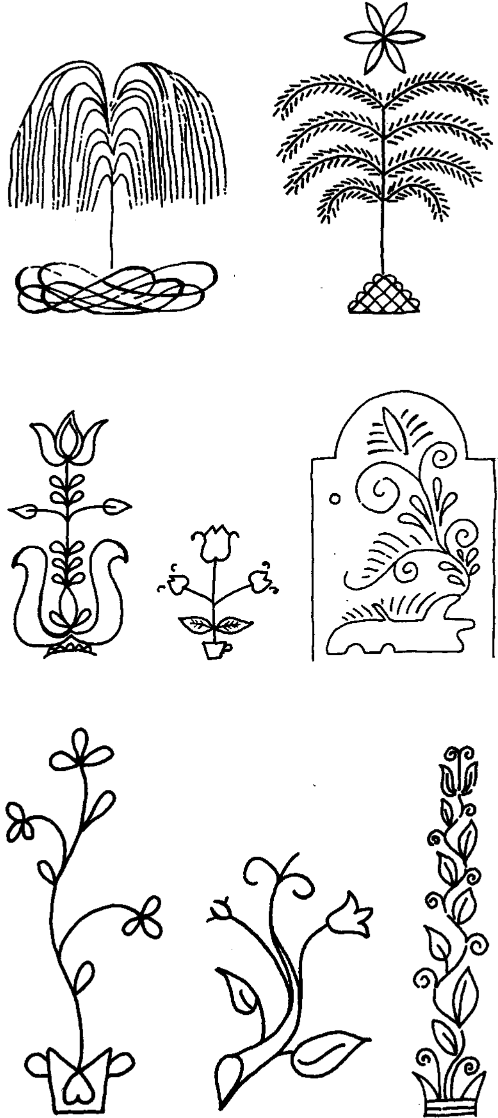

86. kép

tett koporsóra gyakran örökzöld ágat helyeztek; az ország déli részén élő görögkatolikusok — ha leányé vagy legényé volt a koporsó — halotti koronát tettek rá (a görög rítusú esküvőn használt korona mása ez), ami színes papírból, örökzöldből és (mű)virágokból készült. A menetben a helyi szokásoknak megfelelő zöld ágas jelvényeket rendszerint a koporsó előtt vitték, a mondottakon kívül a legény felbokrétázott sírjelét, a leányhalottnak egy cserép rozmaringot. A koporsó körül haladtak a koszorúvivők. A koporsó kézi szállítására használt, festett, faragott, felpántlikázott rudakat néhol a sír lábánál a földbe szúrták, innen lábfa a nevük (80. kép). A koszorúkat vagy a földbe, a koporsóra tették, vagy a hantra, meghatározott rend szerint.

Ami az újszülöttnek az apja által elültetett élő fácska, az a halottnak — a túlvilágra születettnek — a síron elültetett fa, vagy felállított fajel: fejfa. A fejfa általában az elhunytat képviseli, ahogy a sírra ültetett fáról is azt hitték, hogy a halott lelkének a szállása. Vámbéry Ármin szerint a kopjafaállítás szokását a nomád türk népektől vették át eleink, s tőlük ered az a gyakorlat is, hogy az elhunyt kilétére utaló jelekkel díszítik a fejfát; a jeleket az arra járó a fejfáról leolvashatta (81., 82. kép). Mint a neve is jelzi, a kopjafa eredetileg a harcos zászlós fegyvere volt. Zászlócskák ma is lobognak a pusztai népek sírhelyein, és a fekete zászló a mi gyászszertartásainknak is nélkülözhetetlen kelléke. Idevág: néhol a halált hírül adó „harangozás ideje alatt vagy azt követően a templomtoronyból fekete *zászló, lándzsa* kinyújtásával jelzik, merre van a halottas ház." (KUNT, 1987, 130)

A „türk kapcsolat" nyomát vélem magam is fölfedezni temetőink „halálfáinak" vésett díszítményeiben. Ezek egyik csoportja a késő avar szíjvégek griffes-indás és fonatos mustrájával mutat rokonságot (83., 84. kép), másik csoportjuk talán a késő avar szíjvégek másik alaptípusának mintakincsére vezethető vissza: ezekre a szimmetrikus virág- ill. életfamotívum a jellem-

87/a—87/h. kép

ző (85., 86. kép). A nép virágos halálfáinak, az ember alakú fejfáknak magasba kúszó indadíszei az égbe, a Naphoz vezető utat jelképezik. A holtak jelül állított halálfái és az élők életfái a kettős természetű világfa földi másai (van „virágfa", aminek tövén ott láthatók a világfa kígyógyökerei: (3., 86/b. kép). És ahogy a világfa napút, úgy a fejfákra vésett fa, virágindа is az elhunyt lelkének útját szimbolizálja. Ezek a „virágutak" a növények felfelé törekvésének fázisait rögzítik. Alul a virágtő eredhet cserépből (87/d. kép), azaz a Földből; egy másik virág kelyhéből (87/c. kép), a szülőanya virágjelképe ez; élettelen fadarabból, pl. gyaluból (87/e. kép), ami a belőle fakadó virággal a szüntelen megújulást jelképezi; „szívből" (87/f. kép), azaz az apai magot hordozó herékből; stilizált hegyformából (87/b. kép), a Földanya hasát jelképező világhegyből; az alvilágot szimbolizáló labirintusfonadékból (87/a. kép), ez is a feltámadásra utal; a felkelő Napot jelképező félkörből vagy koronából (87/h. kép), a mítoszok szerint közös ősapánk volt a Nap; és a semmiből (87/g. kép). A „virágfa" szárának kanyarulatai vagy elágazásai háromtól kilencig terjednek, akárcsak a világfákon, Csúcsán többnyire kinyílt virág: naprózsa virít. A világfa tetején delelő Napot jelképezi, „akihez" az elhunyt lelke száll, hogy amikor eljő az ideje, a napsugáron ismét visszatérhessen egy születendő magzat testébe.

A TETEJETLEN FA

„ÉPPEN ÉGIG ÉR AZ ÁGA”

Mindazokat a sajátosságokat, amelyekkel az ember a fát felruházta, együtt megtaláljuk a tudomány előtti kor világméretű fajelképében: a kozmosz fájában, más néven a világfában. A világfa egyetemes világmodell, ami egybefoglalja azokat az általános tér-idő ismérveket és ellentétpárokat, amelyeket eleink a világ leírásához alkalmaztak. A világfa a legfőbb anyaistennő jelképes növényi megtestesülése, aki helyett olykor a fia: az Ég, a Nap, az „első ember” áll. A világfa az élet és halál fája, a termékenység és bőség fája, a szerelem fája, a közép fája, égig érő, „tetejetlen” fa, a felemelkedés fája, lélekfa, sámánfa, misztikus fa, tudás fája, az idő és a történelem fája, kereszt. A világrend fenntartója: a világ tartópillérét, a Föld forgástengelyét, a világot kerítő Tejutat, a Nap útját, a szivárványt a világfa egyaránt megtestesítheti. (A teremtésmítoszok szerint káoszra rend, a rendre káosz következik. Amikor a bibliai vízözön káosza véget ér, Isten a káoszt kirekesztő boltívnek a szivárványt helyezi az égre. Hagyományos világvége elbeszélésekben akkor tér vissza a káosz, ha az ég oszlopa ledől, és az égbolt ránkszakad.) Betölti a világok, ég és Föld közti összekötő kapocs szerepét. A történeti és képzetfejlődés révén a hegy, templom, diadalív, árkád, obeliszk, oszlop, trónus, híd, lépcső, létra, lánc, kötél mint támasz- és útjelképek mind levezethetők belőle. Olykor egyik-másik szerepköre nagyobb hangsúlyt kap, ez az adott funkció természetfeletti, kozmikus és egyetemes érvényét emeli ki. Amikor a sámán fát állít a jurta közepébe és felmászik rá, lélekben a világfán utazik az égbe; amikor meggyújtjuk a karácsonyfa gyertyáit, mintha az égi fa csillagszövétnekeit ragyogtatnánk fel; amikor a sziú indiánok naptáncukat járják a szertartási oszlop körül, a mindenség tengely körüli forgását utánozzák; amikor tejnedvet izzadó fa előtt hódolt az ember, gondolatban a tejútistennő előtt tette azt.

A témával foglalkozó kutatók zöme a világfát egyszerűen a világtengely, a „világoszlop” növényi megjelenítésének tartja. Ezt a fát úgy képzeljük el, hogy láthatatlan törzse a Föld Sarkcsillagra mutató forgástengelye, mely az ég közepén ágazik el. Lombja és gyümölcsei a ránk boruló ég csillagai és planétái. Ivar Paulson azonban eljut addig a következtetésig, hogy „a világoszlopnak és a világfának vannak közös vonásaik, ugyanakkor a velük kapcsolatos elképzelésekben lényeges különbségek is vannak. Mindenekelőtt abban, hogy a világfát élő fának képzelték, melynek lényeges tulajdonsága az üdeség és a nedvbőség. Ezért a világfát (...) egy mitikus-kozmikus

(. . .) víznek a partjára vagy éppen magába a vízbe szokták 'helyezni'. Az osztjákok az 'égközép vízbő tengeréről' beszélnek." (PAULSON, 1975, 290) Magyar népdal szerint:

„Szolnok alatt foly el a Tisza,
Közepében van egy nagy nyárfa,. . ."

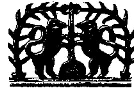
Kálmány Lajos gyűjtése

E példák is ellentmondást jeleznek, hiszen az archaikus világképben a világ közepén, ahol a tengelye forog, szárazulat, Földünk, a világhegy található, a peremén viszont, ahol a Tejút érintkezik a látóhatárral, mindenütt víz keríti. A világfa élő, a világoszlop holt, száraz fa. A fához képest az oszlop másodlagos; a fa a természettől van, az oszlop az ember műve. A képzetfejlődés logikai és időrendjébe az illik, hogy az ember a világoszlopot a világfából faragja ki. A világfa jobbára női szimbólum (l. Nut, Héra, Nemeszisz, Juno, Diana, Szmürna, Kübelé, a jakut Kübej Khotun, a fán, fában lakó népmesei nőalakok, Szűz Mária); az oszlop jellemzően férfias jelkép (Ozirisz, a hindu Sivalingam, Atlasz, Dionüszosz, Hermész, Attisz, a germán Irminsul, a szibériai „Hétosztatú Magas Férfi-Atya", a mongol atlasz, akit így neveznek: „Az én apám" — az emberiség őse — „egy oszlop, mely az Égig ér", a mesék fából faragott, kőbálvánnyá lett hősei, Krisztus „Kereszt Úr").

Az élőfa és az oszlop szimbolizmusa persze olykor összekeveredik. Szűz Mária nemcsak fán, hanem oszlopon is megjelent; a palóc ház tartóoszlopát boldoganyának hívták; a forgó világtengely tetejébe vert csapszeget, a Sarkcsillagot Bábamatullájának, Boldogasszony matullájának is hívta a nép. Más oldalról, a szibériai és közép-ázsiai lovasnépek istenkánjai nemcsak az égi karóhoz, a világoszlophoz kötik lovaikat, hanem világfához is (88. kép. A kikötésnek is több jelentése van. A kikötött négylábúak általában a fa vagy oszlop szellemének szentelt áldozati állatok. Az égisten karóhoz kötött lovai a Sarkcsillaghoz kötött sark körüli csillagképeket testesítik meg. A *Borsszemvitéz és szép Júlia. . .* c. mesében a világfához kötött, táltoscsikót ellő kanca magának a világfának a duplikációja.)

Növeli a zavart, hogy a világoszlop sok helyütt már csak a Sarkcsillagot jelenti. A Sarkcsillagot a távoli észak népei a világtengely csapszegének nevezték (szamojéd Ég szöge, csukcsi Szögcsillag). Az észtek, finnek meg a lappok is hasonló nevet adtak neki, de ez utóbbiak hívták „Ég oszlopának", akárcsak a belső-ázsiai türkök (mongol, burját Arany oszlop, kirgiz, baskír Vasoszlop, teleut Napos oszlop). A ház mintájára olykor az égboltnak sem csak központi tartóoszlopa van, alkalmasint oszlopok tartják a 4 sarkát is, a Bibliában a „mennyek oszlopai" (Jób 26,21). Ezek az oszlopok is csillagok, az égbolt 4 negyedének feltűnően fényes, eltérő színű csillagai. A mondottakból következik, hogy a világfa és a világoszlop funkciója és jelentése csak részben fedi egymást, ezért a világtengelynek, amit általában oszlop jelképez, fa csak alkalmilag vagy részlegesen — fatörzs, szár formájában — lehet a szimbóluma.

Van azonban a világfának egy másik „világméretű" égi mintája: a Tejút. A kettejük közti összefüggéssel csak a finn szakirodalomban találkozhatunk, s ott is szórványosan, jóllehet sok kérdésre csak akkor találunk választ, ha a világfa ősképének a Tejutat tekintjük. Más dolog, hogy a képzetfejlődés során a tejútfa új, „oszlopos" törzset növesztett — a kifejlett rendszerben a

világfát a Tejút és a világtengely együtt alkotja —, régi „tejes" törzse pedig később el is száradt. Hogy ennek az ésszerű megfelelésnek mennyire nem tulajdonítanak jelentőséget, miközben nagy teret szentelnek eleink állítólagos, minden gyakorlatiasságot nélkülöző miszticizmusának, arra jó példa Mircea Eliade, aki szerint a „világfa szimbolizmusa több vallásos elképzelést tartalmaz. Egyfelől a folytonosan megújuló világegyetemet képviseli, a kozmikus lét kimeríthetetlen forrását, a legfőbb gyűjtőhelyét mindannak, ami szent (mivel ő az égi szentség befogadására szolgáló 'Közép' stb.); másfelől az eget vagy a planetáris mennyet jelképezi." Majd egy lábjegyzetben hozzáfűzi: „Vagy néha a Tejutat; l. például Y. H. Toivonen: 'A nagy lánc a finn népdalokban'." (ELIADE, 1974, 271). Toivonenre hivatkozik Loorits észt szerző is, mondván: „a nagy tölgyfát a tejúttal lehet azonosítani az ősi finn világképben". (LOORITS, 1980, 165) A finn Honko viszont Uno Harva nyomdokain jár, mondván, hogy jeles elődje szerint „a kozmikus fa a tejutat jelenti, mert benne némely nép a tejutat véli fölfedezni (a finnek is a tejút koronájáról meg tövéről beszélnek). Több nép viszont a tejútban a halottak hídját látja. Némely versvariáns arról értesít, hogy a nagy tölgy Északhon folyójába esett, keresztbe, a halottak birodalmába vezető hídként." (HONKO, 1980, 194) Ennek a képnek az alapja az, hogy a Tejút 24 óra alatt látszólag körbefordul az égen, ezért a türelmes megfigyelő néhány óra múlva úgy látja, mintha eldőlt volna eredeti helyzetéhez képest. Hasonló a helyzet éves viszonylatban. A Tejút karjai az év során is egy teljes kört írnak le, ezért egy adott álláshoz viszonyítva a tejútfa már néhány hét múlva dőlni látszik. Ezt jelképezi a mesebeli fadöntögetés: a *Fehérlófia* mesék Fanyűvője valójában a Tejutat forgatja. A fa kidőlése — a Tejút elfordulása a Naphoz képest — világkorszak végét is jelezheti, mint abban a legendában, amely szerint a vízözön a paradicsomi fát kimosta.

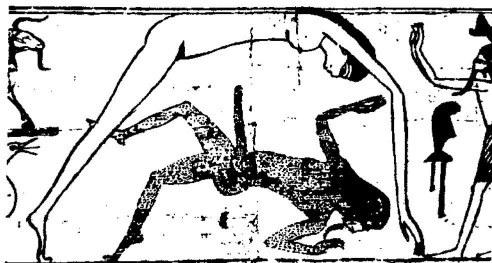
Ahogy a világfa és világoszlop közt, úgy a Tejút és a világtengely között rokonvonásaik ellenére is lényegiek a különbségek. Mindkettő forog, ám a világoszlop forgása tengely körüli, a Tejúté arra merőleges. A fix pont, ami körül forognak viszont közös, mind a tengely, mind a Tejút „az ég sarkához van szögelve". A Tejút mintájára forgó világfa legszebb ábrázolása a már bemutatott misték miniatúrán látható (44. kép). Minkettő áthalad a kozmosz 3 világán, és a világok, ill. szférák közötti átkelésre szolgáló „kapuk" is vannak rajtuk. Mind a kettő út. A Tejút a világokat, a tengely a világokat és a szférákat köti össze. Lehtisalo a jurák-szamojéd mitológiáról írva jegyzi meg: a Tejút, a „madarak útja kapcsolatban lehet a világoszloppal. Szamojéd neve: 'az ég csöve (odúja)', amelyen többek között hét vasvörösfenyő talál-

88. kép

ható. A föld mélyén egy hasonló csőszerű út van, ezen járnak a varázslók és a szellemek." (LEHTISALO, 1980, 404) A „cső" a tejútanya nyelőcsöve, szülőcsatornája, az „odu" a tejútfa odva. Mindemellett a Tejút és a világtengely úgy viszonylik egymáshoz, mint a boltív egy azt alulról támasztó központi oszlophoz. A külső szférát kerítő Tejút a földközpontú világképben az ég gömbjének a kerülete (lat. *circus candens* „fehérlő kör", „Tejút"), a világtengely e gömb forgástengelye. A Tejút létezik és látható, a tengely láthatatlan és a képzelet szülötte: elvont fogalom. Ezért éppúgy másodlagos a Tejúthoz képest, mint világoszlop a világfához viszonyítva. A mítoszok nyelvén a látható a létezőnek, az élőnek, a láthatatlan az éppen nem létezőnek, a meg nem születettnek vagy holtnak felel meg.

89. kép

A holt — élő, férfi — nő, alul — felül ellentétpárok kozmikus megszemélyesítői a fekvő (halott), erektált phalloszú isten és a föléje hajló, vele lovagló ülésben szeretkező vagy őt felfaló istennő (89., 90., 91. kép). A tengelyt (oszlopszerűségénél fogva) az erektált phallosz jelképezi: a világtengelyt megszemélyesítő görög Prométheusz neve a „tűzcsiholó fúró" jelentésű szanszkrit *pramantha* szóra vezethető vissza. A Tejút, mint a világfa is, a párja fölé hajló istennőkben személyesül meg. A világfa jellemző nőies tulajdonsága a tejesség, s a vele azonosítható istennők is anyák vagy szoptatós dajkák. A tejességnek (fehérségnek) a láthatatlan világtengelyre vonatkoztatva semmi értelme, annál inkább illik a „tejes" csillagútra. A Tejút név görög eredetű: *galaktion, galaktosz* „tej", „Tejút", *galaxiasz* „Tejút". Egy elbeszélés szerint akkor keletkezett, amikor Héra megszoptatta a csecsemő Hérakleszt, és a gyermek olyan módon markolt a halhatatlan dajka keblébe, hogy a tej hatalmas sugárban az égre fröccsent. Egy magyar népmonda Árpád anyjának kiömlött tejét látja a Tejútban.

A Tejút szerepe a mitikus csillagászatban, bár kör alakja a kozmosz határait is kijelöli a térben, s annak gömbjét két féltekére osztja, inkább időbeli, mégpedig a Naphoz és a naptári fordulópontokhoz mért, periodikusan változó távolsága szerint. A világot fenntartó tengelyé viszont, bár forgása és billegése időegységet jelez, az adatok tanúsága szerint inkább térbeli.

A Tejút Naphoz viszonyított pillanatnyi helyzete segít tájékozódni, és mérni az időt. A Nap az év folyamán körbevándorol a csillagos égen. Ez azt jelenti, hogy helyzetétől függően az égboltnak más és más része látható. De mivel az egymásra következő évek azonos időszakában ugyanaz a látvány tárul a szemeink elé, a felhalmozott tapasztalat birtokában az éjszakai égre nézve többé-kevésbé pontosan meg tudjuk állapítani, az év milyen időszakában, az éj melyik órájában járunk, hol vagyunk, és merre keressük a fő égtájakat. (Néhány emberöltő múlva a tapasztalat korrekcióra szorul. A precesszió miatt egy adott időponthoz képest 72 évvel később 1 fokkal arrébb tartózkodik majd a Nap, 2160 év múlva ez az elmozdulás már 30 fokot tesz ki, és 26 000 évet kell várni, míg visszaér eredeti helyére.) A viszonyítás szempontjából a Tejút kivételes helyzetben van a csillagokhoz,

csillagképekhez képest. Az év minden felhőtlen éjszakáján látható egy része, de hogy melyik része, az a földrajzi szélességtől és az időponttól függ. És éppen ez az, ami eligazítja a megfigyelőt az időben és a térben.

A Tejút csillagászati jelentőségét az ember már a történelem előtti időkben fölismerte. Erre abból következtethetünk, mekkora fontosságot tulajdonítanak neki a „kőkorszaki" körülmények között élő népek, akiknek hiedelmeiben rendre fölfedezhetők a fejlettebb csillagvallással rendelkező népek Tejútra vonatkozó képzeteinek csírái.

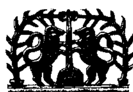
Sok dél-amerikai egyenlítői indián törzs világképe a Tejút köré szerveződik. A kolumbiai Amazon-vidék tukano indiánjai szerint az ég vázszerkezetének legfőbb eleme a Tejút. Az alvilágból ível fel az égre, s hajlik át a Föld felett keletről nyugatra. Mivel keresztezi a látóhatárt, a Föld népe általa teremthet kapcsolatot a túlvilági szellemekkel. A tukano sámán révületkeltő jadzselevelet rág, így repül el a Tejúton Nap atyához. A tukano-baraszanák az évet kétfelé osztják aszerint, hogy a Tejút, a „Csillagösvény" a Nap útját két helyen keresztezi. A két szakaszt „régi" és „új ösvénynek" nevezik. Emellett a Tejúton számos csillagot és csillagképet különböztetnek meg név szerint. A szintén tukanók közé tartozó deszana indiánok számára a világ közepe az Orion csillagkép övének középső csillaga. Az Orion a Tejút csillagképe — a Tejút az ő lábnyoma, ahogy a deszanák mondják —, és az övén megy keresztül az égi egyenlítő, ami — egyenlítői indiánokról lévén szó — azt jelenti, hogy az Orion a fejük felett „delel". A deszana mitológiában Orion az Állatok Ura, a Nagy Vadász, a törzs ősapja, a meghaló és feltámadó vegetációs isten. Ő adta a naptárt az embereknek; kezében az évszaktól függően hol elejtett vadat, hol egy füzér halat, hol egy kosár gyümölcsöt cipel, így jelzi a deszanáknak a begyűjteni valót. Csillagöve egyszer a phalloszát, másszor pálmahasító baltáját jelképezi; ennek megfelelően lesz az Orion köd hol kilövellt

90. kép

91. kép

spermája, hol a fából kihasított pálmabél. Fontosságát mutatja, hogy a deszana közösségi ház alaprajza az Orion és a körülötte lévő fényesebb csillagok által megadott égi „tervrajzot" követi, beavatási szertartásaikon újrajátszák a Tejúton járó ősapa mítoszát.

„Ausztrália északnyugati részén azt tartják, hogy Walaganda, a főistenség valamikor az ősidőkben felszállt az égbe, és ott a Tejúttá változott." (KÁKOSI, 1978, 96) Az ausztrál picsentarák varázslója álomutazást tesz a Tejúton. Erről így számol be: „Azután felrepültem a Tejútra *(csukal)*, ahol egy fekete szikla volt, ahhoz repülnek mindig a lelkek. Két szikla, olyan, mintha tűzből lenne, legördült. Észak felé repültem. Két meg nem született gyermek *(iti-iti)* volt ott, egy üreges fában, ikrek voltak, és az anyjuk a fa mellett állt." (RÓHEIM, 1974, 55) A Tejutat a közösülő szülőkkel is azonosítják, máskor úgy nevezik: „Anya a fiával (közösült)". Nevezik „Égi waningának" is; a waninga fejen viselt szertartási kellék, *kereszt* alakban összeillesztett két pálcikából áll, melyeket négyszög alakú hajfonadékkal rögzítenek egymáshoz, és — többek közt — a közösülő ősszülőket jelképezi. A picsentara „álmokban", azaz mítoszokban a tejútmitológia minden lényeges eleme már jelen van.

ÉG KÖLDÖKÉN, FÖLDKÖZÉPEN

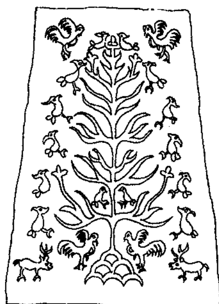
A középpont a mitikus világkép legszentebb helye, a tér és az idő kezdete, ahol és amikor a teremtés végbemegy. (A mi felfogásunk szerint is pont a tér és az idő kiindulási helye; a világ keletkezésének „ősrobbanás" elmélete ugyanezen az elven alapszik.) Csak természetes, hogy a Föld központú világképben gondolkodó ember nem a végtelen egy tetszőleges pontját, hanem a kör közepét, a Földet, önmagát veszi kiindulási pontul. A világfa a világ közepén vert gyökeret, a Föld — másutt az ég — köldökén, amit a világhegy csúcsa jelképez. A világhegy a világfa megkövesedett formája; annak, aki az égbe akar jutni, egyszer a hegyet, másszor a fát kell megmásznia. Ábrázolják együtt is őket, világhegyen nőtt világfa képében (92. kép). Az altáji tatárok égistenüket a hetedik ég közepén arany hegyen trónolva képzelik el. A világfa felső ágai palotájának küszöbét súrolják, vagyis a hegy csúcsa és a fa teteje egymásnak megfelel. Az abakáni tatárok „Vashegynek" nevezik a helyet, ahol a 7 ágú fehér nyírfa nő; a mongolok Sumer névvel illetik a négyszögű piramist a hinduk Meru hegye után, azon áll a Zambu-fa, aminek a csúcsán a jakutok és burjátok szerint a Sarkcsillag, az „Ég köldöke" ragyog. Meséink átlátszónak, üveghegynek írják le az ég hegyét, s a legtöbb nép 7 vagy 9 emeletesnek képzeli el. Az emeletek a világfa ágainak, a világoszlop, -létra fokainak felelnek meg. A síkföldi népek a világhegy mintájára lépcsős műhegyeket emeltek (l. mezopotámiai templompiramisok). A hegyilakók a saját hegyeiket tekintették a világhegy földi másának. Indiában a Himaláját azonosították vele, a Biblia földjén több hegyet is a világ közepének tartották, pl. a Tabor hegyet (héb. *tabor* „középpont", „köldök"). A keresztények szemében a Golgota a világ közepe. A magyar embernek a világ közepe a világ fájával együtt Magyarországon van: „Ha a föld Isten kalapja, hazánk a bokréta rajta". A szarvasi polgárnak Szarvason, Katona Lajos gyűjtése szerint egész pontosan a szarvasi molnár övcsatján (ahol a köldöke van!), amikor szárazmalmának a közepén áll (a malom forgó tengelye a földtengelyt jelképezi). A moldvai csángók pedig nagy bölcsen így mesélik: „Egyszer egy juhász járt a mezőn, s megtalálkozott egy emberrel. Azt kérdezte az: — Tudod-e juhász, hogy hol a világ közepe? — Tudom — azt mondja. Akkor elővette a botját, (...) beütte a fődbe — itt van uram. — Hazudsz te, nem lehet az! — Hát menjen, tessék, s mérje meg, ha nem hiszi el." (Bosnyák Sándor gyűjtése.) A közép a geocentrikus világképben végül is a Földet jelenti, azon belül a mindenkori nyilatkozó (megfigyelő) tartózkodási helyét; a világtengely a Föld (a megfigyelő) és a Sarkcsillag közti láthatatlan egyenest, ami körül a mindenség forogni látszik. Fejlettebb csillagmitológiákban a világhegy kúppalástját a földtengely billegése rajzolja ki, két, csúcsával érintkező kúp formájában. Közös hegyük a Föld közepére esik,

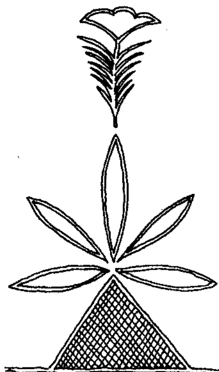

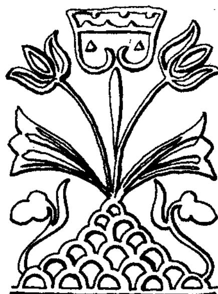
alapjukat a tengely rajzolja kereken 26 000 év alatt az északi és a déli égbolt közepére. A jelenséget Európában a tavaszpont hátráló mozgása alapján a görög Hipparkhosz csillagász fedezte fel Kr. e. a II. sz.-ban. Ezért precesszió a neve (lat. *praecedo* „megelőz" igéből). Ilyen, homokóra alakú kettős kúpnak ismerték az afrikai bambarák a világhegyet, s ilyennek ábrázolták a Meru-hegyet a kelet-turkesztáni buddhista barlangfestmények (93. kép).

A tejútfát tekintve a középpont a látóhatárnak azt a részét jelenti, ahol a csillagfolyam a Földdel érintkezni látszik. Mivel a Tejút (a csillagos ég) a Földhöz képest naponta, évente, illetve világévente (26 000 év alatt) körbefordul, számtalan ilyen érintkezési pont adódik. Ráadásul a Tejút íve két helyen találkozik a Föld peremével, így — a világtengelyt is figyelembe véve — egyidejűleg 3 lehetséges „középpont" van a Földön. Ezért oly gyakori a világhegy „hármas halomként" való ábrázolása

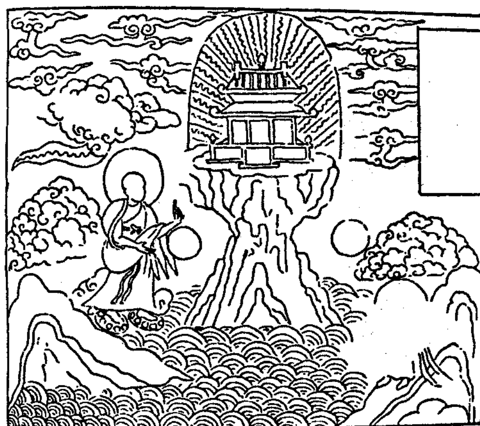

92. kép

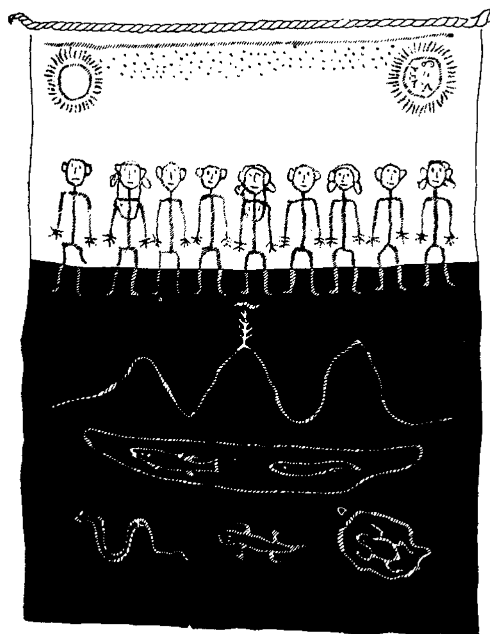
93. kép

(94/a., 94/b. kép); ez térben jelzi a három egyidejű metszéspontot, időben viszont a Tejút—látóhatár-metszéspont vándorlására utalhat.

Bonyolítja a dolgot, hogy az égen is több „középpont" van. A világtengelyre vonatkoztatva ez az égi „sarok", aminek a helye

szintén állandóan változik, és jelenleg a Sarkcsillag tőszomszédságában van. A Tejutat illetően is több égi középpont jöhet szóba. Ez is lehet a Sarkcsillag, amely körül a Tejút forog, de égi köldök az a pont is, ahol a csillagmítoszok szerint a tejútfa áll: az Állatöv és a Tejút egyik vagy másik, vagy mindkét kereszteződésében. Az egyiptomiak a Fiastyúkot „Nut hasának (köldökének)" nevezték, s ez a csillagzat az Állatöv és a Tejút nyári kereszteződése mellett van. (E két égi kereszteződés egybeeshet a Tejút és a látóhatár metszéspontjaival,

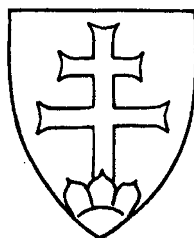

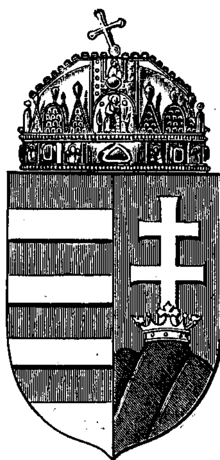
94/a. kép

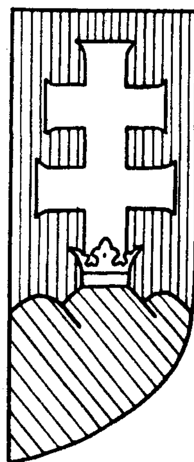
mégpedig akkor, amikor az égi kereszteződés épp felkelni vagy lenyugodni látszik.)

A mondottak miatt is ábrázolják néha kettősnek a világfát. (L. élet és tudás fája, nő- és hímivarú fa, megszemélyesítve: Nut és Ozirisz, Éva és Ádám, Mária és Krisztus.) A világfa páros jelképezheti a Tejutat és a földtengelyt együtt, de jelképezheti csak a Tejutat is, mivel az két helyen is keresztezi a látóhatárt ill. a nappályát. Alkalmasint a két fa jelképezheti az egyik vagy a másik „útkereszteződést" is. Az egyik kereszteződésben — a Nyilas és Skorpió csillagképeknél — a Tejút két ágra szakad. Ezt a helyet a mesék többek közt két hajladozó fa közt vezető átkelőhelyként írják le. A másik kereszteződésben lévő Ikrek csillagképet az ókori görögök oszloppár formájában tisztelték (az Ikrek voltak az égen Héraklész oszlopai). Ma is oszloppár a csillagkép jele.

A Tejutat gyakran két, felül összeboruló fának képzelik el. Ilyen esetben a Tejút a világtengellyel együtt 3 fát, vagy egy 3 törzsű (de nem 3 ágú) fát alkothat (az ágak mást jelentenek). Így ábrázolja egy XVIII. századi dán rekonstrukció a skandinávok világfáját. Az Yggdrászil az alvilágban, az ég déli

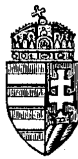

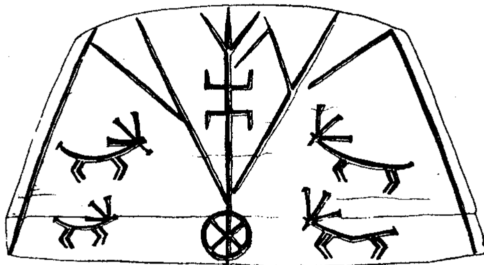
94/b. kép

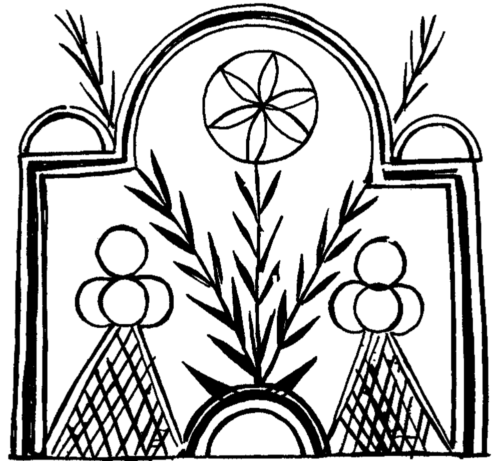
pólusán gyökeredzik, majd 3 szárra, törzsre bomlik. A középső egyenes törzs a világhegyet átfúrva, az északi ég pólusa körül bont koronát, a két szélső törzs a korong alakú Föld pereménél bukkan a „felső világra", majd az éggömb íve mentén a középső törzs felé hajol (30. fotó). Hasonló felfogású világfaábrázolással a népművészetben is találkozhatunk (31. fotó, 95. kép) Ezek az ábrázolások a Tejút és a világtengely viszonyát modellezik a Föld központú világkép szerint. Persze a 2, 3 vagy több törzsű fa is értelmezhető másképp. Felfogható folyamatábrának is: ha a szárak egy tőből erednek, vagy tövük egy középpont felé mutat, a tejútforgást jelezhetik; égtájjelként a Napnak a Tejúthoz viszonyított főbb állomásait. (79., 96., 97., 98. kép.) Ilyen 3, a tövével együtt igazából 4 szárú világfa a kereszt.

95. kép

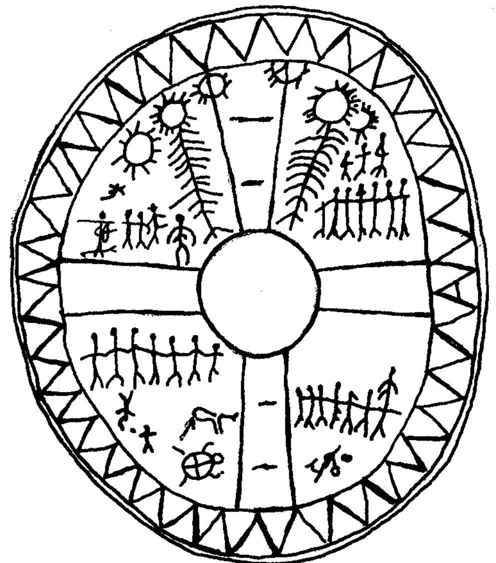

96. kép

97. kép

98. kép

VILÁGOK VÁLASZTÓJÁN

A világfa törzse mentén járhatók be az archaikus világkép gömb- (tojás-, dió-) héjakba zárt terének zónái. Függőleges tagolódása (gyökérzet, törzs, ágak) szerint válik el egymástól a 3 zóna: az alvilág (déli égbolt, a holtak föld alatti országa, pokol), a középső világ (az égi egyenlítő körüli csillagképsor, az élők földi világa, purgatórium), felső világ (északi égbolt, az istenek birodalma, mennyország). Néha e hármas tagozódást is több fa jelzi. A szibériai goldok 3 egymás felett nőtt világfáról tudnak: az alsó az alsó világban, a középső a Földön, a felső az égben van. A 3 világhoz az élőlények 3 osztálya tartozik. A gyökérzethez tartoznak az alsóbbrendű: föld alatt és vízben élő állatok, meg az alvilággal társított létező, ill. fantasztikus lények (a dögevők, mint pl. a kutyafélék és a holló, illetve a sárkány, a kentaur meg hasonlók: 3. kép); a törzshöz a legtöbb emlős és az ember (99. kép); a lombkoronához a szárnyasok és a felsőbbrendű lények (107/a. kép). A 3 világ állatképviselői — bár megváltozott jelentésben — a Kálvária-ábrázolásokon is láthatók. A kereszt tövén a kígyó; két oldalán lovas katonák, köztük az egyház jelképes nőalakja is paripán, a zsinagógáé szamárhátón; felső szárán pedig a pelikán, Krisztus önfeláldozásának madárjelképe. Ez a hármas felosztás az égbolt csillagkép-elnevezéseiben is tükröződik.

A tejútcsillagképek legtöbbjének van a fával kapcsolata. Csak 3 példát mutatok be, minden „állatvilágból" egyet-egyet. Az állatövi Skorpió cikkelyében, az alsó égbolton látható a Farkas csillagkép a Tejút alsó hasadékába „beakadva". Az antik csillaghitben a Skorpió — maga is egyenlítő alatti, alvilági csillagzat — a Mars bolygó istenének otthona volt. Az ősi Rómában Mars szent állataként a farkast tisztelték, és közismert, hogy Róma legendás alapítóját, Romulust és ikerfivérét Remust, akik Mars isten fiai voltak, egy nőstényfarkas szoptatta. Láttuk azonban, hogy az ikrek anyját és szoptató dajkáját a szent fügefával is azonosítja, ebből következően a farkast a fügefa állatmegfelelőjének kell tekintenünk úgy, ahogy az égen a Farkas csillagkép is része a Tejútnak. A fa és a farkas jelképi összetartozásának hagyománya az osztrák Szent Wolfgang (magyarul: Farkas) kultuszában élt tovább. Farkast, akinek nevenapját (október 31.) az egyház a Skorpió havába tette, a farkasfélő pásztorok védszentjükként tisztelték, de — mint láttuk — a favágók, ácsok és a gyümölcsfák patrónusa is volt. A Tejúton lévő Farkas csillagkép helyzetét festik le érzékletesen az *Ördög furulyázni tanul* c. típus meséi. Hősük a kópé pásztorfiú (favágó), aki a muzsikálni vágyó ördög (farkas, medve, sárkány) mancsát a fejszével behasított fába csípteti. (L. „üvölt, mint a fába szorult féreg". A féreg itt farkast jelent.)

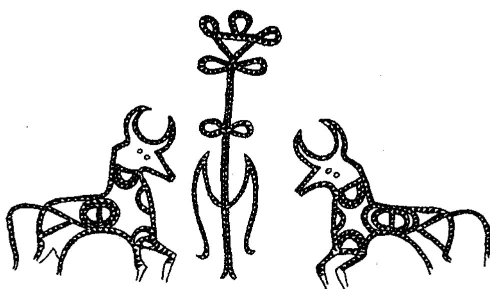
A világfát gyakran ábrázolják szarvassal, némelyik körül egész szarvasnyáj legelészik (19. fotó, 92/a. kép). A skandináv Yggdrászil lombját 4 rénszarvas harapdál-

ja (a 4 égtáj képviseletében?), de a levelét eszi a Valhöll tetején állva a tölgyfaagancsú Eiktymir rénszarvas és Heidrun, a kiapadhatatlan tejű kecske. A szarvas, éppúgy, mint a farkas vagy a kígyó (3. kép) azonosulhat a fával (l. „tölgyfaagancsú" Eiktymir). Berze Nagy János két olyan kaukázusi mesét is említ, amelynek hőse nem fán, hanem óriás szarvas agancsán mászik fel az égbe istenhez, ill. a Nap kastélyához. A Kalevalában az

„Ördögök szarvast szereznek,
júdások rénszarvast raknak:
a fejének tőkét tesznek,
szarvának kecskefűz ágát,
lábainak partról ágat,
lápról karót lábszárának,
hátának sövény darabját,
aszott avart vékonyának,
szemnek tavirózsát tesznek,
fülnek tündérrózsát tűznek,
bőrének fenyőfa kérgét,
a húsának redves fákat."

XIII. 107—118

99. kép

A fa és a szarvas szimbolikája több ponton találkozik: a legfontosabb kapocs az ág—agancs jelképi megfelelése („agancs" szavunk az „ág" szóból ered: ahogy a fa évről-évre elhullajtja a leveleit és száraz ágait, majd új ágat, lombot növeszt, úgy a szarvas is évről-évre elhullajtja agancsát, hogy újat növeszthessen.

Az égen egykor éppoly sok csillagszarvas kószált, mint amennyivel a világfa-ábrázolásokon találkozunk. Többségük a Tejúton vagy annak környékén legelészett. A Nagy Göncölt Szarvas csillagzatnak tartották a szibériai evenkik. A marik (cseremiszek) viszont a Kis Göncölt, aminek a Sarkcsillag is része, nevezték Rén csillagzatnak. A Tejút Orionját a ketek Szarvasfőnek, a törökök Három szarvasnak hívták (az Orion övének 3 fényes csillaga után). Egy hindu csillagmítoszban a teremtő Pradzsapati, szarvasbika képében (Orion) űzi az égi szarvasünőt (a Tejúttal szomszédos Bika csillagképet). A Pradzsapati szarvast viszont egy ifjú csillagvadász üldözi és ejti el (a vadászt a Tejút Nagy Kutya és Hajótat csillagképei alkotják). A Kalevalában Oriont a szarvason (Bikán) lovagló Väinämöinen személyesíti meg. Väinämöinen kis híján úgy jár, mint Pradzsapati. Vetélytársa, Joukahainen próbálja meg lenyilazni. Két nyila nem talál, de a harmadik eltalálja

„kék szarvas lapockahúsát,
lovát vén Väinämöinennek;
leteríti aranylovát,
borsópöttyös paripáját,"

V. 177—180

A legfeltűnőbb Szarvas csillagzat a lappok Tejúton gázoló Jávorszarvas csillagképe, mely feltevésem szerint a mi csodaszarvasünőnk égi képmása volt. Az égi Jávort a Szekeres, Perseus és Cassiopeia tejútcsillagképek alkotják, hátsó fertályán, a Szekeres csillagképben ragyog a Capella csillag, a Zeuszt szoptató Amalthea kecske képmása. Amalthea, a faistennő kecskealakja a skandináv Heidrun görög megfelelője

volt (vö. kecskefüge). A Jávor agancsa, a Cassiopeia *W* betűje, Bosnyák Sándor adatai szerint a „magyarok vezércsillaga", mely felett a Sarkcsillag ragyog, a mitikus Kassziopeia királynőről kapta a nevét.

A Kassziopeia név mögött vegetációs istennő rejtezhet. Az erika-félék családjából ismerünk egy északi, alpinikus — arktikus éghajlatot kedvelő Cassiope nemzetséget. Ez arra vall, hogy a névadó tudatosan teremtett kapcsolatot e hidegtűrő hangacserje és az északi égbolt magasán lévő csillagkép között. A Kassziopeia név többértelmű: *kassza-opé* talán a. m. „kurva luka", *kasszia-opé* „kassziafa odva", *kasszia-opion* „kassziafa nedve". Mindhárom jelentés illik egy tejútfaistennőre. Az *opé* „lyukat", „nyílást", „ablakot" jelent, s mivel a Sarkcsillagot a Cassiopeia agancs „hordozza", említésre érdemes, hogy egyes szibériai népek úgy tartják: itt, az ég sarkánál, ahol a világfák (Tejút) és a világoszlop (világtengely) csúcsa találkozik, egy öregasszony őrizte lyuk található, mely a felső égbe vezet. A Jávorszarvasagancs mellett van is egy lapp Öregasszony nevű csillagkép (vö. a Sarkcsillag magyar Bábamatullája nevével). A szarvas — fa hiedelmi megfelelés a keresztény eszmekörben a vadászszentek (Euszták, Hubert) legendáiban élt tovább. Mint ismeretes, a két szentnek csodaszarvas jelent meg agancsai közt feszülettel; az agancspár ölelte kereszt a három szárú világfák gyönyörű példája (100. kép).

A Tejút egyik ókori madárcsillagképe: a Hattyú, az égbolt talán legfeltűnőbb csillagmadara. A Hattyú mint az égen járó istenek megtestesülése fontos szerepet játszott mind a tejút-, mind a világfamítoszokban. A Tejutat az uráli és altáji népek Madárútnak nevezték, mivel úgy hitték, hogy a költöző madarak a Tejút mentén vándorolnak ősszel délre és tavasszal északra. A hiedelemnek valóságalapja van; a mondott évszakokban, a kora esti és hajnali órákban a Tejút észak-déli irányba mutat, egybeesik hát a madárcsapatok vonulási irányával.

A szibériai népek áldozófáit a tetejükön madarak képmásai, elsősorban ragadozó és vízimadaraké díszítették (köztük hattyúé, lúdé, récéé).

Az égisten legifjabb gyermeke volt Lúd fejedelem, a Nap megszemélyesítője és a víziszárnyasok istene. A nagy szibériai folyók mentén élő népek úgy hitték, hogy a költöző madarak és az eltávozó lelkek az ő vezetésével repülnek délre a Tejúton, és ő vezeti a hazatérő vándorok és az újjászületni vágyó lélekmadarak csapatát is. Ezért a Tejutat Lúdfi járta út, Kacsafi hótalpnyoma, Vadludak ösvénye neveken is emlegetik.

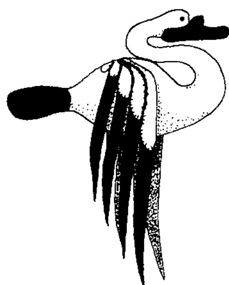

100. kép

Mivel a vízimadarak jötte, mente jelezte az évszakok változásait, teljesen érthető, hogy vízimadarat választottak a Nap jelképéül.

Róheim Géza kimutatta, hogy a pogány magyarok Álmos előtti mondabeli vezére, Levedi, a neve után ítélve, amit általában elődnek, ősnek „fordítanak", Lúd fejedelemmel hozható kapcsolatba. Egy burját eredetmítosz szerint az összes Bajkálon túli burját az égisten egyik hattyúleányától származik. A mítosz meseváltozata, a *Hattyúnő* típus egész Eurázsiában ismert. A hős tejtó partján 7 hattyút (galambot, darut, aranykacsát, vadludat) les meg. A földre szálló madarak levetik tollruhájukat és tündérekké válnak. Miközben fürdenek, a hős a vezérhattyú tollruháját elrejti, a tündér a felesége lesz. A történet fennmaradt a Bibliában is. Az ifjú Mózes egy kút mellett ismerkedik meg majdani feleségével, Cippórával, aki hetedmagával jön a vízhez. Cippóra „madarat" jelent (Kiv 2, 15 skk). A magyarok legközelebbi nyelvrokonainak, a hantiknak és manysiknak hattyú alakú rézbálványaik voltak, és a hattyút, mivel Lúd fejedelem megtestesülése és totemállat (ősapa) volt, tilos volt megenni. A mandzsúriai rénszarvas-tungúzok áldozati oszlopainak csúcsát kiterjesztett szárnyú fahattyúk díszítették. E „hattyúfák" tréfás mesei kiadásával a *Vízi Péter és Vízi Pál* c. mesében találkoznak a címadó ikerhősök. A válaszúton áll a „világ jósfája" — melyből tej, ill. vér csorog —, s amely minden kívánságot teljesít. Az ifjabbik testvér éhes lévén, enni kér a fától, mire a tetejéről egy sült liba esik le. Az Altáj hegységben talált pazyryki fejedelmi sír Kr. e. V—VI. századi leletei között nemezből készült hattyúkat találtak, melyek a halotti sátor karóit díszítették. Jelképes szerepük az lehetett, hogy a halott madárlelkét kísérjék a túlvilágra (101. kép).

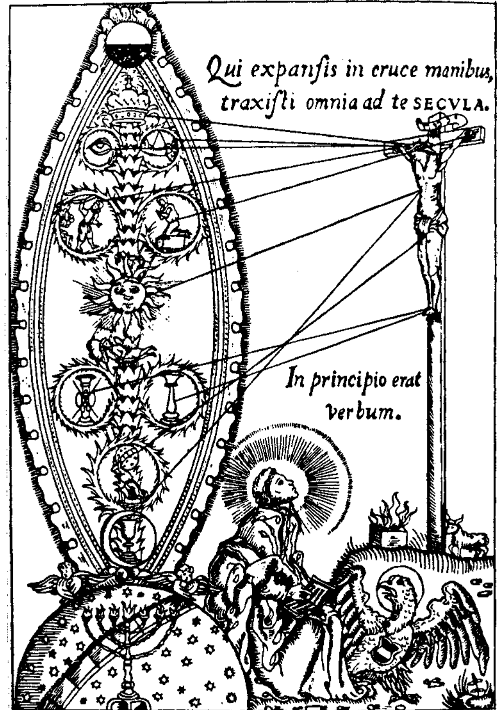
101. kép

A hattyú és a többi víziszárnyas hasonló mitológiai szerepkört töltött be az európai múltban. A lúd, a kacsa lélekmadár és az anyaságnak, a szülésnek, valamint a nagy istennő planétájának, a Vénusznak a madara volt (lat. *anas* „kacsa", *anser* „lúd", *anima* „lélek", *anus* „öregasszony". L. még a búvárkacsa szerepét a finnugor teremtésmítoszokban). A hattyú Apollón napisten szent madara volt, egyik fiát is „Hattyúnak", Küknosznak hívták. Árésznek és Poszeidónnak is volt egy-egy Küknosz nevű gyermeke, és a róluk szóló történetek szerint mindhármójuknak köze van a Tejúton repülő Hattyú csillagképhez. Graves e regebeli Küknosz névben annak bizonyságát látja, hogy viselőik „lelkét hattyú vitte az Északi Paradicsomba. Amikor Apollón az ősi műalkotásokon hattyúháton vagy hattyú vontatta szekéren (. . .) látogat a hüperboreoszokhoz, ezzel földi képviselőinek minden nyári napfordulókor történő halálát ábrázolják udvarias formában. Ilyenkor repülnek ugyanis az éneklő hattyúk észak felé, sarkvidéki költőhelyeikre, s vonulás közben két, trombitára emlékeztető hangot hallatnak. Ezért írja Pauszaniasz (. . .), hogy a hattyúk járatosak a Múzsák mesterségében. 'A hattyúk haláluk előtt énekelnek': zene szól, mikor a szent király

lelke elszáll." (GRAVES 1970. II. 467) A Hattyú csillagképről szóló klasszikus elbeszélés szerint a madár tollruháját Zeusz égisten öltötte magára, amikor Lédával, vagyis Nemeszisszel, a Tejút istennőjével az Ikrek csillagkép névadóit, Kasztórt és Polüdeukészt nemzette, akiket a mitográfusok a Nappal és a Holddal is azonosítanak. Valóban úgy látszik, mintha a Hattyú a Tejút hasadéka: a tejútistennő vulvája felé repülne, oda „le", ahol a téli napforduló idején fog megszületni a Nap. Az Ikrek csillagkép „fenn", átellenben a Tejút és az Állatöv nyári kereszteződésében találhatók.

Mondhatná valaki, hogy a Tejúton mi van fenn és lenn, nézőpont kérdése. Megfelelő szemszögből nézve a „tejútfa" fordított helyzetűnek látszik. Való igaz, szóltunk is már róla, léteznek fordított világfa ábrázolások. Az óind mitológiában „az égből a gyökér lefelé nyúlik, a földről pedig fölfelé" (*Atharva-véda*), ami két világfát tételez fel tükörképszerű elrendezésben (vö. a homokóra formájú kettős világheggyel). A szibériai népek és „pogány" eleink a holtak országát az élők világának tükörképeként fogták fel, ebből a gondolkodásmódból sarjadt az égi fa lefelé növő alvilági párja (32. fotó). A szertartásokban is használtak fordított fát: az evenkik a középső világot jelképező sámánjurta két oldalán egy-egy sor fát ültettek a megfelelő alkalommal; az egyiket ággal az égnek (felső világ fái), a másikat ággal lefelé (alsó világ fái). Az oroszok is átvették a fordított fa képzetét: „a tengeren, az óceánon, egy szigeten, egy kurgánon áll egy fehér nyírfa, ágaival földre, gyökerével fölfele; azon a nyírfán a szentséges istenanya selyemfonalat gombolyít, véres sebeket varr be." (MASZLOVA 1980. 65). Az égből a Föld felé nőtt világfa nem azonos a Földről az alvilágba nőtt fával, s nem annyira csillagászati, mint inkább teológiai fogalom: a „minden Istentől való" hitelvnek jelképe. Az örökkévalóság fügefájának gyökerei — olvasható a szanszkrit *Katha-Upanisad*ban — „fenn az égben vannak, és ágai leérnek a földre. Brahman ő, tiszta Szellem, akit igazából a Halhatatlannak hívnak. Az összes világ e Szellemen nyugszik, és senki sem juthat rajta túl." (6.rész) A legismertebb fordított fa a zsidó misztika (*kabala*) Szefirot „élet fája" (4., 102. kép). A fa 10 szférája (szefirahja) és az azokat összekötő 22 „ösvény" alkotta diagram a nyugati misztikusok fontos meditációs eszköze. A Szefirot-fa számtalan lehetőséget nyújt az égből a Földre, az Istentől az emberhez vezető út megismerésére.

102. kép

* * *

A világfa és a nagy istennő megfeleléséről vallanak azok az ábrázolások, melyek az istenanyát a világfához hasonlóan, a 3 világ állataitól körülvéve jelenítik meg. Lába körül — sőt, a lába helyett — kígyó, hal, halfarok tekereg, derékmagasságban négylábúak őrzik, vállán madarak tollászkodnak, vagy szárnyak nőnek (103. kép). A szibériai sámán szertartási öltözete is a világfa szabta rendet tükrözi, egyben azt is, hogy a sámán képesítése melyik világra szól. Ennek megfelelően fején tolldíszt vagy agancskoronát, vállán szárnyakat vagy megintcsak szarvakat viselt. A ruha ujjáról lógó rojtok szárnytollakat, a derékról lelógó hosszú rojtok kígyókat, sárkányokat szimbolizáltak. Magára a ruhára állatképmásokat, kisebb állatokat aggattak, felülre jobbára madarakat, alulra négylábúakat és csúszómászókat. A ruhára varrt fényes, kerek fémtükrök ebben az összefüggésben a Napot, a Holdat és a többi „világfagyümölcsöt" jelképezték (9/a., 9/b. fotó, 104. kép). Egy reneszánsz kori magyar szuszék festett díszeinek tanúsága szerint a magyar táltos viselete is hasonló lehetett (105. kép). A fején agancsdíszt viselt (máskor tollkoronát, mint a hiedelmek boszorkánya), ruháját kígyók (kígyós minták) díszítették. Ez a szarvas, kígyós ember madarak és szárnyak nélkül is az égboltot személyesíti meg. Az ég nyári (télen látható) felén a Tejúton járó óriás Szarvas csillagkép uralkodik, téli felén (mely nyáron látható), a Tejút hasadékából előtekergőző Kígyó. Megjegyzendő, hogy miként a fa a szarvassal, úgy a szarvas a kígyóval alkot jelképes párt. A kígyó a vedlése okán éppúgy az örök megújulás jelképe volt, mint az agancsát és szőrét megújító szarvas, vagy kérgét vedlő, levelét hullajtó és újranövesztő fa. A táltos és a Tejút szimbolikus kapcsolatát jelzi, hogy a hagyomány szerint a táltosnak, mint a mesehősnek is, tej a fő tápláléka, s hogy régi szokás szerint a 9 féle fából, 12 napig csinált Luca székéről karácsony este meglesett boszorkány toll, szarv helyett olykor „tejessajtárt, köpülőt, tejszűrőt, tejmerőt, tejescsuprot, méhkast, mosogatóedényt stb. visel a fején." (DIÓSZEGI, 1978, 84. Vö. azzal a magyar hiedelemmel,

103. kép

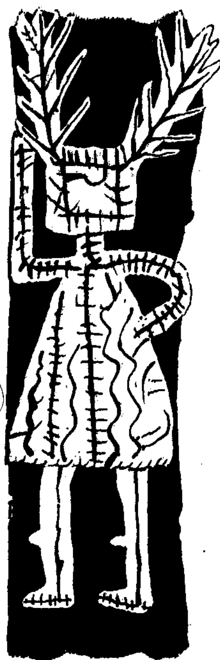

104. kép

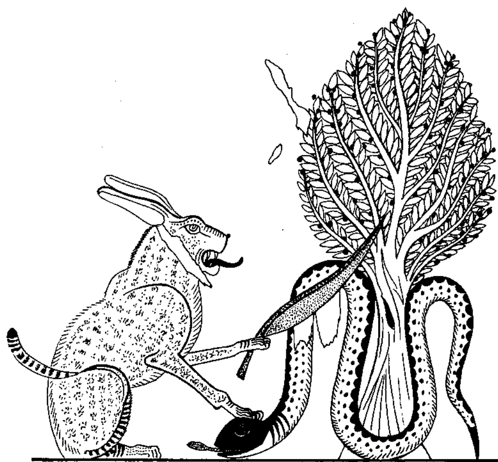

mely szerint a boszorkány még a kútágasból is tud tejet fejni. A Tejút az egyik végén két ágra szakad, éppen olyan, mint egy girbe-gurba kútágas.)

A 3 világ függőleges tagozódása a mítoszok cselekményvázában is tükröződik. A sumer *Gilgames* eposzban a huluppu-fa ágai közt fészkelő Anzud madár és a gyökerei közt rejtőző kígyó szemben áll egymással. Harcuk a középső világ — a törzsben lakó Lilith — birtoklásáért folyik. Egyiptomban az égi tűz, Ré napisten hosszúfülű macska képében küzd meg a szikomorfa tövén tanyázó Apóphisz kígyóval, az alsó vizek állatjelképével (106. kép). A bibliai Teremtő „lelke" az égben lebeg, és madár a szimbóluma: a zsidóknál kakas, a keresztényeknél galamb. Ellensége Ráháb, a káoszt megtestesítő kígyó, akinek legyőzése, a felső és alsó vizek szétválasztása révén „tetszik meg a száraz „(Jób 26, 12—13; Ter 1, 2—7). A világok lakói átléphetik birodalmuk határait. Az Yggdrászil fán Ratatosk mókus fel s alá szaladgál a csúcsán fészkelő sas és a tövét rágó sárkány között. A kígyó (sárkány) feljöhet az alvilágból és elrabolhatja a hősnőt — a valóságban sok kígyó fakúszó és fészekrabló —, vagy a törzsre tekeredve őrzi a rábízott javakat. A bibliai kígyó a tudás fájának gyümölcsét, Ládón sárkány a heszperiszek almáit, a kolkhiszi szörny a fára akasztott aranygyapjút. Az *Égigérő fa* mesék sárkánya rablott Tündér Ilonájával a fa tetején él, a szabadító hősnek oda kell miattuk felmásznia. A *Fehérlófia* mesék Fanyűvője a kitépett fa helyén lévő lyukon ereszkedik az alvilágba, megöli a sárkányokat, társaival felhúzatja az elrabolt tündéreket, őt magát a fa arany-, ezüst-, rézalmáival (kastélyaival), amiket az ágak közt tekergő sárkányok csentek el, griffmadár repíti a felvilágba. Ládón égi képmása, a Sárkány csillagkép is az égbolt és a világfa tetején, a Sarkcsillag körül tekereg. A görög mítoszban Ládón a heszperiszek kertjét *keríti körbe,* a zsidó legendák Édenkertjét megfelelője, Leviatán, hasonló módon őrzi. A Leviatán név jelentése „megforduló", „tekergő", „kanyargós".

105. kép

106. kép

A lenn—középen—fenn tagolásnak is van időbeli jelentése. A holtak lenti világa a múlté, az élők világa a jelen, a halhatatlanok fenti világa, ahol a lelkek születésükre várakoznak, a jövő tartománya. Körkörös időjelképről lévén szó — körív a Tejút is! —

a világok ebben az értelemben is át-meg körbejárhatók. Az elhunyt lelke a Földről, a jelenből az alvilágba, a gyökerekhez, a múltba távozik (kimúlt), de hogy újjászülethessék, fölrepül a világfa törzse, a Tejút mentén a felvilágba, az ágak közé a jövőbe, „onnan lészen eljövendő", mint a Fiú az *Apostoli hitvallás* (Hiszekegy) régi szövege szerint. Más időegységek is körbefoglalhatók az idő fáján, mégpedig a világfán járó Nap állása, magassága szerint: éjszaka — reggel — nappal — alkony, tél — tavasz — nyár — ősz (a szoláris mítoszok napistene télen, ill. éjjel az alvilágban, nyáron, ill. nappal a felvilágban tartózkodik).

„SZÁLL A MADÁR ÁGRÓL ÁGRA”

A világfának térbeli kiterjedése is van. Ott, ahol a törzse eléri az eget, 7 vagy 9 ágra bomlik. Ugyanígy az alvilágban gyökerei 7 vagy 9 irányban ágaznak szét. Az ágak és a gyökerek önállósulhatnak: a szibériai tatárok világképében a fa 9 alvilági gyökerét 9 fenyőfa helyettesíti, melyek az alvilági fejedelem palotája előtt nőnek. Bár e két szám „szentségének” eredetét illetően eltérnek a vélemények, ahhoz nem fér kétség, hogy a 7 (9) ág, illetve gyökér, a világoszlop esetében megfelelő számú bemetszés, sámánlajtorján fok (107/a. kép) az archaikus világkép 7 (9) mennyei — pokoli szféráját: planetáris egét jelképezi.

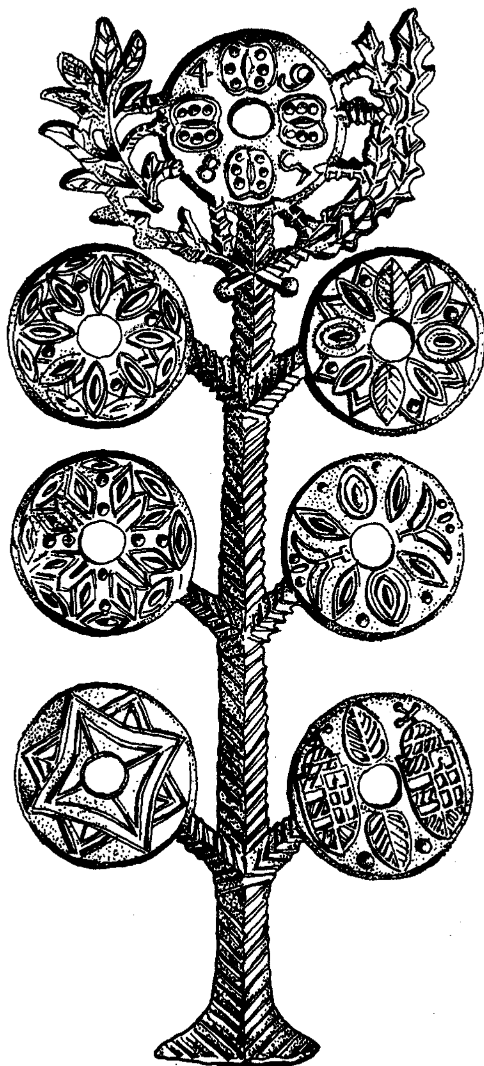
A csillagászok már az ókor hajnalán tisztában voltak azzal, hogy a planéták: a Nap, a Hold és a szabad szemmel látható 5 bolygó, valamint a csillagok különböző távolságra vannak tőlünk. Ennek megfelelően a régiek felfogásában a mindenség zártnak hitt csillagburkán belül minden egyes planétának külön szféra jutott. Hitük szerint e szférák, égi rétegek a hagyma réteges héjához hasonlóan burkolják körös-körül, felül is, alul is a Földet, így minden planéta, ill. a planétát megszemélyesítő isten a maga szférájában járja égi pályáját, emelkedik a világfa neki jutó ága mentén a magas égbe, és hullik alá a látóhatár mögé, saját gyökeréhez. A hasonlaton belül maradva az égitestek, mint a világfa gyümölcsei jelennek meg.

A világfa ágainak száma rendszerint 7 vagy 9, de 3, 8, 12, sőt több is lehet, attól függően, hány égi réteget különböztetnek meg. A finnugor népeknél 7 az uralkodó. A szibériai tofák, teleutok és mások a szivárvány 7 csíkját feleltették meg a planétapályáknak. A mezopotámiai zigguratok: „bábeli tornyok” 7 emeletét különböző színűre festették a bolygókhoz társított színek szerint. A zsidó templomi mécstartó 7 ágú arany mandulafát formázott: világító mécsesei az „Úr szemeit”, a planétákat jelképezték. 7 rétegű volt a görög alvilág. Mithras antik misztériumában 7 fokú létra szimbolizálta a paradicsomba vezető utat. A létra fokai a 7 planétához rendelt különböző fémekből készültek. 7 rétegű volt eredetileg a moszlim mennyország, amin át Mohamed Allahhoz repült a mesebeli Buráq táltoson. A paradicsom a hetedik mennyország, ahol a Tuba-fa, a tökéletes boldogság fája alatt hűsölnek az igazak. (Szidr-fának is nevezik, amit lótuszszilvafának, krisztustövisfának is fordítanak.) Dzsibril (Gábriel) arkangyal a 7 poklot is megmutatta a prófétának. Annak mélyére a mennybéli fa bűnösöket kínzó tövises törzse: a Sebek fája mentén vezet az út. Mohamedhez hasonlóan Buddha is a 7 planetáris mennyen át, a szent fügefa ágai mentén szállt az égbe. 7 vagy 9 ágú az altáji türk és mongol népek világfája. 9 rétegű volt a középkor csillagászati felfogásának megfelelően Dante pokla, purgatóriuma és mennyországa. A magyar népmese (*A barna tehén fia*) 77 gyökerű, 77 ágú világfá-

ról tud. Ez a szám a 7 „mágikus" megsokszorozásával a hetességet hangsúlyozza (l. „hetedhétország", hasonlóképpen a közép-ázsiaiak, altájiak, szibériai szojotok 33-as, vagy a mongolok és burjátok 99-es száma a 3-as, 9-es számot szentesíti).

A 7 ág vagy elágazás, és a 7 gyökér a Nap, Hold és az 5 szabad szemmel látható bolygó szféráját jelképezi (107/b. kép). A 9-es szám Ciceró szerint a csillagos külső héj, a 7 planetáris övezet és a földi szféra összegzéséből adódik. Keleten — indiai hatásra — a 7 planéta mellett külön övezetet juttattak az ún. „Sárkányfejnek" és „Sárkányfaroknak", a nap- és holdfogyatkozások láthatatlan okozóinak, tk. a nap- és holdpálya metszéspontjainak, az ún. „holdcsomópontoknak". (Nap- és holdfogyatkozás akkor következik be, ha a két égitest látszólagos pályáik metszéspontjában tartózkodik, vagyis a Földdel egy vonalban állnak.)

107. kép

A magyar mesék égig érő fájának olykor csak 3 ága van. Ezek az ágak a mesei világkép azon szféráit jelképezik, melyekben a három legrangosabb planéta, a Nap, a Hold és a Vénusz jár. A mesék a szférákat a planéták mellé rendelt fémek szerint különböztetik meg: a fa 3 gyümölcse aranyalma, ezüstalma, rézalma a Nap, a Hold és a Vénusz féme szerint (*A gyíkinfonyó* c. mese), vagy a 3 szinten élő öregasszonyok nevéből (Nap anyja, Hold anyja, Szél anyja) következtethetünk rájuk (Szél a Csillag mellett a Vénusz régi magyar neve volt. *A magas fa gyümölcse*). A legfelső szféra nem a harmadik, hanem a hetedik régió. Amiképpen a boldog ember „a hetedik mennyországban érzi magát", ott a Nap is „hét ágra süt": azaz, ha magasan jár, a világfának mind a hét ágát beragyogja. *A Hollóferjős király* c. mesében a világfa első elágazásánál ezüstvárra és ezüstszőrű lovakra lel a fa megmászója. Ott, ahol újabb két ágat ereszt, aranyvárat és aranyszőrű lovakat talál, ahol pedig harmadszorra is két ágra bomlik, ott gyémántvár és gyémántszőrű lovak várják. Ebben a mesében a Hold, a Nap és a csillagok legfelső (külső) szférája szerepel (vö. a mesei boldog véggel: „tojáshéjba keveredtek, és a gyémántrétre hemperedtek". A tarka, pettyegetett tojáshéj — mint

a *Kalevalában* is — a mindenség külső csillaghéját jelképezi, a gyémántrét szintén). A 3 szféra, a 3 ág nem keverendő sem a 3 törzzsel (világtengely és tejútszárak), sem a 3 világgal. A világokat mint az ég gömbjének a világtengelyre merőleges 3 szeletét a gömbhéjak egyaránt szférákra osztják. Más szóval, a mitologikus világképben a planéták mind a 3 világot bejárják, anélkül, hogy kilépnének saját övezetükből.

Ami a 8-as számot illeti, ennyi a planétaszférák száma a Földével együtt, a külső csillagos burok nélkül, vagy éppen fordítva. Ennyi a mesei szerepkörök száma is, szintén a planéták és a Föld együttes száma szerint. Mithras lajtorjája „Hét kapujú létra”, de felette a paradicsomba vezető nyolcadik kapu van, Allah is a muszlim menyország nyolcadik egében lakik. Az Yggdrászil fa állatalakja Ódin 8 lábú lova (108. kép), a nyolc láb az égbe vezető létra fokait jelképezi. A ló is, a fa is az égbe visz. A sámán táltosparipája a dobja, mivel annak hangjaira révül, azaz repül el a lelke. A sámándob fája a sámán szent fájából, a világfa földi másából, bőre az áldozati ló vagy szarvas bőréből készül. A révülő sámán miközben dobol, lélekben a megölt állat lelkén utazik az égbe. A dob peremén lévő kitüremkedések (a ló „púpjai”, a szarvas bordái, ahogy mondták) szintén a létra fokait, azaz a szférákat szimbolizálják.

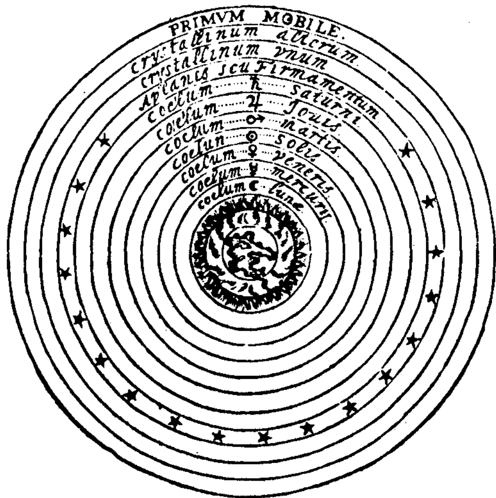
A 8-as szám elvileg a fő- és mellékégtájakat, irányokat is jelezheti. Hasonlóképpen nem szférákat jelképez a *Jelenések könyvének* életfáján termő 12 planétagyümölcs. Ez a fa az asztrológia fája, 7 ága, de 12 gyümölcse van, mert az asztrológia a 7 planétát osztja el az év 12 hónapja és az ég 12 állatövi csillagképe között úgy, hogy azokból a Napnak és a Holdnak 1—1, az 5 bolygónak 2—2 jut „otthonul”.

Olykor a régiók számát számunkra ismeretlen elv alapján határozták meg. Egy altáji hiedelem szerint pl. a Föld közepén álló óriás fenyő csúcsa, ahol a 7 planétaisten lakik, a 16. égig ér. Összehasonlításul: a Kr. u. a II. században élt görög csillagász, Ptolemaiosz rendszerében Földünk

108. kép

COELVM EMPYREVM IMMOBILE.

109. kép

földjét, a legnehezebb elemet a víz, a levegő és a tűz szférája keríti, s csak ezután következik a 7 planétaöv, majd az állócsillagok szférája. Ezután két „kristályövezet" jön, melyeket Ptolemaiosz a precesszió és más hosszabb ciklusok szférájául rendelt. A külső kristályövet a mindent „mozgásba hozó kezdet" szférája burkolja, az egészet pedig a mennyország „mozdulatlan köre" foglalja magába (109. kép). Az aztékok viszont 13 mennyei és 9 pokoli szférát különböztettek meg. Külön zónája volt a Földnek, a Holdnak, a csillagoknak, a Napnak, a Vénusznak, az üstökösöknek, a szeleknek és az éjnek, a pornak és a nappalnak, az esőknek és viharoknak; ezekre további 3 ismeretlen rendeltetésű övezet következett. A 13. égben trónolt Omejokan, a tér, az idő és a világ teremtője.

„SÍK MEZŐBEN HÁRMAS ÚT"

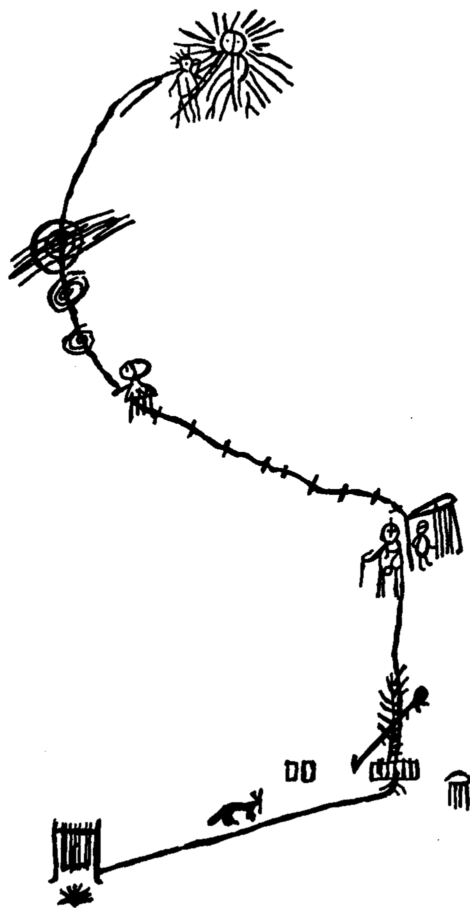

Amellett, hogy a világfa a mindenség élő váza volt, a világokat és a szférákat a Földdel öszekötő út szerepét is betöltötte. Ezen az úton közlekednek a lelkek. „Az Irtis folyó mentén élő chantik (osztjákok) egyik énekében egy hős megsebesül, belehal fejsebébe. Lelke elhagyja testét, és elindul az ég felé: 'Fű fedte, levél borította keskeny ösvényen vándoroltam; a háromszáz lépéses *rovátkolt hágcsón* egyre feljebb jutottam'." (DIÓSZEGI, 1978, 90) Lélekfán mászik az égbe a zimbabwei esőcsináló szertartás áldozatának a lelke (49. kép), fán jut az égbe a magyar mesék táltoshőse (az *Égigérő fa* típus keretében, l. még *Az ágy alatt kinőtt fa, Égig érő paszuly.*) A világfán közlekednek az ég és a Föld között a szellemek, a sámánok és magyar megfelelőik, a táltosok, amikor Istenhez vezetett az útjuk.

„Egy jakut monda szerint a kilencedik égben lakó Világ Ura teremtette az első sámánt. Ennek emlékére lakásának ajtajával szemben szent fát növesztett: a *tüszpet turut*, amelynek 8 ága van. Ennek emlékére a földön minden sámánnak van saját *turu*ja, sámánfája, amely akkor kezd nőni, amikor elhivatott lesz a sámánságra, és csak a sámán halálával pusztul el." (uo.93) A sámánfa a világfa földi mása és a sámán lélekfája. Amikor a sámán lélekben a világfa mentén az égbe repül, tesben a fájára mászik fel. „Az osztják-szamojédeknél (szelkupoknál) is minden sámánnak van saját sámánfája a kunyhó első sarkánál. Általában vörösfenyő vagy nyírfa (...). A szelkupok szerint ezen a fán 'a szó istenhez megy' (. . .) a sámán 'felmegy a felső világba'." (uo. 91) A magyar táltos is a világfán közlekedik lélekben, miközben testben saját „látófájára" mászik. „Olyan csudálatos nagy fa ez, hogy nemcsak a *hold* jár el az ága közt, hanem a *nap* is. De ezt a fát csak az leli meg (. . .), aki foggal született, oszt kilenc álló esztendeig nem vesz a szájába tejnél egyebet. Az meg tudni való, hogy *tátus* az ilyen." (uo. 11) „A vín Árva Gyurka szalontaji tátos vót. Két sor foga meg nagy füle vót. (. . .) Tanyája nagy diófákkal vót körülültetve. Hallám olyanoktul, akik abba az időbe ott jártak el a tanyája előtt, hogy látták, amint a vín Gyurka bácsi a nagy testivel ott ugrált egyik fáról a másikra, mint a madár." (uo. 87) A sámán, a táltos nemcsak lélekutazáskor mászott fel a fájára, hanem olyankor is, amikor esőért imádkozott, a múltba vagy a jövőbe nézett, az elbitangolt jószágot akarta megpillantani, a holtakkal társalkodott, „naptüzet" gyújtott Szent Ivánkor, vagy állatot áldozott. Akármi is volt a dolga, fája mindenkor az égbe vezető út része volt. Jól látható ez egy altáji sámán rajzos „úti beszámolóján" (110. kép). A sámán útja attól a sátortól, tűzhelytől indul, amelynek a lakóiért végzi a szertartást. Az áldozati lóval megy az áldozat színhelyére, a szent sátorhoz, amiben a szent nyírfa áll a törzsébe vágott 9 fokkal, mellette az ágasfa a már leölt ló bőrével. Innen a sámán a ló lelkén utazik

tovább. Átkel az égbe vezető, szellemek őrizte kapun, végighalad a 9 szférán és a 3 világon, majd Bai Ülgen főisten elé érkezik. A mandzsu-tungúzok sámánavatáskor felállított sámánfája a következőképpen fest.

110. kép

Két turut, olyan fácskát, aminek a törzsét megtisztítják az ágaktól, és csak a lombkorona felső részét hagyják meg, a megfelelő helyen leásnak és keresztrudakkal létraszerűen összeerősítenek (a fokok száma 5, 7 vagy 9). Tőlük déli irányban néhány méterre egy harmadik turut is felállítanak, s a létra keleti szárához kötik egy vörös selyemzsinórral, amire 30 cm-enként szalagokat és tollakat erősítenek. Az alkotmányt „útnak" nevezik, amelyen a szellemek közlekednek.

Az égbe vezető út alkalmasint híd, lánc, kötél is lehet. A mesebeli aranyhajú ikrek egy olyan kastélyban laknak, amit sárkánytól szerzett muzsikáló fákkal ültettek körül, s amit apjuk palotájával gyémántkarfás aranyhíd köt össze. A hidat tündérektől szerezték, s úgy hozták el, hogy varázsvesszővel megütötték, mire az aranyhíd dióvá, a gyémántkarfa aranyalmává zsugorodott, és kényelmesen elfért a zsebükben (*Jankovics* c. mese). A *Hajnalka* c. mesében a király 3 leányát sárkányok az égbe ragadják. Hajnalka és fivérei, Este és Éjfél vállalkoznak a kiszabadításukra. Csak Hajnalka jut fel az égbe. Kér a királytól egy 300 mázsás vasmacskát és 366 mázsa vasból kovácsolt láncot. A vasmacskát a láncra köti, a láncot a mutatóujjával megforgatja, és az óperenciás tengeren túlra, az égbe dobja, ahol a vasmacska megakad. Hajnalka a láncon az égbe megy. A *Fehérlófia* típusú mesék hősét társai a kitépett fa tövén talált lyukon át kötélen eresztik le az alvilágba. Hogy valóban egymásnak megfelelő dolgokról van szó, arról egy maori mese és változatai adnak csattanós bizonyítékot. Tawhaki, a maori hős az égből nyer feleséget, ám első gyermekük születése után a tündér visszamegy az égbe. Tawhaki egy égbe vezető liánon ered a nyomába. A mese hawaii, tahiti variánsaiban a lián helyett kókuszpálmafa, sárkányeresztő kötél, pókháló, szivárványhíd, magas hegyre vezető út szerepel.

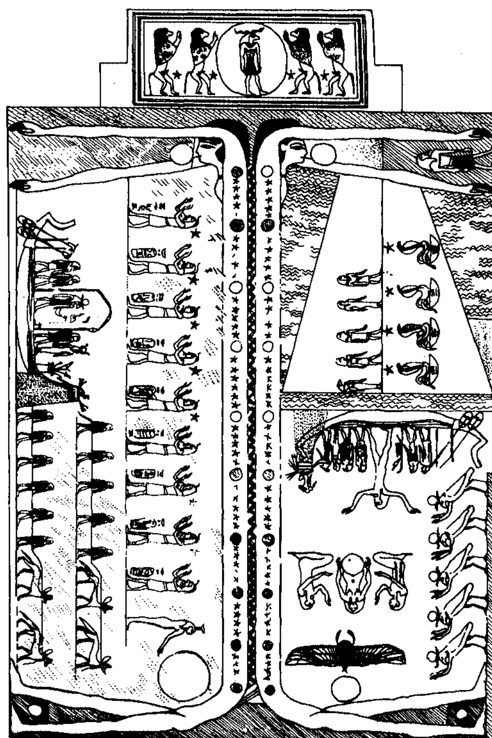
Ami mármost a világfa—világtengely, világfa—Tejút megfelelését illeti, a forrásaim arról nem tudnak, hogy a lelkek útja a

világtengely mentén vezetett volna, annál több adat tanúsítja, hogy a Tejút a régiek felfogása szerint a lelkek útja volt. Óegyiptomi piramisszövegek így írnak a lélek túlvilági útjáról: „Ó, Atyám! Nyitva vannak számodra az ég ajtajai, feltárul számodra az Ív (az égbolt íve) ajtaja!” (Ti. a Tejúté.) „Az Utak Megnyitója (Upuaut) utat nyit számára. Su (felemelkedni, levegő, fény) emeli fel őt,. . .” (Upuaut a Tejúton lévő Farkas csillagkép; Su, Nut atyja a Tejút másik végén lévő csillagkép Ikrek egyike.) „Üdvözlégy isteni létra, Séth létrája! Áll az isteni létra, áll Séth létrája, áll Hór létrája, amely készíttetett Osirisnak, hogy felmenjen rajta az égbe, Réhez őrségbe!” (Ozirisz lelke a Tejúton „felmenő” Orion csillagkép.) „Felmegy az égbe, a csillagok közé, a circumpoláris csillagok közé (. . .). Megy oda, ahol anyja, Nut van, felhág rajta létra (ti. Nut) nevénél fogva.” (DOBROVITS, 1979, II., 183—184) A circumpoláris, azaz sark körüli csillagokat az egyiptomiak halhatatlanoknak nevezték, mivel soha nem buknak le a látóhatár alá, föld alatti sírba, ezért az égnek ezt a részét a lelkek gyülekező helyének tekintették. Sok nép hiszi úgy, hogy a Sarkcsillag mellett van a csillagokon túlra, a mennyekbe vezető átjáró.

Nut égistennő szűkebb értelemben a Tejutat testesítette meg. Ez kiderül a fentiekből és jellegzetes ábrázolásaiból is, melyek valószínűtlenül karcsúnak, megnyúltnak, ívbe hajlónak mutatják (111. kép). Alakját csillagok, csillagképek, planéták veszik körül, ami annak a jele, hogy körötte, rajta kívül is van ég (112. kép). Nut e két szerepkört egy alakban betöltő istennőként nem egyedülálló jelenség. Az arabok — talán épp egyiptomi hatásra? — a Tejutat szintén az „Ég Anyjának” nevezték. Nut férje és fivére, Geb földisten sem egyszerűen a mi Földünket személyesítette meg, hanem azt a korong alakú égi Földet, ami alatt az ókori csillagászok az égi egyenlítő és az állatöv körei által kirajzolódó képzeletbeli hengert értették, s amit Thalész a Kr. e. VII—VI. század fordulóján az égi óceánban úszó dobnak írt le.

Geb kört formáló ábrázolásai fennmaradtak (113. kép), ezek az istent az Állatöv megszemélyesítőjének mutatják. (Ismeretes, hogy a régiek az állatövi csillagképeket megfeleltették a testrészeknek. A Kost a

111. kép

fejnek, a Bikát a nyaknak, az Ikreket a vállaknak és karoknak, így tovább, míg el nem jutunk a Kos túlnani szomszédjához, a Halakhoz, mely a lábfejek égi megfelelője lett. Gebnek azért „kell” karikába görbülnie, és lábujjaival megérintenie a fejét,

112. kép

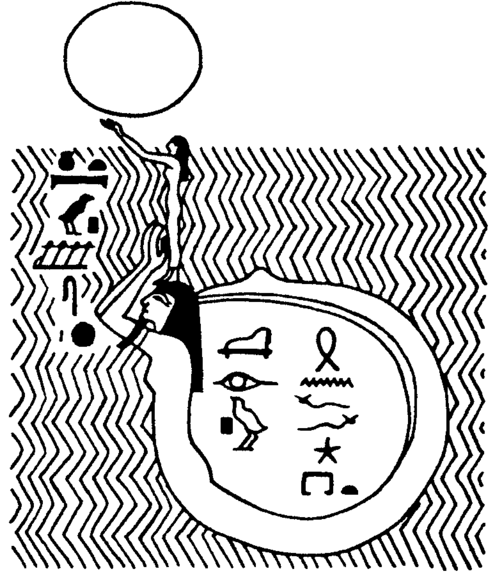

hogy az égi viszonyokat hitelesen ábrázolja. Geb és Nut násza a Tejút és az Állatöv kereszteződéseiben teljesül be. Az egyik kereszteződésben ölelkeznek, ahol az Ikrek, a karok és a Rák, a mell csillagképe van, a másikban, a Skorpió és Nyilas csillagképben ágyékuk tapad össze. A férfias Nyilas (jele: ♐) Geb phalloszának, a Tejút hasadéka, a benne látható Skorpióval Nut ölének felel meg.

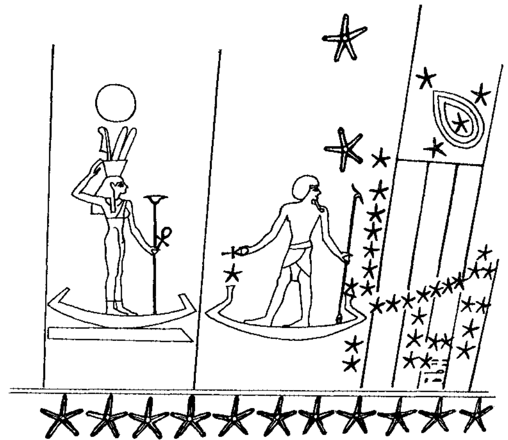
A tejúthasadék egy sötét lyuk az égen, amit a Tejút két ága ölel körül: a régiek ezt tekintették a nagy istennő vulvájának. Az égi szikomorfa (Nut) hasítéka, amiből Ré napisten a világra jön, a tejúthasadék. Ide repül a Hattyú csillagkép — a mítoszban Zeusz —, hogy a tejútistennőt megtermékenyítse, ide hatol be a Kígyó csillagkép farka, amikor Eurünoméval, a mindenség úrnőjével a világot „hozza össze" (a hattyúnyak, kígyófarok ősi phallikus jelképek). A Skorpiót (jele: ♏) az asztrológia a nemi szervek és a végbélnyílás állatjelképének tartja, sok afrikai nép pedig az állatban egyenesen a női nemi szerv megtestesítőjét látja; mérges fullánkját — az égen a Skorpió veres Antares csillagát — a clitorisszal azonosítja.

Nut és Geb két gyermeke, Ozirisz (az Orion csillagkép) és Ízisz (a Sirius csillag) a Tejúton látható egymás mellett, s kettősük jelezte az egyiptomi év elejét és végét (114. kép). Az egyiptomiak kereken 365 napos évvel számoltak, ebből az utolsó 5 nap külön figyelemben részesült, mivel Nut és Geb másik két gyermeke, valamint Hórusz, Ozirisz és Ízisz fia is ekkor született. A Sirius csillag évenkénti eltűnését (terhességét Hórusszal, azaz együttállását a Nappal) követő újbóli megjelenése (heliakus fölkelése) elvben az új év kezdetét és a Nílus áradását jelezte. (Csak azért elvben, mert az egyiptomi év egy negyed nappal rövidebb lévén a valóságosnál, az újév napja 4 évenként 1 teljes nappal eltolódott a Sirius felkeléséhez és az áradás kezdetéhez képest.)

Nutot minden égitest anyjának tartották, aki nyugaton nap mint nap felfalja, keleten pedig a világra hozza őket. Más

113. kép

114. kép

szóval, úgy hitték, hogy az éppen nem látható planéták és csillagok Nut testében, a Tejút alvilági, déli szakaszán járnak. És mivel az egyiptomi túlvilághitben a lelkeket a csillagokkal azonosították (a magyar néphitben: ha lehull egy csillag, meghalt valaki), Nut, a Tejút valóban a lelkek útja. Lélekút volt Nut a fián, Oziriszen keresztül is. Ozirisz volt a halottak alvilági királya, aki miniszterével, a kutyafejű Anubisszal (az Orionnal szomszédos Nagy Kutya csillagképpel) fogadja a Tejúton érkező lelkeket. (Az Oriont ma az „övén" keresztezi az égi egyenlítő, ezért félig északi, félig déli csillagképnek minősül, de az ókorban, az Ozirisz-kultusz első virágzása idején még a feje fölött haladt el, vagyis akkor még déli, alvilági csillagkép volt.) Az egyiptomiak a Tejutat a Nílus másának tekintették — a XVIII—XIX. dinasztia (Kr.e. XVI—XIV. sz.) idején Ozirisz egyik címe: „az égi Nílus mindkét partján lévő földek ura" —, s úgy hitték, hogy az eltávozott lelkek, a lenyugodott égitestek bárkán hajóznak az égi folyamon, Nut testében (l. a Tejút alvilági szakaszán ringatózó ókori Argó Hajó csillagképet). Mítosza szerint a halott Oziriszt (Oriont) is a Níluson (a Tejúton) viszi a koporsója Bübloszba, ahol erikafa (ez is a Tejút jelképe) növi körül koporsós tetemét.

A görög-római és kelta túlvilághitben az istenek, szellemek, lelkek szintén a Tejúton járnak. „Főleg Platón tanítványa, Hérakleidés Pontikos képviselte azt a nézetet, hogy ezen keresztül jutnak el a lelkek az égbe (. . .). Egy másik felfogás szerint a Tejút nemcsak az égbe vezető pálya, hanem a lelkek lakhelye. Pythagoras nevéhez kapcsolták ezt a tanítást. Az újplatónikus felfogás szerint a lelkek felfelé utazásuk során 12 napig vándorolnak az elemeken át, míg eljutnak ahhoz a kapuhoz, mely a Bakon át vezet a Tejútra." (KÁKOSY 1978. 167) Ami az isteneket illeti, Ovidius szerint a Tejúton „vonulnak a Mennykövező fejedelmi lakába mindig a mennybeliek." (*Átváltozások*, I., 170—171)

A lelkek a Földről a Tejútra, és a Tejútról a Földre nem juthatnak el közvetlenül. Át kell haladniok a szférákon, végig kell lépdelniök az asztrális lét fokozatain, a világfa ágain, s eközben magukat a planétákat — a létra fokait — is érinteniök kell. E felfogás szélsőséges formáját vallja a késő antik asztrológia, mely szerint a lefelé ereszkedő lélek az egyes bolygókon nyeri el azokat a tulajdonságokat, melyekkel itt a Földön rendelkezni fog. Emiatt a lélek vándorlása igen sokáig tart, s amikor röpke földi léte végeztével visszaszáll az égbe, ismét útba kell ejtenie a planétákat, hogy visszaadja mindazt, amit tőlük útban idefelé kapott. E felfogásban a világfa fordított állású: az égbe igyekvő lélek előbb lépdel végig az ágain (a bolygószférákon), s csak azután éri el a törzset (a Tejutat).

Archaikusabb hiedelemrendszerek egyszerűbben írják le a lélek útját. Úgy tűnik, megelégednek azzal, hogy a (madár)léleknek a Napon és (vagy) a Holdon kell csupán megállnia. Így képzelték el a lélekutazást a szibériai népek, ennek tanújeleit láthatjuk a sámándobokon (115. kép). A püthagóreusok is egyaránt lélekállomásnak („a boldogok szigeteinek") tekintették a Napot és a Holdat, az antik túlvilághitben a Hold volt amolyan főbb közbülső állomás. Egy császárkori leírás szerint a „Styx útja vezet az alvilágba. A Hold valamivel a Styx felett van, de az időnként egészen a közelébe emelkedik. Ilyenkor rettegés fogja el a Holdban levő lelkeket, mert egy részüket elnyelheti az alvilág. Az alvilágból viszont ilyenkor egyes lelkek a Holdba kerülhetnek (. . .). Ezek a tanítások

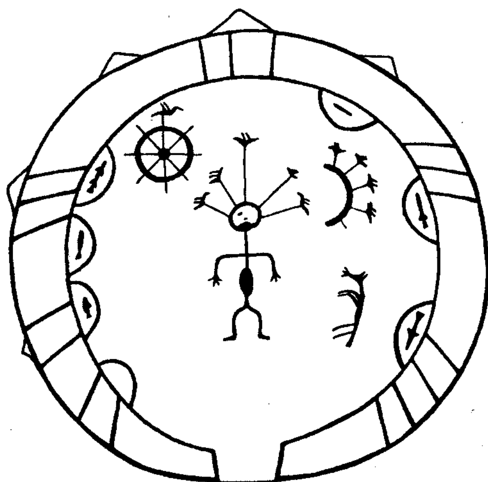

fejlődtek tovább később a manicheizmusban olyan formában, hogy a Hold egy hatalmas hajó, a lelkek hajója, mely miután a Földről összegyűjtötte a lelkeket, havonta továbbadja őket a Napnak.” (KÁKOSY, 1978, 170)

A kelták azt hitték, hogy az év fordulóján (november 1-én) „nyílnak meg az egek”, ez a lélekjárás időszaka. Ez és a rákövetkező nap a keresztény naptárban mindenszentek (a mennyországban üdülő lelkek) és a halottak (a pokol tornácán sínylődők) napja. Azt a hetet, amibe a 2 napos ünnep beleesett, „halottak hetének” hívták. Régente, „halottak estéjén” ennivalót hagytak az asztalon, mert úgy gondolták, az elhunytak lelkei ezen az éjszakán meglátogatják övéiket. Mégpedig azért, mert a lelkek útja, a Tejút ekkor van — helyesebben volt az ókorban — a Földdel, Holddal és a Nappal olyan konstellációban (erről később), hogy a Földről eltávozók e két lépcsőfok segítségével ráléphettek, a Földre érkezők pedig leröppenhettek róla. A kereszténység is átveszi ezt a Tejútra vonatkozó elképzelést. Illés próféta, Énoch, Szűz Mária pl. a legenda szerint ezen az úton mentek az égbe. A Tejút elterjedt nevei: Halottak útja, Szent Mihály útja is erre utalnak. (Mihály főangyal vette át a görög-római HermészMercuriustól a lelkek vezetőjének, a holtak kísérőjének a szerepét.) Erre utalnak a Tejút népi magyar nevei: Ég útja, Hadak útja, Isten barázdája, Jézus útja, Lelkek útja, Országút, Tündérút stb.

A november eleji lélekjárás csillagászati alapja a precesszió miatt fokozatosan megszűnt, a Föld, Nap, Hold, Tejút különleges együttállása — a lélekjárás feltétele — már a IV—V. században karácsony tájára tolódott. Ez is indokolta, hogy az egyházatyák — a pogány napisten, Mithras születésnapjához igazodva — Jézus megtestesülését december 25-ére tegyék.

Ebben a vonatkozásban a napkeleti bölcseket vezető betlehemi csillag, ha hitelt adhatunk annak a feltevésnek, hogy a szóban forgó fényjelenség több együtt álló bolygó volt, a Fiú eljövetelét volt hivatva megkönnyíteni. Láttuk, hogy Mithras kultuszában a bolygólajtorjának milyen különleges szerep jutott. Az sem mellékes, hogy a napkeleti bölcseket első ábrázolásaik Mithras-papoknak mutatják (116. kép).

115. ábra

Az együttállás a Tejút szélessége miatt ma is érvényben van: karácsonykor a Nap ma még mindig csak a Tejút közepén jár. Miközben a halottak-napi szokások — a hagyományok ereje folytán — még életben vannak, a lélekjárással kapcsolatos hiedelmek követték a kedvező időpont későbbre tolódását: Miklós napján (december 6.) az ördög csörgeti láncát, Lucanapkor (december 13.) kísértetek és boszorkányok járnak, Lázár (december 17.) a halottak feltámadására figyelmeztet. Karácsonyesti szokás az ünnepi vacsora maradékát az asztalon hagyni az angyaloknak és a

hazajáró lelkeknek (ez a „halottetetés" szentesti megfelelője). Az ország több helyén úgy tartották, hogy karácsony éjjel misének az üdvözült lelkek, ezért beharangozás előtt nem volt szabad elindulni az éjféli misére. A harangszó jelezte, hogy vége a „halottak miséjének".

116. kép

Mivel a Tejút két ponton keresztezi az Állatövet és a látóhatárt, a lélekjárásra még egyszer kínálkozik kedvező alkalom, mégpedig karácsonnyal átellenben, a nyári napfordulót köszöntő Szent Iván-napkor. Ennek szokásaiban is felbukkan a szellemjárás emléke. Két magyar példa: a Szent Iván-i tűzbe almát vetettek az elhunyt rokonoknak, egyes helyeken a sült gyümölcsből a sírokra is vittek. Megjegyzendő, hogy amiképp a precesszió okán a decemberi ünnepek, de főleg karácsony lettek a november 1-jei szokások továbbéltetői, azonmód veszi át Szent Iván-nap pünkösd közvetítésével a régi május 1-jék örökét. (Május 1. úgy állt szemben november 1-jével a kelta naptárban, mint Szent Iván karácsonnyal a miénkben.) A május 1-jei (pünkösdi) hidasjátékban pl. a híd a Tejutat jelképezte. A játék értelmében a hídra (Tejútra) lépés csak úgy lehetséges, ha a hidasmester (a Hold) megnyitja az „aranykaput". Ő azonban csak akkor engedi a hídra lépni a kérelmezőket, ha azok az eltört hídlábat (az ég és Föld között megszakadt kapcsolatot) sárarannyal (a Nap fémével: fényével) helyreállítják, azaz létrejön a kívánatos Föld—Hold—Nap—Tejút együttállás.

Május 1-je, mint Szent Iván, lélekjárta nap volt régen, a májusfaállítás szokása viszont helyenként Szent Ivánra helyeződött át. A Szent Iván-napi énekek közül a legnépszerűbb nálunk éppen a májusfára — a világfára, Tejútra! — utaló *Magos a rutafa / Rózsafa nem magos, Mely magos volt a fa* kezdetű ugróének volt, mellyel — mint írtam — a nyári napfordulón legmagasabbra „ugró" Napot köszöntötték. A fa szerepeltetése az ugróénekben „fára ugrásnak" értelmezteti a csillagászati eseményt, amit az magyaráz, hogy a nyáron magasra „ugró" Nap ezidőtt keresztezi a Tejutat. A Nap világfára ugratásával találkozunk a *Férfihamupipőke* típusú mesékben. A mesebeli királyleány kezét az nyeri el, aki a lovát ugratva három nap egymás után lekapja az egyre magasabb fenyőszálra tűzött aranyrozmaringot (-koszorút, -gyűrűt), aranyalmát és arany selyemkeszkenőt, vagy a magas állványzaton ülő királykisasszonyt megcsókolja (az állvány a világfának — vö. a szibériai turuval —, a királyleány a fa tetején élő tündérnek felel meg). A fenyőszál a ráaggatott holmikkal a májusfák égi mása. A próbát táltosparipáján egyedül a hamuban ülő fiú teljesíti (mindennapi értelemben a tűz őrzője „ül hamuban", kozmikus szinten a hasonlat a télen hamvába holt, majd felparázsló Napra vonatkozik). Első nap rézlovon, rézpáncélban a Vénusz szintjéig sikerül felugratnia, második nap ezüstparipán, ezüst vértezetben a Hold szintjéig szökik, harmadnap aranyszőrű

paripán, aranyvitézként a Nap szintjéig szökell.

A Szent Iván-napi májusfa és persze a karácsonyfa a mondott speciális konjunkcióra figyelmeztető jelképek. Ebben az összefüggésben a karácsonyfa a Tejút, a tövén, a jászolban fekvő kisded a megszületett (a téli napfordulókor a Tejúttal együtt álló) Napot jelképezi, a fára aggatott „aranyalmák” a kívánt együttállásban lévő planétákat szimbolizálják, a fa tetején lévő csillag pedig az ég legfényesebb csillagának, a Tejút másik végén lévő Siriusnak a képe, aminek a szomszédságában nyáron jár a Nap, s amelyik csillag karácsony táján ragyog legtovább az égen. (Mind a fa, mind a Tejút, mindpedig a Sirius a nagy istenanyát, Szűz Mária előképét testesítette meg a kereszténység előtti időben.)

Ami a Szent Iván-i faállítást illeti, hadd hivatkozzam Nyirő Józsefre, akinek alábbi leírását a sámánkutató Diószegi Vilmos is tudományosan értékelhető adatnak tekintette. Nyirő a *Havasok könyvé*ben Szent Iván-napi naptűzgyújtásról ír, amire egy vén nyírfa, „az áldott nap fájának” tövében kerül sor nyári napforduló idején. Amikor éjfélt üt az óra, „két ember szökik, megragadja a földre fektetett hatöles lajtorját, s a szent nyírfának támasztja. (...) kilencféle fenyőből vannak a fogai, s aki ezen felmegy a fa hegyibe, meglátja a jövőjét.” (DIÓSZEGI, 1978, 89) A lajtorja a táltos létrája, a 9-es szám az égi szférákra utal, a fa hegyibe mászó a Napot utánozza, mivel az e napon az égi fa, a Tejút „hegyiben” van. A szokás művelői szemlátomást tisztában voltak a Nap csillagászati jelentőségével. Ezért zajlik a szertartás a Nap fájának a tövében, mely — mint a legtöbb szibériai népnél — tejfehér törzsű nyír. Graves ír fanaptárában is nyírfa a napév első fája, a Nappal együtt álló Tejút fajelképe.

Hogy a mesehős járta fa, lánc, híd stb. is a Tejúttal azonos, az kiderül a korábban idézett mesei példák és a finn világfakutatás eredményeinek összevetéséből. A *Hajnalka* c. mese égbe vezető lánca azonos Toivonen Tejutat jelképező Nagy Láncával. A *Jankovics* c. mese gyémántkarfás aranyhídja megfelel a Honko által a Tejúttal azonosított nagy tölgynek, mely a halottak hídjaként fekszik keresztbe a világokat elválasztó folyón. A gyémánt a csillagok jelzője és attribútuma, a híd pedig azért van aranyból, mert a mesehős személyében a Nap kel át rajta (vízben tükröződő aranyhídja is csak neki van). A hídról azt is mondja a mese, hogy tündérek tulajdona, és annyi tündér őrzi, ahány szög van benne. A magyar tejútnevek arra biztatnak, hogy a tündérekben a Tejút csillagait lássuk: Tündérút = Tejút, Tündérek fordulója = a Tejút elágazása, Tündérek tánca = a Tejút szélesebbik ága a Nyilas felett (a Tejútistennő „fickándozó fara”), Tündérfő = a Sirius csillag a Tejút átellenes részén. Csillagok a híd szögei is: a Szög, Ég szöge, Aranyszeg csillagnevek voltak. A *Kapanyelű facika* című mesében a hőst az alvilágba vezető lyukhoz szalma-, széna- és hamuszórás vezeti. Ilyen tejútnévről is van tudomásunk (Szalmásút, Fehérárok).

Láttuk, a szibériai népek istenei, szellemei és sámánjai is a Tejúton járnak, mégpedig madarak képében. Vezetőjük a Hattyú csillagképben testet öltő Lúd fejedelem. E csillagkép egyik-másik magyar neve hasonló értelmű, ami eleink honfoglalás előtti „kulturális” kapcsolataira vet fényt. Hadhajtónak, Sereghajtónak nevezte a nép a Hattyú β, Hadvezetőnek, Nászvezetőnek, Vezércsillagnak, Zászlótartónak a Hattyú α csillagát, Három hadnagy volt a Hattyú γ, δ, ε csillagainak népi neve. Ha e neveket egybevetjük a Tejút Hadak útja ne-

vével, és azzal a mondai hagyománnyal, miszerint a magyarok a Hadak útját követve érkeztek Európába, s Csaba királyfi, Attila legkisebb fia a Tejúton jő el halott katonái élén, hogy megmentse székely véreit, valahányszor végveszedelemben vannak, akkor igazat adhatunk Róheim Gézának, aki szerint „a mitikus király legkisebb fia valójában az égi király vagy a mennyei isten legkisebb fia volt; így aztán Csabának az a szerepe, hogy ő a visszatérő vezér, érthetővé válik." (RÓHEIM, 1984, 73) Magyarán szólva, Csaba az uráli Lúd fejedelem, a napisten mondai magyar megfelelője.

* * *

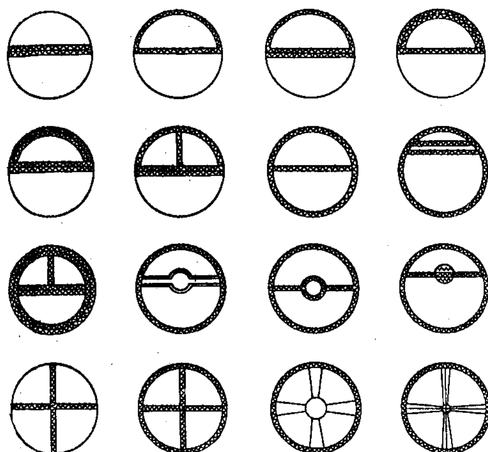
Az persze, hogy a Nap a Tejút mentén jár, tévedés, ezzel a régiek is tisztában voltak. Mégis, a Napot és megszemélyesítéseit (az emberiség ősét, az első sámánt, a királyok apját, égből földre szálló fiúistent, mitikus héroszt, mesehőst) számtalan elbeszélés hozza világszerte kapcsolatba a Tejúttal (a világfával). Ennek több egymással megférő oka van. Az egyik a lélekhittel kapcsolatos elképzelés, a Nap (és a többi égitest) eltűnésére, távollétére adott magyarázat azon a képzetkörön belül, mely a Tejútban (világfában) a lelkek útját látta. E felfogás értelmében nem maga a Nap, az „élő", tehát látható égitest közlekedik a Tejúton, hanem a „halott" Nap láthatatlan lelke. Éjjel, amikor a nyugaton leáldozott Nap távol van, testi valójában láthatatlan (halott), mert a látóhatár alatt, az alvilágban tartózkodik. Ekkor, mint minden halotté, az ő lelke is elhagyja a testét, és keletre repül a Tejúton, hogy ott visszatérjen az újjászülető, kelő Nap testébe. E felfogást tükrözi az egyiptomi képzet, mely szerint a Nap, miután Nut este felfalta, végighalad annak testén, reggel pedig ismét a világra jön (42., 111. kép). Ezért láthatók napkorongok a világfák csúcsán, derekán és gyökerein (98., 121. kép). Csaba királyfi és az uráli Lúdfi sem testi valójában, hanem csak lélekben repül a Tejúton. A magyar monda világosan beszél: Csaba halott katonái élén jő a Hadak útján. Világos az uráli rege is: miközben a napisten (Világügyelő férfi, Aranyfejedelem) alszik (halott: a szöveg szerint „csontja törött, húsa rothadt"), lelke madáralakban, a Tejúton repüli körbe a világot. A napmítoszok persze nem a 24 órás napot, hanem a 365—366 napos évet tekintik a Nap életciklusának.(366 mázsás forgó lánc jelképezi az egy év alatt körbeforduló Tejutat a *Hajnalka* c. mesében.) A Hattyú csillagkép röptének iránya is ezt jelzi. A csillagmadár csőre abba az irányba mutat, ahol a Nap évenkénti újjászületésekor — a téli napfordulón — az utóbbi 1600 évben kél. A testtől elváló lélek képzetével függ össze, hogy a szoláris mítoszokban és mesékben általában különválik az égi*test* (napkorong, a Nap háza, az aranyalmába varázsolt kastély) és az égitestet megszemélyesítő, *lélekkel megtöltő* hős, akit attribútumai révén azonosíthatunk a Nappal.

A másik ok szintén hiedelmi természetű. Ez a hiedelem részint a Tejút keletkezésére, részint a világtengely ferdeségére próbált magyarázatot találni azt állítván, hogy a Nap nem mindig a mai pályáját járta, korábban a Tejút mentén haladt, és a „hamuszórás" a Nap egykori útvonalát kiégető hevének nyoma. Egy antik mitologizáló magyarázat szerint Héliosz (a Nap) azért változtatta meg futását, mert felbőszült azon, hogy Átreusz, aki mitikus hérosz létére zseniális csillagász is volt, ki merte nyilvánítani az égi mozgások igaz törvényeit. (Tudta pl., hogy a Föld forog a Nap körül, és nem fordítva.) Jóval ismertebb

az a mítosz, mely szerint a Tejút a Phaethón által pályájáról letérített napszekér izzó nyoma az égen. Már az ókorban többen úgy vélték, még Homérosz is, hogy Phaethón („Világító") nem a napisten fia, hanem maga a napisten volt. A püthagóreusok a Tejutat „Tűzkörnek" nevezték és úgy vélték, hogy Phaethón katasztrófája a nappálya megváltozását meséli el a mítosz nyelvén. A csillagászatban otthonos antik mitográfusok a nappálya megváltozásának teóriáját a Föld forgástengelyének elferdüléséről szóló hipotézissel kapcsolták össze, mondván, hogy a mitikus aranykorban, amikor a forgástengely még merőleges volt a nappályára, a Nap látszólagos útvonala egybeesett a Tejútéval. Ennek a nézetnek ugyan semmi alapja sincs, annyit azonban elárul terjesztőiről, hogy a földtengely ferdeségének időszámításban betöltött szerepével tisztában voltak. A boldog aranykornak, amikor örök tavasz honolt a Földön, Kronosz (Saturnus) volt az uralkodója, akit Khronosszal, az „Idővel" azonosítottak. Khronosz személyesítette meg a világot fenntartó oszlopot, az örök körforgás és az állandóság tárgyiasult jelképét. A megrendült világoszlopról, Khronosz-Kronosz hatalmának összeomlásáról szóló mítoszok a földtengely ferdeségének felismert jelentőségét tükrözik: az éves időszámítást ui. ez teszi lehetővé. A nappálya megváltozásáról, a földtengely megdőléséről szóló mítoszokat összeköti, hogy a napszekérből (Napszerepből) kibukott Phaethónt Kronosz-Saturnusszal azonosították. (Ha a Föld tengelye merőleges lenne a nappályára, a napsugarakra, akkor a Föld egyetlen pontján sem változna a nappalok és éjszakák aránya, a Nap mindig pont keleten kelne, nem lennének évszakok. Örök tavasz uralkodna a Földön, mint a képzelt aranykorban. Magyarán, nem találnánk viszonyítási pontot az év kezdetének megállapítására.)

A Tejutat és a nappályát hasonló megfontolásból tekinthették rokonnak a szibériai népek is, akik a kettőt gyakran ugyanazon vagy nagyon hasonló néven emlegetik. Hívják „bordázatnak", „menny övének", „szivárványnak", a „sámán távoli útjának", „a kánok útjának", „isten útjának" mindkettőt. Sámándobjaikon mind a Tejutat, mind az Állatövet, mind az égi egyenlítőt, vagyis az égi Föld korong alakú peremét olykor ugyanolyan „hegylánc"-, „égi varrat"-, „hótalpnyom" minta jelzi (117. kép). A Tejút és a Napút (ahogy Csontváry a nappályát nevezi), illetve a világfa és a Nap közti hiedelmi kapcsolatnak azért valós

117. kép

csillagászati alapja is van. Nevezetesen, a Nap évente kétszer keresztezi a Tejutat. Télen, december—januárban, kb. 40 napig tartózkodik a „fa tövén", nyáron, június utolsó harmadában vagy 10 napot tölt a „fa tetején" (azért kevesebbet, mert a Tejút itt keskenyebb).

Az Állatöv—Tejút kereszteződések mitológiai, csillagászati és naptári jelentősége abban rejlik, hogy fontos időpontokban jár itt a Nap. Mintegy 1600 éve a téli napfordulókor a „fa tövén" van éppen, és annak is majd 800 éve, hogy a nyári napfordulókor a „fa tetején" jár. Csillagászati szempontból ez azt jelenti, hogy a mondott idő óta a Tejút e két ponton egybeesik a napfordulói főkörrel (a napfordulókon és az égi sarkokon átmenő égi körívvel), és a télen Tejútra lépő Nap az év végének közeledtét, az újév kezdetét, nyáron pedig a félév végét és a második félév kezdetét jelzi (l. a kétféle világfát: a téli fenyőt és a nyári tölgyet). A világfák mindenekelőtt e két naptári időpontban, illetve égi helyszínen értelmezhető jelképek. Tegyük mindjárt hozzá, hogy e jeles alkalmakkor az égi keresztút a horizontot is keresztezi, más szóval a Tejút—nappálya és a Tejút— látóhatár metszéspontok fedik egymást, létrejön a Tejút—Nap—Föld együttállás. Mégpedig azért, mert a két jeles nap, a legrövidebb és a leghosszabb nap a napkelte helye szerint azonosítható, akkor, amikor a Nap kibukkan a látóhatár mögül (a téli napfordulókor kél a Nap kelettől legdélebbre, nyári napfordulókor a legészakabbra). A Tejút és a Nap (meg persze a többi planéta) e jeles találkozásait a mitopoétikus gondolkodás többféleképpen örökítette meg. (A világtengely — magában — már csak azért sem tekinthető „igazi" világfának, mert a világfa jószerivel el sem képzelhető az ő napgyümölcse nélkül, a világtengely, a Sarkcsillag felé viszont „a madár se jár", egy planéta sem bolyong arrafelé. Gör. *planétész* „bolyongó".) A találkozás megjelenítésének legkézenfekvőbb módja pl. a mesében: aranyhajú hős (a Nap) és társa vagy fivére (a Hold) bolyongásuk során keresztúthoz, s ott egy csudálatos fához ér *(Két egyforma testvér)*. Vagy: a hősnek táltosparipáért a tengeren túl lévő szigeten álló világfához kell vándorolnia *(Borsszemvitéz és szép Júlia...)*. De nemcsak a hős jön a fához, és megy el tőle, mozog a fa is a hőshöz viszonyítva (nemcsak a Nap mozdul el, kering a Tejúthoz képest, földi szemmel nézve a Tejút is elfordul, forog a Naphoz mérten). Erre példa Gergei Albert XVI. sz.-i széphistóriájának indító mozzanata. Árgirus („Ezüst", azaz Hold) királyfi egy reggel a kertjében csodás almafát talál, melyet az éj folyamán tündérek ültettek oda. Vagy: *A sündisznó* c. mese hőse feladatul kapja, hogy hozza el az elátkozott vár kertjének közepéből a „világ zengő fáját". Hosszú vándorlás után, varázslat és furfang segítségével be is jut a várba, megkerüli háromszor a fát, majd ahogy jött, távozik. A fa utánamegy: mire a hős hazaér, az már hipp-hopp otthon is terem. A csodálatos gyümölcstermés, és annak eltűnése is jelezhet Tejút—Nap találkozást. Árgírus históriájában és mesei variánsaiban a fa este virágzik, éjfélkor megnő rajta az aranyalma (a Nap), két órakor beérik, és reggelre eltűnik *(Tündér Ilona* típus keretében). Tejút—Nap, Tejút—Hold együttállásokra utal, hogy a szövegek a világfát általában aranyosnak, ezüstösnek emlegetik. Aranylevelű nyír a szibériai tatárok világfája, arany-, ezüst- és rézgyümölcsöt terem a mesebeli fa (az aranyat a Nap, az ezüstöt a Hold fémének — fényének tartották mindenütt, a réz a Vénusz féme volt), aranyalma nő Héra fáján, a *Kalevala* égig érő tölgyén, és

„Mikor annak szól a szája,
mikor szólal öt szavával,
árad az arany a száján,
még az ezüst is megindul."

XLIV. 189—192

Ragyogását a fa az ágai közt járó Napnak, Holdnak köszönheti („elfödi a napvilágot, elfogja a holdvilágot". *Kalevala,* II., 87—88).

Hasonló jelentésűek a napos-holdas és napos faábrázolások. A napos-holdas világfák az eget jobb- és baloldalra: napos, nappali, nyári és holdas, éjszakai, téli térfélre osztják (118., 119. kép, 33., 34. fotó). Ez a felosztás a Tejútra vonatkoztatva nyer értelmet. Az eget rézsútosan ketté osztó Tejút „jobb" oldalán a Nap pályaíve fél éven át emelkedik, hosszabbodnak a nappalok, melegedik az idő. Miután a nyári napfordulókor keresztezi a Tejutat, annak „bal" (rosszabb) oldalán fél éven át hanyatlik, hosszabbodnak az éjszakák és csökken a hőmérséklet. Ebben az összefüggésben a fogyó Hold a fogyó nappalok és a fogyó meleg fél esztendejét jelképezi. A keresztény misztikában Krisztus keresztje és a bűnbeesés fája lesz napos-holdas világfává. Egyháztörténeti vonatkozásban a keresztfa és a tudás fájának Napja az Egyház tanításának világosságát, Holdja a Zsinagóga tanainak halovány fényét sugározta keresztény elfogultsággal azon az alapon, hogy a keresztény naptárban a napjárásé az elsőség — Jézus életének legfontosabb állomásait is ahhoz igazították —, a zsidó naptárra nézve viszont inkább a holdjárás az irányadó. A bűnbeesés fáján a Napot olykor Krisztus-képmás helyettesíti, a fogyó Holdat — az ószövetségi tanítás idejétmúlt voltát jelzendő — halálfej (a Holdnak köztudomásúlag „arca" van. 10. fotó, 47. kép).

A napos világfa-ábrázolások egyik típusán a Nap képe a fa tövén látható. A kínai fogalomírásban a kelet égtáj jele egy fa és a Nap képének ilyen együttes ábrázolásából jött létre. Kelethez (napkelethez, kikelethez) a kínaiak az „elemek" (ágensek, a természet erői) közül eleve a fát, az élet jelképét társították. Keleten áll a jakut *Egyetlen ember* hősének világfája, és az egyiptomi „Magas Szikomorfa". A sokat emlegetett misték kódexillusztráción (44. kép) a nagy égtájkereszt keleti szárán, a „felkelő Nap házában" a Felkelő Nap és az Éles Vágókő istene között álló fa tövén sugaras Nap stilizált képe látható. Az együt-

118. kép

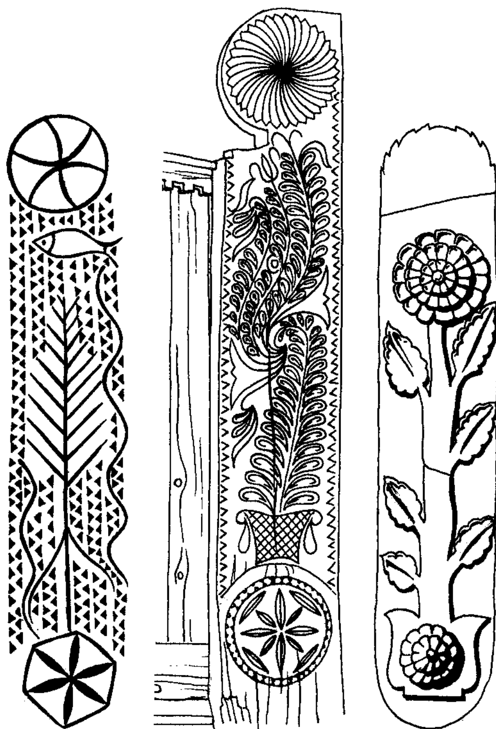

119. kép

tesből értelemszerűen következik, hogy a világfaistennő keleten szüli újra évente a napistent. A mistékek láthatóan tudták: a téli napfordulókor jár a Nap a legalacsonyabban, s ekkor együtt áll a Tejúttal. Ugyanez a jelentése a napos tövű szibériai világfáknak (96. kép). A „szülő" világfákról szólván tudnunk kell, hogy régen az asszonyok általános szokás szerint ülve vagy guggolva, tehát függőleges helyzetben szültek.

Pacino da Bonaguido festményének (23. fotó) keresztvilágfája barlangos sziklán áll. A barlang Ádám sírja, egyben Krisztusé is, ahová temették, s amelyen át, mint a napistenek, „alászállott a poklokra", hogy Ádámot kiszabadítsa, s ahonnét „harmadnapon feltámada". Barlang a betlehemi istálló is, ahol Jézus született (Mithras napisten szintén barlangban jött a világra). Ez a barlang misztikus jelentésben Mária öle, csillagászati vonatkozásban a tejútágak körülölelte sötét lyuk, a „sötétkék sziklák köze", ahogy Apollóniosz Rhodiosz nevezi, az a hely, ahol Nap a téli napfordulókor tartózkodik. A festményen a barlang felett vörös korong izzik: a lenyugvó (sírba szálló), egyben felkelő (feltámadó) Nap képe. Végső soron napjelkép a magyar címer kettős keresztje tövén sugárzó aranykorona is. (A koronák a dicsfényt, a napsugarakat helyettesítették az uralkodók — a Nap fiai — feje körül: csillagunk sugárövezetét a tudomány ma is koronának nevezi.) Napos tövűek, a Napban gyökereznek, néha a fordított, „Földig érő" fák. A kabala Szefirot-fájának égi tövén ugyanúgy korona (héb. *keter)* ragyog, mint címerünk Földből nőtt kettőskereszt-világfájának az alján (4., 94/b. kép).

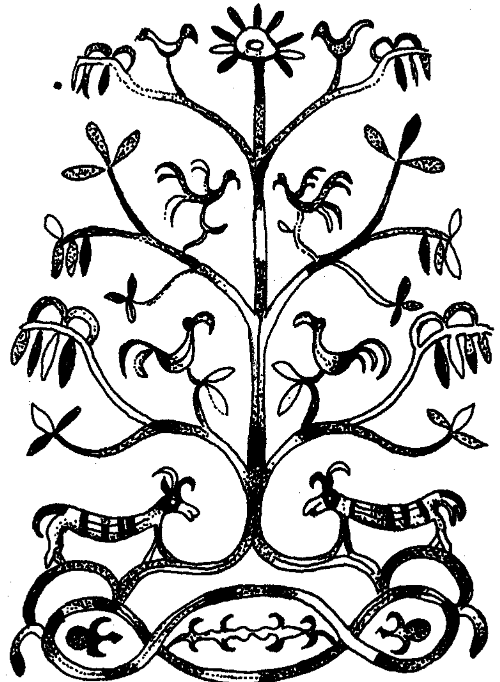
120. kép

A népművészetre jellemző, hogy eltérő tér- és időbeli állapotokat összevontan fejez ki. Így „virágfái" nemcsak Napból sarjadhatnak, de Napot is „virágoznak". A népművészet kör és félkör alakú, sugaras szirmú virágai adott összefüggésben égitest, mindenekelőtt napjelképek (97., 120. kép).

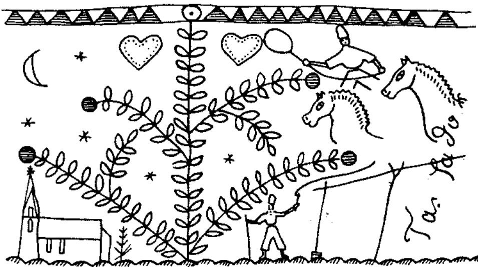
Nap a világfa csúcsán a másik nappálya— Tejút kereszteződésben tartózkodó Napot jelképezi, amikor a nyári napforduló idején a legmagasabban jár (121. kép). A mitikus világfelfogás keretein belül mégis „pontosabb" és gyakoribb is az az ábrázolási mód, mely a Napot az ágak közé helyezi: a napos — holdas világfa is ilyen, hiszen az ágak a planétaszférákat jelképezik, és Kopernikusz előtt a Nap szféráját a belső (Hold, Merkúr, Vénusz) és a külső bolygók (Mars, Jupiter, Szaturnusz) szférái közé helyezték (122. kép).

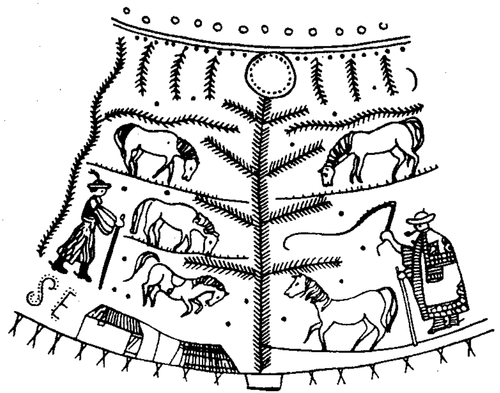
Az Állatöv—Tejút kereszteződések hiedelmi jelentőségét emeli, hogy a régi csillagászok a nap- és holdpálya látszólagos találkozásainak (a nap- és holdfogyatkozásoknak) a kitüntetett helyeivé tették őket. Ezt az elképzelést az asztrológia tartotta fenn. E vándorló metszéspontok, ún. holdcsomópontok „erőnléti” helyzeteit ui. a keresztutakra: az Ikrek, illetve a Nyilas csillagképbe tette. A csillaghitben így a keresztút hármas út lesz, mint a mesében. (A *Tündérszép Majlona* c. mese testvérhőseit, akik útelágazásnál álló fába szúrják késüket, majd a maguk útján távoznak, Napnak és Holdnak hívják.) Így, mivel elméletben a két napfordulói időszakban valósul meg az a különleges együttállás, amikor a lelkek a Földről a Holdra, a Holdról a Napra lépdelve eljuthatnak a Tejútra, vagy ugyanezen a planétalétrán a Földre szállhatnak, talán érthető már, miért pont e két időpont volt a néphit szerint a lélek- (tündér-, boszorkány-) járás főideje. A fordulói ünnepek idején ezért kívánatos a telihold. Mert, ha ez bekövetkezik, ha karácsonykor holdtölte van, akkor Szent Iván előtt 6 nappal esedékes a telihold, és mindkét alkalommal elég fénye lesz a Holdnak ahhoz, hogy a feléje igyekvő lelkek ne tévesszék el az utat.

121/b. kép

121/a. kép

121/c. kép

122. kép

AZ ÉG KAPUI

A keresztút nemcsak fordulópont, hanem átkelőhely is a Nap számára. Átkelőhely egyik évszakból a másikba, a Föld alól a levegőégbe: a felvilágba, s onnét ismét a látóhatár mögé: az alvilágba. (Átkelőhely a másik két keresztút is, a tavaszi és őszi napéjegyenlőség helye, ahol a nappálya és az égi egyenlítő metszi egymást. Csillagászati szempontból ui. az egyenlítő választja el az északi és a déli égboltot. Amikor a Nap ősszel az egyenlítő alá merül, akkor lép be tk. az alvilág kapuján, és amikor tavasszal az egyenlítő fölé emelkedik, akkor tér vissza a felvilágba.) A téli és nyári átjárók, „kapuk" közül, ahogy az ókorban nevezték (123. kép), a téli kapu a fontosabb, mivel ez volt az év kapuja, az év fordulójának a helye is. Kapu formája is inkább a téli átjárónak van, mivel a Tejút itt nemcsak kiszélesedik, hanem egy „fekete lyukat" közrefogva két ágra, „kapufélfára" is hasad. Mindez a téli átjáró gazdagabb mitológiájában is kifejeződik.

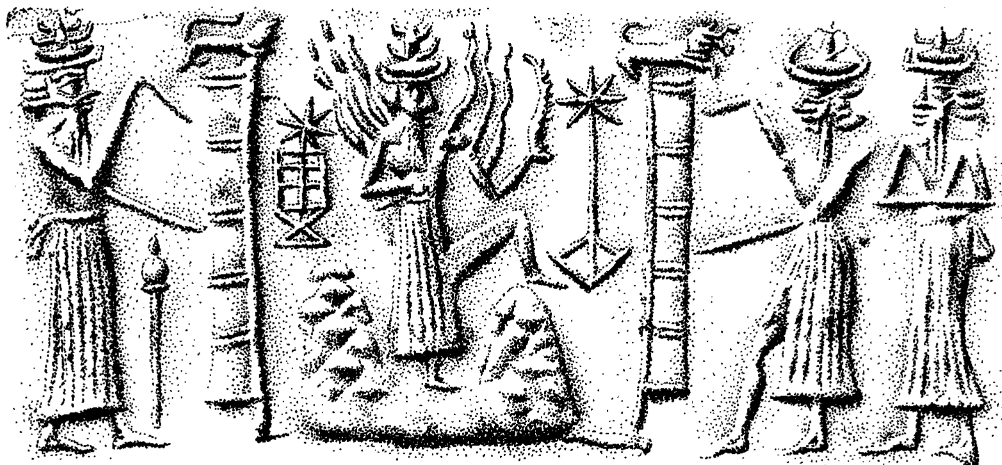
Abban a gondolatrendszerben, mely a Tejutat a nagy istennővel azonosítja, a téli kapu, a tejúthasadék az istennő ölének, szeméremnyílásának felel meg, ahol a napisten és többi gyermeke a világra jön, szájának pedig a nyári kapu, ahol gyermekeit elnyeli és újra foganja. Ebbe a körbe tartoznak mindazok a mesék, melyekben az anya aranygyümölcs, aranyhal elfogyasztásától esik teherbe (vö. az aranyalmafát dézsmáló elvarázsolt tündérrel a *Tündér Ilona, Csonkakezű leány* típus meséiben), és aranyhajú vagy más napjellel megjelölt gyermeket szül. (Az aranyhal — naplélek megfelelésre nézve: amikor az uráli napisten ősszel a Madarak útján elrepül, a látóhatár szélén a Tejút alvilági, vizes szakaszához érkezik. Ott leveti lúdbőrét és hallá változik, úgy kél át a vashálóval borított átjárón.) Ebbe a körbe tartoznak azok a mesék is, amelyekben a hőst egy nőnemű szörny fel akarja falni (*Emberevő leány, Elkárhozott leány, Égitestszabadító, A falánk szörny* típusok keretében), vagy nőt jelképező kút, barlang, verem, összecsapódó fal-, szikla- pár: a „Föld szája" leselkedik rá csapdaként. A tejúthasadék vulvára emlékeztető jelszerű képe (csónak, vetélő, mandula, rombusz) felbukkan a keresztény ikonográfiában is. (L. a gyermek Jézust szalmasugaras mandorlajászolban, a tanító Jézus Krisztust a hajóban, a föltámadt Krisztust fényudvarban, ostyatestét arany úrmutatóban.) A karácsonykor fénybe boruló tejúthasadék, régi magyar nevén Hajnalszakadék miatt nevezték Jézus anyját az „Ég kapujának". (Mária mandorlában a tölgyön = Napba öltözött asszony az élet fáján: Jel 12,1; 22,2.)

A klasszikus mitológiában a Tejút a nagy istennő számos alakjával azonosítható: pl. Galateiával (gör. *gala* „tej"), Leukotheával, a „Fehér istennővel", Hérával teje és aranyalmafája révén, Rheiával, akinek kezeit látták a két Göncöl csillagzatban, Eurünoméval, akit Ophión (a Kígyó csillagkép) ejtett teherbe, és galamb képében hozta világra a Nap és a Hold tojását, Létó pál-

maanyával, aki Apollón napistent és Artemisz holdistennőt szülte, Nemeszisszel, aki az Ikrek csillagképet tojta hattyúalakban (kalotaszegi hiedelem szerint a Napot madáralakban az a Tündér Ilona tojta, akivel a mesék hőse, a Nap „lelke" a világfa csúcsán egyesül.) Nemeziszt a sors kerekén állva ábrázolták, ám ez a kerék az év (ég) köre valójában, aminek látható két küllője a Tejút maga. Nemeszisz a „berkek" Dianájával, a görög Artemisszel is azonos, akit az olümposziak közül a Nyilas csillagkép (és hónap) védnökévé rendelték, s épp azért, mert a tejútfa ebben a csillagképben vert gyökeret. (A Nyilas a görög mitológiában Kheirón kentaur képmása. Kheirón, mint a kentaurok általában, többféleképpen is kapcsolódik a tejútfa-szimbolikához. Egyfelől azt tartották róla, hogy barlangban lakik — a Tejút „barlangjának" a Nyilas csillagkép felett nyílik a szája —, másfelől rendszerint „fanyűvőként" ábrázolták, a vállán egy kidöntött élőfával. S valóban, bár eltörpül a Tejút mellett, a Nyilas úgy néz ki, mintha az égi fát a vállára kapta volna. 124. kép)

A Nyilassal szemben lévő Ikrek tejút- és állatövi csillagképet a Nap és a Hold csillagképi megfelelőinek tartották: Apollón meg Artemisz ui. az Ikrek havában születtek, és Apollón volt e csillagkép olümposzi ura. Itt volt a mítoszuk szerint az egyik túlvilágra nyíló „Hádész-kapu", amit az az oszloppár fogott közre, mely az Ikreket jelképezte. Ezt az oszloppárt egy másik mítoszkörben Héraklész, akit szintén azonosítottak az Ikrek egyikével, állította a „világ végére", Gibraltár tengeri kapujába. Az Ikrek-mítosz római változatában a Tejút Rumina fügefaistennő, az Ikrek pedig a fa szülte Romulus és Remus égi képmása. Egyiptomban az Ikreket férfi és nő kettőse, Su és Tefnut testesítette meg, akik Nut szülei voltak, a viszony köztük és a tejútfa között tehát épp fordított. Az ő örökükbe lépett Ádám és Éva, akiket a középkorban a tudás fájával együtt szintén az Ikrek és a Tejút megtestesítőinek tartottak. A megfeleltetés csillagászati alapjául szolgált, hogy az egy bordából szőtt Ikrek a Tejúton akkor láthatók a legtovább, amikor az ősszülők nevenapja van (december 24.).

123. kép

Azon a hiedelemrendszeren belül, mely a Nap átkelését a fordulópontokon születéshez és halálhoz (fölfalatáshoz) hasonlítja, az átjárók szükségképpen félelmetesek, az átkelést szinte leküzdhetetlen akadályok nehezítik. (L. a kasztrációs komplexusról írtakat).

A túlvilágra vezető út alapvetően kétféle lehet: horizontális és vertikális. A horizontális útvonal mentén — ez légi és vízi út egyaránt lehet — a Napút és a Tejút mindkét kereszteződésében veszély leselkedik az áthaladóra. A tejútistennő összecsattanó fogsora az egyik oldalon, szétnyíló és összezáruló combja a másikon. A gyermekeit fölfaló és újraszülő Nut mítosza fogalmazza meg legegyértelműbben ezt a képzetet. Hasonló egyértelműséggel olykor a mesékben is találkozunk. Az *Égitestszabadító* típusú mesékben a hőst az útjában álló sárkányanya égig érő szája fenyegeti fölfalással. A hős a szájat izzó arannyal (a Nappal, az arany a Nap féme), ólommal (ez a Szaturnuszé) vagy vassal (ez meg a Marsé) tömi be. A *Jankalovics* c. mese hősének át kell mennie „Világvámja" száján, kinek akkorák a fogai, mint egy-egy ekevas. Más mesében az átjáró a szülés helye. A *Két vitéz jóbarát* típus keretében a hősnek egy folytonosan pótlódó ördögsereg állja az útját, melyet nagy fa megett lévő barlang szájában ülő banya sző (szül) — gyakori mesei fordulattal —, „rúg ki a lábával". Az átkelőhely ezenkívül ritmikusan nyíló-csukódó hegyszoros, szakadékon átívelő beretvahíd, forgó kaszákkal kirakott ajtó, föl-le hullámzó ég függönye, két lélekfaló ember vagy állat alakú őr, hajladozó ikerfák és hasonlók képében jelenik meg. (Az analógia-sorra nézve: a *Borsszemvitéz és szép Júlia*... c. mese sárkánya elmeséli, hogy táltosparipáját a világfához kötött ló ellette, ott, „hol fa verekedik fával, fű fűvel, kő kővel, víz vízzel, hab habbal; ez a verekedés csak délben szünetel egy órát". BERZE NAGY, 1957, II. 128).

A mitikus átkelőhely klasszikus példája a görög Argó monda szümplegádoknak nevezett sziklapárja (*szümplegadész:* „összeütközők"). Az Argó lélekhajója csak úgy tud közöttük átsiklani, hogy a hajósok a szoros bejáratához érve egy (lélek)galambot bocsátanak fel csalétkül a „sötétkék szikláknak" (a fekete éjben a Tejút sötétkéknek látszik). A két szikla összecsapódik, de az átsuhanó madárnak csak a faroktollait csípi le. Ahogy a sziklák új áldozatra várva lassan szétnyílnak, a hajó a betóduló víz hátán gyorsan beevez a résen. Sikerül is átjutnia, de ugyanúgy jár, mint a galamb, az összecsapódó sziklák szétmorzsolják a tatját. Az Argó Hajó csillagkép a Tejút „alvilági" szakaszán, a tejúthasadékon túl hajózik, előtte repül a Galamb csillagkép.

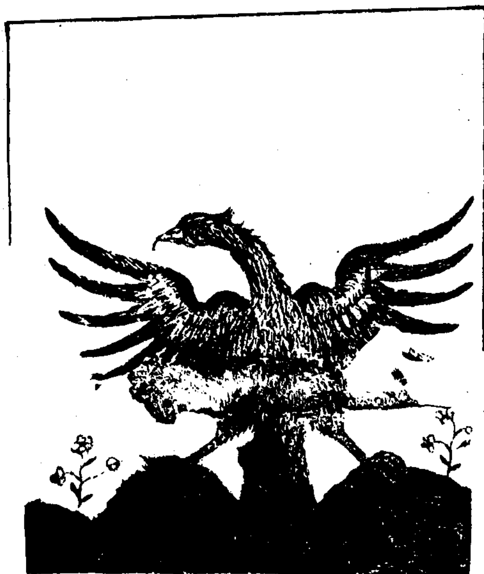
A már idézett ausztrál mítosz a Tejút „legördülő tűzszikláiról" beszél, eszkimó

124. kép

mesében jéghegyek csípnek le a hős kajakjának a végéből egy darabkát. A szibériai csukcsok szerint az ég elérhető határán, ott, ahol ég és föld találkozik, az ég és a föld sziklája közti résen repülnek át a Tejút mentén szálló lélekmadarak, s amelyik közülük lemarad, azt a sziklák összemorzsolják. *A sündisznó* c. mesében a „világ zengő fáját" őrző vár megnyíló, majd összezáruló fala csípi oda a hős csizmája sarkát. A *Föld alatti kincseskamra* típusú mesék varázsszóra nyíló barlangajtaja először beengedi a hőst a kamrába, másodszorra azonban agyonüti (*Jankó* c. mese). *A két testvér* c. mesében a hős két, egymást taszigáló hegyhez ér útja során. Kérésére meg-

125. kép

állnak, míg átmegy közöttük, de cserébe megkérik, tudja meg a fehér grifftől, meddig kell még harcolniok. A griff válasza: amíg valakit össze nem zúznak. A hős ráveszi a griffet, hogy a két hegyet összemorzsolja (125. kép).

A *Borsszem Jankó* mesetípus keretében egy öregasszony a hősnek jótette fejében megnyitja a földet. Az a nyíláson át lemegy az alvilágba. Ott egy folyóhoz ér, amit forgó beretvákkal kirakott „eleven" híd keresztez. Csak úgy tud a hídra lépni, hogy az „aczélból öntött kovács" őt is megedzi (*Vas Laci*). A *Rablóvőlegény* típusnak *A grófkisasszony* c. meséjében a híd egy mélység felett áthidaló, mozgó borotvákból kirakott nőalak. A *Csillagszemű juhász* típusú mesék hősét kaszákkal kirakott verembe akarják dobni.

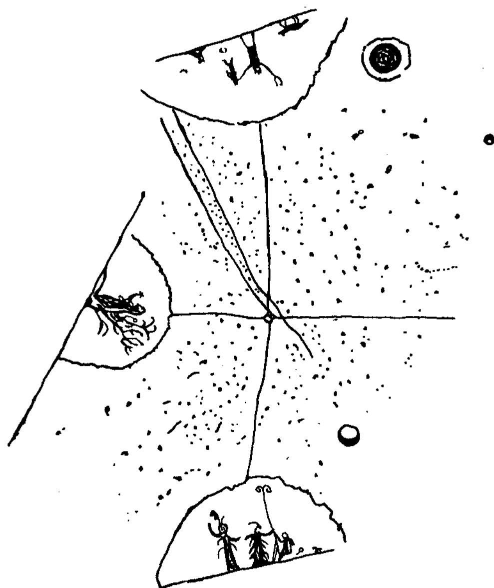
A szibériai giljákok úgy képzelték, hogy a Madarak útját a Föld szélén függöny keresztezi. Az ég függönye hol fölemelkedik, hol pedig aláhull. Ha az arra tartó hattyúk közül valamelyik a függönynek ütközik, az leesik, és egy öregasszony megeszi. Egy változatban az ég függönye a tejútistennő selyemszoknyája, aminek alja fel s alá hullámzik. A szoknya alól repül elő az istennő kétszer 7 gyermeke feketerécék és jegesrécék alakjában. Egy másik változat szerint a látóhatáron túl van egy másik égbolt. Az égsátor a szélben ide-oda hullámzik, és csak a gyorsröptű madarak jutnak át a keletkező résen a túloldalra, a Délvidékre. Délvidéki öreganyó és öregapó él itt. A libegő égponyvának ütköző és lehulló madarakkal táplálkoznak. A csontokat az élet vizébe vetik, és a madarak új életre kelnek (ez a mozzanat közös eleme az öszszes változatnak. (126. kép).

Az észtek régen azt hitték, hogy tavasszal azért tér vissza kevesebb madár, mint ahány ősszel elvonult, mert délen, egy kiterjesztett szárnyuknál nem szélesebb szurdokon kell átrepülniük, amit egy vak és egy kezetlen ember őriz. A vaknak van egy nagy botja, és a kezetlen, aki lát, szól neki, mikor kell a közöttük elsuhanó madár felé sújtania. A leütött madarakat megeszik. Az így

keletkező veszteség jelentkezik a távozó és visszatérő madarak számának a különbségében. A mítoszokban és mesékben emberevő vadállatok is őrizhetik a túlvilágra vezető kaput. A *Malmeduczi József* c. mese faüregben talált hőse az ördög városának kapujában nagy „csinyált" oroszlánok között megy át. Ikerfák helyettesítik az ember- vagy állat alakú őröket *A pelikán madárról* c. mesében. Az Óperenciás-tenger két partján egy-egy fa áll. Nyár utóján (őszi napéjegyenlőségkor) és tavasz kezdetén (a tavaszponton) a két fa csókolózni összehajlik, az éppen odaérkező királyfi az összeboruló ágak hídján átlovagol (híd — fa megfelelés!). A naptári, csillagászati utalás féreérthetetlen, bár ezúttal nem a nappálya—Tejút, hanem a nappálya—egyenlítő kereszteződéseiről van szó. Láttuk azonban, hogy e kettő is átkelőhely. Még inkább azok voltak a neolitikus műveltségek virágkorában, kb. Kr. e. 6000—4000 között. Abban az időben ui. a Tejút a napéjegyenlőségi főkörrel esett egybe, kapuiban a tavaszi és őszi napéjegyenlőségkor járt a Nap. A Tejút és a Nap első közös mítoszai akkor keletkezhettek.

A szóban forgó ikerfák mitológiai megfelelőivel már találkoztunk. „Az ikrek kapcsolata a világfával (egyebek között Indiában a *ficus religiosá*val) magyarázatot adhat arra, milyen összefüggés van a világfa *asvattha* '*ficus religiosa*' neve és az ikrek óind neve (*Asvinā*) között". (IVANOV, 1984, 208). Ezek az ikerfák kétneműek (hím- és nőivarúak): a mesében csókolóznak, a paradicsomban Ádám és Éva, ill. a kétnemű Teremtő (Elóhim), az uráli regékben az átjárót őrző emberpár növényi megfelelői. A burját sámánavatás színterén „az északi oldalon álló fát 'Anyafának' hívják. Csúcsára selymes- és pamutfonalakkal madárfészket kötöznek — abba fehér vatta- vagy gyapjúcsomóra 9 tojást tesznek —, és a Hold fehér bársonyból kivágott, kerek nyírfakéregdarabra ragasztott képét. A déli oldalon álló vaskos fa neve 'Apafa'. A tetejére egy vörös bársonynyal leragasztott nyírfakéregdarabot kötnek, azt Napnak hívják." (ELIADE, 1974, 118). A fák tájolását és nemét illetően idekívánkozik, hogy a szoláris mitológiában észak a téli napfordulónak és a Nap születésének az égtája (akkor is, ha a Nap keleten kél), a nőies Hold, a Nyilas-úrnő a szülés lefolyása fölött felügyel. Ezzel szemben délre esik a nyári napfordulónak és a Nap fogantatásának a helye. Ebben az aktusban a férfias Nap, az Ikrek apollóni ura a saját apja szerepét tölti be. A Szent László legendát

126. kép

megörökítő falképek istenfáit is a mitikus szülőkkel: Égatyával és Földanyával, a mesebeli elküldővel és adományozóval, a tejútfa napos és holdas szárával azonosíthatjuk: a freskókon is az egyik fa fehér, a másik vörös színű (127. kép).

Az ikerfák a tejúthasadékot közrefogó két ágat, illetve az Ikrek csillagképet is jelképezhetik, hiszen a hasadék a feljárat, a szülés, a téli napforduló északi helye, a csillagkép a lejárat, a nemzés, a nyári fordulat déli helye. Az élő ikerfák (születés) holt megfelelői az Ikreket jelképező kapuoszlopok (halál). Amint az élőfáknak (Ádám—Éva), úgy ennek az oszloppárnak is megvannak a bibliai megfelelői. Az alvilág bejáratát óvták a „lenti" Gáza kapuszárnyai, melyeket a naphérosz Sámson Isten hegyére cipelt, s azok az oszlopok is, amelyek összedöntésével Sámson a filiszteusokra szakasztja a gázai palota mennyezetét (Bír 16, 1—3; 21—30). Említésre érdemes, hogy a keresztények Sámsonban Krisztus előképét látták; a gázai kapukhoz a pokol Krisztus által összetört kapuit, a gázai oszloppárhoz, ami alatt Sámson leroskadt, a kereszt gerendáit hasonlították, melyeket a Megváltó föl-fölbukva maga vitt halála színterére. A zsidó legenda (aggáda) azt is meséli, hogy Sámson kiszakított két hegyet, és mint a mesebeli griffmadár, egymáshoz

127. kép

dörzsölte őket. A közép-európai román művészet viszont fanyűvőként ábrázolta a nagyerejű hőst (128. kép). A szakrális terek, templomok bejáratát őrző szörnyek, kerubok, istenszobrok és oszloppárok — l. Salamon templomának oszlopait: Jákint és Boázt — az isten(nő)szobrok talapzatán, trónuskarfáján vicsorgó oroszlánok végső soron az anyaistennő testén másvilágra nyíló égi kapu őreinek földi képmásai (129. kép).

* * *

A túlvilágra vezető út másik formája vertikális: ez az út a világfa vagy világoszlop (továbbá lánc, kötél, létra) mentén vezet keresztül a világokon és szférákon. Ezen az úton is találhatók kapuk, ill. átjárók, melyek jellegüknél fogva megfelelnek a Tejút kapuinak. Az égbe a mennyek kapuján, a pokolba a pokol kapuján át vezet az út. A keresztény, a muzulmán és a buddhista egyaránt használja e fogalmakat. Jézus Szent Péterre bízza a mennyország kulcsait, kinyilvánítván: „te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat." (Mt 16,18) Amikor Mohamed a Buráq hátán beutazza a mindenséget, a mennyek között kapukon kél át.

128. kép

A legfontosabb két kapu az, mely a 3 világot köti össze. Az alvilágba vezető kapu a világfaszimbolikában a fa tövén lévő odúnak, a gyökerei közt lévő üregnek felel meg, oszlop esetén annak a gödörnek, amit a felállítandó oszlopnak ásnak. Egy szibériai teremtésmítoszban a

teremtő isten öccse kisemmizettnek érezvén magát, azt kéri bátyjától, hogy legalább annyi földet adjon neki, ahová a botját leszúrhatja. Amikor a felső ég istene ebbe beleegyezik, öccse világoszlopméretű botját a földbe üti, s lyukat vág rajta, mely a Föld túloldalára vezet. Az öccs, mostantól a túloldal, az alvilág ura, átbújik a lukon, és elfoglalja birodalmát.

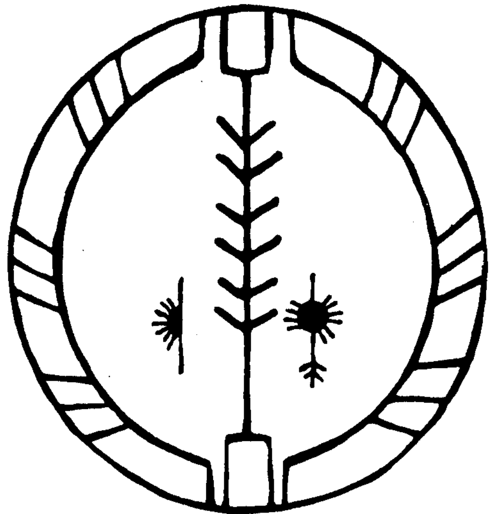
A felvilágba vezető átjáró a világfán vagy a törzs végén lévő elágazásnál, vagy a fa csúcsán található. A sámán a szent jurtában egy gödörbe állítja a fáját úgy, hogy annak lombja a füstnyíláson kinézzen. A gödör jelképezi az alvilágba, a füstlyuk az égbe vezető átkelőhelyet. A szibériai ket és szelkup sámándobok rajzolatát világfa vagy

129. kép

egy fára emlékeztető motívum (gyíkbordázat) osztja jobb és bal, napos és holdas térfélre. A fa felett és alatt a dobok szegélydísze — a középső világ jelképe — megszakad, néha a résben a fával érintkező stilizált kapukat is láthatunk. Ezeket a ketek „túlvilági kijáratoknak" nevezik (130. kép).

A mesék világfáján is olykor ajtók nyílnak, melyek ebbe vagy abba a világba vezetnek. *A barna tehén fia* c. mesében a „pokol ajtajában állott egy nagy cserfa". A *Tüdérszép Ilona* c. mesében a fa tövén van egy ajtó, feljebb az elágazásnál egy másik, ami mögött egy szüntelenül forgó kasza (a kaszatömlöc, élő beretvahíd vertikális megfelelője) állja a hős útját. Legfelül egy harmadik ajtó nyílik a fa koronáján lévő tündérkertre. *Az égigérő paszuly* c. mesében a felfutó bab szárán égbe mászó legényke egy nyíláshoz ér, azon át jut a felső égbe. Ezek mögött az ajtók mögött útbaigazító anyókák laknak, legfelül pedig a hős keresett

130. kép

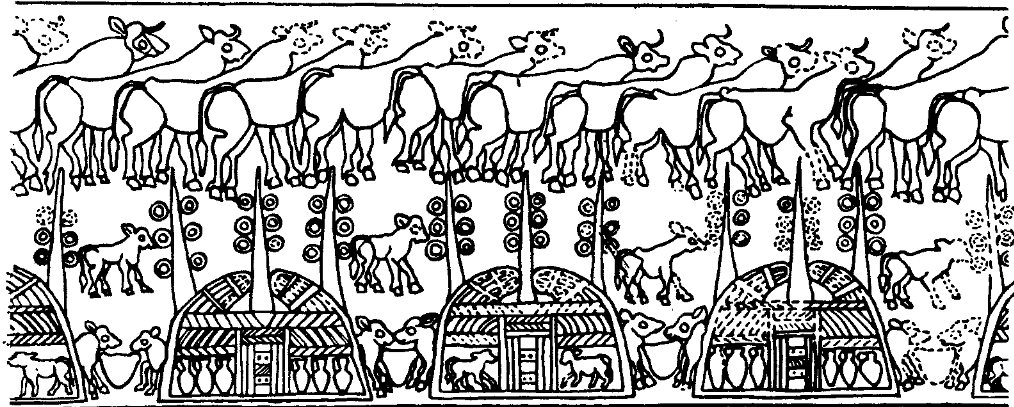
tündérasszonya. Néha kis házikókat épít a fa oldalába a mesemondó képzelete, azokban laknak a vénasszonyok, az uráli regék átjáróiban ülő öreganyók megfelelői. *(A magas fa gyümölcse* c.mese.). A pokoljárás az égbemenetel tükörképe. Fanyűvő a kidön-

tött fa tövén lelt nyíláson ereszkedik az alvilágba, hogy visszaszerezze a sárkányoktól az almavárakat és tündérkisasszonyokat (a *Fehérlófia* típus keretében).

Ez a napjárást leíró szimbólumrendszer már a Kr. e. 3. évezredben készen van (csillagászati feltételei, mint jeleztem, már 3000 évvel azt megelőzően adottak). A sumer nyelv és műveltség kiváló ismerője, Komoróczy Géza szerint, a sumerek a Nap pályamagasságának változásait egy szimbolikus építményhez, a *tur*hoz viszonyították. Attól függően, hogy a Nap Enlil, Ea vagy Anu isten útján jár — más szóval, a felső, az alsó vagy a középső világban tartózkodik — beszéltek tur felett, tur alatt vagy turon keresztül haladó Napról. Hétköznapi értelemben a tur a Tigris és az Eufrátesz deltavidékének ma is jellegzetes nádépítménye, közösségi ház vagy karám volt, de templomként is szolgált (131. kép). Az égi tur a bejáratát közrefogó oszloppárral, „szarvakkal", melyek között a Nap ki-be járt, John Gray szerint Innin (Istár) istennőnek, a „karámok vadtehenének", az „ég úrnőjének" szimbóluma — én úgy mondanám —, tárgyiasult formája volt (ahogy a templomhajó és az *anya*szentegyház jelképes épülete Szűz Máriáé lett később). Az égi tur kapuja véleményem szerint az „égi úrnő" vulváját, a tejúthasadékot jelképezte, ahová 6000 évvel ezelőtt az őszi napéjegyenlőség esett, s ennek megfelelően az alvilág bejáratának tekintették. A sumer epikus hős, Gilgames skorpióemberek őrizte kapun (a tejúthasadékban lévő Skorpió és Nyilas csillagképen) át ereszkedik le az alvilágba. Más mítoszkörben ez a hely a sumer „világhegyúrnő", a „mindenség anyja", Ninhurszag szeméremnyílása, amit szintén skorpióíjász (a csikló megtestesítője) őriz. Ninhurszag, Innin és Istár mind a nagy istennő megjelenési formái voltak. Istár a *Gilgames* eposzban pl. Ishara skorpióistennővel — a 7 planéta negatív tulajdonságait megszemélyesítő „hetek" anyjával azonosul, akinek szintén a Skorpió volt a csillagképe (az uráli Aranyasszony kétszer 7 récefiókájában is a planéták jó és rossz vonásai ölthetnek testet).

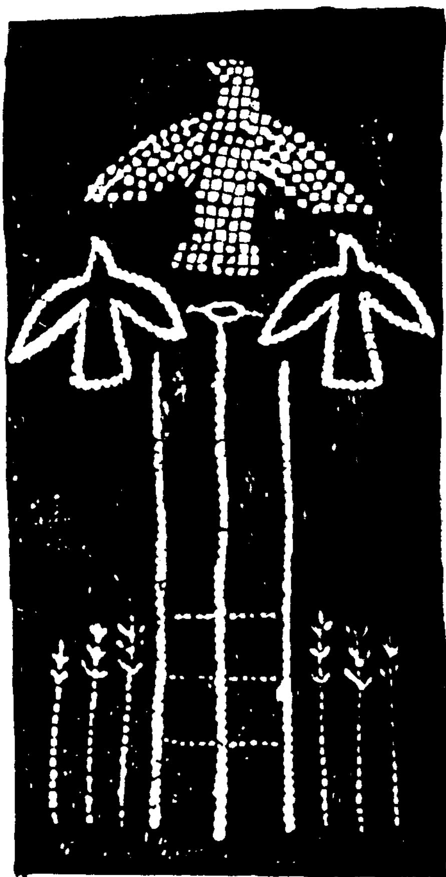
A tur szimbolikája nem maradt fenn az épülettel, legalábbis a muzulmán arabok lakta Irakban nem. Feltevésem szerint azonban tovább élt a szibériai sámánok

131. kép

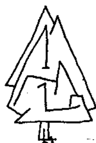

*turu*jában, ebben a világfát és a nagy istennőt, naputat és középső világot jelképező különös faácsolatban (132. kép). A név- és szerepazonosságot magyarázza, hogy Mezopotámia és a többi nagy ókori műveltség a sztyeppei népekre és közvetve azok északi szomszédaira kimutathatóan nagy hatással volt. Az obi-ugor napisten neve, a „Világügyelő férfi" a szanszkrit *Avalokitesvara* tükörfordítása. Gilgamest „varázsdobja, a csodatevő minden útjában elkíséri" *(Gilgames,* I. tábla), és a babiloni világistenek, így Ea papjai éppúgy dobbal révültek, mint kései sámánutódaik a „magas" északon; Apollón papjai, a görög Ariszteász és a szkíta Abarisz úgy repültek lélekben madáralakot öltve vagy kilőtt nyilaikon, mint utóbb az uráli és altáji népek sámánjai. Helyesebb persze területek közti kölcsönhatásról beszélni, hiszen pl. Indiában az észak-nyugati sztyeppékről beözönlő árják teremtettek világbirodalmat, és sámánisztikus vallásuk emlékét megőrizte az óind epika és vallásos irodalom.

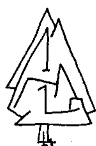

132. ábra

EPILÓGUS: A FÁK NEM NŐNEK AZ ÉGIG

„Az ősi és hagyományos szerkezetű társadalmak embere, ill. a (...) modern társadalmakban élő ember között az a fő különbség, hogy az előbbi úgy érzi: a kozmoszhoz, a kozmikus ritmushoz kötődik elválaszthatatlanul, az utóbbi viszont kizárólag a történelem részének tekinti magát." (ELIADE, 1971, xiii). A kozmologikus és a történelmi szemlélet között az idő értelmezésében is szembetűnő a különbség. Az előbbi, noha tisztában van azzal, hogy az idő megfordíthatatlan, egyirányú folyamat, ez hidegen hagyja: mindent az időben megmutatkozó ismétlődéseknek, az idő körkörösségének rendel alá. Ezzel szemben az utóbbi, bár használja az időperiódusokon alapuló naptárat, gondolkodását az idő múlt — jelen — jövő hármasságában megnyilvánuló folyamatossága határozza meg. A kozmologikus felfogás megtestesítője a gyűjtögető, vadász, halász életmódot folytató ember, a hagyományos módon gazdálkodó állattenyésztő és földműves, akiknek élete múlik azon, hogy a természet örök(nek tűnő) körforgása évről-évre a naptár szerint ismétlődjék. A történelemtől, mert azért neki is van történelme, azt várja, hogy ne térjen el a megszokottól, hagyja érvényesülni a természet rendjét. És mivel ezt a rendet isteni törvények, mítoszok és rítusok formájában ismerte meg, így hagyományozták rá elődei, ezért saját történelmét (múltját, jelenét, jövőjét) mitológiájához igazította. Persze a történelmi időszámítás iránti igény, a vágy, hogy a neve fönnmaradjon — hogy történelmi személyiség legyen —, a civilizáció kezdeteitől fogva él az emberben, ezért a kozmologikus szemlélet tiszta formájával talán csak a primitív törzsi társadalmak felfedezői találkoztak. A klasszikus görög mitológia hérosztörténetei pl. a kozmologikus mítoszok minden ismérvével rendelkeznek, mégis letörölhetetlenül rajtuk van a történelem nyoma: ismert helyszíneken játszódnak, megtörtént eseményekre épülnek, hősei királyi sarjak, egyben dinasztiák ősei, akik egymással bonyolult genealógiai kapcsolatban vannak. A tisztán történelmi szemléleten alapuló modern társadalom is csak papíron létezik. Az ember ma is mitizálja történelmét (elsősorban a múltját, de a jelenét és a jövőjét is). Ez azonban nem az a mitológia, mely egykor a valóság megismerésére és leképezésére szolgált, ellenkezőleg: a valóság elkendőzése, megszépítése vagy éppen bemocskolása a célja. Mindenesetre az emberi gondolkodás változásának irányára egészen a közelmúltig általában az volt a jellemző, hogy a kozmologikus (mitopoétikus) szemléletet fokozatosan a történelmi látásmód váltja föl.

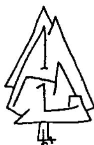
A fajelkép és a fatisztelet történetére is ez a jellemző. A szimbólum jelentése fokozatosan megváltozik, jelentősége csökken. A változás első szakaszában az örök körforgás és az élet szent, égig érő fája a történelem és a folyamatos idő (múlt, jelen, jövő) földi méretű, világias jelképévé töpörödik, de még így is tekintélyes, tiszteletre méltó faóriás, olyan, amilyennek Arany János énekli meg:

„Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam; tünődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam."

Buda halála I. 1

A fát mint történelmet illusztráló diagramot ismereteim szerint először egy középkori látnok, Joachim Floris (Gioacchino da Fiore, +1202) rajzolta meg (133. kép). Az ő fája — a paradicsomi fák mintájára — két tőből ered, s a két ág — a 3 hurkú világéletfák nyomán háromszor egymásba fonódva tör a magasba. A történelem fája Noé szőlője, és a vízözön utáni ősapa fejéből ágazik kétfelé, Noé két fiának, Sémnek és Jáfetnek, ill. leszármazottaiknak, tágabb értelemben a mi világunkat formáló zsidó és keresztény gondolkodásnak a kacskaringós jelképeként. A 3 egymás fölötti hurok, melyeket Floris a Szentháromság személyeinek rendel alá, a történelem nagy korszakait jelképezi. Az első a Noé által képviselt ószövetségi Atya korszaka, amikor az ember megtanulta félni a Törvényt, amit Isten Mózesnek adott. A második korszak a Fiútól való, amelyben az (isten)félelem helyett a hit uralkodik, és Isten igéje az evangéliumokon és az egyházi szentségeken keresztül jut el az emberhez. A harmadik korszak pedig a Szentlélektől fog származni; ebben a szeretet (lesz) az uralkodó, s az ige majd közvetlenül jut el a szívekbe, a törvény és az egyház közbenjárása nélkül. Floris szerint minden korszak a következővel viselős, és azt hosszan tartó nagy szenvedések árán hordja ki. Az első korszak vajúdó időszaka Ádámtól Ábrahámig terjed, a másodiké Illés prófétától Krisztusig, a harmadiké a kolostoralapító Szent Benedektől Floris koráig. „Virágos" Joachim történelem-fája nagy hatást gyakorolt az európai gondolkodásra egészen a legújabb időkig. Elvonatkoztatva eredeti misztikus jelentésétől, a diagram tág teret enged az elmélkedésre. Az ágak kettős spirálja a dialektika szerinti szembenálló erők jelképe lett, a hármas tagolás pedig a múlt — jelen — jövő (egy történelmi perióduson belül: felemelkedés — virágzás — hanyatlás, egy ember életében: gyermekkor — felnőttkor — öregkor) szimbóluma. Utóbb a gyökérzet és a még ki nem sarjadt csúcshajtások is jelentést kaptak a történelem előtti kor (kezdet, magzati lét) és a világ vége utáni idő (összeomlás, halál, túlvilági lét) jelképeiként.

A történelem fájának személyre szóló változatai a család- vagy nemzetségfák. A családfáknak is lehet történelmi jelentőségük, amennyiben főleg „történelmi" családok, uralkodóházak leszármazását tartják nyilván. Hagyományos formája szerint a családfa törzsére pingálták a közös ős nevét (arcképét, címerét), az egyes ágakra a családágak elődeinek, a levelekre pedig a további ivadékoknak a neve (képmása, címerpajzsa) került. A családfa egy család férfi- és nőtagjait tünteti fel házastársaikkal együtt, de már az idegen családnevet viselő leszármazottakra nem terjed ki. Ha mégis, akkor őket a törzscsaládétól eltérő színezéssel (oltvány!) különböztették meg. Ágak kihalását letört vagy elszáradt ág jelez-

te. Az utolsó Árpád-házi királyt, a „magva szakadt" III. Andrást utóbb az „utolsó aranyágnak" nevezték (35. fotó). A családfa fogalomköréből származik egyik-másik szólásunk. A családjától elszakadt, magára maradt embert hívták régen „ágról szakadtnak". Mára a jelző jelentésmódosuláson ment át: „szakadt ruhájú" értelemben a szegény emberre mondják. „Felkapaszkodott az uborkafára" — mondják gúnyosan a gyanúsan hirtelen vagy érdem nélkül magas polcra jutott emberre. Eredetileg — legkorábbi ismert írásos emléke 1666-ból való — a családfa nélküli, friss kutyabőrös urakat szólták meg így. Az „uborkafa" értelmét a szókép abszurditása adja: az uborka nem fás növény, földön kúszó, törékeny indája valójában az ingatagság (ingatag pozíció) és alantasság (alacsony származás) jelképe.

A család- és nemzetségfa rokonai azok a fák, melyeket egy-egy ország, nemzet szimbólumának tartunk. A rokonság alapja az, hogy az országaikat képviselő uralkodóházak olykor éppen a népük által különösen tisztelt fát tették meg családuk jelképes fájává (mint a germánok szent hársfáját a Hohenzollern-ház). Újabb időkben egy-egy fa mint az ország tájainak jellegzetes növénye is nemzeti jelképpé vagy címeralakká válhatott. Ilyen az orosz „nyírfácska", a libanoni cédrus, a kanadaiak juharfája, aminek levelét zászlajukra tűzték (134. kép).

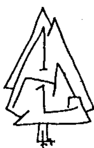
A historizáló szándék, ami a fajelképet a megfordíthatatlan idő folyamába állítja, és egy adott történelmi eseményhez köti, megjelenik már a mitikus (misztikus) fára vonatkozó hiedelmekkel kapcsolatban is. A szibériai evenkik világfája pl. a nemzetségek szent hegyén nő. Alvilágba nyúló gyökereinél lakik a sámán-állatősanya az ősök állat alakú szellemeivel, evilági törzse körül az élők lakoznak, égbe törő ágait a nemzetség még meg nem született tagjainak lelkei lakják. Ez a többi szibériai népnél is föllelhető elrendezés a múlt — jelen — jövő hármasságához igazodik, így a jelkép nem tekinthető egy teljesen történelmietlen gondolkodás termékének. A bibliai Jákob létrájához a korai rabbinikus irodalom fűzött aktuális történelmi magyarázatot. Eszerint az ősapa álma jóslat, s az

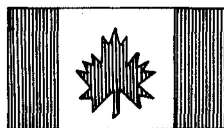
133. kép

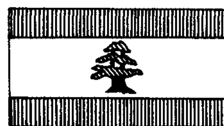
álombeli lajtorján föl és alá járó angyalok azoknak a birodalmaknak (Babilónia, Asszíria, Szeleukida birodalom, Róma) felemelkedését és hanyatlását jelképezik, melyek Izraelt megfosztották önállóságától (Ter 28,12).

Az első világháború alatt még keringtek

jóslatok a nép körében arról, hogy egy-egy híres, rég kiszáradt nyír- vagy nyárfa újra kihajt, és ez lesz a döntő ütközetre hívó égi jel. Ez a csata fogja majd végleg eldönteni a háborút, s ezzel örök békét terem(t). E hiedelem a világfa különleges hajtásából, a „csatafa"-képzetből sarjadt ki. Ősi manicheus hagyomány szerint ui. a menny és pokol közti világvégi döntő csatára a csatafa adja meg a jelet. A történelmi gondolkodás kézzelfoghatóbb példái azok a sorsjelző fák, melyektől, mint hitték, a közösség végzete (történelme) függött. Történelmi korunkban ilyen volt a lübecki dóm előtt nőtt rózsafa, melyről azt tartották, hogy magában hordozza a város sorsát. A kisarjadó bot mítoszának majd legendájának történeti mondai fejleménye a Jókai által feldolgozott nagyenyedi két fűzfa története. A monda szerint a város határában álló fűzfák azokból a botokból sarjadtak ki, melyeket két diák fegyverként forgatott a városra támadó labancok ellen, majd megfutamítván őket, a dicső csata emlékére elültettek.

134. kép

Mint e példák is mutatják, a mitológiából a történelembe tartó utat szegélyező fák mítoszait legendák vagy mondák váltják fel. Legenda, ha abba egy szent alakot vagy isteni csodát szőtt bele a képzelet — a korábban bőséggel idézett tölgyes Mária-jelenések ilyenek —, monda, ha nevezetes történelmi alakhoz vagy eseményhez igazították a történetet. A fás mondák egyik altípusát az életmentő fákról költött elbeszélések alkotják.

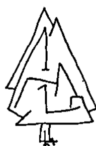
Pszeudo-Máté apokrif evangéliumából való legenda szerint az Egyiptomba menekülő szentcsalád megpihen egy datolyapálma alatt, s a fa lehajol, hogy a gyermek Jézus ehessen a gyümölcseiből. A Szűzanya hálából a fát hosszú élettel áldja meg (vö. Krisztus megáldja az őt megmentő fenyőfát). A Zala megyei Pördefölde határában, a kámaházai pusztán (ma Jugoszlávia) állt egy óriás kocsánytalan tölgy. A monda szerint egyszer Attila itt éjszakázott a seregével, amikor rajtuk ütöttek a rácok (!?). Egy 3 öles óriás kopjája majdnem eltalálta a királyt, de ez a fa mögé ugrott, s megmenekült. Ezért megáldotta a fát: „Jóízűt aludtam alattad, élj érette ötszáz évet, életemet is megmentetted, élj érette másik ötszáz évet!" Budavár 1686-os ostromában részt vett egy Ramocsay Ede nevű vitéz alhadnagy. Egy roham alkalmával bajtársaitól elszakadt, a törökök körülzárták és foglyul ejtették. Hamarjában kötelet hurkoltak a nyakába, és felakasztották egy eperfa alsó ágára. Az ág azonban lehajlott, és Ramocsay lába hegye leért a földre. Katonái, látván, mi történt, újult erővel vetették magukat a harcba, a védőket hátrébb szorították, és Ramocsayt kiszabadították szorult helyzetéből. Ramocsay a vár visszavétele után az eperfát kerítéssel vétette körül, és élete fogytáig minden nap imádkozott alatta. Mind ő, mind a fa 100 éven felüli kort ért meg. Az életmentő fa mondájának paródiáját költötte a megszépítő emlékezet Heister osztrák generálisról, aki Rákóczit több csatában verte meg. Lovasberényben — így szól a fáma — a kurucok Heistert és vezérkarát egy hársfa tetejére kergették fel (l. még a tölgyfánál).

Külön csoportot alkotnak a betyárok népmondai emlékfái. Rózsa Sándort menyasszonyával egy tölgyfa alatt adja össze egy

koldulóbarát. A fa mint szabadtéri oltár — a pogány szent berek utóda — kedvelt romantikus motívum volt az irodalomban is. Pl. erdőben esküsznek egymásnak örök hűséget Gárdonyi egri „csillagai". Más betyármonda tudni véli, hogy a szegedi Ásotthalom erdejében álló „Rúzsa-fára" aggatta a betyárvezér a csapatát figyelmeztető jeleket. (A jeladásnak ez a módja régen általános volt, de a jelzőfának kultikus gyökere is van. A pogányok szent fáikat ruhadarabokkal, szövetcsíkokkal; zászlókkal, elejtett vagy feláldozott állatok trófeáival díszítették, így „jeleztek" isteneiknek. Jelzőfákat ismerünk a meséből is. A „világ jósfája" a belőle folyó tejjel, vérrel jelez, a „világ zengő fája", a tündérkertben álló aranykörtefa érintésre csengés-bongással riasztja gazdáját.) Somogyszil határában áll egy bükkfa, amiről a helyi hagyomány az tartja, hogy Patkó Bandi belevéste a nevét, de a fa nem szerette a betyárt, ezért kérge benőtte a nevet. A fák megsértésének hajdan szigorú tilalmára utaló halvány emlék ez.

A fás mondák között találkozunk tipikus családfa-mondákkal is. Közéjük tartozik a korábban említett skót Edgewell-tölgy és a német Hohenzollern-hárs mondája. Talán a legszebb magyar családfa-monda a hédervári kastélypark mára elpusztult nyárfájához fűződik. A 30-as években még élő fát Héderváry- vagy Kont-fának nevezték. A család regényes hajlamú utódai a fa lassú haldoklását a család kihalásával kapcsolták össze. „Gróf Khuen-Héderváry Károly 1911-ben, miniszterelnöksége idején emléktáblával jelölte meg (. . .), amelyen elmondja, hogy milyen szerepet játszott ez a fa a Héderváry-család történetében (. . . Azzal kezdi, hogy (. . .) már a tatárjáráskor állott, s Moson megye rendei alatta gyülekeztek 1241-ben, amikor a papok a tatárok láttára a kenyeret kővé változtatták. A kővé vált kenyér, pénz mondája ősrégi. Ugyanezen fa alatt esküdtek össze a felirat szerint *Kont* és társai *Zsigmond* ellen. Az így családi totemmé avatott fa együtt pusztult a Héderváry-családdal, valahányszor az utódok közül egy családtag meghalt, mindannyiszor egy-egy ágát vetette le (. . .). Vannak olyan fák, amelyek egész ágakat is levetnek magukról, pl. a jegenyenyárfák alatt ősszel méteres ágakat is láthatunk. Az ilyen fa épp olyan választó réteggel készíti elő az ágak leválását, mint az őszi levélhullást. Kisebb mértékben a többi nyárfán is mutatkozik ez a jelenség. Nyilvánvaló, hogy a család tagjai ennek alapján alkották meg a Héderváry-fa mondáját, s mivel a Héderváry-család hírnevét *Héderváry Kelemen* alapította meg, aki vitézül harcolt a tatárok ellen, a feliratnak a tatárjárással kellett kezdődnie." (RAPAICS, 1936, 171).

Egész erdő kerekedik ki azokból a mondai fákból, melyek tövén uralkodó tett törvényt, vagy egyszerűen csak megpihent. A fa alatti „országgyűlés" hagyománya — 1. a Kont-fa mondájában is — mint fentebb láttuk, a Bibliára megy vissza. Ilyen híres volt az Isztambul melletti Büyükdere több ezer évesre becsült platánja, mely alatt állítólag Bouillon Gottfried (+1100), az első kereszteshadjárat fővezére és első jeruzsálemi király pihent meg. A törökök a büyükderei platánt 7 hatalmas ága miatt *jedi kardasnak*, „hét testvérnek" nevezték. (Talán mondanom sem kellene, 7 ágát a fa a szférák égi fájától örökölte.) A mondának a múlt század elejéről való magyar folytatása is van. Ekkor ültette József nádor a Margitsziget híres platánjait. Ezek egyikét az 1838-as árvíz idején a zajló jég derékba törte. A nádor a fát tőben vágatta le, mire az 7 ágat hajtott. A magyar Habsburg a legendás büyükderei platán után elnevez-

te Héttestvérnek. Mint mondják, szerette alatta üldögélni; ott tanácskozott jeles kertészével, Tost Károllyal. (A biedermeyer korban már csak egy ilyen történetnek lehetett hitele.)

Sok fát, főleg hársfát kapcsolt a néphit Mátyás királyhoz. Írott feljegyzés szerint az országban ő ültetett először kerti díszül hársfákat. Oláh Miklós esztergomi érsektől tudjuk, hogy nyaranta a király szívesen pihent a visegrádi hársak alatt, a követeket is ott fogadta. Bél Mátyás jegyezte föl a mádi hárs mondáját. A csallóközi Mád öreg hársa alatt pihent meg arra jártában a király. Mátyásnak és kíséretének megvendégelése sokba került a falu népének, ezért elhatározták, hogy a fát kivágják. Amikor az uralkodó ismét arra járt, és kedves hársfájának csak hűlt helyét találta, haragjában törvénybe foglaltatta, hogy a királylátás tiszteletére méltatlanná lett mádiak — e „csiribiri rossz emberek" — és ivadékaik soha semmilyen kitüntetésben nem részesülhetnek.

Mátyásnak kevés emlékfája érte meg századunkat, de a bajmóci hárs (ma Csehszlovákia) — úgy mondják — ma is él. Nem mintha egy egészséges hársfa nem élhetne meg ötszáz évet, de az emlékfák életkorát, hogy hírnevüket ezzel is öregbítsék, rendre túlbecsülik. A Homokkomárom melletti Zsigárd (ma Csehszlovákia) határában álló Zrínyi-hársat pl. nyolcszáz évesnek mondják. A fák hosszú élete a mondák nélkülözhetetlen eleme, a történelmi folytonosságot, a hagyomány megőrzését, az emlékhely fennmaradását ez biztosítja. Számba vehető ok lehet az is, hogy sok Mátyás-emlékfát idővel más nagy hírű személyiséghez kapcsolt a hagyomány. Ez a mondák mítosztól örökölt sajátossága: történelmi személy, tárgy, helyszín vagy esemény köré szövődnek ugyan, de egy hasonló, ám térben és időben közelebbi, s a szívnek éppen ezért kedvesebb nevezetesség könnyen a helyükre kerülhet. Mátyás fáinak jó részét, illetve azokat, melyeket gondos kezek a helyükre ültettek, Rákóczi örökölte. A legtöbb fás monda amúgyis az ő személyéhez fűződik. A fejedelem tényleg sok fát és fasort ültetett. Legjobban ő is a hársfát szerette. Ebben dédatyjára, I. Rákóczi György erdélyi fejedelemre ütött, aki Zboróról írt leveleit rendesen így keltezte: *Datum sub centum tiliis*, „Kelt a száz hárs alatt": A dédanyának, a maga érdeméből nagyra becsült Lorántffy Zsuzsánnának is volt emlékfája: a rovnyei templomot betakaró vén tölgy. Rákóczi emlékfáinak nagy számát magyarázza, hogy szabadságharcában tömegesen vett részt a parasztság meg a kuruc hagyományaira büszke kisnemesség, és mind a két néposztály többek közt úgy próbálta megőrizni a fejedelem emlékét, hogy sok meglévő fás emlékhelyre — szobor helyett — egy hozzá kapcsolt mondát „állított". Leghíresebb fája a nemrég még álló, közismert akarattyai szilfa, ahol Rákóczi — úgymond — kinyilvánította a nemzet „akarattyát". Híres volt a csukárdi tölgyes Bazin (ma Csehszlovákia) mellett, ott táborozott a fejedelem serege. Romhány mellett áll egy óriás törökmogyorófa, alóla irányította a fejedelem ott vívott csatáját. Bodrog-sárán szintén állott egy Rákóczi-fa, ez is a fejedelem táborhelyére vetett árnyékot. Dédai birtokán (ma Románia) állott egy vadkörtefa, alatta vett búcsút száműzetésbe indulván hűséges jobbágyaitól. Többi birtokát is emlékfákkal jelölték meg. Pl. Tiszaugon az ottani, később ültetett kanadai nyárfát is az ő fájának nevezték ki. Az ifjú Rákóczi Máramarosban, az úrmezei határban álló szilfa alatt költötte el utolsó ebédjét, mielőtt Lengyelországba kibujdosott. A környékbeli ruszi-

nok annyira tisztelték a fejedelmet, hogy keresztet állítottak a szilfa alá, hadd süvegelje meg minden arra járó a helyet. A haladó hagyományok ápolását a reformkor és a szabadságharc emlékfáival folytathatjuk. Reformkori nagyjaink faültetésben, a kertkultusz elterjesztésében is jeleskedtek. E tekintetben József nádor példája volt az irányadó, de élen járt a „legnagyobb magyar", Széchenyi István gróf is, aki külön szót emelt az öreg fák védelmében. Ő kezdeményezte Pesten az Újépület (mai Szabadság-tér) menti fasor telepítését. Ez volt Pesten a második a Duna-parti sétány után. Első platánját felesége ültette el 1846-ban, az egykori tudósítás szerint „mozsárdurrogások" és „hangos népörömkiáltás" kíséretében. Az eseményt megörökítő dombormű a helyszínen látható. (Fát ma is ültetnek ünnepi külsőségek között, többnyire utazgató államfők saját emlékezetükre. Egy hely van a világon, ahol a frissen ültetett emlékfának a korábbihoz hasonló jelentése van. A Jeruzsálem melletti Jad Vasem emlékpark ez a hely, ahol a nem zsidó igazaknak ültetnek fákat, mindenekelőtt azoknak, akik a II. világháború tömeges zsidóüldözései idején olykor életük kockáztatásával mentették a zsidókat.)

1848 emlékeként Zalabéren egy többszázéves bokrétafát (vadgesztenyét) mondanak Deák és Kossuth közös emlékfájának. Kápolnán a nagy csata emlékét őrzi egy fa: állítólag alatta léptetett elő Dembinski egy hős honvédleányt. Vörösmarty a szabadságharc leverése után Rátóton ültetett 13 tölgyet a 13 aradi vértanú emlékére. Deák Ferencnek pesti fája is volt a Városligetben, ez alatt hűsölt a haza bölcse élete utolsó nyarán. I. Ferenc József alakjának „Ferencjóskává" lágyulását jelzi-e a kiegyezés utáni magyar köztudatban (ez is mitizálás!), vagy helyi „svarcgelb" szimpátia jele-é, nem tudom, de a zala megyei Vállus mellett álló bükkfa (az ország legnagyobb bükkfája) az ő emlékét őrzi: állítólag egyszer alatta ebédelt.

Valóságos arborétum telne ki írók és művészek emlékfáiból. Van fája a kertek nagy ismerőjének, Kazinczynak, aztán Petőfinek, Vas Gerebennek, Erkelnek, Madáchnak, Mikszáthnak, Móricznak és persze Aranynak. Az ő margitszigeti tölgyfái a legismertebbek:

„A tölgyek alatt
Vágynám lenyugodni,
Ha csontjaimat
Meg kelletik adni;

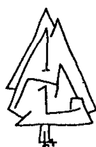
De akárhol vár
A pihenőhely rám:
Egyszerűen bár,
Tölgy lenne a fejfám!"

A tölgyek alatt

A balatonfüredi sétány platánjainak lombja a hindu Tagore sorait susogja:

„Ha nem vagyok többé a földön, óh fám,
Susogtasd tavasszal megújuló leveleidet
Az erre vándorlók fölött:
A költő szeretett, míg élt. . ."

A társadalmi haladással együttjáró demokratizálódás az emlékfa-kultuszra is kiterjedt. Számos egykori zöldvendéglő neve, melyek fái alatt ser vagy fröccs mellett „tanácskoznak" a nép gyermekei, tanúskodik erről, no meg arról, hogy „jó Buda", hol a századvégi filoxéra-vész előtt a környező dombokon érlelt szőlő levét többszáz kiskorcsma mérte ki, a máihoz képest igazi paradicsomkert volt. *Árnyas, Kis Lugas, Vén diófa, Zöldfa, Rózsafa, Hársfa,*

Normafa..., ezek még fás, kerthelyiséges vendéglők voltak ifjúkoromban, mint pl. a ma betonbúra alatt senyvedő krisztinavárosi *Zöldfa*. Egyikük-másikuk ma is az, legtöbbjük azonban aszfaltdzsungel közepén tengődik, mint a pesti Nagydiófa utcai Diófa vendéglő, vagy a szomszédos Akácfa utcai *Akácfa* büfé. Törzsvendégeik legfeljebb csak álmodnak fákról; mindkét utcát száz éve benőtte már a kőrengeteg. Leghíresebb emlékfánk, mely vendéglőnek, szállodának adta a nevét, kétségtelenül a sváb-hegyi *Normafa*. A fa, aminek a helyén ma emléktábla áll — megkövesedett maradványa a margitszigeti vízesés falába cementezve látható — különös nevét onnan nyerte, hogy alatta fizették meg hajdanán a környékbeli sváb falvakból bejáró kofák Buda városának a vámot: a „normát". A Mátyás királlyal is összekapcsolt ősöreg bükk nevének az eredete a romantika korának túl prózai volt, ezért operaénekesnők fájává avatta (Bellini: *Norma* c. operája nyomán). Ennek köszönhetően ültetett épp a Budapesti Művész és Opera Sportkör 1967-ben egy bükkfautódot a hajdanvolt híresség helyére. Az eseményt megörökítő emléktáblán Devecseri Gábor disztichonjai dalolnak együtt a természetbarát énekesekkel:

„Normafa,
Hajdan időn itt lengett lombod a szélben,
Ünnepi hegymászók víg dala szállt körüled.
Normafa,
Hajdan időn lombod közt éled az ének,
Győzve sivár közönyön, győzve dühös viharon."

A költő bizakodó sorai nemcsak a „föltámadt" Normafának szóltak, sivatagos jövőnk egét igyekszik rózsaszínűre festeni. Én nem vagyok ennyire derűlátó, de azért reménykedem (és fákat ültetek meg gondozok, feleim!), mert a fa kiirthatatlanul a lelkünkben van.

* * *

A lélek fáját a századelő modern művésze fedezte fel újra. Ebben a személyiséget istenítő korban a fa a személyes sors, az egyéni lét szimbóluma, a lélek tükre lett, s az új jelentéssel — ami azért nem vadonatúj — gazdagodott jelkép újította meg a művészetet. (A lélekfejlődés, lélekvándorlás keleti tanításában már szerepet kapott a jelképes lélekfa. A buddhista Nirvánaelképzelés értelmében, ha egy ember elhatározza, hogy lemond a világról, akkor Indra isten paradicsomában a csodás Kovidára-fán megjelennek az első rügyek. Ha teljesíti fogadalmát, levélruhát ölt a fa. Ha elérte a tökéletesedés első fokát, megjelennek a virágbimbók. A második foknál megduzzadnak, a harmadiknál kifeslenek, a negyediknél virágba borul a fa. Ha elérte a Nirvánát, teljes pompájában virágzik; erről az angyalok tesznek jelentést Bráhmának a legfelső mennyben.)

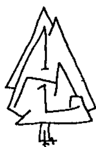
Az európai előfutárok a romantika nagy alakjai, mint a német Caspar David Friedrich, de az új művészeti gondolkodás a növényt nemcsak díszítményként, látványelemként alkalmazó szecesszió képviselőire jellemző elsősorban, és a századelő olyan elméletileg is felkészült festői, mint Csontváry, Kandinszkij, Klee öntik szavakba. Kandinszkij *Visszaemlékezéseiben* (1913) így ír: a művészet fejlődése „alapvetően nem más, mint szerves fejlődése, szerves növekedése a korábbi tudásnak, amit az újabb nem semmisít meg, hanem mint tudás és igazság tovább él és alkot. A fa törzsét egy új ág még nem teszi fölöslegessé." (COOK,

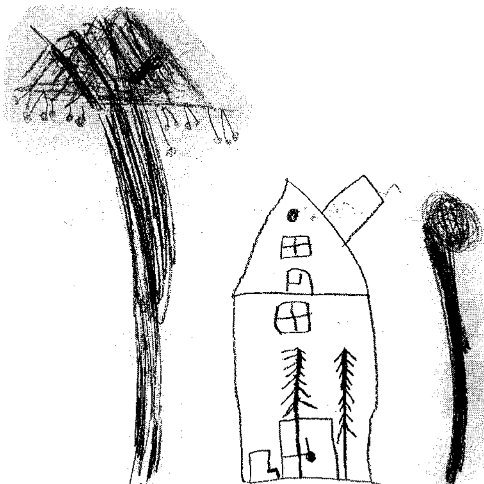

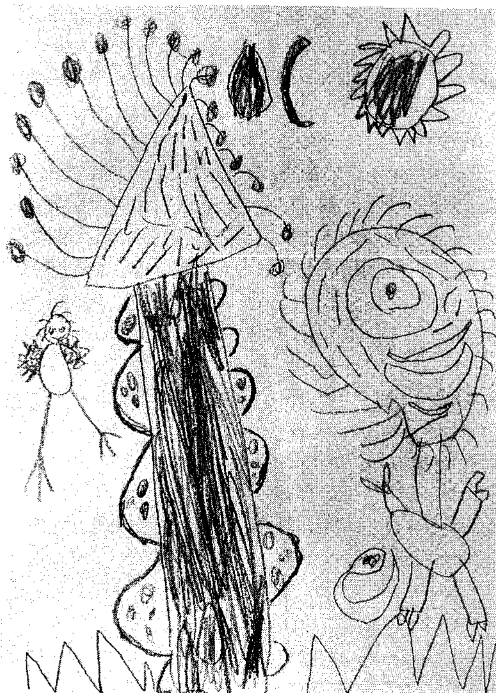
1974, 30) Kandinszkij szerint a művész először tudatára ébred a „belső szükségszerűségnek", majd képi szimbólumokban igyekszik azt kifejezni. A belső élet követelménye, a belső szükségszerűség elve volt az alap, amire Kandinszkij és tanítómester társa, Klee híres formateremtő „pont és vonal a síkhoz" elméletét építette, amiben ismét a növény növekedése a hasonlat. A pontot a két festőóriás a maghoz, a vonalat a belőle kinövő gyökérhez és csírához hasonlítja, amelyek szerteágazva létrehozzák a fát, azaz a művet. Ez a gondolkodásmód határozza meg a század egyik jelentős nonfiguratív festőjének, a holland Piet Mondriannak a fejlődését. Mondrian 1908 és 1913 között festett híres sorozatának darabjain egy fa fokozatos absztrahálódása követhető nyomon a valósághű ábrázolástól a teljes felismerhetetlenségig (36. fotó). Klee *A modern művészetről* írt tanulmányában (1945) a művészt és a műalkotást együtt hasonlítja a fához: „A művész foglalatoskodott ezzel a sokformájú világgal, és (...) meg is lelte benne a helyét. Olyan jól eligazodik benne, hogy a jelenségek és tapasztalatok sokaságában rendet tud teremteni. A tájékozódás érzetét az életben és a természetben, ezt a szétágazó és terjeszkedő rendet a fa gyökeréhez hasonlítanám. A gyökérből a nedvek felszívódnak a művészbe, keresztüláramlanak rajta, a szemébe áramlanak. Ő a fa törzse. Az áramlás ereje elborítja, és tettre indítja; a látomását munkájába közvetíti. Ahogyan a fa koronája időben és térben szemmel láthatóan terebélyesedik, úgy bontakozik a mű."(READ, 1965, 171)

A lélek eme fájáról, amit a festők saját magukban fedeztek fel, kiderült, hogy nemcsak e kevés kiválasztott lelkében nő. Carl Gustav Jung, a század egyik legnagyobb lélekbúvára (+1961), a kollektív tudattalan felfedezője szerint a mítoszok a lélek őslenyomatai, s a fajelkép is, vagy ahogy hasonló című esszéjében nevezi: a „filozófikus fa" a tudatalatti mélyén rejtező őskép. A modern lélekbúvár azért készíttet ún. fatesztet , azaz rajzoltat fákat a vizsgálandó személlyel, mert úgy gondolja, hogy a mitikus és szimbolikus fa lelkünk mélyén gyökeredzik, és mindnyájunkra jellemző (önértékelésünkre, vágyainkra, pillanatnyi lelkiállapotunkra), hogy milyen fát rajzolunk; a rajzba vágyott és valóságos énképünket vetítjük bele (135. kép). Hogy a lelkünkben gyökeret vert fa mit is jelent igazán a számunkra, ákombákomokból nem, csak remekművekből sejthetjük. Legyen magyar festő a példa: Csontváry Kosztka Tivadar (1853—1919).

E nagy festő életművének középpontjában a fa, pontosabban két fa áll: a *Magányos cédrus* és a *Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban* c. festménye (mindkét képet 1907-ben festette). A két mű, amelyet számos lélektani elemzés tett a vizsgálat tárgyává, a fa alakban megformált festői önarcképek legmegrendítőbb példája. Festőgéniuszról lévén szó azonban, sokkal több is annál. E képek remekművek, fáról festett „portré" talán nincs is hozzájuk mérhető, és Csontváry tudatos életprogramjában ezek nem csupán önarcképek, hanem a szimbolikus fa jelentéskörének teljes és lenyűgöző foglalatai. A művész írásos hagyatéka a bizonyíték, hogy a fajelkép lélektani jelentőségének felismerésében megelőzte fiatalabb kortársait: Kandinszkijt és Kleet. Csontvárynak a lökést ebbe az irányba Henry C. Carey *A társadalmi tudomány kézikönyve* c. munkája adhatta, „akinek elméletével egyetemi éveiben ismerkedett meg, s akinek kötetét a nemzetgazdasággal foglalkozó Csontváry Kosztka bibliájá-

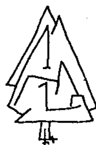

135. kép

nak tekinthetjük (...). Carey pozitivista s határtalanul optimista fejlődéseszméje s azok az azonos törvényszerűségek, amelyeket a természet, az egyén és a társadalom ideális életének összhangjából olvasott ki, Kosztka eszmerendszerének, világképének egyik feltételezhető alapját jelentik". (MEZEI, 1979, 4) Carey a társadalmi lét szerves fejlődésének szemléltetésére a fát választja, nem csoda hát, ha a lelkesen közéleti ifjú látnok saját szavai szerint így éli át művésszé válását: „kiléptem az utcára, a rajzot elővettem tanulmányozásra: s ahogy gyönyörködöm a rajzban, (ti. a saját rajzában), egy háromszögletű kis fekete magot pillantok meg bal kezemben, mely figyelmemet lekötötte. E lekötöttségben fejem fölött hátulról hallom: Te leszel a világ legnagyobb napút festője, nagyobb Raffaelnél. (. . .) Erről tanúskodott a (...) rajz és szimbólumként a pici kis mag, melyből fejlődik a fa, tehát nekem is a fejlődés volt kijelölve". (CSONTVÁRY, 1976, 73—74) Később, amikor Münchenben Hollósy festőiskolájában tanul, írja megint önmagáról: „napról napra mint a fa, fejlődésnek indultam" (uo. 77). Csontváry azonban nemcsak önmagát, festői kibontakozását méri a fához: „Csendes szerénységben él a cédrus, ezredekre kiható türelemmel — türelemmel kell élnie egy nemzetnek is, amíg a koronáját nem éri el. (. . .) háromezer évig a cédrus még nem cédrus, a negyedik ezredben bontakozik a koronája, s ezzel utat mutat a nemzeteknek a kitartásra." (uo. 91. Vö. Ady Endre: *Magyar fa sorsa* 1908.). „Fejlődik a Duna—Tisza vize a forrásnál, amikor parányi, lent a torkolatnál óriási; fejlődik a mag, melyből a cédrus fakad, hatezer esztendős múltról bölcsen hallgat." (uo. 92.). Számos hasonló kitétel olvasható még a festő feljegyzéseiben, olyanok is,

amelyek a két nagy festményt segítik értelmezni.

Csontváry pszichológus magyarázói a cédrus-képeket a művész realista és vágyott valóság- és énképeinek tekintik. Az ön- és valóságismeretről tanúskodó, kegyetlenül őszinte *Magányos cédrus* (37. fotó) a lágyságnak és keménységnek — hajlékonyságnak és törékenységnek —, élőnek és holtnak különös elegye. A puhán térdre roskadt, simára kopott tőből szálegyenes, kérges törzs nyúlik a magasba, s abból — ahogy Csontváry maga írja — kardot rántó és a világot fenyegető ágak, ágcsonkok meredeznek mindenfelé, de ezek az ágak már halottak. Amelyekben élet van még, szelíden meghajolva engednek az őket tépázó szeleknek. Vagy talán nem is a szél elől hajolnak el, hanem saját sebet, halált osztó ágkarjai elől menekülnek. A festő ugyan a világ ellen kardot rántó ágakról ír, de ez a fa magányos, csak magával hadakozik, felfedve előttünk a majdan meghasadó lélek belső vívódásait. (Csontváry a festészetben is magányos jelenség; hogy azzá a festővé legyen, aki lett, a csatát önmagával kellett megvívnia, függetlenül attól, hogy elismertetéséért is mennyit csatázott.) A jobb oldali, döfésre emelt kést markoló ág a fa sudarára készül lesújtani, egy másik már át is döfte a törzset a „kezében" szorongatott nyárssal, a feléje kapó harmadik a szúrást már nem tudja elhárítani. Feljebb egy törzsbe vert szeg korábbi szenvedésekről tanúskodik. Ez az öngyilkos agresszió törékeny lélekről árulkodik (a karddal vagdalkozó ágak szárazak, törékenyek), a legteljesebb férfimagányról (l. a bal oldali alsó „ágat"). A kép az asszony nélküli életről többet árul el — különösen ha a *Zarándoklás* összefonódott cédrusaival hasonlítjuk össze —, mint a hátrahagyott írások, emlékezések és életrajzi adatok együttvéve.

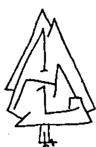
Végtelen magány árad a képből, de nem a megalázottaké. A fa a messzi horizont, kopár hegyóriás fölé magasodik éppoly gőggel, mint a magyar szecesszió kortárs látnok „költőfája" ugyanez évben írott versében:.

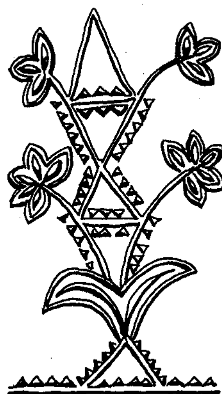
„Girhes szomorú derekam
Szökkenve büszke lombot ontott.
Lombom a felhőket veri
S elhagytak a gondok."

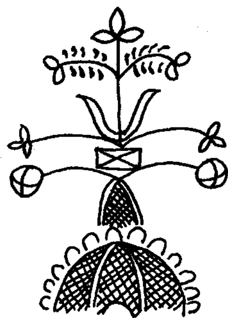
Ady Endre: *A platán-fa álma*

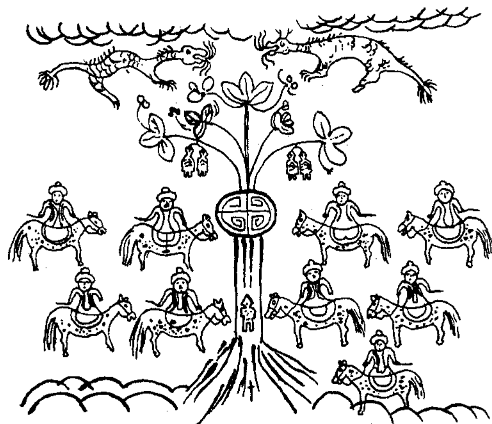
Az égbe „szökkenő" büszkeségnek azonban Csontváry képén útját állja a keret. Abban a magasságban, ahol már a belső harc megszűnik, és diadalmaskodhatna a fában az élet, új ágakat növeszthetne a szabad égnek, a képkeret, a festő szabta méret valósága — mintha tetőt emeltek volna föléje — útját állja a növekedésnek. A fa koronája összelapul, szinte nem kapunk levegőt, és gerincünkben érezzük a nyomást, ami alatt a fa gyökértérdeire rogy. Különösen szembetűnő ez, ha a *Zarándoklás* cédrusainak nyíló tágas térhez hasonlítjuk e szűk eget, ami alatt az ágak meghajolni kényszerülnek, visszafelé nőni, oda, ahol a halott nyársak merednek, mert nincs, nem lehet vége az ég által rákényszerített belső küzdelemnek. Nincs más lehetőség, csak ez. Csontváry valóságlátása látnokinak bizonyult saját személyes sorsa tekintetében, de nem kevésbé az, ha a *Magányos cédrust* a nemzet fájának, s még tágabban értelmezve, földi létünk szimbólumának fogjuk fel. Szigorú, pontos látlelet szívfájdítóan gyönyörű képben megfogalmazva: valóban mágikus realizmus ez.

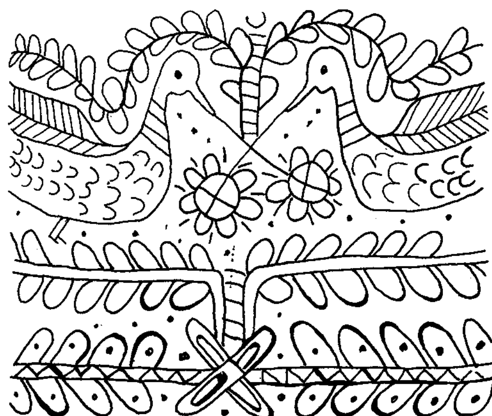
A dolgoknak azonban nemcsak fonákja, hanem színe is van, mégha az csak vágyainkban létezik is. Ép elmére vall, hogy

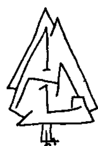

136. kép

Csontváry megfestette a dolgok vágyott színét is a *Zarándoklás* cédrusaiban (6. kép). Ha a *Magányos cédrus* önarckép elsősorban, úgy párján a teljességre törekvés szándéka uralkodik. E cédruspár — mert nem egy, hanem két, közös gyökérről nőtt fa látható a képen — a mitikus ikerfáknak, a férfi- és női elv összhangjának, a világban működő, szemben álló erők harmonikus egyensúlyának egyetemes képzetét fogalmazza újra. A *Zarándoklás* cédrusai nem a ritka, fagyos levegőjű hegyormon nőttek, hanem virágos völgyben, nem magányosak, hiszen az „egész világ" alájuk gyűlik. Ágaik nem hadakoznak, hanem békésen elvegyülnek egymással. Ez a hely a világ közepe, és a fakettős a világ életfája. Koronája szabadon nő, „ér az égig", háromszöge, mely az ifjúkori látomás magocskáját is felidézi, az isteni tökéletesség szimbóluma. Ágán a világfák szent madara: a sas fészkel, aljában a lovak a világfák tövén táncoló táltosok utódai: ellentétes színük és fejállásuk „bináris oppozíciója" a fa kettősségét hangsúlyozza (l. az *Egyetlen ember* hősénekben is). Árnyékában táncosok és lovasok menete kígyózik a világfaábrázolások kígyós, hurkos tövének megfelelően (87., 121. kép) Külön figyelmet érdemel a két fát középen összekötő mágikus csomó: X alakú ágbog, melynek párhuzamai — Molnár V. József hívta fel rájuk a figyelmet (99., 136. kép) — a világfaábrázolásokon gyakran föllelhetők, és ebben az összefüggésben az ég közepét, az örök körforgás középpontját jelzik. A mindenség táncát lejtő női kar is az örök körforgás jelképe, a velük kört alkotó lovasokkal együtt. Harmónia, béke és boldogság árad a képből, aminek nyilvánvaló és rejtett szimbólumairól még oldalakon keresztül értekezhetnénk. Legyen azonban ennyi elég.

Búcsúzóul álljon itt válaszul néhány sor

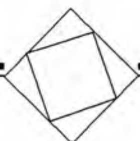

Hamvas Béla és Kemény Katalin 1947-ben írt Csontváry-tanulmányából a nagy kérdésre: van-e remény? Van-e remény, hogy a festő álma megvalósul?

„Ha (. . .) azt akarjuk, hogy a fa ne száradjon ki, fel kell keresnünk. Mert a fa, s ez az, ami elől a képet látva senki se térhet ki, az Égi fa mása, s mivel itt valódi képről van szó, azonos is az Égi fával. Alája zarándokolva minden nép eredetmythosának fáját kell felismerni benne. De ez még csak az elfelejtett születést jelentené, az emlékezést. Ha azt mondjuk, hogy az Életfát kell felismerni benne, minden lehető élet gyümölcsét ajándékozó karácsonyfáját, az már sokkal több. De ha zarándokútunkon megállunk, és szemléletbe merülve alája ülünk, velünk is csoda történik. Egy észrevétlen pillanatban, az idő eltűnésének pillanatában a fa felcsendül, végletes színei ugyanilyen határon túli hangokká változnak, kigyúló fényei tiszta harmóniává. A fa alá mind több fehér és fekete lovas üget, de elmúlván bennük is a rohanó pillanat, megérintve a szent fa törzsét, mind zenévé és illattá változnak. És végül az időtlen tér felissza a hangot és az illatot, felissza a fából áradó teljes érzékelést. A szellem teljes érzékelése helyére a szellem teljes értése lép, a csoda.

Aki a zarándokokkal együtt táncol, és benne meggyullad az égből csodaképpen leszálló fa öröme, az (. . .) kegyelmet nyert." (CSONTVÁRY, 1976, 211)

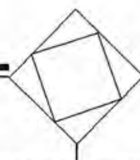
FOTÓ-
ILLUSZTRÁCIÓK

1. fotó | *2. fotó*

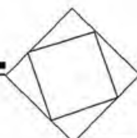

3. fotó

4a/b. fotó

5. fotó	*6. fotó*
7. fotó	*8. fotó*

9a/b. fotó

10. fotó	11. fotó
12. fotó	13. fotó

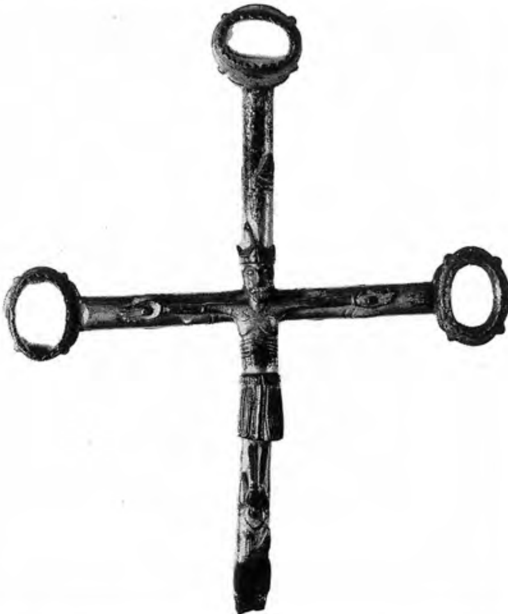
14. fotó

15. fotó

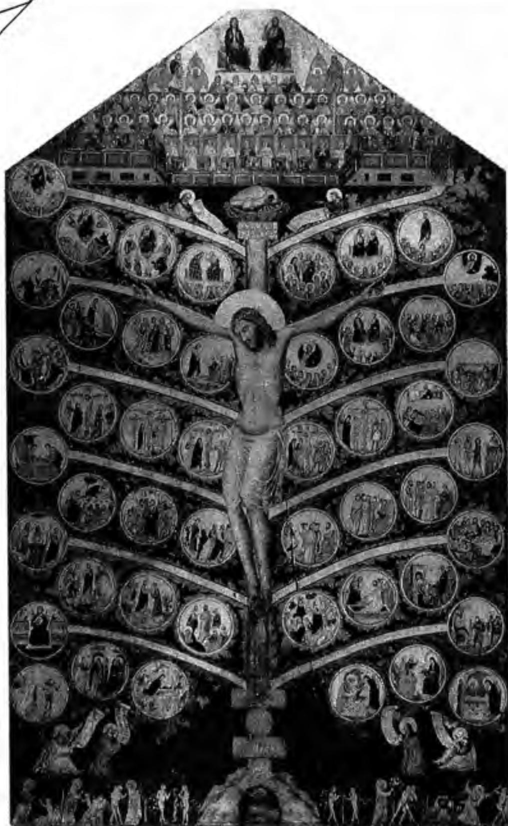

16. fotó	*17. fotó*
18. fotó	

	20. fotó
19. fotó	*21. fotó*

22. fotó	*24. fotó*
23. fotó	*25. fotó*

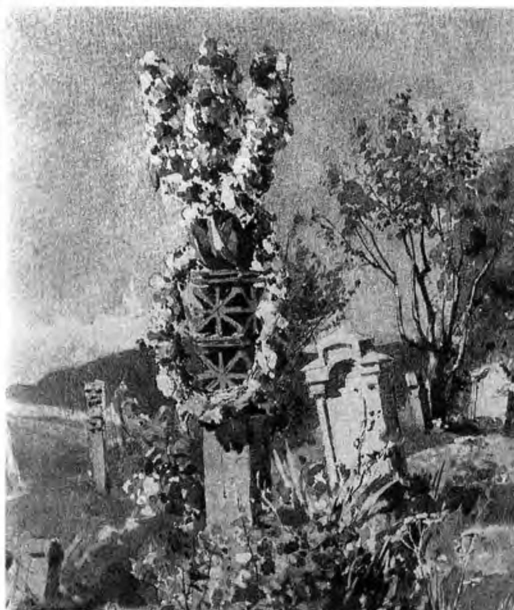

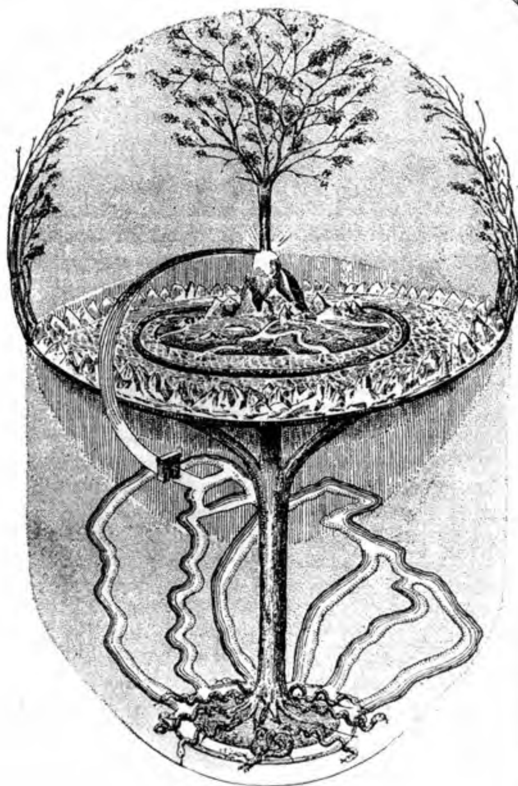

26. fotó	28. fotó
27. fotó	29. fotó

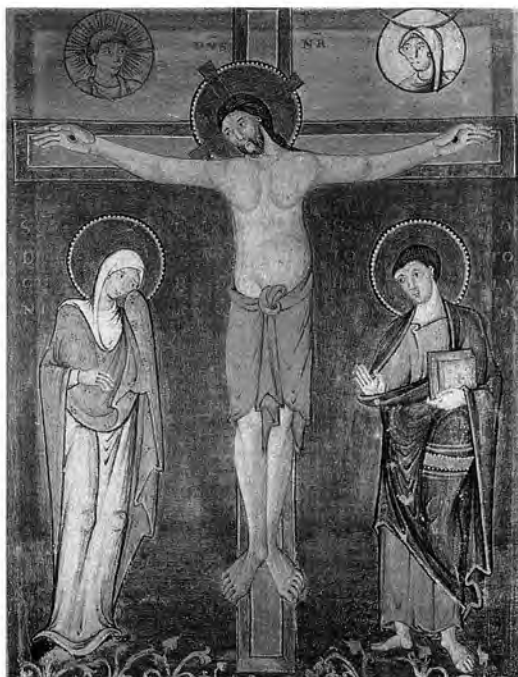

30. fotó | 31. fotó

32. fotó

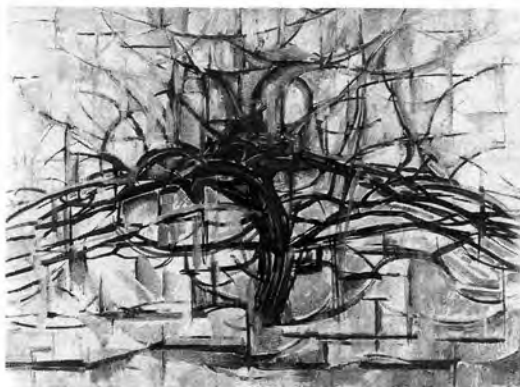

33. fotó | *34. fotó*

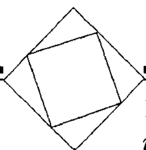
35. fotó

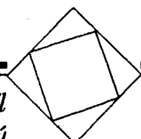

36. fotó

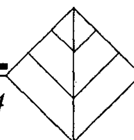
37. fotó

KÉPJEGYZÉK

FAMUTATÓ

VÁLOGATOTT FORRÁSOK

A magyar népköltés remekei I–II. Szerkesztette: Vikár Béla. Remekírók Képes Könyvtára, Lampel R. Könyvkereskedése, Bp., é. n.

A II. századi görög apologéták. Szerkesztette: Vanyó László. Szent István Társulat, 1984

A moldvai csángók hitvilága. Gyűjtötte, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Bosnyák Sándor in: Folklór Archívum 12. Szerk.: Hoppál Mihály. MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1980

Apokrifek. Szerkesztette: Vanyó László. Szent István Társulat, 1980

Baál és Anat – Ugariti eposzok. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Maróth Miklós. Helikon Kiadó, 1986

BÁLINT SÁNDOR: *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Szent István Társulat, 1989

BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium I–II.* Szent István Társulat, 1977

BERNÁTH BÉLA: *A magyar népköltés szerelmi szimbolikája* in: Előmunkálatok a magyarság néprajzához 9. Szerk.: Hoppál Mihály. MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1981

BERNÁTH BÉLA: *A szerelem titkos nyelvén.* Gondolat Kiadó, 1986

BERZE NAGY JÁNOS, DR.: *Égigérő fa.* TIT-kiadás, Pécs, 1961

BERZE NAGY JÁNOS, DR.: *Magyar népmese típusok I–II.* Baranya Megyei Tanács kiadása, Pécs, 1957

Bibliai lexikon. Szerkesztette Herbert Haag. Szent István Társulat, 1989

Bibliai nevek és fogalmak. Primo Kiadó, Budapest, 1988

Black Elk Speaks as told through John G. Neihardt. Pocket Books, New York, 1975

BOD PÉTER: *Szent Heortokrates.* Oppenheim, 1757

BONGARD-LEVIN, G. M.—GRANTOVSZKIJ, E. A.: *Szkíthiától Indiáig.* Gondolat Kiadó, 1981

BOSNYÁK SÁNDOR: *Adatok az alföldi magyarság néphitéhez.* Kézirat

Carmina Burana – Középkori diákdalok. Válogatta: Kardos Tibor. Magyar Helikon, 1960

COOK, ROGER: *The Tree of Life.* Thames and Hudson, London, 1974

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY *Minden munkája I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973

Csontváry-emlékkönyv. Válogatta: Gerlóczy Gedeon. Szerkesztette: Németh Lajos. Corvina Kiadó, 1976

DIÓSZEGI VILMOS: *A pogány magyarok hitvilága.* Akadémiai Kiadó, 1978

DOBROVITS ALADÁR: *Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban.* Akadémiai Kiadó, 1979

DÖMÖTÖR TEKLA: *A népszokások költészete.* Akadémiai Kiadó, 1974

DÖMÖTÖR TEKLA: *Magyar népszokások.* Corvina Kiadó, 1972

DÖMÖTÖR TEKLA: *Naptári ünnepek – népi színjátszás.* Akadémiai Kiadó, 1979

DUGONICS ANDRÁS: *Példa Beszédek és Jeles Mondások I–II.* Szeged, 1820

Edda — Óészaki mitologikus és hősi énekek. Válogatta, szerkesztette, a nyersfordítást készítette: N. Balogh Anikó, fordította: Tandori Dezső. Európa Könyvkiadó, 1985

ELIADE, MIRCEA: *The Myth of the Eternal Return or, Cosmos and History.* Princeton University Press, 1971

ELIADE, MIRCEA: *Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy,* Princeton University Press, 1974

ELKIN, ADOLPHUS P.: *Ausztrália őslakói.* Gondolat Kiadó, 1986

Énekes poézis — Válogatás Pálóczi Horváth Ádám ötödfélszáz énekeiből. Válogatta: Katona Tamás. Magyar Helikon, 1979

ERDÉLYI ZSUZSANNA: *Hegyet hágék, lőtőt lépék* — Archaikus népi imádságok. Magvető Könyvkiadó, 1976

ERDŐDI JÓZSEF: *Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk.* Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 124., 1970

Ethnoastronomy and Archaeoastronomy in the American Tropics. Editors: Anthony F. Aveni— Gary Urton. New York Academy of Sciences, New York, 1982

FÁBIÁN JÓZSEF: *Természeti tudomány a' Köznépnek.* Veszprém, 1803

FIRDAUSZI: *Királyok könyve — Sáhnáme.* Fordította: Devecseri Gábor. Európa Könyvkiadó, 1959

Folklore, Myths and Legends of Britain. The Reader's Digest Association Ltd., London, 1977

FRAZER, JAMES G.: *Az aranyág.* Gondolat Kiadó, 1965

FRAZER, SIR JAMES—GASTER, THEODOR, DR.: *The New Golden Bough.* The New American Library Inc., New York, 1964

GERGEI ALBERT: *História egy Árgírus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* in: Széphistóriák. Magyar Helikon, 1975

Gilgames — Agyagtáblák üzenete. Ékírásos akkád versek. Fordította: Rákos Sándor, válogatta és a jegyzeteket írta: Komoróczy Géza. Európa Könyvkiadó, 1966

GRAVES, ROBERT: *Görög mítoszok I—II.* Európa Könyvkiadó, 1970

GRAVES, ROBERT: *The White Goddess.* Farrar, Straus and Giroux, New York, 1966

GRAVES, ROBERT—PATAI, RAPHAEL: *Héber mítoszok.* Gondolat Kiadó, 1969

GRAY, JOHN: *Near Eastern Nythology,* The Hamlyn Publishing Group Ltd., London—New York—Sidney—Toronto, 1969

HAHN ISTVÁN: *Róma istenei.* Gondolat Kiadó, 1975

HAIDER EDIT: *Bújj, bújj, zöld ág. . .* Népi gyermekjátékok, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1976

HOMÉROSZ: *Iliász I—II, Odüsszeia I—II.* Fordította: Devecseri Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 1965

HONKO, LAURI: *Finn mitológia* in: A Tejút fiai. Szerk.: Hoppál Mihály. Európa Könyvkiadó, 1980

HONTI JÁNOS: *A mese világa.* Magvető Könyvkiadó, 1975

HOPPÁL MIHÁLY: *Jelrendszerek a népművészetben* in: Népi kultúra — Népi társadalom XIII. Akadémiai Kiadó, 1983

HRABAL, BOHUMIL: *Metek úr* in: Véres történetek és legendák. Fordította: V. Detre Zsuzsa. Európa Könyvkiadó, 1989

IPOLYI ARNOLD: *Magyar Mythologia.* Kiadta: Heckenast Gusztáv, Pest, 1854

IVANOV, VJACSESZLAV V.: *Nyelv, mítosz, kultúra.* Gondolat Kiadó, 1984

JANKOVICS MARCELL: *Archaikus világkép a szibériai számándobokon.* Világosság, 1983. 12.

JANKOVICS MARCELL: *Csillagok között fényességes csillag.* A Szent László-legenda

és a csillagos ég. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1987

JANKOVICS MARCELL: *Erósz és eróé – Kasztrációs komplexus a tündérmesékben* in: Erósz a folklórban. Szerk.: Hoppál Mihály és Szepes Erika. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987

JANKOVICS MARCELL: *Jelképkalendárium.* Medicina Könyvkiadó, 1988

JÓLESZ KÁROLY, DR.: *Zsidó hitéleti kislexikon.* Korona G. T., 1987

JOSEPHY JR., ALVIN M.. *The Indian Heritage of America,* Bantam Books, New York, 1969

KÁKOSY LÁSZLÓ: *Egyiptomi és antik csillaghit.* Akadémiai Kiadó, 1978

KÁKOSY LÁSZLÓ: *Fény és káosz.* A kopt gnósztikus kódexek. Gondolat Kiadó, 1984

Kalevala. Fordította: Nagy Kálmán. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972

Kallimakhosz himnuszai. Fordította: Devecseri Gábor. Magyar Helikon, 1976

KIGHTLY, CHARLES: *The Customs and Ceremonies of Britain.* Thames and Hudson Ltd., London, 1986

KISS ISTVÁN: *Jeruzsálemi utazás.* A bevezetőt és a jegyzeteket írta: Pásztor Lajos. Róma, 1958

KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Akadémiai Kiadó, 1980

KOMORÓCZY GÉZA: *A Biblia és az ókori kelet* in: Világosság, 1974. 8—9

Korán — A Korán világa. Fordította és a magyarázatokat írta: Simon Róbert. Helikon Kiadó, 1987

KRUPP, EDWIN C., DR.: *Echoes of the Ancient Skies. The astronomy of Lost Civilizations,* Harper & Row, Publishers, New York, 1983

KUNT ERNŐ: *Temetők népművészete.* Corvina Kiadó, 1983

KUNT ERNŐ: *Az utolsó átváltozás — A* magyar parasztság halálképe. Gondolat Kiadó, 1987

LAZAREV, VIKTOR: *Bizánci festészet.* Magyar Helikon, 1979

LEHTISALO, T.: *A jurák-szamojéd mitológia vázlata* in: A Tejút fiai. Szerk.: Hoppál Mihály. Európa Könyvkiadó, 1980

LIPPAI JÁNOS: *Posoni kert,* 1664. Fakszimile kiadás, MTA, 1972

LOORITS, OSKAR: *Az észt néphit alapvonásai* in: A Tejút fiai. Szerk.: Hoppál Mihály. Európa Könyvkiadó, 1980

LÜKŐ GÁBOR: *A magyar lélek formái.* Exodus, 1942

Magasabbrendű növények I—II. in: Uránia — Növényvilág. Gondolat Kiadó, 1974

Magyar népmesék I—III. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Dégh Linda és Kovács Ágnes. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960

MASZLOVA, SZ. SZ.: *Mitológiai elemek a felső Volga vidékének népi díszítőművészetében* in: Kapcsolatok. Szerk.: Hoppál Mihály. Népművelési Intézet, 1980

MEZEI OTTÓ: *Kosztka Tivadar gácsi közművelődési tevékenysége 1884—1891 között* in: Művészet, 1979. 1

Mitológiai Enciklopédia I—II. Főszerkesztő: Sz. A. Tokarev. A magyar változat szerkesztője: Hoppál Mihály. Gondolat Kiadó, 1988

Mózes öt könyve és a Haftárák. Szerkesztette: Dr. Hertz J. H., magyarul kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1939. Reprint kiadás, Budapest, 1984

New Larousse Encyclopedia of Mythology. The Hamlyn Group Ltd., London—New York—Sidney—Toronto, 1972

O. NAGY GÁBOR: *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat Kiadó, 1966

OVIDIUS, PUBLIUS NASO: *Átváltozások.* Fordította: Devecseri Gábor. Magyar Helikon, 1975

OVIDIUS, PUBLIUS NASO: *Római naptár*

– *Fasti.* Fordította: Gaál László. Helikon Kiadó, 1986
PALLOTTINO, MASSIMO: *The Etruscans.* Penguin Books, 1956
PAULSON, IVAR: *A világkép és a természet az észak-szibériai népek vallásában* in: A vízimadarak népe. Szerk.: Gulya János. Európa Könyvkiadó, 1975
PIGGOTT, STUART: *The Druids.* Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, 1974
PLINIUS, CAIUS SECUNDUS: *A természet históriája* — A növényekről. A szöveget válogatta: Zánkai Géza. Natura, 1987
POLUNIN, OLEG: *Európa fái és bokrai.* Gondolat Kiadó, 1981
RAPAICS RAYMUND: *A növények és az ember.* Bp., 1941
RAPAICS RAYMUND: *Magyar kertek.* Magyar Könyvbarátok, 1940
RAPAICS RAYMUND: *Öreg fák, ősi legendák.* Bp., 1929
READ, HERBERT: *A modern festészet.* Corvina Kiadó, 1965
Régi Magyar Költők Tára II. XVI. századbeli magyar költők művei. Közzétette: Szilády Áron. Bp., 1880
RÓHEIM GÉZA: *Magyar és vogul mitológia* in: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Gondolat Kiadó, 1984
RÓHEIM, GÉZA: *The Riddle of the Sphinx.* Harper Torchbooks, New York, 1974
Sámándobok szóljatok! Szibéria őslakosságának népköltészete. Fordította: Bede Anna. Válogatta: Kőhalmi Katalin. Európa Könyvkiadó, 1973
SCHEIBER SÁNDOR: *A fakitépő Sámson párhuzama és forrása* in: Folklór és tárgytörténet I. Bp., 1974
SEEGER, ANTHONY: *Anthropology and Odor: From Manhattan to Mato Grosso* in: Perfumer & Flavorist, 1988. 8—9
SHAKESPEARE, WILLIAM: *Macbeth* in: Shakespeare összes művei I—II. Fordította: Szabó Lőrinc. Európa Könyvkiadó, 1964
SHAKESPEARE, WILLIAM: *The Tragedy of Macbeth.* Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, 1961
STRABÓN: *Geographika.* Gondolat Kiadó, 1977
Szent Biblia. Fordította: Károli Gáspár. Bibliatársulat, é. n.
The Egyptian Book of the Dead. Transliteration and Translation by E. A. Wallis Budge. Dover Publications, Inc., New York, 1967
THOMSON, GEORGE: *Az első filozófusok.* Kossuth Könyvkiadó, 1975
The Upanishads. Translations form the Sanskrit by Juan Mascaró. Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, 1965
WALTER VON DER VOGELWEIDE *Válogatott versei.* Magyar Helikon, 1961
ZASLAVSKY, CLAUDIA: *Afrika számol.* Gondolat Kiadó, 1984

ISBN 963 260 037 1

Kiadja a Csokonai Kiadóvállalat, Debrecen
Felelős kiadó: dr. Mazsu János
Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Rt., Debrecen
A megrendelés törzsszáma: 5954.66-14-1
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató
Megjelent, 23,56 A/5 ív terjedelemben
Készült Debrecenben, az 1998. évben